

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHATVANÖTÖDIK KÖTET

(788—793. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

TARTALOM.

DCCLXXXVIII.

	Lap
AZ ORVOS ÉS A HÁBORÚ. — Neuber Edétől	1
EMLÉKEZÉS ERKEL FERENCRE. (Halálának félszázados évfordulóján.) — Papp Viktortól	20
KÁROLYI ARPAD. (V.) — Angyal Dávidtól	30
A KORESZMÉRŐL. (II.) — Nagy Miklóstól	43
KÖLTEMÉNYEK. — 1. Világszemlélet. — 2. A feledés felé. — Vietórisz Józseftől	56
IRODALOM. — 1. <i>Bod` Péter regényes életrajza.</i> — (Iványi Ferenc: <i>A virrasztó.</i>) — S. Szabó Józseftől.	
2. <i>Gróf Eszterházy Miklós, a nádor.</i> — (Csapodi Csaba: <i>Eszterházy Miklós nádor, 1583—1645.</i>) — A. D.-tól.	
3. <i>Magyar versek könyve.</i> — (Szerkesztette Horváth János.) — Rubinyi Mózesstől	58

DCCLXXXIX.

A BUKARESTI BÉKE. — Gratz Gusztávtól	65
AZ ARAB VILAG. (I.) — Hollósi Somogyi Józseftől	90
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Magyar örökkévalóság.</i> — 2. <i>Dűlőúton.</i> — Komjáthy Aladártól	104
SZEMLE. — <i>Erdély kövei.</i> — Horváth Jenőtől	107
V. IRODALOM. — 1. <i>Elméleti közgazdaságtan.</i> — (Heller Farkas: <i>Közgazdaságtan.</i>) — Domány Gyulától.	
2. <i>Erdély magyar egyeteme.</i> — Török Páltól	118

DCCXC.

	Lap
AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL. (I.) — vitéz Moór Gyulától	129
A FÖLD ÉS EMBER VISZONYA MAGYARORSZAGON. — Gesztelyi Nagy Lászlótól	142
A MAGYAR KÖLTÉSZET ÉS A KLASSZIKUS KULTÚRA. — Keresztury Dezsőtől	158
AZ ARAB VILAG. (II.) — Hollósi Somogyi Józseftől	171
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Tannhäuser-legenda.</i> — 2. <i>Számadás.</i> — 3. <i>A kemencém falára.</i> — 4. <i>A köd.</i> — 5. <i>Költő a viharban.</i> — Dutka Ákostól	183
IRODALOM. — 1. <i>Az ember tragédiája mint ponyvairodalom.</i> — Mohácsi Jenőtől.	
2. <i>Mánuel császár életregénye.</i> — (Passuth László: <i>A biborban-született.</i>) — —df—től	187

DCCXCI.

AZ IGAZSÁG ESZMÉJE A HELLEN VILÁGBAN. — Vladár Gábortól	193
A JOGI POZITIVIZMUS BUKASA. (I.) — Hegedüs Józseftől	207
AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL. (II.) — vitéz Moór Gyulától	219
AZ ARAB VILAG. (III.) — Hollósi Somogyi Józseftől	232
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Kertben.</i> — 2. <i>Hópelyhek.</i> — 3. <i>Lásd, mily magas hóleple fehérlik . . .</i> — (Vides ut alta stet nive candidum . . . Carm. I. 9. Horatius után, latinból.) 4. <i>Óda Vénushoz.</i> — (Carm. III. 24. Horatius után, latinból.) — Harsányi Zsolttól	240
IRODALOM. — 1. <i>Rákóczi.</i> — (Zolnai Béla: <i>II. Rákóczi Ferenc.</i>) — Nagy Miklóstól. — 2. <i>Az értékek filozófiája.</i> — (Szemere Samu: <i>Filozófiai tanulmányok.</i>) — Elek Oszkártól	245

DCCXCII.

A NOVELLA NAGYMESTERE. — Kállay Miklóstól	257
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. (I.) — Lukács Györgytől	269
A FILOZÓFIÁRÓL. — Halasy-Nagy Józseftől	284
A JOGI POZITIVIZMUS BUKASA. (II.) — Hegedüs Józseftől	300
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>A dóm.</i> — 2. <i>Egyéniség.</i> — Havas Istvántól	310

IRODALOM. — 1. <i>A klasszicizmus építészete Magyarországon.</i> — (Zádor Anna és Rados Jenő: <i>A klasszicizmus építészete Magyarországon.</i>) — 2. <i>A keresztény egyház története.</i> — (<i>A keresztény egyház története.</i> Szerkesztik Bangha Béla és Ijjas Antal. V—VIII. k.) — Révay Józseftől	312
---	-----

DCCXCIII.

NEMZETI SZELLEM ÉS VILÁGKULTÚRA. — Kornis Gyulától	321
A SZÓZÁT SZÁZÉVES ZENÉJE. — Papp Viktortól	338
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. (II.) — Lukács Györgytől	349
SZEMLE. — <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Rédey Tivadartól	360
IRODALOM. — 1. <i>Ferenc Ferdinánd.</i> — (Eöttevényi Olivér: <i>Ferenc Ferdinánd.</i>) — Nagy Miklóstól. — 2. <i>Európa és a magyar irodalom.</i> — (Hankiss János: <i>Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a kiegyezésig.</i>) — Solt Andortól. — 3. <i>Egy jó könyv fiatal leányoknak.</i> — (Benedek Marcell: <i>Flóra.</i>) — Rédey Máriától	369

8/891

AZ ORVOS ÉS A HÁBORÚ.

Olyan sokrétű, szövevényes kérdéskomplexummal állunk itt szemben, melybe némileg is csak úgy lehet behatolni, ha részeire bontjuk. Úgy gondolom, a következő három részre oszthatom a témát : az orvosi hivatás és a háború általában, az orvos szerepe, feladata a háborúban, végül az orvos viszonya a katonához. Fejtegetéseimmel édesatyám emlékének is áldozni kívánok, ki maga is katonarvos volt szívvel-lélekkel.

Az orvos hivatása évezredek óta a beteg embertársak gyógyítása, a fájdalmak enyhítése, a megrendült, elvesztett egészség helyreállítása. Így tanította ezt Hippokrates, Paracelsus és a XIX. meg XX. század minden igazán nagy orvosa. Ebben sok rokonvonással érintkezett mindenkor, de főleg az ősidőkben, a papi hivatással ; voltak idők, voltak népek és vannak ma is néptörzsek, ahol e kettő egybeolvadt egy személyiség kezében. A szorosán vett gyógyító tevékenység az újabb és legújabb haladás gyümölcseként az orvos feladatává tette a *megelőzést* (praeventio, prophylaxis), miáltal olyan fegyver birtokába jutott az orvos, melynek segítségével immár nemcsak egyes embereket, hanem nagy közületeket, népeket, mérhetetlen sok szenvedéstől, betegségtől, nyomortól; korai haláltól menthet meg. Az orvos feladata tehát az egyén gyógyítása elsősorban, másodsorban a társadalom feje felől betegségek elhárítása. Ha az orvos ezenkívül hajlamot érez a természet titkainak kutatására, kutató munkát is végezhet, hogy ezáltal öregbítse hírnevét és hasznára váljék szenvedő embertársainak, de e téren E. Bircher szerint hamarosan az a veszély fenyegeti, hogy eredeti hivatását : a gyógyító tevékenységet feladja, elfelejti vagy elhanyagolja.

Ha az orvos és a háború viszonyát tesszük tanulmány

tárgyává, be kell vallanom, nem csekély zavarba jutunk, mert a háború bizony elpusztítja mindazt, ami az orvos hivatásának alfája és ónegája, elpusztítja az életet, tönkreteszi az egészséget, járványokat idéz fel, éhhalál rémét küldi a népekre. Huzella Tivadar *A háború és béke* c. munkájában így szól erről: «A háború problémája, miután eszméje az orvosi hivatással épen ellentétes, csakúgy mint a betegség problémája — orvosi megítélésében biztosabb, szélesebb alapot nyer, mint bármely más nézőpontból... Az orvos, akinek az élet fenntartása a hivatása, közömbösen nézheti-e, amint a tudomány, a technika, a művészet, a filozófia a pusztítás szelleméhez szegődik, hogy felébressze az emberi természetben szunnyadó vad ösztönöket? ...Kimerülhet-e abban az orvos szerepe, hogy a háborúban megrongált, elhasznált, emberanyagot megjavíthatja és megment egy-egy életet? Ez volna betetőzése az orvosi hivatásnak?»

A háború daemonjának szertelen dühöngése adta ajkára érzékeny lelkű gondolkodónknak és biológusunknak ezeket a pesszimista szavakat. Hiszen természetes, hogy a háború mint élmény minden embert megragad, kit így, kit úgy; a gyermekét veszített szülő, a férjét veszített hitves, az apát veszített árva, a politikus, a filozófus, a pap, a jogász, a történész, a katona, az orvos, a nehéziparos, a szállító mind más és más szemszögből bírálja el a háborút, annak létjogosultságát igenli vagy tagadja bár, egyet nem vitathat, hogy a háború valóban olyan katasztrófa, és pedig olyan folyton megismétlődő tragédia az emberiség életében, mint a betegség, és mint ilyen el nem hárítható. A természet alkotójának véges emberi értelmünkkel fel nem fogható terveiben bizonyára épp olyan tényezőként szerepel, mint az egyes ember életét fenyegető betegség és halál. De amint a betegség is bizonyos kóros elváltozások, bizonyos előzőleg már a szervezetbe hatolt kórokozó kiküszöbölése, ártalmatlanná tétele érdekében fellépő szervezeti ellenhatás (reactio), ami tulajdonképpen a szervezet gyógyítását, tisztulását szolgálja — noha bizonyos esetekben a szervezet halálához vezet — éppenségy a háborút is a társadalom, a nép életében, vagy a népek közös életében felhalmozódó bizonyos mérgező tények kiküszöbölésére és

ezáltal a megbolygatott helyes funktiók helyreállítására szolgáló folyamatként foghatjuk fel teleologikus értelemben. Az egész természet, az élettelen és az élő egyaránt, két ellentétes polus közötti szüntelen feszültség mozgó hatása alatt áll, soha meg nem pihen. Drámai kirobbanások szolgálják időnkint a szükséges kiegyenlítődéseket, legyenek azok vulkanikus eruptiók, villamos kisülések, háborúk, melyeknek értelme közös, az örök antipolusok feszültségének játéka, mint a Jó és Rossz örök feszültségéé, mely utóbbinak eredménye, ki tagadhatja: az erkölcs. Íme orvosi szemléletünk, orvosi hivatásunk jó segítségül, hogy borúlátás helyett derűsebb optimizmusnak adva helyet lelkünkben, az orvos és a háború problémáját magasabb, de mindenesetre szenvedélymentes és főleg politikamentes állásponttól szemlélhessük.

Nem érdektelen fenti megállapítással kapcsolatban szemügyre venni Mohamed tantételét, mely szerint a hadviselés a legnemesebb munkásság és a háború tulajdonképpen «természetes állapot», amely biztosítja az emberiség fennmaradását. Az egyes háborúk közötti békekorszakok szerint a hanyatlás, az elpuhultság, a visszafejlődés időszakai, amelyek éppen ezért lehetőleg kerülendők. A Korán szerint a háborúban elesett hősök a hetedik mennyország paradicsomi állapotába kerülnek, de nemcsak az izlám, hanem az összes vallások is azt tanítják, hogy «dulce et decorum est pro patria mori»; szóval égi jutalom dicsfényével övezik a hőst, ezzel mintegy *salvus conductus* adnak az eliminálhatatlan katasztrófának: a háborúnak. Szerencséje Mohamednek, hogy az ő idejében nem voltak propaganda-minisztériumok, mert sötét propagandával vádolták volna a tiszteletreméltó prófétát.

E. Bircher neves svájci sebész, egyúttal a svájci hadsereg 5. hadosztályának parancsnokló orvosezredese — akire több ízben lesz alkalmunk fejtegetéseink során, különösen a katona és orvos viszonyát illetően, hivatkozni — 1940-ben megjelent munkájában (*Arzt und Soldat*) erről a kérdéstről a következőképpen nyilatkozik: «A háború olyan természeti jelenség, mint a betegség, melyet gyűlölünk bár és küzdünk ellene,

de végleg eltüntetni képtelenek vagyunk. Nem tudhatjuk, a háborús cselekmények milyen célt szolgálnak a biológiai folyamatban. Talán előregedett népek és kultúrák elpusztítására szolgál? Talán gyógyító tényező egy magasabb világrend keretében? Ha mint orvosok őszinték akarunk lenni, akkor ki kell jelentenünk, nem tudjuk, hogy életnyújtó, gyógyító tevékenységünkkel nem helytelenül avatkozunk-e bele a szerves természet nagy biológiai folyamatába. . . . Vajjon nem az orvostudomány életmegnyújtó, életmegtartó ténykedése, az emberi nemnek a csecsemőhalandóság csökkentése által bekövetkező szaporodása, járványok leküzdése, endemiák kiirtása járul-e szintén hozzá, hogy háborús bonyodalmak keletkeznek? Mert mindennek van visszája.

Tanulságos dr. Parkes Weber angol orvosnak 1911-ben leírt, de az angol kiadóktól elutasított, majd 1915-ben saját költségére kiadott munkájából a következőket idézni: «Ha nem gondoskodnak mennél előbb államok közti döntőbírósról, mely haladó és gyorsan szaporodó népességek igényeiről lenne hivatva dönteni, akkor véleményem szerint a közel jövőben elkerülhetetlen lesz, hogy a születések száma ne nyerjen politikai jelentőséget, ugyannyira, hogy felmerülhet annak szükségessége is, hogy a népek szaporaságát a jövőben ellenőrizték és szabályozzák. Melyik lesz majd az a szaporodási szám, melyet egyik szomszéd elnéz a másikkal? Jövendő nemzedékek talán megérik azt a napot, amikor egy nép túlgyors szaporodása, mely meghaladja azon nép birtokában lévő segéderők nagyságát (nyersanyagok mennyiségét), jogos alapot nyújt a szomszédnak háborúüzenésre?»

Nem mulaszthatom el, hogy ide ne szúrjam Ady Endrének kitűnő tömörségükben sorait :

Meghal minden és elmulik minden,
A dics. a dal, a rang, a bér.
De él az arany és a vér.

Ez is két antipolus, mely az embert ide-oda rángatja és mennyire ideillenek ezek a szavak!

Sok nagy elméjű és még inkább melegszívű emberbarát

igyekezett valami formulával kiküszöbölni a háborút. Hiszen a történészek megállapítása szerint Kr. e. 1500-tól napjainkig nyolcezer olyan békét kötöttek, melynek célja az örök béke megteremtése volt. Napjaink totális háborúja rá a felet. Elmondhatjuk valóban Anatole France-al: «A látszólag legártatlanabb utópiák is alapjában véve igen ártalmasak. Az emberekkel megútáltatják a valóságot» (*A vörös liliom*). Ma pedig a nyers valóság az, hogy az emberiség történelme kezdetétől, tehát a törzsi élettől kezdve állandóan háborúban él, hasonlóan a természet egyéb élőlényeihez, sőt az élettelen világhoz, mely a múlt századig még csak egyes államok közötti csetepatékhoz vezetett, jelen század elején már világháborúhoz, most pedig totalis, a világ valóban minden zugára kiterjedő eszmei és anyagi harchoz. Ha ez így halad, akkor kontinensek fognak kontinensek, fajok fajok ellen harcolni, sőt a technika haladása azt sem zárja ki, hogy egyszer majd égitestek fognak égitestek ellen harcolni. Jókai, Verne annak idején merő fantáziának bélyegzett meséit igazolta az idő!

Mi legyen itt az orvos álláspontja? Az orvosnak, kinek bár hivatása egyike a legidealisabbaknak, de akinek a legrealisabban gondolkodó főnek kellegyüttal lennie. Annak ellenére, hogy a háború valóban tönkreteszi minden munkáját, megcsúfolja szentnek hirdetett és vallott céljait, kénytelen az orvos is meghajtani fejét a mindenség alkotójának ismeretlen végzése előtt és belenyugodva igyekszik a maga számára levonni a háború tanulságait és megszabni feladatait a háborúban.

A háború kétségtelenül az élet velejárója, a darwini mindennapos életharctól, a «struggle of life»-tól a népek csatájáig csak fokozati különbségek vannak. Ahogy Herakleitos mondta: «A harc minden dolgok atyja». Ma különösen áll ez, amikor a nyomdafesték korát éljük, amely, úgy látszik, több háborút szül, mint amit valaha is képzelt az emberiség, s amely kényszerűen véres korszakhoz vezet. Feltétlenül megjegyzendő azonban, hogy «a katonának vére többet ér a tudósok minden tintájánál».

Le Bon szerint: «A háborúk az egymás ellen küzdő láthatatlan erők látható megnyilvánulásai. A lélektani erők

alkotják az anyagi jelenségek lelkét. Az anyagi erők félelmetesek. A pszichológiai erők legyőzhetetlenek. A háború csodás példája az embereket vezérlő lélektani erők hatalmának. Megmutatja, mily könnyen válik semmivé a halálfélelem és a személyes érdek, mihelyt ezek az erők hatni kezdenek». Mély értelmű szavak. Azt gondolom, azért van ez, mert a háború, a harc valami ősi, primitív az emberben. Innen van az is, hogy háborúban, mint nagy elemi sorscsapások alkalmával, minde n, amit az emberi kultúra és civilizatio bonyolulttá tett, leegyszerűsödik ; lefoszlik mindenről az idők sodrában ráarakódott sallang s csak a lényeg marad, olyanformán, mint a halál küszöbén. Áll ez mindarra, ami egyedül fontos az életben : az embernek viszonyára az élethez, halálhoz, embertársaihoz, családjához, népéhez, Istenhez. Úgy érzem, hogy ilyen alkalmakkor mindez oly egyszerűvé, természetessé, fenségessé válik az ember előtt, mint ahogy az csak az ősi, egyszerű emberilény előtt lehetett, vagy lehet.

Az orvosi hivatás, mikor áldozatul hozza eszményeinek önző, kizárólagos szolgálatát a bajba jutott Haza oltárán, maga is így leegyszerűsödik eszmei tartalmában az ősi. ösztönös segíteni akarásra, a «mentsük ami menthető» filozófiára. E tekintetben az orvosok ércnél maradandóbb emléket emeltek maguknak és rendjüknek hősi önfeláldozó magatartásukkal. Az orvos tevékenységét sokan már békében is hőiesnek tüntetik fel az állandó fertőzés veszélye miatt, az állandó lelki gondok miatt, amit a betegek sorsa fölötti töprengés jelent, de mi ez a békebeli tevékenysége az orvosnak a háborús viszonyokhoz képest! Mennyi életet mentenek meg pergőtűzben, hóban-fagyban, nyári hőségben, bombazáporban idejében érkezett kötéseikkel, operatióikkal, vérátömlesztéssel, amit mind a legmostohább körülmények között kénytelenek végrehajtani, pizokban, szennyben, hevenyészett és oh mennyi találékonysággal kieszelt módszerekkel! Mennyi életet mentenek meg ezek az áldott férfiak sokszor az iskolák minden szabályainak sutbadobásával! Valóban ezeknek a férfiaknak helyén van az eszük és a szívük, ami a legnagyobb dicséret egy férfinak!

Az orvos és a háború kölcsönhatásban állanak egymással.

Ne vegyék paradoxonnak, ha azt állítom, hogy a modern, nagy totalis háborúk egyszerűen kivihetetlenek volnának az orvos, az orvostudomány nélkül. Rövid idő alatt kénytelenek lennének befejezni a nagy emberveszteség miatt, amit a lőfegyverek közvetlen hatása, még inkább a sokkal pusztítóbb járványok okoznának fronton és otthon egyaránt, amelyek ilyen óriási tömegmozgalmak során feltétlenül fellépnének, ha az orvostudomány azokat eleve meg nem akadályozná, csirájukban ki nem irtaná. Már a múlt világháborúban sikerült pusztítóbb epidemiáknak megfékezése mind a harcoló hadsereg, mind a mögöttes országrészek lakossága, között, védőoltások, megfelelő elkülönítés, fertőtlenítés, az ivóvíz, élelmiszerek felülvizsgálása stb. útján. Igen tanulságos példáját láttuk azonban a betegségek terjedésének az ilyen nagy tömegű embermozgalmak alkalmával egy olyan betegséggel kapcsolatban, mely nem lévén komoly jellegű, nagyobb figyelmet nem keltett, ez pedig a mikrosporia, egy gombás hajbetegség, mely a háború kitöréséig kizáróan a Rajnáig terjedt és a háború folyamán, még inkább utána, a Rajnától keletre is egész Európára kiterjedt.

Az orvos működését, feladatkörének sokoldalúságát akkor értékelhetjük helyesen, ha tekintet vetünk régebbi háborúk egészségügyi viszonyaira. Nagy Frigyes és Napoleon volt az a két hatalmas uralkodó, aki számos hadjárata során, de békeévekben is, megmutatta szervező képességét s akinek a hadi-egészségügy is sokat köszönhet. Nagy Frigyes háborúiban aránylag sokan lelték halálukat a harctereken, a sebesültek számával szemben. Ez arra volt visszavezethető, hogy a sebesültet a csata folyamán nem lehetett, de nem is volt szabad megközelíteni, tehát sokan elvéreztek. Orvosi ellátást csata közben csak az kapott, aki maga erejéből elvándorzott a többnyire messze hátul telepített kötőhelyre. Sokan elpusztultak az értelmetlen amputációkban, ami akkor francia orvosi körök felfogása nyomán, mondhatni, divat volt. *Nagy Frigyes* szívén viselte katonái sorsát és az a kijelentése: «Ne csináljatok nekem sok nyomorékot» — nem úgy értelmezendő, hogy pazarolta volna az emberéletet — mint ahogy azt így félremagyarázták utóbb — hanem arra, hogy

az amputáció ellen volt. Saját maga adta ki a rendelkezést, «dass nicht Arme und Beine dutzenweise abgesehritten würden und dass überhaupt eine Amputation erst vorgenommen werde, wenn der kalte Brand da sei». Ebből látszik, hogy gondoskodott hadserege számára kiváló sebészekről, akik helyes irányba terelték a sebesültek ellátását.

Rendkívül nehéz volt az ő idejében a sebesültek megfelelő szállítása, ami többnyire parasztszekéren történt, ennek rázása azonban az amúgy is rossz utakon kedvezőtlenül befolyásolta a betegek, sebesültek, különösen a vérző sebesültek állapotát. Nagy Frigyes elrendelte ugyan, hogy lehetőleg hajón szállítsák őket, de folyó, meg hajó természetesen nem volt mindig kéznél.

I. Napoleon idejében, akinek hadjáratai rendszerint messze külföldön, a legkülönbözőbb éghajlatok alatt zajlottak le, különösen fontos volt a hadsereg egészségügyi ellátása. Valóban, uralkodása idején sokat is fejlődött a hadi-egészségügy; két kiváló katonaeorvos, Larrey és Percy, sok újítást vezetett be a sebesültek szállítása (kerekeken guruló hordágyat szerkesztettek), orvosi ellátása, általában a katonák egészségügye terén. A folytonos háborúskodásban bő alkalmuk is nyílt tapasztalatok gyűjtésére, melyeket már a következő hadjáratokban értékesítettek is. Az oldalukon működött Desgenettes és J. Fr. Coste — akik majdnem minden hadjáratban résztvettek, Desgenettes végül orosz hadifogságba esett, — 1806-ban *De la santé des troupes* c. művükben külön is feljegyezték tapasztalataikat. Typhus, dysenteria, malária, himlő, venerikus betegségek tömegesen szedték áldozataikat már Napoleon olasz hadjárataiban. Az orvosok különböző fertőtlenítő eljárásokkal kísérleteztek, melyek nagyobbra — mai szemmel nézve — naivak voltak. Legnagyobb nehézségek az egyiptomi hadjáratban merültek fel, ahol az előbb említett fertőzőbetegségek mellé társultak bélférges okozta betegségek, trachoma, majd később Szíriában a pestis. A spanyol hadjárat alkalmával a «madridi kolika» néven emlegetett pusztító bélinfectio okozott tetemes veszteséget. Az orosz hadjárat során pedig ismét a typhus, vérhas, cholera és a nagy hideg okozta fagysérülések. Nem kevés

bajt okozott a nagymérvű szeszfogyasztás. El lehet képzelni, hogy az elégtelen és egyoldalú táplálkozás folytán az avitaminosisok különböző válfaja és fokozatai mennyi betegséget okoztak. Napoleon az orosz hadjáratban elvesztette az ő korában mondhatni mintaszerűen megszervezett, felszerelt egészségügyi személyzetének, chirurgusainak legnagyobb részét is. Helyrehozhatatlan veszteség volt ez.

A békeévek szolgáltak természetesen a háborús tapasztalatok leszűrésére, értékelésére, bár erre nem mindig nyílt alkalom, mert hosszú hadjáratok után a kormányok nem sok hajlandóságot mutattak egészségügyi kiadásokra. Lassan azonban javult a helyzet; ebben természetesen része volt a XIX. század rohamosan haladó orvostudományának is. A nagy lépés lassan érett. 1862-ben jelent meg Dunant óriási feltűnést és méltán nagy visszhangot keltett műve: *Un souvenir de Solferino*, melyben nemzetközi szervezetet és nemzetközi megegyezést sürgetett a háború sujtottjainak istápolására. Hosszas értekezletek, lelkes barátok, így Louis Paul Amadée Appia genfi orvos, továbbá Théodore Maunoir ugyancsak genfi orvos, Gustav Moynier genfi jogász közreműködésével sikerült az illetékes kormányokat meggyőzni az elgondolás helyességéről, sőt, mi több, annak gyakorlati kivihetőségéről, — amit a porosz-dán háborúban praktikusán is bemutattak — úgy hogy 1864. augusztus 22-én megkötették a genfi egyezményt, mely létrehozta a nemzetközi vöröskeresztes szolgálatot. Ennek az egész világra kiterjedő nemzetközi szervezetnek békebeli és háborús áldásos működéséről felesleges e helyen szavakat vesztegetnem. A Vörös Kereszt egyike azon kevés nemzetközi szervezetnek, mely beváltotta a hozzá fűzött reményeket és várakozásokat. Végeredményben ezt az intézményt is a háború szülte.

Amikor a XIX. század folyamán lassankint teljesen eltűnt az európai modern hadseregekből a «felcser» (Feldscheer), óvatos tapogatózással kialakultak azok az alapelvek, amelyek a bonyolult, de mégis áttekinthető szervezetekhez vezettek, melyek a modern hadi-egészségügyet jellemzik.

A modern katonarost — ha bármennyire külön csoportba sorolják is őt az orvosi renden belül — feladatkörét

illetően nem lehet egész egyszerűen összehasonlítani egyéb alcsoportokkal, mint pl. sebész, belgyógyász, bőrgyógyász alcsoporttal. A katonarvos feladatát különleges céljai szabják meg; ezek pedig a következők: a hadsereget békében és háborúban egészségesen megtartani, minden sebesült vagy megbetegedett katonát, feküdjék az bárhol a csatatéren, leggyorsabb és legjobb orvosi segítségben részesíteni, végül a hadsereget, akár állásban, akár mozgásban van fertőzésektől és parazitás betegségektől megóvni.

Hogy a katonarvos érvényesülhessen, hogy feladatát célszerűen elláthassa, feltétlenül szüksége van különleges szervezőképességre és ilyen irányú tapasztalatra. Minden állam vezető katonarvosai — ha szabad így mondanunk — elsősorban az orvosi és gyógyászati ismereteink szervezőiként lépnek elének. Ennek a szervezésnek oly hajlékonynak kell lenni, hogy minden legváratlanabb eseményhez surlódásmentesen alkalmazkodhassék, a modern orvostudomány és higiénia minden biztos eredményének felhasználásával. Hogy e téren az orvostudomány bizonyos ágai, így a sebészet, a bakteriológia és higiénia különösen előtérbe kerülnek, az érthető. Evvel magyarázhatjuk azt is, hogy a katonarvosok soraiból különösen gyakran támadnak vezető sebészek, bakteriológusok és higienikusok. A katonarvosi feladatokat, mint említettem, nemcsak az orvosi kérdések szabják meg, még csak nem is hadseregszervezési kérdések, hanem igen gyakran olyan problémák, melyek távolesnek ettől, pl. az, hogy milyen fegyverek kerülnek alkalmazásra, illetve milyenek kerülhetnek alkalmazásra. Éppen ezért a modern hadiorvoslásban semmi sem lezárt, semmi sem merev, minden állandóan fejlődik a technikával karöltve. Minden állam hadi egészségügyében közös alap az orvostudomány, de a testület harci értéke nagyban függ a szervezéstől, más szóval a vezető orvosok egyéniségétől.

Ha ezek előrebocsátásával az orvos szerepkörét akarom megvilágítani a modern hadviselésben, röviden azt mondhatom, hogy az a következő feladatokra bomlik: Megelőzés. Fenn kell tartani a csapatok egészségét, biztosítani kell jó, calóriadús, fertőző ésiráktól mentes tápanyagokkal és ivó-

vízzel való ellátásukat, beleértve vitaminokkal való ellátásukat. Gondoskodni kell megfelelő ruházatról, hogy fagy- vagy hőkárosodás ne érjék a harcost. Távol kell tartani a csapatoktól a fertőzéseket, melyek közül különösen fenyegetnek a typhus, paratyphus, dysenteria, cholera, kiütéses typhus, bizonyos vidékeken pestis, malária, visszatérő láz, wolhyniai láz stb. Azáltal, hogy a küzdő hadsereget mentesítik ezektől, megóvják a mögöttes országrészt is. A történelem beszámol róla, hogy egy-egy hadjárat során és nyomában nemcsak a csapatokat, hanem egész országok lakosságát megtizedelték ezek a fertőző betegségek. Elég, ha a syphilis megjelenésére mutatok rá. 1495-ben Nápoly ostrománál lépett fel először ez a betegség az ostromlottak, majd az ostromlók között, igen pusztító formában, majd az Európa-szerte szétszéledő zsoldosok széthurcolták ezt a betegséget minden országba. A vázolt feladatokat megfelelő szervezéssel, védőoltásokkal, kéznél tartott megfelelő gyógyszerekkel, fertőtlenítő berendezésekkel, elkülönítéssel stb. éri el a hadseregek egészségügyi szolgálata.

További feladat a sebesültek, betegek ellátása, mely az eset súlyossága szerint a helyszínen harcközben, vagy hátrább kötöző helyen, vagy még hátrább tábori kórházakban, avagy a mögöttes országrészekben történik. Rendkívül fontos része a sebesültek és betegek szállítása, amint azt előbb történelmi példákból láttuk. Ma sebesültszállító autók, kocsik, hordágyak állnak rendelkezésre, vagy sükségmegoldásként sátorláp, esetleg egyéb hevenyészett hordágy. A sebesült szállítása igen fontos része a háborús első-segélynek. Ma már nagy szerepük van e téren a sebesültszállító repülőgépeknek. Olvashattuk, hogy Sztalingrádból 40.000 nél több sebesültet és beteget szállítottak haza ezek a modern szállítóeszközök.

Külön kell megemlékezni a sebesültek, a sok vért vesztett sebesültek vérellátásáról, amiről ma messzemenően gondoskodnak vérátömlesztéssel, praeparált, szárított vérsavó beadásával stb. Ez az eljárás a mult világháború óta nyer feldolgozást és elterjedést békében is, de háborús jelentősége egyenesen felmérhetetlen.

Rendkívüli jelentőségű még a sebkezelés, a sebfertőzések

elkerülése, ami tetanusoltásokkal, valamint a modern sebkézelés (antisepsis) szabályai szerint történik a harctéren is, úgy mint békében. Oroszországi hadjáratról lévén újból szó, a fagysérültek ellátása, illetve a fagyások létrejöttének meggátlása szintén az elsőrangú orvosi feladatok közé tartozik.

További feladatok között szerepel a rokkantak orvosi ellátása, munkaképességük teljes, vagy legalább részbeni helyreállítása. A mai nagy robbanóerejű lövedékek, aknák használata folytán igen sok végtagját s szemevilágát veszített rokkant jön itt tekintetbe. E téren a sebészek már eddig is brilliáns műtéti megoldásokat dolgoztak ki, még a múlt világháborúban és utána, melyek a sebészi működést szinte művészetig fokozzák, hiszen majdnem minden esetben egyénileg kell a műtéti tervet kidolgozni és végrehajtani, többnyire szakaszos műtétek során. Sauerbruch hírneves berlini sebész önkényesen mozgatható művégtagokat alkotott, melyek tüneményes sebészi megoldások közbenjöttével a megmaradt esonk izmaihoz kapcsolhatók akként, hogy ezek mozgatásával a művégtag keze, kezének ujjai akaratlagosan mozgathatók. Ittjártában bemutatott filmen egy fiatalembert, ki mindkét felső végtagját elvesztette. Műtéti eljárásával olyan akaratlagosan mozgatható művégtagokkal látta el a rokkantat, hogy az saját maga fel tud öltözködni, cigarettára gyújt, ír stb.

A háború nemcsak káprázatos, hanem merész műtéti megoldások kidolgozására is bőven nyújt alkalmat. Így lövedék eltávolításokra szívből, agyból sokszor került sor, miáltal a békeévekben is hasznosítható műtéti eljárások születnek meg. Hogy e téren mire lesz képes még az orvosi technika, még beláthatatlan, mindenesetre a háború óriási impulzust ad az orvostudomány bizonyos ágainak rohamos fejlődésére. Olyan orvosi experimentum a háború, amelyet békében lehetetlen reprodukálni. Ennek következtében az orvostudománynak kötelessége is a háború tapasztalatait levonni és kamatoztatni az emberiség érdekében.

De nemcsak az orvosi technikát fejleszti a háború, hanem alkalmat ad éles megfigyelők számára sok áldásos

felfedezésre is. Így jöttek rá az első világháború során szerb orvosok a kiütéses typhus mibenlétére, terjedésének módjára, aminek köszönhető, hogy ma már védekezhetünk ellene megfelelő fertőtlenítő eljárásokkal. Sőt a háború után Weigl és Cox-Gildemeister védőoltó-anyagot termeltek, amiáltal az aktív immunizálás is lehetséges már. Egészségügyi kormányzatunk Ungvárott állított fel ilyen védőoltóanyag-termelő intézetet. Bő alkalmat nyújt a háború a repülés élet- és kórtanának kidolgozására, sőt a tengeralatti emberi tartózkodás élet- és kórtana is gazdagodik megfelelő ismeretekkel. «Ce n'est pas possible» mondta I. Napoleon. Valóban az ember előtt nincs lehetetlen, íme tisztába kell jönnünk a madár-ember és a halemler pyhsiológiájával!

A háború egészségügyének szervezése kihatással van a békebeli egészségügyi szervezésre általában. Háborúban olyan dolgok valósíthatók meg szükségből, hatalmi szóra, amiről békében szinte vitatkozni sem lehet, ekként az orvostudomány, mint annyi más alkalommal, a halált befogja szolgájának a jövő, az eljövendő generációk érdekében.

Van még egyéb hajtása is a háborúnak orvosi szempontból, ami mellett nem mehetünk el szó nélkül. A háború pusztításainak, nem utolsó sorban az esztelen, konok bosszúszomj-diktálta békék még nagyobb rombolásainak következménye — az actio-reactio örökké hullámzó törvénye értelmében — a magunkra eszmélés, a lelki tisztulás, a katharsis hályoglefosztó tisztánlátása, ami megmutatja a politikusnak, talán még inkább az orvos-biológusnak, az elhibázott számadások csődbejuttató oszlopait. A napoleoni háborúk után elfáradt Európában a filozófus Fichte működése nyomán sarjadtak ki német földön a tornaegyletek (Deutscher Turnverein), a vesztt háború nyomán nálunk Klebelsberg genialis jövőbelátása létrehozta a leventeintézményt, amelyek mindegyikének célja a fáradt nemzet reménységének, az ifjúságnak lelki testi megerősödése, előkészítése a jövő nagy feladataira, a jövő harcaira. Magam is a háború után egy évtizednél hosszabb ideig foglalkoztam a haretéren elvesztett legértékesebb nemzeti kincsünk, a legnemesebb öröklési anyagnak pótlásával, javításával. Tettem ezt számos cikkben és még inkább

számos sorozatos vizsgálattal. Iskolavizsgálataim eredményéről szóló terjedelmes munkákban kifejtettem a tennivalót, megjelöltem az elérendő cél felé vezető utat is, melyet abban foglalhatok össze' röviden, hogy ifjúságunk megmentendő fertőző betegségektől, elsősorban tuberculosistól, nemibetegségektől s minden más, a csiraplasmát károsan befolyásoló ártalomtól, ami periodikus, az élet fontosabb szakaszainak küszöbén (iskolaköteles kor, középiskola, pályaválasztás, főiskola, házasság, anya-csecsemőgondozás stb.) végrehajtott orvosi vizsgálatok, orvosi tanácsadások, betegség esetén kötelező orvosi kezelések által érhető el. Így a néptestnek olyan gyógyulási folyamata következik be, amely megfelelő szociálpolitikával és egyéb egészségügyi törvényhozással karöltve, feltétlenül a jövő nemzedékek testi-lelki egészségében, mennyiségi és minőségi szaporodási növekedésében jut kifejezésre. Külön figyelmet szenteltem debreceni vizsgálataim során a vitézek gyermekeinek egészségügyére, mert nem lehet eléggé hangsúlyozni hogy a vitézi Rend a maga selektíós alapgondolatával mennyire fontos tényezője a nemzet egészségügyi haladásának. Egészségügyi kormányzatunk megalkotta a lex venerist, elrendelte a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot, a tuberculosistól, nemibetegség ellenes küzdelem nagyszabású eszközökkel folyik országszerte. Johan Béla államtitkár vezetése alatt valóban «gyógyul a magyar falu», bizodalommal tekinthetünk a jövő elé. Röviden akartam ezekre a körülményekre rámutatni, főként azért, mert nagybárá a háború, a vesztett háború indította el útjára ezeket a gyógyulási folyamatokat, a háború, mely kétségtelenül negatív közegészségügyi tényező ugyan, de mégis pozitív közegészségügyi haladást mozdít elő a fent említett törvényszerűségek szerint.

Az orvos és a háború kérdésének boncolgatása nem volna teljes, ha nem vetnénk egy pillantást az orvos és a katona viszonyára. Moreau generalis így jellemezte ezt: «A katona, az orvos, a szónok pillanatnyi ötleteknek engedelmessé válik, hogy a győzelmet röptében elragadhassák, A halált a haldokló ágyától elűzhessék, vagy a szenvedélyektől, forró teremben a lelkek viharzásán uralkodhassanak»

«A tudás eközben háttérbe szorul, de mindent tudniok kell, amit csak lehet».

Legfőbb erénye mind a katonának, mind az orvosnak a pontos megfigyelés, éles tárgyilagos gondolkodás, következtetni tudás és a jó emlékezőtehetség. Paul Bourget, aki orvos is volt, maga is vallotta ezt. A hírneves klinikus, Ludolf Krehl, elismerte a katonai és orvosi teljesítmény hasonlóságát, osztotta Moltke sen. nézetét : előbb mérlegelni, aztán merészkedni — erst wägen, dann wagen! A cselekvésbe szerinte — az orvos mellé az államférfit, a lelkészt, a bírót is odaállította — értelmet, ismereteket és tapasztalatot kell segítségül venni. De nem ismerte félre azt a körülményt sem, hogy mindez elégtelen, mert végül is az irrationalisba, a nagy Titokba ütközik mind az orvos, mind a hadvezér. Ezenkívül mindkét hivatásban nem kis szerep jut a véletlennek, amit Nagy Frigyes találóan nevezett el Véletlen Tábornoknak — General Zufall.

Mindkét hivatás végeredményben a *személyiségen*, az *egyéniségén* fordul meg.

Mind az orvos, mind a katona emberekkel dolgozik, technikai segédeszközök igénybevétele mellett. Mindkettőnek aprólékosan ismernie kell tehát a technika nyújtotta segédeszközöket, hatásmódjukat, összműködésüket ; így az orvosnak a gyógyszereket, mérgeiket, műszaki eszközöket, különféle sugarak hatását, a katonának a fegyvereket, számtalan gépet, rádiót, meteorológiát stb. stb., hogy disponálhasson velük. Az orvos főleg egyes emberrel, de a vezető orvos már embercsoportokkal is együtt dolgozik, épp úgy mint a katona. Az orvosnak, mint a katonának, rendkívüli érzékének kell lennie a megfigyelés, a részletek értékelése, tapintás, (kikémlelés), előzményi adatok, környezeti hatások megbírálása iránt, hogy felépíthesse diagnózisát, megfogalmazhassa a hadihelyzetet. Ebben a tekintetben mindkettőnek az aprólékosságig gondosnak kell lennie, mint Nagy Frigyes mondta : «Soignez les détails messieurs, ils ne sont pas sans valeur».

A katonának, mint az orvosnak értenie kell bizalmat önteni alárendeltjeibe vagy betegeibe, különben kimarad a

eredmény. v. Krehl szerint az «ember csak akkor válik orvossá, ha betegeivel egyetértésben áll a testi és lelki élet utolsó dolgait illetően». Áll ez a katonára is, hiszen hol lép az utolsó dolog oly közel az emberhez lépten-nyomon, mint a háborúban?

A sokoldalúság mindkét hivatásnál elsőrangú követelmény, nemcsak szaktudást értek ezen, hanem általános műveltséget és a képességek, készségek sokoldalúságát. Sehol sem bosszulja meg magát jobban az *unité de doctrine*, az egységes gondolkodás, egységes iskola, egységes tan szolgálai követése, mint e két hivatásnál. Az orvostudományban nem egyszer történt kísérlet arra, de kudarcba fúladt mindannyiszor. Utalok Virchow lokalisatiós tanára és még inkább a bacteriológus-aera egyoldalú betegségfelfogására, ami később veszélyes zsákutcának bizonyult. Per tangentem legyen szabad rámutatnom itt a klasszikus nevelés nagy horderejére mindkét hivatásbeliek nevelése terén. A sokoldalúságra élénk példát szolgáltatnak mind a nagy orvosok, mind a nagy katonák; muzsikuskok, költők, filozófusok, képzőművészek, írók, stb. nagy számmal találhatók soraikban. Szinte még az orvosnál is veszélyesebb az egyoldalú katona.

Mindkettőnek hivatásában rejlik a tragédia, hogy sokszor téved, de ha igazán nagy, akkor a tévedést nagy lélekkel viseli el és okul belőle. Foch marsall mondta élete végén: ha sohase tévedett volna, nem tudta volna azt véghezvinni, amit 1918-ban véghezvitt. Fűzzük hozzá E. Forgue francia sebész nézetét: «A tévedés emberi gyengeség, de a megátalkodottság gaztett (malfaisance)». Mindkét hivatásban gyakran kell az eddigi tudást javíthatni, sőt egészen újra tanulni, amire csak erős akaratú, nagyjellemű férfiak képesek. Nem egyszer testi, avagy lelki betegség gátolja ebben a katonát, vagy az orvost; köteteket lehetne megtölteni ilyen alapon végzetes hibákat elkövetett katonák és orvosok tetteivel, diagnózisával.

Mindkét hivatásban előkelő szerepet játszik a kombinatív készség, ami teljesen elvont szellemi functio. Wellington szerint az egész hadvezéri hivatás abban áll, hogy az ember tudásával találja ki azt, amit nem ismer, vagyis kitalálja,

hogy mi van a hegy mögött. Így van ez az orvosnál is. Krehl elveti az exakt gondolkodást számokban és mértékegységekben, mert a gondolkodás nem szorítható formulákba. Sem a tiszta logika, sem schemák, sem szabályok nem számítanak, hanem csak a szabadon alkotó gondolkodás, ahogy Krehl kifejezi magát, «legerősebb önfegyelem, legélesebb felelősségérzet, felsőbbbséges tudásnak kell vezetniök az orvost, valamint a felelős katonai vezetőt». A kombinációs készség legmagasabb foka a művészethez s a geniehez vezet. Vannak emberek, kiknek ez a készsége szinte divinatorikus, előre meglátnak, megéreznek dolgokat, eseményeket. Ezek közelebb-ről nem magyarázható adottságok. A kombinációs készséggel szorososan összefügg az elhatározás készsége; ha kész a diagnózis, akkor ezt követi a tett, gyógyszeres vagy sebészi beavatkozás formájában. Az előbbi megfelel a katonánál a defenzívának, az utóbbi az offenzívának. Ez utóbbi mint elhatározás egyszerűbb, kivitelben technikailag nehezebb, eredményét illetőleg fényesebb, kudarcát tekintve végzetesebb. Vannak emberek, kik magas kombinációs készség mellett sem tudnak határozni, ilyenek sem orvosnak, sem katonának nem valók. Meg kell jegyezni, hogy magas intellectus és műveltség mellett is hiányozhatnak a vezetéshez szükséges jellembeli adottságok (pl. akarat); ahogy az angol mondja: a vezetés — s tegyük hozzá: az orvosi működés — nem tisztán tanulás eredménye.

A jellemet nem könnyű definiálni, még nehezebb megítélni. Elsősorban az akarat függvénye, amennyiben a magatartásban, elvekben, célokban, célratörésben nyilvánul. de változó: kedély, temperamentum, külső körülmények, évszakok, időjárás, táplálkozás, élettani működések, szív-működés, lélegzés, emésztés és leginkább belső secretio befolyásolják. A jellemből folynak az orvos és katona szükséges tulajdonságai, mint határozottság, lélekjelenlét, kitartás és tetterő. Mindez annál az embernél található, kinek bátorsága van nemcsak saját maga feláldozásához, hanem bátorsága van a felelősség vállalásához. Az orvos igen jól tudja, milyen nagy horderejű dolog ez. holott ő csak egy-egy emberért vállalja a felelősséget, a katona ezrekért és tízezrekért. Ez a

felelősségvállalás nagy lelki vívódást okoz ; mind a beteg, mind az alárendelt katona megérzi ezt és ebből fakad határtalan bizalma orvosához, parancsnokához. Az ú. n. esodaorvosokat ilyen jellembeli adottságok avatják azzá, amivel magához tudja láncolni betegét. A hadvezér nem kevésbé. Személyiségük suggestív ereje még írásaikban is fascinál akár századok múltán. Ezt látjuk Hippokrates, Caesar esetében.

A jellem legnagyobb megpróbáltatásai adják váratlan események, orvosnál váratlan complicatiók, vagy előre nem látott situatiók műtét alkalmával, katonánál meg a csatátér változó meglepetései, a hadiszerenese forgandósága. Ezen csak lélekjelenlét segít. Van eset, amikor mindkettőnek tudnia kell várakozni türelmetlenség, kapkodás, polypragmasia nélkül, sőt a várakozásért is tudni kell vállalni a felelőséget.

Mind az orvosnak, mind a katonának mesterien kell tudni uralkodni a kedélyén, a kedély hullámozásain és ami egyet jelent ezzel, az arcjátékán. Nem szabad se a betegnek, sem az alárendeltnek észrevennie kritikus pillanatokban azt a vihart, ami a lélekben tombol.

Ha célt akar érni, az orvos, mind a katona hinni tartozik önmagában, szerencsecsillagában. Ezt az erőt sok munka, elmélkedés, megfigyelés, kutatás, a dolgok lemérése hozza magával, amelyek a szellem ééréséhez, megtisztulásához vezetnek. Az mindegy, hogy ez a vallásos hit, természettudományos deductio, avagy bölcséleti speculatio alapján jön-e létre, mert mind a három ahhoz a meggyőződéshez vezet, hogy még sok titokzatos és ismeretlen tényező van, amelyek «az életjelenségekre befolyással vannak, vagy azokból sugároznak ki», mint Sauerbruch találóan mondja.

Még sok hasonlóságot, párhuzamot lehetne felsorolni orvos és katona között, de ez messze vezetne. Még csak egyre mutatok rá. Alig van két olyan hivatás, melynek hordozóit annyira áthatja az önfeláldozás szelleme a betegért, az alárendeltért, a bajtársért a bajban, veszedelemben. Tulajdonképpen ez a szellem teszi fel a koronát mindkettőre.

Az élet szemléletének síkján a katona sokat tanulhat az orvostól, de az orvos is a katonától.

Fejtegetéseim végére érve, az a megnyugtató érzés tölt el, hogy akármilyen problémákat vet is fel a háború, valamennyien a Végtet gyermekei vagyunk, akiknek kötelessége elsősorban a helytállás azon a helyen, amelyet az Élet kijelölt számunkra. Pesszimizmus helyett tekintsünk fel az égre, mely Herczeg Ferenc szerint a vonuló felhők mögött is örökké ragyogó kék. Hinnünk kell abban, hogy a háború is vonuló felhő, mely megtermékenyíti záporával a száraz földet.

NEUBER EDE.

EMLÉKEZÉS ERKEL FERENCRE.

(Halálának félszázados évfordulóján.)

Június 15-én volt Erkel Ferenc halálának félszázados évfordulója. Ötven év távlatából az értékelés igazságosabb, mert a kultúra kincseinek elrétegződésében segített az idő.

Romain Rolland írja: «Oly nehéz egy egyéniséget megítélni. Minden ember rejtély, nemcsak másoknak, hanem önmagának is. És mégis kénytelenek vagyunk ítélni: erre szükség van, hogy élhessünk.»

Erkel Ferenc felé vetítve ezeket a szavakat, annál szükségesebb az értékelés, mert a szakirodalomban sem alakja, sem munkálkodása nem áll azon a magaslaton, amelyet megérdemel.

*

Az Erkelrel foglalkozó irodalom szegény és megbízhatatlan. Szinte érthetetlen, hogy arról a mesterről, akinek magyar műzenénk megalapozását köszönhetjük, alig akad tudományos hitelességű feljegyzés, értékelés, tanulmány. Még az Erkel-bibliográfiát sem állították össze, nemhogy komoly életrajzát tudnánk gyermekeink, vagy a külföldi érdeklődők kezébe adni. Sok magyar zenei nemtörődomség miatt szegyenkezhetünk, egyenetlen zeneéletünk hiányai sokszor kirívóak, de ahogy zenei irodalmunk Erkel Ferencsel bánt, fájdalmas és szégyenteljes.

Hogy a zárkózott, szűkszavú, sőt utolsó éveiben kissé reményvesztett Erkel életében műveiről és működéséről megfelelő monográfia nem jelent meg, — talán érthető, de hogy a halála óta eltelt ötven év alatt a vele foglalkozó irodalmi termés csak ennyi és ilyen, — bántó igazságtalanság.

Erkel halála után egy évvel megjelent Schunda V. József hangszergyáros kiadásában id. Ábrányi Kornél *Erkel Ferenc élete és működése* című. 220 oldalas «kultúrtörténeti korrajza».

Ez az egyetlen Erkel-monográfia félszáz év óta. Hiányos, rendszertelen mű. Felemlítjük ugyancsak Ábrányinak *A magyar zene a XIX. században* című munkáját; 1900-ban jelent meg, Rózsavölgyi kiadásában.

Mészáros Imre és Isov Kálmán *A Filharmóniai Társaság multja és jelene* című 1903-ban megjelent albuma is foglalkozik Erkellel.

Isov Kálmán *Erkel Ferenc* tanulmányát találjuk a Budapesti Szemle 1910. évi évfolyamában.

Fabó Bertalan *Erkel Ferenc emlékkönyve* 1910-ben, a Pátria irodalmi vállalat kiadásában jelent meg, 244 oldalon. Komoly, nagyobb arányú mű. Legértékesebb az Erkel-irodalomban.

Hézagpótló munka az Erkel Ferenc levelezését tartalmazó s 1921-ben a Nemzeti Múzeum kiadásában megjelent kötet. Dr. Isov Kálmán állította össze. *Zenei kéziratok jegyzéke* című sorozat, I. Zenei levelek (első füzet).

Ezzel az utolsó ötven év Erkelről szóló jelentősebb irodalmát felsoroltuk. Összefüggő, értékelő mű nincs. De van egy 27 év óta közkézen forgó és zeneiskoláinkban is használatos tankönyvnek készült *«Általános zenetörténet»*, melyben a szerző ennyit tanít Erkelről (II. kötet 259. oldal):

«Erkel (1810—1893) a magyar nemzeti opera első nagy mestere. A *Hunyadi Lászlón* kívül szerzője a *Bánk bán*nak (más dalművei: *Báthory Mária*, *Sarolta*, *Dózsa György*, *Brankovics György*, *Névtelen hősök*, *István király*) és szerzője a Kölcsey-féle Hímnusznak.» Ez a három és fél sor is jegyzetként szerénykedik a könyvben, abban a könyvben, amelynek vagy 20,000-nyi sorából három és féljutott Erkel Ferencnek.

Az irodalom Erkel Ferenc őseiről keveset tud. Id. Ábrányi Kornél Erkel-monográfiájában erről csupán ennyit olvashatunk (13. l.): «Erkel Ferenc 1810 november 7-én született Békés-Gyulán, hol atyja a gróf Wenckheim-család uradalmi tisztje volt. Az Erkel-család már akkor ama polgári családok közé tartozott, melyekben a zene a lelki szórakozás, a magasabb műveltség s a finomabb műérzék ki-elégítésére szolgált. Ferenc atyjá s nagybátyja, Rudolf is, szenvedélyes művelője volt a zenének.»

Isoz Kálmán tanulmányában ezt írja (*Budapesti Szemle*, 1910. év): «...akadtak, kik Erkel magyarságát kétségbe-vonták. Pedig bizonyos, hogy Erkel Józsefet, az apát, Wenckheim gróf 1807 körül hozta magával Gyulára nem külföldről, hanem Sopron megyéből, a Dunántúlról. A családban fennmaradt hagyomány szerint a legtávolabbi ősokeket Hollandiában kell keresnünk és valóban 1711-ben indexre kerül egy egyházi kérdésekkel foglalkozó könyv, melyet I. C. van Erkel írt. Másfelől anyakönyvileg igazolt tény, hogy Erkel József felesége magyar nő: Ruttkay Klára volt s kettejük fia Ferenc, tíz testvér között másodszülött gyermekük.»

Leginkább figyelemreméltó Kereszty István közlése, aki a Fabó-féle Erkel-émlékkönyvben így ír (Émlékkönyv 103. és 104. oldalán):

«Újabb adat a magyarságnak sokszor bebizonyított be-olvasztó erejéhez, hogy Erkelék — családjukban élő hagyomány szerint — Hollandiából származtak. Bellaagh Aladár tanár lelt egy pápai indexben hollandi nyelvű hitvitázó könyvet, amelynek szerzője: I. C. van Erkel. Ez a «van» előszócska — írja Kereszty — nemességre vall, a műnek címe pedig arra, hogy a szerző — mint a megmagyarosodott család is — katolikus volt. Ez a könyv 1711 április 15-iki pápai dekrétummal került a tiltott könyvek bűnlajstromába. A magyar opera megteremtőjének atyja, akinél régibb ősré a család nem emlékszik, — írja Kereszty — a Wenckheim grófok mezőgazdaságát kormányozta: Németalföld a növény-termesztés klasszikus hazája, valószínű tehát, hogy ezalatt a szög alatt kell néznünk a család bevándorlását, illetőleg behívását és itt letelepültét. A grófi archivum talán nyújthat bővebb felvilágosítást.

A nagyapa, Erkel József (a gyulai plébánia anyakönyve «Erkel»nek ismeri nevének helyesírását), Gyulán a németek kántora és tanító volt. Wenckheim József gróf hozta magával Sopronból 1807—1808 táján s annyira szerette, hogy minden gyermekének keresztapja lett; második fiát, Jánost, jószágigazgatói állásba emelte, sőt ennek halála után egyik fiát, Jánost találta apja méltó utódának. (Erkel Terézia férje,

Farkas Zsigmond, is jószágkormányzó volt a gyulai, öccse, Béla pedig a dobozi uradalomban.)

Erkel József megmaradt kántornak haláláig. Neje nemes Ruttkay Klára volt. Legalább is 85 évet élt, 1865 május 7-én húnyt el.

Erkelék rendkívül szűkszavúak — folytatja Kereszty. — Ilyen volt a leghíresebb, legnagyobb családtag éppenúgy, mint a legnévtelenebb — mindig; sem szóval, de még tettel sem iparkodott egyikük sem szolgálni a maga bárminemű érdekeit. «Történjék, ami éppen történhetik», ez volt az egész család életfilozófiája; törtetni? a viláért sem!

Mindenekelőtt ezt kell tudnia az utókornak. Mert ez a főkútfeje annak, hogy az Erkelekről egyáltalában oly keveset, szégyenletesen keveset tud a magyar kultúra, mely pedig végzetlenül le van kötelezve nemcsak Erkel Ferencnek, hanem családjának is.»

Az itt felsorolt, Erkelre vonatkozó származási adatok tévesek, mert néhány évvel ezelőtt levelet kaptam Kemény Lajos pozsonyi városi nyug. főszámvevőtől, melynek kezdő sorait idézem:

«A szerencsés véletlennek köszönhetem, hogy városi levéltárunkban XVII. századbeli Erkel-adatokra akadtam. E nyomon tovább kutatva a plébánián, gimnáziumban, kiderült az az *eddig nem ismert tény, hogy Erkelék Pozsonyból származnak és régen magyaroknak vallották magukat.*»

Kemény Lajos rövid idő múlva a Komáromban megjelent *Nemzeti Kultúrában* (1903. év, 2. sz.) *Az Erkel-család pozsonyi származása* címmel értékes tanulmányt adott közre. Öszefogva ismertetem.

Kemény Lajos kutatásai után az irodalom több adata megdől. Megdől mindenekelőtt az, hogy az Erkel-család idegen származású. *Nem! az Erkelek magyarországiak, pozsonyiak, magyarok.* A család hollandiai eredete nem fogadható el, mert az Erkel név a pozsonyi városi levéltár 1439—1491-ig használt telekkönyvében már előfordul. A fóliáns XXI. pagináján *Péter Erkel* háztulafdonos neve olvasható, aki ingatlana után minden karácsonykor tartozott a Klarissza zárdának 11 dénárból és egy élő tyúkból álló cenzust fizetni.

Erkel Péter nevével 1506-ban ismét találkozunk Vogt Frigyes ispotálymester számadáskönyvében (a pozsonyi Szt. László polgári ispotály irattárában őrzik), mely szerint Erkel Péternek a «Schuster-dűlőben» szőlleje volt, mely után a Szt. László ispotálynak fizetett cenzust. Ennek az Erkel Péternek Pozsonyban több szőlleje volt, módos ember lehetett. A szőlőkapás Erkelek neve a XVIII. század utolsó negyedéig megtalálható a pozsonyi telekkönyvekben.

Ezek szerint többé nem vitás, hogy az Erkelek Pozsonyból és nem Sopronból kerültek Békésgyulára. A pozsonyi telekkönyvekkel szemben álló, szájról-szájra adott homályos adat egy 1711-ben Hollandiában élt J. C. van Erkel nevű névrokonról, kétszáz évvel későbbi, mint a pozsonyi. Ilyen módon a családi hagyomány szétfoszlott, de ha még valamikor beigazolódna is, az a család, mely csaknem ötszáz éven át Magyarországon él: az magyar család, kiváltképpen akkor, ha az ősök közül az utolsó ötöt — mint az Erkelekénél — az anyakönyvek magyar anyanyelvűeknek tüntetik fel.

Kemény Lajos tanulmányában felsorolja a XV. és XVI. századbéli Erkeleket. A XVII. századból nem talált az Erkelekről feljegyzést. Ez a további kutatás feladata lesz, de nem valószínű, hogy a régi Erkel-család és az 1744-ben felbukkanó *Erkl Mátvás* szőlőműves közt nem található fel az összeköttetés. Valószínűtlen, hogy a régi-régi Erkel-családi iratok s a Szent Márton-plébánia anyakönyveiben 1744-től megtalált rendszeres és sorozatos bejegyzések nem azonos családról szólnának. De ha így volna, akkor is becsesek a most közölt családtörténeti újabb adatok, mert hatvan évvel világítanak előbbre. 1744-től szakadatlan sorban megszerkeszthető a zenész Erkelek nemzetségfája.

1757-ben esküszik meg *Erkl* Vilmos Handl Fülöp építőmester leányával. A férj neve mellett a foglalkozás rovatban «Musicus apud Notredamus» bejegyzés áll. Ő időrendben az első *muzsikus Erkel*. Vilmos három fia közül *József szintén muzsikus*.

József 1787-ben vette nőül Engl Zsófiát, Engl János György kelmefestő leányát. Négy gyermekük született. 1787 október 29-én született József, akit II. Józsefnek jelölünk.

Atyja a pozsonyi iskolákba járatta. A «Primaria Schola Vernakulá»-ban Klein Henrik volt a zenetanítója. Ez a II. József Erkel Ferenc apja. Így található meg a kapcsolat, hogy az apa, mikor fia számára jó zenetanítót keresett, miért vitte gyermekét az ősi családi Pozsony városába a nagyhírű és kiváló Klein Henrikhez, Beethoven barátjához.

A pozsonyi bencések gimnáziumában négy osztályt végzett II. József az 1801—1804. években. Jól tanult és *anyanyelvüül atyja a magyart* íratta be: Ex lingua hungar. nativa ei est.

I. Erkel József valószínűleg a Pálffy grófi család révén jutott a Wenckheim grófok pártfogásába, akik fiát, a fiatal Józsefet gyulai uradalmukba vitték a német iskola kántor-tanítójának. Fiatalon házasodott. Ruttkay Ádám leányát, Klárát, vette feleségül. Kilenc gyermekük közül Ferenc 1810 november 7-én született.

Ferencet atyja maga kezdte tanítani. 1822-ben Pozsonyba vitte, a bencések gimnáziumának grammatikai osztályába. A tehetséges, nyílteszű fiú itt négy éven át kitűnően tanult. Száznégyolc osztálytársa között az első félévben magaviseletből prima, vallástanból huszonharmadik, tanulmányokból tizenhatodik, a magyar nyelvből és irodalomból huszonnegyedik eminens osztályzatot kapott; a második félév végén még tíz hellyel feljebb klasszifikálták és ezt az osztályozást megtartotta, sőt még javította is. *Nemzetiségét atyja magyarnak*, saját foglalkozását az első évben «Docens schola trivialis in Gyula», a második évben «musicus», a harmadik évben «notarius ibidem»-nek íratta be. E szerint tehát az elemi iskola vezetésén kívül zenét is tanított s az akkori szokás szerint a községi jegyzői teendőket is ellátta Gyulán.

Erkel Ferenc pozsonyi tartózkodása arra az időre esik, amikor a városnak a napoleoni háborúk óta szunnyadó zenei élete újból virágzásnak indul. Az egyházi zene magasabb színvonalra emelését Klein Henrik kezdi meg.

A pozsonyi zenészek olyan tekintélyes számban voltak már együtt, hogy a nyelvmesterekkel egyesülve, Schodel József kezdeményezésére megalapíthatták 1817-ben a Mű-

vészek és Nyelvmesterek Egyesületét, amely ma is fennáll.

A fiatal Erkel Ferenc Pozsonyban mély és maradandó benyomásokat nyert, megismerkedett az úttörők műveivel, fejlődött, teremtett és műveiben a nemzeti ritmus plasztikus hangsúlyozásával rövidesen túlszárnyalta azokat.

Az Erkel-irodalom még nincsen kimerítve ; talán az itt közölt új adatok (különösen a genealógiai pszichoanalitika szempontjából) a zenei tehetség átöröklődése tekintetében a kutatóknak újabb irányt mutatnak munkájuk folytatására. Reméljük, hogy jönni fog egy Erkel-renaissance s hogy akad zenetörténész, aki a nagy zeneszerzőhöz méltó monográfiában fogja annak emlékét megörökíteni.

*

Kultúrtörténetünk csaknem teljes egészében : nemzeti történet. A magyar lángész legtöbbször azzal a küldetéssel jön, hogy nemzeti, politikai céljainknak zászlóvivője legyen. Erkel Ferenc a muzsika fenséges nyelvén erősítette törekvéseinket.

A nemzet nagy ébresztőinek zenei vezére ő. Működése a nemzet szívének dobbanása. Kölcsey, Petőfi, Arany, Vörösmarty, Munkácsy, Jókai neve mellé kell iktatni az Erkelét, — olyan érdemeket szerzett a magyar művészet legválságosabb, de, talán éppen ezért, leglendületesebb századában.

A magyart a megpróbáltatás óráiban mindig különleges zene kísérte. A török időkben Tinódi és a históriás ének szegődik a politikai élet mellé, a Rákóczi-időktől kezdve a kuruc zene, az abszolutizmus idején : Erkel Ferenc.

Erkelt a kor, a nemzeti közvélemény nevelte nagy zeneszerzővé. Annnyira együttérzett a nemzettel, mint kívülről egyetlen zeneköltőnk sem.

Legnagyobb érdeme, hogy megteremtette a magyar operát. A magyar opera fejlődésében érdekes, hogy akkor, amikor faji zenénkben még alig tisztultak ki a legegyszerűbb műformák és műfajok, mikor dalirodalmunk nemzeti jellegének főbb vonásai még bizonytalanok, mikor hangszeres zenénk még gyermekkorát éli, mikor nálunk zenei kultúrát

ról alig lehet beszélni, majdnem minden előzmény nélkül megterem a magyar opera. Ezzel a magyar zenetörténet elébevágott a természetes fejlődésnek, ami a művészettörténetben ritkaság, mert szimfónikus kultúra nélkül el nem képzelhető olyan összetett műfaj, mint az opera. Ez a kivételesség csak a magyar és az orosz zenekultúrában található.

Erkel Ferenc nemcsak megteremtette a magyar operát, hanem ő ennek a műfajnak mindmáig legnagyobb képviselője. A *Hunyadi László* és a *Bánk bán* ma is a világ bármelyik színpadán feltűnnek, annyira elevenen élő, művészi, magyar muzsika.

Tudjuk, hogy olyan hatalmas művészeti megnyilatkozás, mint az opera, nem támadhatott egy ember ötletéből és munkájából. Évszázadokon keresztül száz és száz muzsikus dolgozott azon. A zeneművészetben is van kapcsolódó, folyamatos fejlődés. A szellem országútján akadnak aztán kiugró nagy egyéniségek, akik több érdemre nézhetnek vissza *egyedül*, mint az előző idők halvány munkásainak százai. Ez az igazság Erkel teremtő munkásságára is érvényes. A lángész tulajdonképpen legtöbbször összefoglaló, de mert a teremtő géniusz küldötte, századokat ugorhat előre.

Erkel a verbunkos stílus és a népdal anyagát az olasz és francia opera formáival összeegyeztette, hozzáadta a maga nagy lelkét s ezzel százszoros hatványra emelte az őt előző idők zenei eredményeit. Így alkotta meg első operáját, a stílusban még egyenetlen *Báthory Máriát* (1840) s így teremtette meg két nemzeti operánkat, a *Hunyadi Lászlót* (1844) és az ennél is magyarabb: *Bánk bánt* (1861).

Erkel érdemei akkor méltányolhatók kellően, ha felidézzük korát.

A magyar zeneélet az 1830-as években minden volt, csak nem magyar. Az arisztokrácia s a nagyobb vagyonú nemesség Bécsből vagy Prágából hozatott zenemestereket. Ezek főként a német, olasz, esetleg francia zenét ismerték. A magyar zenét Bihari, Csermák, Lavotta szerzeményei képviselték. A verbunkos mint «nemzeti érvényűvé emelkedett népszerű zenestílus» csaknem az egész XIX. század uralkodó magyar zenéje. A népdal szerényen meghúzódott az árnyéká-

ban, mellyel senki sem törődött. Mikor Mátrai Gábor 1833-ban megindította az első magyar szépirodalmi lapot, a *Regélőt* és a *Honművészt*, mellékletként egy füzet dalt így bocsátott közre: *Eredeti magyar nóták Rossini «Szevillai borbély» című és «A tolvaj szarka» című operáiból vett motívumokból.* Ez az adat nemcsak mulatságos, hanem megdöbbentő is. Micsoda erő, micsoda genialitás kellett ahhoz, hogy a népdal egy évtizeddel később eljusson a *Hunyadi László «Hattyúdala»*ig, vagy a *Bánk bán «Szép szemeknek ragyogása»* kezdetű kórusáig!

A *Hunyadi László* és a *Bánk bán* sikerét alig lehet érzékelteni. Titka abban rejlett, hogy a két operát *Erkel és a nemzet együtt írta.* A két operával Erkel a nemzet zenei lelkiismeretévé vált. Meg is tett mindent, amit egy lelkiismeretes ember nemzetéért tehet. Évtizedekig a Nemzeti Színház első karnagya, majd a m. kir. Operaház első zeneigazgatója, a Filharmóniai Társaság megalapítója és első elnöke, a Zeneakadémia igazgatója, az Országos Daláregyesület karnagya, — nem volt olyan zenei mozgalom, munka és eredmény hazánkban, amelyben haláláig részt ne vett volna. Működésének hatása kortársaira olyan erős és mély volt, hogy csaknem mindnyájan az ő szelleméből szakadtak ki. Így a magyar romantika másik két nagy neve, Mosonyi Mihály is benne gyökerezik, sőt bizonyos mértékig a *Magyar Rapszodiák* hőse. Liszt Ferenc is, hiszen a *Hunyadi Lászlót* 1844-ben s a *«La Grange»*-ária ragyogóan ékes magyar dallamfűzérért 1850-ben mutatták be és Liszt első *Magyar rapszodiája* 1851-ben jelent meg. Semmiféle művészeti értékelő összehasonlítás sem szerencsés a nagyok közt, de ha már összekerült ez a két név, nem hallgathatjuk el, hogy Liszt volt a *nagyobb*, de Erkel — a *magyarabb*.

Erkel rendkívüli hatására csak egy adattal világítunk rá. A *Báthory Mária* bemutatója, vagyis 1840 óta, Erkel életében magyar szerzők 39 operát írtak. Ezzel szemben a *Báthory Mária* előtti időből 2 operáról tud a szakirodalom. Erkel halála óta az 1930. évig magyar szerzőknek 80 operája került bemutatásra. Ezeknek a fele Erkel hatását le nem tagadhatja. Nagy neveink közül Hubay Jenő (*A falu rossza*).

Lavotta szerelme); gróf Zichy Géza (Rákóczi-trilógia); Szabados Béla (*A bolond, Mária, Fanni*); Dohnányi (*A vajda tornya*); Poldini (*Farsangi lakodalom*); Kacsóh Pongrác (*János vitéz, Rákóczi*) — Erkel tudomásvétele nélkül nem írhatták volna meg műveiket, vagy legalább is nem úgy írták volna meg, ahogy azokat ismerjük. Abban is Erkel működésének hatását látjuk, hogy a zenei folklóre tudomány kifejlődhetett. Ennek a tudománynak Erkel életében hírehamva sem volt. A népzeneének semmiféle rendszerezésére se gondoltak. Erkel az első, aki a népdalt és a népi dallamösztonének erejével megbecsülte, felkarolta s művészetének tengelyévé tette. Ő volt a zenei folklóre tudomány előtt: az első magyar zenei folklorista.

Erkel művészete hosszú életének utolsó negyedében kissé hanyatlott, de az a fény, amely a *Báthory Máriából* kicsapott, máig világít. Az utolsó századforduló éveiben ez a fény, a művészetünkön eluralkodó nemzetköziség folytán, megtört. Volt idő, hogy félszázán sem ültünk az Operaházban egy március 15-i *Hunyadi László* vagy *Bánk bán*-előadáson. De a nemzet lelkiismerete csak tetszhalott volt, hamar rátalált a mellőzött zsenire s az utolsó három évtizedben, amint a nemzeti szellem erősödik, dédelgető szeretettel hódol Erkel génuszának. Telve a színház, ha műveit adják.

Erkel szelleme örökodik nemzeté zenéje felett. A nemzet — miként száz évvel ezelőtt — ismét rátalált zeneköltőjére, akinél zenei nagyjai közül jobban nem szeretett és nem szeret egyet sem.

Ez a szeretet az Erkel Ferenc halála óta eltelt félszázad legörvendetesebb tünete.

*

Erkel Ferenc halálának félszázados évfordulóján meghúzzuk a költővel az emlékezés harangját:

Mint hogyha itt egy nemzet énekelne
S egekbe szálló hymnusa e karnak
Istent dicsérné, hogy az Ő kegyelme
Erkel Ferencet adta a magyarnak. (*Kozma Andor.*)

PAPP VIKTOR.

KÁROLYI ÁRPÁD.

1853—1940.

— Ötödik és utolsó közlemény.¹ —

VIII.

Essayk és könyvismertetések.

A nagy, az eredeti kutatásokon alapuló alkotások szüneteiben Károlyi mintegy pihenésül vágyódott olykor arra, hogy mások kutatásait felhasználva könnyed formában rajzoljon történeti képeket.

Világtörténeti essayi a maguk nemében irodalmunk legkiválóbb termékei közé tartoznak.

Károlyi még azt is, amit mások anyagából vagy fel fogásából merít, értelme és szemlélete erejével egészen egyéni munkává alakítja át.

Különösen feltűnő példája ez átalakulásnak *Az igazi Don Carlos* című essayje. Különböző történetírók és köztük különösen Büdinger kimutatták, hogy az igazi Don Carlos gyökeresen különbözött Schiller ifjúkori drámájának népszerű hősétől. Az ő nyomukon járva Károlyi elének állítja a költői színektől megfosztott, valódi Don Carlost. «Míg van értéke szép ifjúságnak» — írja Károlyi — «tisza szerelemnek, míg lesz érzék az emberekben a szabadság eszméje iránt, addig a költemény Don Carlosa vonzani és ragyogni fog. De a történet Don Carlosának sorsa más».

Don Carlos igazi története egy örült regénye. II. Fülöp fia ugyanis testben-lélekben beteg ifjú volt. Fülöp nem azért fogatta el, mert rajongó szabadsághóst látott benne, hanem mivel fiának beteg agyától és rendetlen szenvedélyeitől monarchiája tekintélyét és érdekeit féltette. Nem csüngött fián sentimentális apai érzéssel, de nem volt iránta kíméletlen s mivel betegségén segíteni nem tudott, meg kellett

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Sz. mlté* 1943. év 784., 785., 786. és 787. számában.

óvnia birodalmát a trónörökös betegségével járó veszélyek ellen. Igyekeztek ugyan némelyek megmenteni Don Carlosnak vértanúi hírnevét, de aki Károlyi essayjét olvasta, elveszti fogékonyságát az ilyen mentő kísérlet iránt. Az essay keretében Károlyi velős rövidséggel jellemzi V. Károly és II. Fülöp németalföldi politikáját, mert az ő politikájuk ismerete szükséges Don Carlos történetének megértéséhez.¹

Az idő rendjében és belső sajátságokban igen messze esik II. Fülöp kora azoktól az évektől, melyeket Károlyi «a színészi poseok, a csengő frázisok, a szilaj szenvedélyek, a vakmerő brutalitások, a nagy tettek s a genialis tehetségek korának» nevez. Ez a kor szerinte «az ancien régime és az első császárság bukása közti emberöltőt foglalja magába.» Ebben a korszakban nevelkedtek, hányódtak, vetődtek azok az emberek, akikkel Károlyi három monographia alapján három essayben foglalkozik.

A három közül értékre kimagaslík az, mely *Az első császárság száműzöttei* sorsát beszéli el, Wertheimer könyvének megjelenése alkalmából.²

Wertheimer nagy olvasottsággal és új levéltári anyag segítségével írta meg I. Napoleon négy testvéreinek és három hívének életrajzát. Beszél Bonaparte Lajos, Jérôme és neje, továbbá Bonaparte Elise és Karolina (Muratné), végül Fouché, Savary és Maret sorsáról. Az ő adataira támaszkodva és néha felfogását is magáévá téve, írja meg Károlyi a maga stílusának és gondolkodásának frissességével a hét életrajzot. Leginkább Bonaparte Lajos életrajzában tér el Wertheimer felfogásától.

Napoleon nagyon szerette öccsét és Hollandia trónjára ültette. Érdekes ember volt ez a Napoleon kegyelméből uralkodó király. Goethe nagyrabecsülte műveltségét, sőt írói tehetségét is méltatta.

Lajos otthagya Hollandiát és Ausztriába szökött, mert az áruzárr kérdésében mint hollandi hazafi nem akart engedelmeskedni az imperatornak. Dicsőítették ezért sokan, de

¹ Néhány Történelmi Tanulmány, 77. és kk.

² Budapesti Szemle, 1898., XCIII. k., 321. l.

Károlyi kifejti, hogy a költői álmodozót a politikában csak beteges képzelődés vezette. Mikor a trónt elfogadta, családi kötelezettséget vállalt a napoleoni politika támogatására. Ezt a kötelezettséget megszegte s ezzel Hollandiának is ártott. Azután kissé komikus szerepet vállalt, midőn úgy viselkedett, mintha Európa legitim uralkodóival egyenlő volna jogokban és méltóságban.

Ennek a királyi szerepébe nehezen illeszkedő bel esprit-nek lelkét Károlyi finom érzéssel elemzi. A többi hat száműzöttről is eleven képet rajzol a kis arcképcsarnoknak nevezhető essayben.

A Szent Ilona szigetén őrzött Napoleon kiszabadításán fáradozó rajongók kísérletével foglalkozik Károlyinak *Metternich és a Napoleonidák I. Napoleon haláláig* című essayje.¹

Károlyi ebben Hans Schlitternek, az ő hivatali utódjának könyvét ismerteti olyformán, ahogy angol szemlék szoktak ismertetni új tudományos munkákat. Helyesli Schlitternek azt a tételét, hogy sehol Európában nem részesültek a Napoleonidák humánusabb bánásmódban, mint I. Ferenc birodalmában. Kiviláglik továbbá Schlitter kutatásaiból, hogy Ferenc a kísértések, gyanúsítások és a vérrokonság ellenére egy pillanatig sem volt támogatója az ifjú Napoleon érdekeinek.

Kiemelkedik az essayból Mária Lujza jellemzése. A fiatalasszony jól érzi magát Napoleon mellett házassága első éveiben, de midőn Ferenc elvette tőle gyermekét és megfogadtatta vele, hogy férjével és annak családjával törődni soha sem fog, Mária Lujza minden felindulás nélkül megfogadta, amit atyja kívánt és ehhez a fogadalomhoz hívebben ragaszkodott, mint hitvesi és anyai kötelességéhez.

Metternich, a «minden szabad szellő fuvallatára náthás miniszter», izgalom nélkül, okosan és mérséklettel hiúsította meg a Napoleonidák próbálkozásait. Az essay hangulatosan végződik e szavakkal: «A kis Napoleonnak nevelője adta tudtára atyja halálát. Egy csöndes esti órát választottam —

¹ Budapesti Szemle, 1888., 55. kötet, 356. l.

írja a nevelő — a gyász hír átadására, s valóban több könnyet láttam folyni, mint amennyit egy gyermektől vártam, aki atyját sohasem ismerte.»

Schlitter még egy munkát írt a szent-ilonai száműzött környezetéről, haláláról és annak következményeiről. E könyvében előadja, hogy Napoleon megbízottai mikép hajtották végre a császár végrendeletét.

Hihetetlenül bonyodalmas ez a történet, mely a végrehajtók ravasz kapzsisága, a kis Napoleon anyagi érdekére vigyázó anyja és nagypapa szorgossága, a bonapartizmus szellemének feléledését kikerülni akaró monarchák politikai óvatossága miatt szerteágazó és nehezen kibontható szálakból van összeszöve. Károlyi ezt a kuszált szövevényt világos képpé bontogatja szét az *I. Napoleon hagyatéka* c. essayben.¹

Gyulai Pál nagyra becsülte és örömmel közölte Károlyi essayit és tanulmányait Budapesti Szemléjében, — sőt néhány tanulmányát kitüntető dicsérettel emlegette. Károlyit ez az elismerés is buzdította arra, hogy magyar történeti essayket írjon nagyrészt Gyulai Szemléjének.

Ide írta még fiatal korában *Szamosközy István Történeti Maradványai* című essayjét akkor, mikor Szilágyi Sándor kiadta három kötetben, ami megmaradt Szamosközy munkáiból. Károlyi segítette Szilágyit a kiadás munkájában és megszerette Szamosközyt. Essayje az első igazán kritikai jellemrajza a nagy történetírónak. Szamosközy hibáit a humanista történetírás szokásainak tulajdonítja, de kiemeli, hogy történeti érzéke, ítéletének ereje a maga korában páratlan. Hivatkozik e tekintetben arra, amit Szamosközy a székelyek eredetéről ír szinte megelőzve a legújabb eredményeket. Kifejti műveiből az író lelki alkatának képét. «Egyszerű» — úgymond — «de művelt, tanult, de nem pedáns, szabad, de nem szenvedélyes, szenvedélytelen, de mégis meleg és vonzó, olykor játszi és kedélyes.» Mindezek nem keresett antithesisek. Károlyi példákat idéz jellemzése támogatására. Lefordítja szó szerinti Szamosközyből a török-magyar párbajok és az 1585-i szárazság leírását.²

¹ Budapesti Szemle, 1891.. 77. kötet.

² Meg kell itt említenünk, hogy Károlyit kiegészíti az a kitűnő

Szamosközy kiadása után egy évvel Szilágyi Sándor kiadta Bethlen Gábor *Politikai Leveleit*. Károlyi e levélgyűjtemény alapján megvédélmezte Bethlen emlékét Gindely ellen, aki a Harmincéves háború történetében gyűlöletes színben tünteti fel a nagy fejedelmet. Pedig Károlyi szerint Bethlen a harmincéves háború hősei közt olyan tiszteletet érdemel, mint Gusztáv Adolf. Kiváló esszájében jellemzi Bethlen nagy fejedelmi vágyait, hősiességét, nagylelkűségét, családi érzését, vallásosságát és buzgalmát a hazai kultúra fejlesztésében. Mind e nagy sajátságokat a Levelekből vett szebbnél szebb idézetek által állítja elénk. Ez idézetek valóban oly tiszta, oly erős, oly lélekből szakadt magyarsággal vannak írva, hogy lehetetlen azokat meg nem szeretni. Váltakozva szenvedélyes harag, uralkodói méltóság, éles gúny, gyöngédség és bölcs mérséklet nyilatkoznak azokban eredeti fordulatokkal.

A jellemzésnek ez a módja néha kiegészítést kíván, de igen hatásos és általában meggyőző.¹

Megvédélmezte Károlyi Thököly Imrét is Onno Klopp ellen. Klopp, az országából kirekesztett hannoveri királyi háznak odaadó híve és historicusa volt. Nagy tudományú, de igen naiv író. Az 1683-i bécsi ostrom kétszázadik évfordulóját a felszabadító török háborúról írt monográfiájával ünnepelte. Könyvében mindenkit, aki a Habsburgok érzéseit, vagy érdekeit bármely mértékben sértette, igen hitvány embernek bélyegez. Thökölynek minden szerencsés vagy szerencsétlen diplomáciai fogását csalásnak nevezi. Károlyi nem akarja Thökölyt érdemén felül dicsérni, de részletesen kimutatja, hogy Klopp vádjai gyermekesek. Nem úgy beszél Thökölyről, amint történetíróhoz illik, hanem mintha egykorú pamfletíró volna.²

Károlyi legkiválóbb magyar történeti esszájének azt nevezhetjük, melyet három részben írt idősb Szögyény László

tanulmány, melyet Szekfü Gyula írt Szamosközyről. (Adatok Sz. I. történeti munkáinak kritikájához. Budapest, 1904.)

¹ Néhány Történelmi Tanulmány. 394.

² U. o., 456. l.

három kötetes Emlékiratairól. Különösen érdekes az essay első része, mely Szögyény pályáját 1836—1848 december 2-ig ismerteti. Mivel a magyar történetírás századunk elejéig a reformkor szabadelvű felfogásának varázsa alatt állott, szük ségét érzi Károlyi annak, hogy az ő konzervatívok vezető férfijaiban megállapítsa a szándék, az érzelem tisztaságát. A pártnak elnevezése új, de maga a párt négyszázados. Nádasdy Tamás és Thurzó Elek voltak ősatyjai. Ez a párt, bár a századok folyamán felfogásának árnyalatai változtak, mindig arról volt meggyőződve, hogy a Szent Korona jogai egyúttal a magyar állam és a magyar nemzet jogai is, s hogy a Szent Korona viselője iránt törhetetlen hűséggel tartozik még akkor is, mikor annak felfogása a nemzetével ellenkezik, mert az ideiglenes önmegadás e párt felfogása szerint kevesebb kárt okoz, mint az erőszakos összetűzés.

A konzervatívok e fajából való volt id. Szögyény László. «Jellembeli tulajdonságait — írja Károlyi — fiatalkori arc-képéről, valamint öreg korában készült fényképeiről szinte leolvasni véljük. A szelíden komoly, a magát és másokat megbecsülő embert, a régi fajú magyart mintha magunk előtt látnók. Azt a régi szabású magyart, akiben, ha közrend volt, a jóindulat a tisztességtudással, ha előkelőbb nemes volt, a mások megbecsülése a saját maga erkölcsi értékének tudatával s az ebből folyó méltóságos magatartással egyesül. Az erkölcsi önértékből, mely külső phisiognomiájára így befolyt, következett az a benső komolyság, mellyel hivatását felfogta, az a kötelességérzet, mellyel teendőit teljesítette és az a szigor, mellyel azt mindenkitől is épp úgy megkövetelte, mint saját magától.»

A külső vonások és a belső tartalom egyezésén alapuló jellemrajznak ez az élénksége folyvást felújúl Szögyény hosszú és nagyjelentőségű pályája elbeszélésében.

Károlyi mesteri biztossággal állapítja meg az emlékiró hatását az eseményekre, melyek épp e megállapítás által ismerhetők fel tiszta valóságukban. Hogy miként lett Kossuth a *Pesti Hirlap* szerkesztője, mi volt az adminisztratori intézménynek valódi oka s miért lett az gyűlöletessé, hogy milyen körülmények közt vált lehetségessé az első magyar felelős

minisztérium kinevezése, mindazt főleg Szögyény Emlékiratainak segítségével tisztázta Károlyi. Az abszolutizmus korának kormányzatáról, az 1861-i országgyűlés feliratának elintézéséről, s más eseményekről, továbbá a kor több vezető emberéről sokat tanulhatunk Szögyény Emlékirataiból, kivált, ha figyelnünk Károlyi vezetésére.¹

Régibb időkbe, a középkori magyar királyság dicsőségtől ragyogó korába vezet vissza a gróf Blagay család című essay. Thallóczy kiadta a Blagay-család oklevéltárát és bevezetést írt hozzá. Az okleveleket és néha Thallóczy bevezetését is felhasználva Károlyi a kihalt Blagay-család történetét vázolja élénk világot vetve a középkori magyar királyok hatalmára és a nagy magyar birodalom délnyugati részének nemzetiségi viszonyaira. Hatalmas szlovén nemzetségből vált ki a Blagay-család. Idegen származásuk ellenére is a Blagayak vitéz hívei voltak a magyar királyoknak. Blagay László élete a legmozgalmasabb és a leeurópaibb az egész család történetében. Zsigmond király szolgálatában harcol a horvát eredetű Hervoja vajda ellen, a velenceiekkel is harcol, elkíséri Zsigmondot Konstanzba, majd a husziták ellen vívott ostraui csatában elveszti félszemét, de legyőzi a cseh vezért. Harcol Radul ellen is Oláhországban és megvédi a salzburgi érseket a fosztogató német zsoldosok ellen. I. Ferdinánd korában az egyik Blagay két fiát Kisfaludy Balázs, a két költő őse neveli. Az egészen magyarrá vált dynastákat a török hódítás kiszorítja a magyar területről Krajnába. Ott éltek már a XVII-ik században. Az utolsó Blagay gróf, Lajos, az ősei magyar dicsőségére büszke főúr, 1897-ben halt meg.²

Lehetetlen meg nem emlékeznünk arról, hogy Károlyi könyvismertetések is írt. E hálátlan feladatra olykor a szerkesztők, különösen Szilágyi Sándor kedvéért vállalkozott, de segíteni is akart némileg azon az általa többször említett bajon, hogy a történetirodalmi kritika nálunk gyöngye lábou áll. Úgy, hiszem, 1877-ben írta első könyvismertetését Knauz

¹ Károlyi essay-jének három részét l. Budapesti Szemle 113. k., 1903. Történeti Szemle, 1917. és 1918.

² Budapesti Szemle, 90. k., 1897.

Kortanáról¹ és 1939-ben az utolsót Tisza István leveleinek V-ik kötetéről.²

Férfias igazságérzet, gyöngéd kímélet a hibáztatásban, alapos tájékozottság jellemzik gazdagon változatos könyvbírázatait.

IX.

Utolsó évek.

Nyugalomba vonulása után Bécsben maradt, ahonnan fiatal korában menekülni szeretett volna. De mióta Európa egyik legszebb városában független nyugalmat és jó alkalmat talált a tudományos munkára, otthon érezte magát abban és nem hagyta el az első világháború sanyarú éveiben sem. A levéltári kutatás is odakötötte, a háború után pedig hivatalos megbízások miatt ott kellett maradnia.

«Az osztrák-magyar közösség felborulásakor mi sem volt érthetőbb, mint hogy a bécsi közös levéltárak liquidálására, illetőleg a szétesztás alkalmával a magyar állam jogainak biztosítására kiküldött szakbizottság élén, Károlynak kellett a vezetést vállalnia, aki létre tudta hozni az osztrákokkal a számunkra kedvező levéltári egyezményt» — írja Szekfű Gyula, aki akkor kiváló munkatársra volt Károlynak.³

Károlyi e hivatalos minőségben kidolgozta munkatársaival *Magyarország társjogát az udvari kincstár javaihoz és az uralkodó család hitbizományi vagyonához.* (1922.)

Mivel a trianoni szerződés szerint a Habsburgok udvari kincstárának javait és hitbizományi vagyonát az új Ausztria és új Magyarország közt barátságos megegyezés alapján kellett elosztani, Károlyi kifejti, hogy Magyarország hozzájárulását ahhoz a vagyonhoz kétféle bizonyítékkal lehet támogatni. 1. Egy általános értéküvel, melyet a patrimonialis államháztartás természete nyújt és 2. Számszerű egykorú hivatalos adatokkal.

¹ Századok.

² Budapesti Szemle. 233. k.

³ Károlyi-Emlékkönyv, 22. l., 1933.

Kifejti azután, hogy a patrimoniális háztartás természete a mellett szól, hogy a közös fejedelem összes bevételeiből szerzett és épített, föntartott és szaporított fekvőségek és ingóságok Magyarországot közösen illetik Ausztriával, ha nem mutatható is ki számszerűleg, hogy az összbevételekhez mennyivel járult az egyik, vagy a másik állam.

A patrimoniális háztartást felváltja a XVIII. század közepén a modernebb rendszerű, amikor már szám adatokra hivatkozhatunk. Károlyi rendkívül leleményes gonddal és dönthetetlen szám adatokkal kimutatja, hogy Magyarország a XVIII. század második és a XIX. század első felében évi átlagban 34 és $\frac{1}{2}$ százalékkal járult a monarchia államháztartásához.

Az udvartartásra nézve Károlyi kimutatta, hogy a XVIII. század folyamán Magyarország az összes udvari kiadások fedezetéhez évi átlagban 43%-kal járult. Nincs egy kőfala sem a bécsi Burgnak a XIX. század előtt keletkezett épületében, vagy Schönbrunnban, melynek építtetése és berendezése költségeihez Magyarország ne járult volna átlagosan évi 43%-os arányban.

Károlyi munkája nagy történeti értékén felül megjelenése idején jól forgatható politikai fegyver is volt.

A világháború után gr. Klebelsberg Kunó, az országos katasztrófa után a magyar kultúra újjászervezője, megalapította a bécsi Magyar Történeti Intézetet, mely most az ő nevééről van elnevezve. Az intézet vezetésével Károlyi Árpádot bízta meg. Károlyi szervezte az Intézetet, megállapította munkakörét, s az Intézetbe küldött fiatal ösztöndíjasok munkáját elősegítette bölcs tanácsaival. Általában gondja volt arra, hogy az úgynevezett Fontes sorozat az Intézet tagjainak munkája által számban és értékben gyarapodjék. Utódjai a Történeti Intézet igazgatásában az ő elvei és rendszere szerint igyekeztek eljárni tisztokban. Klebelsberg ezután kinevezte curatornak a Történeti Intézet és a különböző tudományok művelői számára alapított Collegium Hungaricum felett. Páratlan pontossággal és aggodalmas lelkiismerettel végezte el curatorai teendőit.

Klebelsberg nem alárendeltjének, hanem barátjának

tekintette Károlyit, akinek tudományos és igazgatási kívánságait készséggel teljesítette.¹

Klebelsberg halála után Károlyi már nem sokáig maradt a régi magyar gárda szép palotájában, melynek szobái az ő igazgatása idején alakultak át a kultúrintézetek céljainak szolgálatára.

Nyolcvanadik évében Budapestre költözött, hogy otthon testvérei, rokonai és ifjabb barátai körében tölthesse el életének estéjét. Évenként egyszer Bécsbe látogatott néhány hétre, hogy ott az állami levéltárban előkészítse az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötetét. Nehéz volt a bécsi béke után következő országgyűlésekre bőven omló forrásokat találni és egészsége is hanyatlott a 30-as évek vége felé. Utoljára 1938 őszén volt Bécsben, a következő ősszel kitört a háború és ő akkor már aggkorának gyöngesége miatt sem utazhatott el Budapestről. Nem hagyta el többé szülővárosát haláláig, mely 1940. október 26-án ragadta el tőlünk 88-ik éve küszöbén.

De noha az Országgyűlési Emlékek XIII-ik kötete nem készült el, Károlyi utolsó Budapesten töltött évei nem voltak termékétlenek. Itt írta meg a *Fontes* számára utolsó könyvét ily címen: *Az 1848-i Pozsonyi Törvénycikkek az Udvar előtt.* (1936.)

Első tekintetre úgylátszik, hogy a történet melynek megírására Károlyi vállalkozott, nagyon is egyszerű, nem kecs eget változatos fordulatokkal. Hiszen eléggé tudjuk, hogy az 1848-as törvények forradalmi mámorban keletkeztek, s hogy az udvari hatóságok a forradalmak által megrendült monarchia gyengeségének érzetében némi vonakodás után szentesítésre ajánlották a gyökeres újításokat. De ott is, ahol a döntő tényezők ellenállása igen csekély volt, Károlyi a hálátlan anyagból mindig kicsihol valami érdekeset és jellemzőt.

Két törvénycikk szentesítését Károlyi különösen tanulságos módon beszéli el. Az egyik ezek közül a III. t.-c., a

¹ A Bécsi Magyar Történelmi Intézet alapításáról és szervezéséről. Károlyi kitűnő jelentését: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Első Lustruma. Levéltári Közlemények. 1926.

független magyar minisztériumról szóló. Természetes, hogy ennek a monarchia kormányzatát gyökeresen átalakító cikknek keletkezése és elfogadtatása nagy izgalmat keltettek. Ezért többen foglalkoztak a törvénycikk történetével, de annak igazi történetéről csak Károlyi előadásából értesülünk.

A március 3-i felirat — fejtegeti Károlyi — amelyet országos küldöttség adott át a királynak, nem felelős minisztériumot kért, hanem csak azt, hogy a helytartótanács vezető hivatalnokai feleljenek az országgyűlésnek a kormány rendeleteiért. Ez március 3-án igen életbevágó reformnak látszott, mert az országgyűlés jogkörét tágította. Azonban a március 13-i bécsi forradalom után a kért újítás jelentősége eltörpült.

A hajón utazó küldöttségnek nem volt joga a feliratot változtatni, de érezte, hogy annak tartalma nem elegendő. Széchenynek ekkor az a mentő gondolata támadt, hogy alá kellene iratni egy királyi kéziratot, mely azt jelentené ki, hogy István nádor lesz V. Ferdinánd alteregója. Így a mérsékeltén újított magyar alkotmány biztosítva volna a bécsi centralista körök befolyása ellen.

A küldöttség ezt a gondolatot elfogadta, de a bécsi forradalmi sikerek hatása alatt kibővítette Széchenyi gondolatát és oly kéziratot tervezett, mely nemcsak a nádori jogkör kiterjesztését, hanem a felelős minisztérium felállítását, sőt Batthyány Lajos kinevezését is magába foglalta.

Így váltotta fel a március 3-i mérsékelt kérést március 15-én a Batthyány-minisztérium kinevezésének követelése.

Egészen új ebben az előadásban Széchenyi indítványa és annak hatása.

Dramailag érdekes az erdélyi országgyűlés unio-törvénye elfogadásának története. Az állami konferencia az 1848. VII. t.-cikket, mely az uniót kimondja, abban a reményben ajánlotta a szentesítésre, hogy az erdélyi országgyűlésen ügyis megbukik az unio ügye. Ebben a reményben csalódván. szerette volna az innsbrucki udvarral egyetértésben különböző fogások segítségével meghiusítani az erdélyi törvény szentesítését. Élelmes erdélyi államférfiak a szépen kigondolt csalárdság útjain megelőzték a cselszövőket. Így az unio

szentesítésének története valóságos drámává, egy Scribe tollára méltó cselszövő vígjátékká fejlődött Károlyi tolla alatt, aki a cselszövény szálait éles pszichológiai érzéssel fejtette ki az okiratokból és más forrásokból. Általában ez utolsó könyvében Károlyi módszere teljes erejében tündöklök. Ismeretes forrásokat új kapcsolatba hozva nem ismert ösvényeket fedez fel régen lakott és látogatott vidékeken, s így a 48-as törvények történetét kutatás vagy leleményes kombináció által megbízható adatokkal gyarapítja.¹

Könyvét Károlyi gr. Klebelsberg Kuno Emlékének ajánlotta. Ha a magyar szellemi életnek igazi Maecenása a másvilágon látja az ajánlást, bizonyára boldog mosollyal köszöni meg szeretett barátjának ezt a sírontúli hűségét.

1936-ban megjelent könyvének Előszavában Károlyi «különösen is hangoztatja», hogy az ő elbeszélése olyan egyszerű előadás, aminőt a német «Tatschengeschicht»-nek nevez.

Ez a hangoztatás leplezett iróniával azt akarja értésére adni a szellemtörténeti módszer buzgó híveinek, hogy az egyszerű ténytörténet is jogosult, jogosultabb, mint ők hiszik. Károlyinak tulajdonképp a szellemtörténet ellen, amennyiben az a korok és egyének lelki életét mennél szorgosabban kívánja kikutatni, nem volt kifogása. Nem volt kifogása már csak azért sem, mert a szellemtörténeti irány vezetőinek tehetségét nagyra becsülte.

Azután meg jól átérezte, noha talán nem ismerte azt, amit Burekhardt Jakab klasszikus Világtörténeti Elmélkedéseiben mondott a szellemtörténeti írás és történeti tények kutatásáról. «A tények minden egyes felismerésének» — mondotta Burekhardt — «nem csupán speciális értéke van; hanem egyetemes, vagy történelmi értéke is, mivel az a változékony emberi szellem egy bizonyos korszakáról értesít, s kellő kapcsolatba hozva bizonyítja a szellem folytonosságát és örök életét.»²

¹ A fentebbiekben néha szószerint, de többnyire rövidítve isméttem azt, amit a szóbanlévő könyvről írtam a Századok 1938-i folyamának 92. és k. lapjain.

² Weltgeschichtliche Betrachtungen, Berlin u. Stuttgart, 1905., 16. lap.

Károlyi ilyen értelemben volt a tények történetének kutatója. Nem teremthette volna újjá a XVI. és XVII-ik századi magyar történetet, nem rajzolhatta volna Bocskai, Batthyány pályáját és Széchenyi utolsó vívódását, ha nem érti át és nem állítja elének hőseinek és koruknak lelkét.

Azonban bizonyos nem eléggé tartalmas általánosítások, továbbá a ténytörténeti kutatások kicsinylése ellenmondásra ingerelték. 1937-ben egyik tanulmányában élénken hangoztatja, hogy a «positivista» (azaz tényeket kutató) módszer ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti irány-
nak, mint minden rákövetkező másnemű komoly történeti szemléletnek.¹

E súlyos szavakban ki van fejezve Károlyi mély tisztelete az igazság becsületes kutatása és tanítása iránt. Remek monographiáit nem csupán szelleme erejének, hanem az igazságon és különösen a magyar igazságon csüngő lelke mélységéből eredő melegségének is köszönhetjük.

Amily igaz és tiszta volt élete, oly igaz és tiszta tudományt hirdetett. Amíg nemzete él, az ő életének és művészetének nevelő hatása nem fog elenyészni.

ANGYAL DÁVID.

¹ Miskolczy Gyula: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, VII. évf., Budapest, 1937., 2. lap.

A KÖRESZMÉRŐL.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

II.

Az elmondottakra ellenvetésként azt lehetne felhozni, hogy a történelemben mindenre és mindennek az ellenkezőjére is találhatunk példát, vagy azt, hogy a történelem arra ad visszhangot, amit belekiáltunk. Vegyük tehát vizsgálat alá a történelem legfontosabb szakaszait és próbáljuk meg, a legtömörebb vázlatba szorítva, alkalmazni rájuk előző fejtegetéseinket.

Kezdjük az ókori keleti népekkel. A szumirok, az asszírok, a babilóniaiak, az egyiptomiak, a föníciaiak, a médek, a perzsák városállamai, illetőleg birodalmai, bár e népek viszonylag magas műveltségre tettek szert s mai műveltségünknek nem egy eleme tőlük ered is, csak a legritkább esetben tudtak egy-egy újabb hódító nép rohamainak ellenállani. Oka ennek az, hogy a dinasztíát alapító, népét megszervező, az istenek magasságába emelt király, aki egy személyben főpap, hadvezér és legfőbb bíró volt, alattvalói fölött a legzsarnokibb uralmat gyakorolta. A papok, nemesek és az alattuk állott földművesek, iparosok, kereskedők és a köznép rétegei között — az emberszámba nem vett rabszolgákról nem is szólva — teljes volt az elzárkózottság. Az alsóbbak fölemelkedése, a felsőbbek felfrissülése lehetetlen volt. Sok-isten hitük vagy a buddhizmus nem nyújtott módot lelki felszabadulásukra sem. Semmi közös szellem nem fejlődhetett ki köztük. A legszigorúbb merevség nehezedett életükre és művészetükre. Építészeti emlékeik rabszolgahadak

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 787. számában.

munkájából jöttek létre. De alsóbb rétegeik is állati elnyomatásban éltek. Csak az uralkodó hódításvágya, vasvesszeje s a zsákmányvágy fogta őket össze a hadi vállalatokra. Ha a dinasztia kihalt vagy kivénült, az ország kész prédául kínálkozott a harcias szomszédok számára. A kasztrendszer megkövesedésének legtipikusabb példája Indiában, a maradi zárkózottságé Kínában áll előttünk, mint a legszélsőbb végletekig túlzásba vitt abszolutizmusnak következménye. A felsorolt népek kényuralmi kormányzatával szemben a zsidóság viszont túlzott individualizmusa miatt vált alkalmatlanná államának fenntartására.

Az emberiség szempontjából legnagyobb jelentőségre az ókor két népe emelkedett: a görög és a római.

A rabszolgáinak munkájából élő, közügyekkel, katonáskodással, tudományokkal, művészetekkel, iparral, kereskedelemmel foglalkozó görögök városállamaikban eredetileg patriarchális királyoknak hódoltak. Idővel a két vezető állam közül Spárta arisztokratikus, Athén meg demokratikus köztársasággá alakult át. Spárta a közösségi elv szerint rendezkedett be minden intézményében, így főleg a nevelésügyben. Ennek köszönhette katonai sikereit s vezető szerepét. Viszont Athént az egyéni szabadság kultusza¹ tette az ókor egyik legnagyobb sugarú központjává. Itt fejlődött ki a görög nép nagyszerű műveltsége és szinte páratlanul álló, részben máig utól nem ért művészete. Amíg fiaiak lelkét az önzetlen hazaszeretet, a köz önként vállalt szolgálatának s a felelősségnek érzése hatotta át, a kis állam élete az emberiség történetének legszebb lapjait tölti be. Perikles kora a legragyogóbb fejezetek egyike, de már jelentkeznek az árnyékoltok. Halála után lábra kap a szélsőséges individualizmus. Az egyéniségnek korábbi építő hatalma egyszerre romboló erővé változik. A népjogoknak az egyenlőség nevében minden fék nélkül történt kiterjesztése a demagógok és a tömeg

¹ Legjellemzőbb példája ennek az osztracizmus (ostrakizmos), a népszavazásnak görög formája, amellyel a közszabadságokat vagy az állam belső nyugalmát veszélyeztetni látszó férfiakat 10 évre száműzetésbe küldötték, köztük oly nagy embereket is, aminők Aristeides, Themistokles és a két Kimon voltak.

kezébe játssa az állam ügyeinek intézését. Betetőzi mindezt a peloponnézusi háború: Spárta és Athén testvérharca, amely végleg megássa a görög nép szabadságának, önállóságának sírját. Amit azonban szellemük alkotott, az örök értéke marad mindenkor a művelt világnak.

A görögökénél is mélyebb, közvetlenebb hatása volt Nyugat-Európa népeire a rómaiaknak. Kicsiny városállamból indultak el ők is fényes történeti szerepük betöltésére. Kezdetben szintén patriarchális királyok alatt éltek. Az utolsót saját zsarnoki uralma buktatta meg. A helyébe lépett arisztokratikus köztársaság hosszú és súlyos rendi küzdelmek közepett öltött egyre demokratikusabb jelleget. A polgári egyenlőség útján haladó város a belső harcok szüneteltetésével, hősi lélekkel vívott háborúk végtelen sorában birtokba vette Itáliát, majd a Földközi-tengert a mellette fekvő európai, ázsiai és afrikai országokkal együtt. Utóbb kiterjesztette hódításait Nyugat- és Közép-Európa, valamint Ázsia jelentékeny részeire is. A kis városállamot lakóinak nemes polgári erényei, az egyszerűsége, szorgalomra, kötelességtudásra nevelés, békében a munka megbecsülése, a szabadságnak és jogoknak tiszteletben tartása, háborúban a patriciusok és plebejusok összetartása, önfeláldozó vitézsége, vezetőik rendkívüli politikai és szervező képessége emelték az ókor leghatalmasabb birodalmává. Még a kemény ellenállás után levert népeket is meg tudták idővel nyerni és tartományná lefokozott országukat beolvasztani az impérium bámulatatos politikai és katonai szervezetébe.

A hódító háborúkból hazavitt mérhetetlen zsákmány érték tárgyakban és rabszolgákban megrontja a régi tiszta erkölcsöket s a fennkölt közszellemet. A hazaszeretet és nemes önzetlenség helyébe a mohó hatalomvágy és a kapzsiság, az egyszerűség helyébe a fényűzés, a harci erények helyébe az elpuhultság lép. A munka becsületét tönkre teszi a rabszolgamunka. A vitéz légionáriusokat nevelő, egészséges parasztságot megfosztja létalapjától a provinciákból hozott olcsó gabona és a rabszolgáktól művelt nagybirtok. Az elszegényedett földműves és iparos elem Rómába özönlik. A régi rendi küzdelmek megszűntek ugyan, de most az óriási vagyó-

nok és a tömegnyomor folytán támadt osztályharcok az önző, pénzükkel mindent elérni tudó gazdagok s a semmit sem veszíthető, mindenre kapható proletárok közt, nemkülönben a felszaporodott rabszolgatömegek addig ismeretlen veszélyekkel fenyegetik a társadalom és az állam belső rendjét. A határokon túl még folynak a hódító hadjáratok, de ezek igazi rúgói immár a vezérek hatalmi törekvései és katonáik zsákmányéhsége. Az állandósult polgárháborúk lassan megőrölték azokat az erőket, amelyek a köztársaságot létrehozták és fenntartották. A túlzásba vitt egyéni szabadság, a szabadosság és következményei kérlelhetetlen következetességgel vitték a birodalmat Julius Caesar nagyszabású egyéniségén keresztül az egyeduralom, a császárság felé. Augustus egyéni kiváltsága helyreállítja a belső rendet. Megszilárdul a tekintélyuralom, az irodalom eléri aranykorát.

Fokozatosan megváltozik azonban minden. A szenátus és a többi régi, kemény harcokban kivívott intézmény elveszti egykori jelentőségét. Esztelen zsarnokok a trónon örült kegyetlenkedéseikkel a szenvedések tengerét zúdítják védtelen alattvalóikra. A jó császárok emberséges uralma, újabb hódításai és sikeresnek látszó szervező tevékenysége ugyan meghosszabbítják a birodalom életét, de a bajok gyökeréig nem tudnak lehatolni, a régi erkölcsöket nem tudják visszaállítani. Az emberek hite megrendült a pogány istenekben. Nem bíztak többé önmagukban. Lehanyaglott a politikai, szellemi és gazdasági élet. Kihalt a társadalomból az az erő, amely az egyéniség elve szerint megtisztult erkölcsi érzékkel, önfeláldozó hazaszeretettel, kötelesség- és felelősségtudattal képes lett volna újra kezébe venni a sorsát és újjászervezni a birodalmat. Idegen zsoldosok őrzik az államot, míg nem a kegyelemdőfést megadják a halódó testnek kívülről a barbár népeknek folytonos betörései és belülről az üldözötetése ellenére terjeszkedő keresztényiség.

De a nyugatrómai birodalom nem omlott össze nyomtalanul. Civilizatórius munkájának, amellyel virágzó provinciák és városok egész sorát teremtette meg, eredményei és szellemi alkotásai: gazdag tudományos és költői irodalma, páratlanul álló magánjogrendszere, tömör, rendkívül

kifejező; csiszolt nyelve közkinccse lett az egész művelt világnak.

Az az intézmény, amely megőrizte s Nyugat- és Közép-Európa népei közé is eljuttatta e szellemi kincseket, a görög léleknek nem éppen legnemesebb hagyományai nyomán, Konstantinápoly gócpont körül államvallássá nőtt keleti kereszténységgel szemben, az elbukott nyugatrómai birodalomban saját erejéből s így egészségesebb viszonyok közt fejlődő nyugati kereszténység volt. Az egykor üldözött hívek felszaporodott serege, lépésről-lépésre haladva, hirtokba vette az összeomlott császárság egész gazdag örökségét: magát a pogánykor urbs aeterna-ját, a fővárost, ugyancsak a pogánykornak nem egy fényes külsőségét, vonzó díszét, szokását, hatalmi szervezetének gazdátlan maradványait, tekintélyuralmi elvét, hierarchikus berendezkedését, felépítését, nyelvét, központi ügyvitelének formáit, jogrendszerét és ezekkel együtt a latin irodalom, tudomány és művészet megbecsülését, ápolását.

Krisztusnak a hívő számára az egy, örök, igaz Istenhez vezető utat megmutató s az emberiségnek új, magasztos élet-eszményeket hirdető fenséges tanításai a római egyháznak remekül kiépített szervezetén és munkásságán keresztül hódították meg Nyugat- és Közép-Európa népeit, köztük bennünket magyarokat is. De ugyancsak Róma közvetítésével ismerték meg az említett népek az ókor tudományos és művészi hagyatékát, amelynek az egyház volt hű őrizője és bizonyos irányban továbbfejlesztője. Ezekben az alapokon indult meg utóbb az európai nemzetek tudományos élete. Így jött létre az egyház vezetése alatt Nyugat- és Közép-Európa vallási és szellemi egysége a keresztén római-germán-magyar-nyugati szláv kultúrkör, szemben a bizánci görög-keleti szláv kultúrközösséggel. Egyben megegyezett a két kultúrkör, még pedig abban, hogy az állami, a társadalmi, a gazdasági, a tudományos élet, a nevelés egyaránt az egyház alatt állott a vallással együtt. A vallási és a világi életnek ez az egybeolvadása különös figyelmet érdemel. Ugyanis Krisztus követői, akik eredetileg az őket üldöző vagy legfőbb megtűró pogány államtól teljesen függetlenül szer-

vezekedtek külön vallási közösséggé, lassan uralkodó egyházzá fejlődtek, amelynek élén nagyszabású pápák lelki hatalmukat egyszersmind világi hatalommá bővítették, amely az összes országok és uralkodók fölé nőtt. Ezzel az egyház az egyéni koreszme hajdani képviselőjéből átfejlődött a közösségi elv, a tekintélyuralom, az abszolutizmus és a konzervatív irányzat máig legmagasabb rendű képviselőjévé.

Az egyénnek ezt a lelki, szellemi, politikai, társadalmi, gazdasági megkötöttségét a XIV. század elején megindult nagyjelentőségű szellemi áramlat: a renaissance és humanizmus, majd a reformáció szünteti meg. A csupán lelki vezetésre hivatott egyház elveszti politikai hatalmát s a gyámsága alól felszabadult egyén figyelmével az ókor emlékei és a természet felé fordul. Vizsgálata alá vonja az egyház és állam, az uralkodó és alattvalóinak viszonyát, a születés és a vagyon által meghatározott társadalmi rendet. A történelemnek új tényezői támadnak a nemzeti államokban. A pápaság a renaissance szellemében szintén a pogány világ örökségének ápolásában, gyönyörű művészi alkotások létrehozásában, a tudományok felkarolásában kereste megújítását, ami további elvilágiasodásához vezetett, a nélkül, hogy helyzetén javított volna.

Ekkor jött a reformáció, amely a hitéletet a bibliára helyezte vissza. A protestáns egyházak alapelve az Isten kizárólagos souverainitása s ebből folyólag az embernek Isten ingyen kegyelméből való üdvözülése az egyetlen közbenjárónak, Jézusnak érdeméért, ami annyit jelent, hogy az ember jövő életének alakulása független egyházi felsőbbségének akaratától. A katolicizmus tekintélyi elvével szemben életre kél a szabad vizsgálódás protestáns elve. Az állam és az egyház kezdenek szerepet cserélni. A XV. században megindult folyamat, amelyben a rendi alkotmányokat eltörölni igyekvő abszolút monarchia hatalmát az egyházza is kiterjeszteni igyekezett, újabb erőre kapott a lutheránus jellegű államokban az egyház és az állam szoros kapcsolata folytán. Viszont a kálvinizmus az egyetemes papság elvével fokozottabban hangsúlyozza az egyén önállóságát, szabadságát, amely nem áll meg a vallás gyakorlásánál, hanem

érvényesülni kíván a politikai, társadalmi, gazdasági, tudományos és művészi életben s a nevelésben is. Ez az elv teremtette meg a protestáns Erdélyben a három nemzet és a négy vallás: katolikus, evangélikus, református és unitárius egyenjogúságát 1541 és 1570 között elsőnek az egész világon és ez az elv győzött Angliában 1649-ben és 1688-ban, míg a 30 éves háborút lezáró 1648. évi vesztfáliai béke után az európai szárazföldön a közösségi elv, az abszolutizmus üldöztetett.

Angliában, ahol a dicsőséges forradalom végleg biztosítja az alkotmányosságot, kap lábra a deisták mozgalma, amely az egyházzal, az abszolutisztikus államhatalommal és a rendi kiváltságokkal szemben követelni kezdte az egyenlőséget. Hiába a felvilágosult abszolutizmus minden nemes törekvése. A XVIII. század racionalizmusa harcba száll a tekintélyi elvvel és az ezzel együttjáró kötött politikai, társadalmi, gazdasági stb. renddel, amely a XIV. és XV. Lajos kegyencuralma és esztelen tékozlása miatt Franciaországban érett meg leghamarább a bukásra.

A királyoknak, a kormányszaknak és a kiváltságos társadalmi rétegeknek ezek a rendszerré vált túlkapásai valóságos megcsúfolását jelentették a közösségi elvnek, a tekintélyuralomnak. Az abszolutizmusnak ez a szörnyű elfajulása irtózatos erejű visszahatásban tört ki, amelyhez fogható alig találunk a történelemben. Célját tekintve, a francia forradalom egyik oldalról le akarta rombolni mindazokat az intézményeket, amelyekben az egyének politikai, társadalmi, lelkiismereti, gazdasági stb. megkötöttsége folytán az uralkodó korlátlan hatalma nyugodott, másik oldalról biztosítani kívánta minden elképzelhető módon az egyén teljes egyenlőségét, föltétlen szabadságát, akadálytalan érvényesülését. Mikor azonban a francia nemzetgyűlés, az Amerikai Egyesült Államok példáját követve 1789. augusztus havában törvénybe iktatta az emberi alapjogokat, hogy t. i. 1. az emberiség és minden ember szabadságra van hivatva, miért is az egyiknek teljesen egyenlőnek kell lennie a másikkal; 2. hogy az összesség önmaga kormányozza magát választott közegeivel és mindig csak a saját valóságos akaratát hajthatja végre.

bármily jót akart is, lelkes sietségében elfeledkezett arról, hogy az emberi egyenlőség és ezzel együtt az egyenlő szabadságra való képesség, hivatottság a valóságban hiányzik s így erre tartós állami és társadalmi rendet építeni nem lehet, továbbá arról is, hogy az ú. n. nemzeti akarat lényegében a felelőtlen demagógoktól vezetett legalsó — mert legszámosabb népréteg akarata. De elfeledkezett arról is, hogy a jogok törvénybe iktatása magában, a köteleességek pontos megállapítása és teljesítésüknek minden eszközzel való biztosítása — vagyis az egyéni és közszabadságok egyensúlyhelyzete — nélkül egyet jelent az anarchia trónra ültetésével. Végül — mint már említettük — a francia forradalom szélsőséges individualizmusa keltette életre az egynyelvű egyének tömegeiben történeti tényezővé fejlődött türelmetlen, öntudatos nacionalizmust, illetőleg a nem kevésbé türelmetlen nemzetiségi törekvéseket, valamint az alsóbb rétegekhez tartozó egyének hasonlóan nagyjelentőségű tömegmozgalmát, a szocializmust, illetőleg kommunizmust. Az egyéni elv e túlhajtásaiban gyakran vont már végzetes következményeket maga után más nemzethez vagy osztályhoz tartozó egyénekre.

Bármily elrémítő volt is főleg a kortársakra a francia forradalom vad őrzöngéseivel és esztelen vérengzésével, hármas jelszava: a szabadság, egyenlőség és testvériség több mint 100 éven át irányította vagy befolyásolta a művelt világ sorsát. Oly eszmék voltak ezek, — mondja Eötvös, a testvériség helyébe a nemzetiséget iktatva — amelyekért «egész népek» készséggel áldozták fel anyagi jólétüket.¹ Különösen az egyéni és a nemzeti szabadság volt az, amely magával ragadta az emberiség legnagyobb szellemeit, köztük Goethét, még inkább Schillert és a magyar költőket kivétel nélkül, élükön Petőfivel, aki Schillerrel együtt halhatatlan lelkének egész tüzével szolgálta, hirdette ezt az égi eszmét.

A XIX. században majd minden állam az egyéniség elve szerint rendezkedett be, így hazánk is. Az 1848. évi, három hét lázas izgalmában hozott harmincegy törvényünk

¹ i. m. Előszó az első kiadáshoz.

nagyobbik fele a szabadság és egyenlőség eszméjéből indult ki. A független, felelős magyar minisztérium alakításáról, az országgyűlés évenkénti üléseiről, az országgyűlési követek választásáról a nemzeti önkormányzatot vannak hivatva bizonyos cenzussal bár, de minden néprétegre kiterjeszkedő alapra fektetni, azonban a Rousseau *Contrat social*-jában elméletileg kifejtett és a francia forradalomban gyakorlatilag is alkalmazott népfelség elve nélkül. Az úrbériség és jobbágyság, az ősiség, úgyszintén a papi tized megszüntetése egyfelől a rendiséget törli el, másfelől az egyéni tulajdonjogot biztosítja mindenkinek és ezzel a társadalmi rétegződés alapjaivá a kiváltságos rendek helyébe a vagyorkülönbség szerint tagozódó osztályokat teszi. A vallásról szóló törvény az államvallás rendszerének megszüntetésével jogilag egyenlő helyzetet teremt a bevett keresztyén egyházak számára, ami akkor egyet jelentett a lelkiismeret szabadságával. A sajtótörvény a cenzura eltörlésével, noha nem minden korlátozás nélkül, a gondolatközlés szabadságát, a magyar egyetemről szóló cikk a főiskolai tanszabadságot mondja ki. A Magyarország és Erdély egyesítéséről szóló erdélyi törvény egyszersmind megállapítja a nemzetiségek egyenjogúságát. A közös teherviselésről rendelkező cikk pedig a közterhek arányos viseléséről intézkedik.

Mint ez a felsorolás is mutatja, 48-as törvényhozásunkat egészen eltöltötte az egyenlőség s az egyéni és nemzeti szabadság szelleme. Ezzel eltűnik a nemzetet addig fenntartó nemesi középosztály az ősiségi joggal együtt, amelyen gazdasági létalapja nyugodott. Az osztálytagosulás új vezérelve pedig a szabad verseny lett, amelyre kevésbé felkészült nemzete Európának aligha volt a magyarnál. Ámbár ennek Széchenyi látnoki szemei előtt fölrémlett veszedelmei elég korán jelentkeztek, amit Eötvös is csak a nemzetiségi kérdés szempontjából vett észre,¹ a legújabb időkig ezek az eszmék irányították törvényhozásunkat és természetesen egész köz-

¹ «A szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméi... ellentétben állanak egymással... valósításuk szükségkép minden nagyobb állam fölbontására vezetne». i. m. II. köt. 723. l.

életünket politikai, társadalmi, gazdasági, szellemi, tudományos, művészi, közoktatás- és nevelésügyi téren egyaránt. Ennek a korszellemnek egyik jellemző példája az 1868 : XXXI. t.-cikk, amelynek 1. §-a így szól : «A szerződési kamatlábnak az eddigi törvényekben foglalt korlátozása megszüntetvén, azt a szerződő felek írásbeli szerződés által tetszésök szerint állapíthatják meg.» Ezt, a gazdaságilag és értelmileg gyöngébb szerződő felet az erősebbnek tökéletesen kiszolgáltató törvényt Horvát Boldizsár igazságügyminiszter e szavakkal végződő beszédben ajánlotta elfogadásra : «Ha az országot regenerálni akarjuk, a régi eszmék uralma alól okvetlenül át kell térnünk a tudomány- és tapasztalástól szentesített új elvek zászlója alá : nekünk határozottan és minden habozás nélkül szakítanunk kell mindennel, aminek neve : balítélet.»¹ Kevés kivétellel, mely a gyöngébbek védelmét szolgálta,² csak az első világháború közeledésének nyomasztó hatása alatt készülnek olyan törvényeink, amelyek a nemzeti közösség érdekében korlátozzák az egyéni szabadságjogokat.³

Mihelyt eltűnt az önzetlenség, önmérséklés és az áldozatosság lelke a magán- és közéletből, az egyéni elv túlzásba vitele is egyszerre hozni kezdte veszedelmes gyümölcsseit. A jobbágyság megszűnt, de a szabad versenyben megszületett

¹ *Képviselőházi napló*, 1865/68. országgyűlés. X. köt. 131. l.

² Ilyen az uzsoráról és káros hitelügyletekről szóló 1883 : XXV. t.-c., melynek indokolása így kezdődik : «A közéletben mindinkább azon meggyőződés emelkedett érvényre, hogy a tőkének engedett szabadság nemzetgazdasági szempontból káros és hogy ezen tőkés szabadság korlátozatlansága nemcsak egyes embereket, hanem egész községeket, sőt egész vidékeket tönkretétellel fenyeget.» Majd elmondja, hogy az 1868 : XXXI. t.-c. óta «a túlságos kamatok vétele oly vakmerő elvetenültséggel gyakoroltatott, és a szokásos kamatláb oly magasra hágott, hogy ezáltal ezen (t. i. iparos és földbirtokos) osztályok anyagi léte van veszélyeztetve.» *Képviselőházi irományok* 1881/84. országgyűlés, 131. sz. iromány.

³ Pl. a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912 : LXIII. t.-c., amely a tulajdonjog, a forgalom, a sajtószabadság, az egyesületi és gyülekezési jog stb. tekintetében súlyos korlátozásokat állapított meg háború esetére. Ilyen továbbá a sajtóról szóló 1914 : XIV. t.-c., amely a sajtószabadságot vonta bizonyos korlátok közé.

nagy vagyonok árnyékában súlyos gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség támad. Az egyenlő életlehetőségek korszakában a pazar fényűzés mellett megjelenik a tömegnyomor s vele együtt megjelennek a néhány jóakaró kivételével többségükben a maguk előnyeit, érvényesülését kereső népvézerek, a korrupció, az obstrukció és a demagógia. (Jellemző, hogy egyikre sincs magyar szavunk, amiut nincs az 1870-es évekből jól ismert grümdolásra sem.) A jogegyenlőség jelszava nálunk is fölveti az általános választójog követelését, amelynek nyers megvalósulása ipari és mezőgazdasági munkásságunk lélekszámához képest a nemzetköziséget hirdető népvézereink kezébe tette volna le nemzeti életünk irányítását épp akkor, amikor az elvakult magyargyűlölettől fűtött Ferenc Ferdinánd trónörökös nagysztrák tervei mögött meghúzódott nemzetiségi vezérek már javában készültek hazánk területének feldarabolására. Ennek a kettős belső, társadalmi és nemzetiségi harcnak nagy része volt az 1918. évi összeomlásunk, továbbá Kun Béla proletárdiktatúrája és a trianoni békeparancs létrejöttében.

Ilyen fejlődésment után fordul nálunk is a figyelem hatalmas külföldi példák útmutatása mellett is a közösségi elv felé. Amily hévvel ostromolták egykor a szabadság és az egyéni elv rajongói a tekintélyuralmat és a vele járó megkötöttséget, nem kevesebb tüzzel kívánják most ez utóbbinak hívei végleg eltemetni az egyéni elven felépült politikai, társadalmi, jogi, gazdasági, közoktatás- és nevelésügyi, tudományos és művészi életrendet. Egykor Petőfi Arany Jánoshoz írt költői levelében még a «százszor szent égi szabadságért» lelkesedik s «a világszabadság» piros zászlója alatt kíván elesni a harc mezején. Most pedig a nemrég elhunyt nagy, erdélyi magyar költő, Reményik Sándor, teljesen kiábrándulva, így ír *A legszebb szó* c. versében :

A szabadság s egyenlőség álma
 Elbukott sodró idón, ezer gáton,
 A bebizonyult Lehetetlenségen
 S a vérrel mocskolt, örült akaráson.
 A forradalom örökségeképen
 A Háromságból lobogó fehéren
 Eggedül a testvériség maradt,
 Omló világok romjai alatt.

Vajjon melyik tévedett?, kérdezhetjük. Egyik sem. Petőfinek igaza volt akkor, Reményiknek igaza van ma. Ez a kettős igazság jut kifejezésre Madách halhatatlan *Az ember tragédiájá*-ban.

Örök törvényszerűséggel állunk tehát szemben a két elv kölcsönös változásában, amelyek közül bármelyiknek elfojtása, uralomra jutásának megakadályozása a történelem tanúsága szerint az illető állam vagy nemzet hanyatlását, esetleg összeomlását vonja maga után. Az uralomra került elv már méhében hordja vetélytársát. Ennek értelme pedig az, hogy — Eötvös helyes megállapítása szerint — „a haladást mindig csak a különböző erők és eszmék ellentéte eszközli.”¹

Nagy nemzeti célok megvalósítása esetében, valamint nagy külső és belső veszedelmek közepett az egységes vezetés és az engedelmesség, ha kell, az élet fenntartásához szükséges javak egyenlő fogyasztásának kényszerű biztosítása, a terhek és szenvedések szigorúan kötelező vállalása a nemzetlét erőpróbája. Sőt az is megérthető, ha a felsőbb és a legalsóbb társadalmi rétegek között létrejött óriási vagyoni és szellemi különbség csökkentése érdekében a kiegyenlítés a felsőbbek rovására és részben a tömegek színvonalára szállításával megy átmenetileg végbe. Olykor szükség van erre a — fájdalom — legtöbbször csak látszatkulturát jelentő tömegcivilizációra is.

De másfelől többet dolgozni, több munkával, újabb találmányok kieszelésével többet, értékesebbet termelni, a több termelésből és a lemondással összekötött takarékoságból előállított tőke segítségével nagyobb jövedelmet, jólétet elérni ezzel a nemzeti vagyon fokozott gyarapodását, ebből az alsóbb, népréteg helyzetének javulását, a társadalom vezető rétegeinek az alulról érkezőkkel való felfrissítését, az elit érvényesülését és magasabb eszmények szolgálatát biztosítani csak az egyéni szabadság elvén felépült rend uralma alatt lehet. Nagy erő rejlik a szervezett egyenlőségben és fegyelemben, de ennél semmivel sem kisebb érték a közért önként vállalt áldozat és önzetlenül teljesített szolgálat.

¹ I. m. II. köt. 605. l.

1847 őszén a mézesheteit élő, 24 éves Petőfi *Bölcselkedés és bölcseség* című költeményében játszi könnyedséggel veti fel, a nélkül, hogy megoldásukon egy pillanatilag is tünődne, a lét legsúlyosabb problémáit. Így kérdi, vajjon

Megírta évmilliók előtt
A sors, mi fog történni majd?
Vagy a történet gálya, mit
A véletlen fuvalma hajt?

E kérdésre Arany János *Magányban* c. örökbecsű költeményének következő soraival felelhetünk :

Nem mindig ember, aki sorsot intéz,
Gyakran a bölcs is eszköz, pusztá báb ;
S midőn lefáradt az erőtelen kéz,
A végzet tengelye harsog tovább ;
Csüggedve olykor hagyja lomha gépül
Magát sodorni az ember fia :
De majd ha eszmél s öntudatra épül,
Feltűnik egy magasb harmónia!

Jó, ha erre is gondolunk a mai szörnyű világégésben
és az eszmék mai zűrzavarában!

NAGY MIKLÓS.

KÖLTEMÉNYEK.

Világszemlélet.

Térben s időben végtelenség
Szárnyán repül a gondolat :
Viselni szinte képtelenség
Véges, parányi voltomat.

Vigasztalannak mégse érzem,
Hogy semminél több nem vagyok :
Egyforma rész az ős-egészben
A porszem és a csillagok.

Örök törvénnyel megkötözve,
Mely mindig harcra késztetett :
A nagy világrend tartja össze
A szétfeszülő részeket.

S a rész, bár küzdve küzd a résszel
S elvérzik a nagy harc alatt :
Meváltozik bár, mégse vész el
És mindörökre megmarad.

Nézz a természet műhelyébe,
És lásd a legnagyobb csodát :
Újjászületve, újra élve
Járunk ezernyi poklon át.

Ma áldozatja lesz a sírnak
S halálra válik életünk :
Fáj, fáj, de holnap újra virrad,
S új küzdelemre ébredünk.

Nem rabja vagy hát lételednek,
 Inkább parancsolója itt :
 A végtelennel fejtheted meg
 A lét s a nemlét titkait.

Nem porszemül, nem holtszegényen
 Nézhetsz körül s az égbe föl :
 Egy csöppnyi harmat gyöngyszemében
 A nagy mindenség tündököl!

A feledés felé.

Előbb az évszám hoz zavarba,
 Aztán a névvel van bajunk :
 Emlékezünk még erre, arra,
 De biztosak már nem vagyunk.

Ki volt, mi volt? rágondolunk bár
 Bágyadt mosollyal, félszegül :
 Szívünk megérzi, ám agyunk már
 Találgatásra kényszerül.

Hány régi kedves ismerősünk
 Csak részlet inkább, mint egész :
 Felcsillan olykor még előttünk,
 Aztán megint csak ködbe vész.

Ó hányszor kérjük mindhiába :
 Hogy is volt? és mi vége lett?
 Az elmosódó félhomályba
 Nem lát be az emlékezet.

Emlékeink úgy cserbehagynak,
 Hogy vérzik is, mert mély e seb ;
 S érzékeink úgy megtagadnak,
 Mint hűtlenné vált kedvesek.

A volt s lesz összecsap felettünk,
 Közönybe fúl az élet is . . .
 Lassacskán mindent elfelejtünk,
 És elfelednek minket is.

IRODALOM.

Bod Péter regényes életrajza.

— Iványi Ferenc : *A virrasztó*. I—II. k. I. k. 284. II. k. 244 l.
Singer és Wolfner irodalmi intézet rt. kiadása. Budapest. —

Bod Péternek, a kiváló tudósnek és írónak, de egyszerű lelkipásztornak szűkebb körben, csendes mederben lefolyt élete egyáltalában nem regénytárgy. A szerző mégis, a divatnak hódolva, regényt próbált róla írni. Művét egyenesen Bod Péter életregényének is nevezi. A legtöbb magyar életregény írója, Harsányi Zsolt azt írja (Forrás 1948 I. sz.), hogy «életregény nincs (pedig az ő művei is ezzel a műfaji meghatározással jelentek meg), ez legfeljebb a serény buzgalmű könyvügnök (meg a kiadó) megkülönböztetése, az illetékes bírálóé semmiesetre». Mi nem is így osztályozzuk és ítéljük meg Iványi művét. Kétségkívül joga van az írónak regényes művészi formába önteni valakinek az életét, hogy így jobban fölkeltsse iránta az olvasók érdeklődését. Itt minden az író művészetétől függ. Iványi, sajnos, nem lélekfogó, megejtő művészettel írta meg könyvét. Amellett, hogy nem valamely rendkívüli, mozgalmasságával, szokatlanságával és nagy arányaival feltűnő életet választott tárgyául, nem is tudta művét csak valamennyire is regényszerű, érdekes, eleven formába foglalni. Könyve egyhangú, száraz, s olvasmánynak unalmas és fárasztó.

Ezzel azonban nem azt mondjuk, hogy értéktelen. Valahol azt olvastam róla, hogy Bod Péternek legsikerültebb és legalaposabb életrajza. Való, hogy a szerző olyan behatóan tanulmányozta Bod Péter életét és műveit, mint eddig még más aligha. Pedig kiterjedt és gazdag irodalom szól már Bod Péterről. Mindezt ismeri és felhasználta a szerző. Ezenfelül még tanulmányozta Bod nagybecsű naplóját és diariumát, sőt önálló kutatásokat is végzett. Élet- és világszemléletével kitágítja s nem egy helyen új világításban mutatja be Bod alakját és életét. Igyekszik őt korába beállítani, környezetét olyan szélesen megrajzolni, hogy azt a szükségesnél jóval többnek tarthatjuk. Nem is értjük, hogy azzal a bő anyaggal, nagy felkészültséggel, s azzal a tudós hajlammal és egyéniséggel, mely művéből kétségkívül kitetszik, miért nem tudományos életrajzot írt Bodról Iványi? Ezzel sokkal nagyobb szolgálatot tett volna irodalmunknak, mint mostani sem hús, sem hal, sem az életrajzi, — sem a regény-irodalmat nem gazdagító művével. Úgy vesszük mégis könyvét,

mint regényes életrajzot, sőt még ezt a meghatározást is meg kell szűkítenünk. Iványi műve sokkal inkább történet, mint regény. Afféle szépirodalmilag kiszínezett és fölsallangozott életrajz annyi nagyratörő becsvágygal, tudással és jellemző erővel megírva, hogy, ha a ráaggatott sallangokat leszedjük róla, komoly ismeretterjesztő monográfiának tekinthetjük.

Bod egyik művében Ezékiel próféta után *őrállónak* nevezte magát. Miért nem ezt a hőse által választott s önként kínálkozó nevet vette könyvének címéül a szerző? Ő tovább exegetált. Bod — úgy mond — virrasztott az őrállásban, mint Ezékiel. Így jött rá az őrállónál semmivel sem jobb és kifejezőbb könyvcímre, melytől már azért is tartózkodnia kellett volna, mert a virrasztót Harsányi Zsolt régen lefoglalta a költő és államférfi *Zrinyire* («Szólalj, szólalj, virrasztó»). Iványi öt fejezetre osztva adja elő Bod életének eseményeit kis gyermekkorától haláláig (1. A kuruckatona (Bod apja) 1718—1724. 2. Petrus Bod 1724—1743. 3. Bod Péter 1743—1749. 4. A virrasztó 1749—1759. 5. A kuruckatona fia 1759—1769). Előadására mindjárt itt óhajtjuk megtenni észrevételünket. Mivel Bod székely származású volt, Iványi, — mint ma sokan tévesen — azt gondolta, hogy székely tájszólásban, Bod-korabeli nyelven kell művét megírnia. A tudomány már eldöntötte, hogy egy rég letűnt kor szellemébe behatolni is nagyon nehéz, nyelvét megeleveníteni pedig lehetetlen. Iványi sem Bod-korabeli, hanem régi írások és a székely előbeszéd után szerkesztett, sajtószerű ódon zamatú, egyéni, néhol póriás, itt-ott mai irodalmi nyelven ír. De mire való és mire jó ez? Elismerjük, hogy a maga nemében és helyén szép a székely beszéd, melyet Iványi így magasztal: «Olyan a székely szó, mint a betemetett pinében aggott óbor. Aki hirtelen issza, megszédül tőle, de ha csendesen kortyolgatja, rájön az ízére és mindig kívánja». De ha már egyszer kifejlődött egy mindenki által érthető, közkeletű, szép magyar irodalmi nyelv, miért erőltetni a nagy közönségnek számtalan írásokban valamely tájnyelvet, vagy méginkább az író által alkotott keveréknyelvet? Sok helyen szótár nélkül nem is érthető szavakból van összerakva Iványi műve, tehát céltévesztett munka mindenképen. És tegyük hozzá, hogy a Magyar Athenast író Bod Péterhez különösen méltatlan és nem illő.

Iványi Bod alakját, életét és munkásságát a XVIII. századbéli Erdély első tizedének szélesvonalú történetébe illesztette be. Műve kor- és környezetrajz tekintetében alapos tanulmányra vall. Csak az a baj, hogy ez a rajz művének főszemélyével nem olvad sem tárgyi, sem művészi egységbe. Főszemélyt mondottam, mert Bod Péter mellett van a műnek egy mellékszemélye is, a Bod grófi patronája.

Árva Bethlen Kata. Boddal kapcsolatban és párhuzamosan az ő életének folyása, nagyszerű, varázsos egyénisége is előtűnik a műből. De nemcsak az ő alakját sugározza be Iványi, hanem belemélyed atyafiságának, a gróf Bethleneknek és Telekieknek családi és politikai történetébe is. Ám ez a történet nem illeszkedik a mű szerves egészébe. Sokkal terjedelmesebb és messzebbmenő, mint amennyi belőle a Bod életének megrajzolásához szükséges. Érdekes, tanulságos, de méreteiben meghaladja a feldolgozott személy és tárgy körét. Még több ilyen messzemenő történet is van a műben, pl. Cserei Mihály feleslegesen beletömött élethistóriája. Apáczairól, Köleséri Sámuelről és még másokról is sok olyat ír a szerző, ami elmaradhatott volna. Nem egy helyen szinte hivalkodásnak látszik az oda nem való, még bibliai ismereteknek is bőséges és felesleges halmozása. Az erdélyi kormányzóság életére azonban, tagadhatatlanul, tanulságosan világít rá ezekkel a szerző.

Bod gyermekkorát, enyedi és leydeni tanulását az iskolai és diákélet eszméltető ismeretével és szemléltetésével tárja elénk a szerző. Stílusa azonban mindenütt egyhangú, nélkülözi az eleven, plasztikus, művészi előadást. Itt-ott tartalmi botlást is találunk. Pl. Enyeden a tanulók egyházi konfirmációjáról beszél akkor, amikor még nálunk a református egyház konfirmációi szertartása nem fejlődött ki. Az sem felel meg a valóságnak, hogy a retorikai osztály után *szükségképen* praeceptornak kellett menni a kollégiumi növendéknek és csak azután vették fel az igazi deákásra. Az pedig torzképet mutat, amit a leydeni magyar diákokról mond, hogy t. i. csak a verekedés tudományában tűntek ki s az idegen nemzetbeli diákok ezért a barbár tudományért nézték le a magyarokat. Veszedelmes ilyen, a tényeknek meg nem felelő s nemzetünkre lealázó állításokat kockáztatni. Mi bírta erre a szerzőt? Talán a sokaktól dicsekedve emlegetett, verekedő magyar virtus? — Máshol is vannak tévedései. Egy párt idejegyzek. Gyereket Bod idejében nem vittek be a templomba. Erről az egyháztörténelem nem tud. Közpapok is érintették a felszentelés alkalmával Bod fejét. Erről sem tud. Bodot pappá nem avathatták 30 éves kora előtt. Ez is történetellenes. Maróthi György debreceni tanárt papnak mondja a szerző. Harsányi Móricz Istvánról meg azt állítja, hogy könyvet írt a gályarabságról. A valóság az, hogy a könyvet Kocsi Csergő Bálint írta s Harsányi — gyaníthatólag — csak segített neki. Azt is olvassuk a műben, hogy «Kálvin csak kiszabadította Istent a szemvakító római köntösökből. azután megállt.» A szerző ezt nagyon meggondolatlanul írta.

Iványi nagy szeretettel és tudós elmélyedéssel szól Bod Péter irodalmi munkásságáról. Bod csakugyan ebben volt a legnagyobb.

és mindmáig magasan kiemelkedő. A protestáns egyháztörténetírásban alig van párja, az irodalomtörténetírásban pedig úttörő. Iványi szorgosan áttanulmányozta műveit, szinte beleélte magát azokba. Mennyit érne, ha mindazt, amit összegyűjtött és tud, élvezetes irodalmi nyelven és tudományos módszerrel mondaná el! Kutatásai nyomán Bodnak olyan kiadatlan műveit is említi, melyekről az eddig vele foglalkozó írók nem tudnak. Mindent összevéve, művének ez a legértékesebb része.

Végül még nem hallgathatok el valamit. A szerző több helyen emlegeti Bod Péter erotikus vágyait még úrnőjével, Bethlen Katával vonatkozásban is. Egy helyen pedig kiszínezett érzéki vonásokkal írja le, hogy praeceptor korában miképen folytat viszonyt szállásadónőjével, ami, persze, pusztá képzeletszülemény. De ha nem az volna is, csak mint egy beteg, megfertőzött irodalom terméke láthatott napvilágot. Ime itt is a mai regényirodalom pathológikus tünete! Alig van regényíró, aki tiszta erkölcsi magaslaton maradna. Iványi is azt hitte, hogy nem lesz műve a mai korba való, ha ilyen módon be nem szennyezi. A magyar keresztyén orvosok ez idei sexual-ethikai ankétján súlyos vád hangzott el — egyebek közt — az irodalom erkölcstelen iránya ellen is, mint amely egyik tényezője az ifjúság erkölcsi sülyedésének. Ideje volna már nemcsak humanus és moralis szempontból, hanem nemzeti érdekből is, ha az írók föl-számélnének ebből a nemzetrontó kábultságból.

S. Szabó József.

Gróf Eszterházy Miklós, a nádor.

Csapodi Csaba: *Eszterházy Miklós Nádor, 1583—1645. (Magyar Életrajzok szerkeszti Szekfü Gyula).*

Eszterházy a nikolsburgi béke után azt írta II. Ferdinándnak: «Az fölséghez való ragaszkodásomért nagy részénél nemzetemnek idegenségbe estem».

Ez az idegenség a kortársaktól átöröklődött a következő nemzedékekre. A nagynevű főúri család megalapítója, a kiváló nádor emléke nem oly népszerű, mint Bethlen Gáboré, vagy I. Rákóczi Györgyé, akik ellen Eszterházy egész életén át küzdött tollal és fegyverrel.

Mert a nemzeti ellenszegülés gondolata nemcsak Eszterházy korában, hanem a XIX. században is népszerűbb volt, mint a ragaszkodás az uralkodóhoz.

Azonban a történetírás még ekkor sem feledkezett meg Eszterházyról. Toldy Ferenc, Horváth Mihály, Szalay László, Salamon Ferenc s újabban Hajnal István tanulmányokkal és közlemények-

kel gyarapították a vele foglalkozó irodalmat. Valóban jelentékeny ember volt. Eszterházy Miklóst ellenségei «*gnapgyúrt úrnak*» nevezték, azaz nem született, hanem új arisztokratának, aki csaknem a maga erejéből lett «*kastélyos*» úrrá. Nagy ügyességének köszönhető az emelkedést. Régi családból származott, de a várakat magának kellett szereznie; kétszer nősült s mindig szerencsésen, azaz gazdag és jólelkű asszonyokat vett nőül. Az udvar kegye is gyarapította vagyonát. Nem csupán a nyugati vidékeken lakó birtokos urak okos előrelátásával, hanem valódi hűséggel ragaszkodott az uralkodóházhoz. Komoly veszélyekkel szembeállva, mutatta ki hűségét. Ezért az udvar hálás volt iránta. Buzgó katolicizmusa is ajánlotta őt a két Ferdinánd kegyeibe. Nagy vagyona, vitézsége, erős, józan esze és még nem ingatható magyar hazafisága a II. Ferdinánd alatt számban egyre gyarapodó magyar katolikus rendekkel is megkedveltették egyéniségét. Nádorra választották és 1625-ben ő nyitja meg a katolikus nádorok sorát. Szerette volna felszabadítani a magyar földet a török uralom alól s ezért hevesen vádolta az erdélyi fejedelmeket, akik a koronázott magyar királyok ellen a török ortalma alatt vagy segítségével vonultak hadba. Pedig a török segítséget ő is szívesen elfogadta volna, ha a szultán katonái az uralkodóház ellenségeit igyekeztek volna megtörni. Hivatkozott I. Ferenc példájára, igazolni akarván azt a felogást, hogy a keresztyének is szabad szövetkeznie a hitetlennel.

Bár Eszterházy áldozatra kész híve volt az udvarnak, a bécsi békében kivívott országos szabadságokat nagyra becsülte s vigyázott arra, hogy az udvar azokat meg ne sértse. Sok hasznos reformot tervezett, de az ország határán belül és kívül dúló háborúk, továbbá az udvari hatóságok közömbössége, vagy késedelmes eljárása megakadályozták terveinek valósítását. Sokszor csüggedett, de mindig újra ébredt pihenni nem akaró tettvégya.

A nevezetes államférfiúról Csapodi Csaba könyvet írt, melyben áttekinthetően összefoglalja mindazt, amit a kiadott forrásokból és a nádor korát tárgyaló történeti művekből meríthetett. Lelkiismeretesen dolgozott és rajta volt, hogy előadása el ne fárassza az olvasót. Felfogása az emberekről és viszonyokról általában helyeselhető. De néhány észrevételt el nem hallgathatunk. Bethlen és Eszterházy ellentétét az abszolutizmus és rendiség ellentétéből szereti kifejteni. Pedig Bethlen nem volt annyira abszolút fejedelem, mint szerzőnk hiszi és Eszterházyt nem bántotta Bethlen erdélyi abszolutizmusa. Csak azt nem akarta tűrni, hogy a magyar rendeken uralkodjék, akárha a rendiség korlátjai közt is. Tollhibának vesszük azt a megjegyzést, hogy II. Ferdinánd uralkodott akkor, mikor Pázmány elfoglalta az

érseki széket. Ismeretes, hogy Pázmány 1616-ban lett esztergomi érsek, amikor még II. Mátyás uralkodott.

A 139. lapon ezt olvassuk - «Az 1608 óta törvényesen is egészen a megyéknek és nemes uruknak kiszolgáltatott jobbagyság»... Szeretnők tudni, hogy milyen törvényre gondol itt a szerző? Tudtunkkal az 1608-i törvények nem változtatták meg ily gyökeresen a jobbagyság helyzetét. De ezek a csekélységek nem rontják a könyv értékét. Több igen sikerült részlet bőven kárpótol a kis hibákért. Különösen sikerült az utolsó fejezet, mely bemutatja Eszterházy udvartartását, családi életét. Jellemzi itt szerzőnk a nádor műveltségének irányait s lelkének kiválóságát.

E fejezet mindvégig leköti figyelmünket és arról tanúskodik, hogy a szerző adatait úgy is bírja formálni, hogy kép keletkezzeék belőlük. Reméljük, hogy még több érdemes munkával fogja gyarapítani irodalmunkat.

A. D.

Magyar Versek Könyve.

Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzet-szótárral ellátta *Horváth János* Második bővített kiadás, Budapest, 1942. A Magyar Szemle Társaság kiadása, 784 lap.

Több hasonló, igen érdemes vállalkozás után 1937-ben jelent meg Horváth János szerkesztésében a Magyar Versek Könyve. Különös szerencse, hogy az egész munka elvégzésére *egy* tudós vállalkozott s így a munka nem aprózódván el, már e miatt is egységes szellemű lett; még nagyobb szerencse, hogy ez a tudós éppen Horváth János volt, akinek kikristályosodott irodalmi és verstani elvei, abszolút gondossága és megingathatatlan tárgyilagossága biztosítékai voltak a mű teljes értékének és sikerének. Íme, alig öt esztendő alatt a mű elfogyott s most második kiadásban fekszik előttünk a kívül-belül szép verseskönyv. Az új kiadás teljesen az első kiadásnak nagyon is bevált alapelvei szerint készült: kimaradtak az élők. itt sem szerepelnek a drámák (amelyeknek kiszakított részletei a teljes drámai művek és műfajok képviselőit merőben alkalmatlannok) s a monológok, dramolettok sem, amelyek esztétikai okokból nem érdemlik meg a helyet. Az anyag az egyedül helyes szempont szerint van közölve: időrendben s mihelyt lehet, az írók személye szerint. Egy, a Horváth János tollából származó «Bevezetés» után közvetlenül a költői anyag következik, míg a költőkről s a költemények magyarázatra szoruló részeiről, szavairól *Jegyzet-szótár* van a mű végén, lexikonszerű, kéthasábos szedésben. Ez is, mint a Bevezetés is, Horváth János tárgyilagossága és egyéni szempontú tudásának

szép és igen érdekes megnyilatkozása. Valóságos csillogó miniatúr-tanulmányok a költők életrajzi jellemzései.

A második kiadás, a kiadói jog felszabadulása következtében, Aranyt teljesen, minden oldalról nyújtja és az illetékes kiadó szíves-ségéből Vajda János és Gyulai Pál költészetét is bő válogatásban mutatja be. Az 1937. év óta elhalt költők közül Bárd Miklós, Oláh Gábor, Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Reményik Sándor, József Attila a legismertebb nevéek. Tóth Árpád is, minthogy most már kortársai is vele szerepelhetnek, bővebb, új választékkal kerül az őt megillető helyre. Természetesen minél közelebb jó az antológia az élő-korhoz, annál nehezebb a válogatás, a kevés történeti távlat és világnézeti okok miatt is. Horváth János jó ízlése itt is megtalálta a helyes utat, bár lehetnek, akiknek hiányozni fog Juhász Gyula verse, a *Milyen volt...*, József Attila közölt költeményei közül pedig a híres *A város peremén*. Viszont lesznek, akik Dzsida Jenőnek *Merre száll* c. versén, amely különben is a kötetnek nagyon exponált helyén jelent meg: az utolsó a kötetben — sokat fognak gondolkodni és interpunctióját sem tartják érinthetlenebbnek, mint régi költészetünk darabjait. Talán Bárd Miklósnak *A főapát úr* című költeménye is inkább csak jó csengésű alkalmi poéma. Külön ki kell emelnünk Arany, Petőfi, Kiss József, Babits, Kosztolányi, Reményik költészetének teljes és minden szempontból kiváló bemutatását. Az egész közlés módszere szerencsésen egyesíti a tudományos érdeket a művelt közönségével. A régi irodalom alkotásait tudós alapú, de a közönség számára jól érthető, mai helyesírással közli. Így elmélet és gyakorlat, tudomány és közönség-igény szempontjai ízlésessel egyetemben szolgálják az irodalom érdekeit.

Ki kell még emelnünk a műnek már említett Bevezetése mellett a Jegyzet-szótár bámulatos gazdagságát. Horváthnak a Jegyzet-szótár egészen egyéni creatiója. Már Petőfiről szóló alapvető művében így adta a tudós apparatus jegyzeteit, itt az antológiában az abécé-rend tarka egymásutánjában következnek egyszerű szómagyarázatok és pompás kis írói arcképek, magyarázatok és fejtegetések. A könyv kiállítása mintaszerű, betűi, berendezése nagyon szépek, a korrektúra gondos, egyetlen jelentéktelen sajtóhibát böngészünk ki az egész kötetből (451 l. Petőfi Apostolában Akkorra (nem akorra). Szép volna, ha Horváth János vállalná az *élő költők* antológiájának megalkotását is. E nehéz feladat teljesítése szintén nagy irodalmi érdek, s mert igen nehéz, éppen olyan erős emberre vár, mint Horváth János. Az Élők Antológiája, amely nézetünk szerint lehetne ugyanilyen terjedelmes, hogy mennél több költő belekerülhessen, teljessé tenné és örök érdeművé Horváth János rendkívül becses, szép és maradandó alkotását.

Rubinyi Mózes.

A BUKARESTI BÉKE.

Az első világháború folyamán, még ennek befejezése előtt, két béke jött létre: az Oroszországgal kötött breszt-litovszki és a Romániával kötött bukaresti béke. Ezeknek intézkedései csak igen rövid ideig voltak érvényben és egész terjedelmükben sohasem kerültek alkalmazásba. Az események olyan fordulatot vettek, hogy még ratifikálásukra sem került sor. Mégis érdemes velük foglalkozni, tartalmukat közelebbről megvizsgálni és lefolyásukat megrögzíteni, mert mindennél jobban világítják meg azt a szellemet, amely a Középhatalmakat az első világháborúban vezette és igen tanulságos összehasonlításokra adnak alkalmat egyfelől a breszt-litovszki és a bukaresti, másfelől pedig a párizskörnyéki békekötések között. Az összehasonlítás, úgy hiszem, annak a félnek javára dől el, amelyhez Magyarország is tartozott és ez egy okkal több, hogy ezeket a békekötéseket feledésbe menni ne engedjük. Ez szolgáljon magyarázatul arra, hogy tanulmányomban az 1918. évi bukaresti békéről való tárgyalásokat akarom ismertetni, nem annyira a források, — Czernin gróf és báró Burián emlékiratai — mint inkább saját feljegyzéseim alapján, mert hiszen közvetlen tanúja voltam ezeknek a tárgyalásoknak, már pedig minden tanúvallomás értékét csak emeli, ha nem áll más tanúvallomások hatása alatt.

A békekötés Romániára nézve szükségessé vált abban a pillanatban, amikor Oroszország 1918 elején kivált a hadviselő államok sorából. Mihelyt Románia az orosz hadsereget nem érezte háta mögött és azzal kellett számolnia, hogy a Középhatalmak keleten álló egész haderejüket szükség esetén ellene fordíthatnák, nem gondolhatott többé sikeres

ellenállásra. Sőt, tekintettel arra, hogy a román hadsereg az akkori hadihelyzetben csak az orosz hadsereggel együtt volt akcióképes, az sem látszott lehetetlennek, hogy Románia Oroszországgal együttesen fog béketárgyalásokat kérni. Ezt az eshetőséget azonban kivált német részről nem szívesen látták, mert nem lett volna egészen egyszerű feladat, összeegyeztetni az Oroszországgal szemben támasztott német kívánságokat azokkal, amelyeket a német kormány Romániával szemben akart felállítani. Nehogy tehát a románok békeajánlatot tehessenek, amelyet az Oroszországgal kötendő békével együttesen kellett volna tárgyalni, német részről értésére adták a román kormánynak, hogy a béketárgyalások előfeltételének tekintik Ferdinánd román királynak a trónról való eltávolítását és a Bratianu-kormány lemondását. Ha valóban az lett volna Románia szándéka, hogy Oroszországgal együtt béketárgyalásokra lépjen, ez a német közlése szándék megvalósulását lehetetlenné tette.

Amikor az Oroszországgal való tárgyalások már folyamatban voltak és sikerre látszottak vezetni, Ausztria-Magyarország uralkodója, Károly király ragadta meg a kezdeményezést arra, hogy Romániát béketárgyalásokra bírja. Január végén Randa ezredes, volt bukaresti katonai attaché elküldte Romániába azzal az utasítással, keressen összeköttetést Ferdinánd király környezetével és juttasson el a román királyhoz egy izenetet, amelyben Károly király készségét nyilvánítja egy Románia részére elfogadható és a román uralkodóháznak a trónon való megmaradását biztosító béke megkötésére. Randa ezredes ennek a küldetésnek sikeresen tett eleget. Február elején találkozott Ferdinánd román király szárnysegédével, Stircea ezredessel — aki néhány évvel később Románia első követe volt a független magyar kormánynál — és az ő közvetítésével eljuttatta az uralkodó levelét Ferdinánd királyhoz. Azt a választ kapta, hogy Románia előbb tudni szeretné, vajjon Károly király lépése az összes Középhatalmak nevében történt-e és hogy a béketárgyalásokban Románia megszállt része fel fog-e szabadulni. Ebben az időben már Németország is kíváncsún tartotta a Romániával való béketárgyalásokat, mert a német had-

vezetőségnek a nyugati fronton sürgős szüksége volt a Romániában álló divíziókra. Németország az előtt az alternatíva előtt állt, hogy vagy azonnal békét köt Romániával, vagy pedig egy rövid hadjáratban végez vele. Hogy ez utóbbi veszély fennállt, azt Románia is érezte. A Bratianu-kormányt ezért egy Avarescu tábornok vezetése alatt álló új minisztérium váltotta fel, ez pedig be sem várva a Károly királyhoz eljuttatott előzetes kérdésekhez való választ, értesítette a Középhatalmokat, hogy Románia kész béketárgyalásokra lépni. 1918. február 23-án a német és osztrák-magyar megbízottak megérkeztek Bukarestbe, hogy ott a tárgyalásokat felvegyék.

A szövetséges Középhatalmak mindegyikének megvoltak a maga külön békecéljai.

Ausztria-Magyarország elsősorban bizonyos *határközigazításokra* törekedett, azon célból, hogy a magyar területnek 1916 augusztus végén történt meglepetésszerű megtámadása román részről a jövőben meg ne ismétlődhessen. Ezt a követelményt az osztrák-magyar hadsereg főparancsnokság katonai okokból állította fel, de a magyar kormány és a magyar politikai tényezők is a legnagyobb nyomatékkal álltak a követelés mögött, mert az ország biztonságának megvédése szempontjából annak teljesítését feltétlenül szükségesnek tartották. Bár a határ-rectifikációk részben Ausztriának is javára szolgáltak volna — hiszen Bukovina határainak kiterjesztéséről is szó volt, — az osztrák kormány nem vetett különös súlyt ezekre a kívánságokra. De Károly király sem túlságosan lelkesedett értük, mert ő abban az időben már számolt a háború kedvezőtlen befejezésével és attól tartott, hogy minden területgyarapodás, amelyet a román kormánnyal szemben elérünk, csak nehezíteni fogja annak az egyezményes békének a létrejöttét, amelyre ő elsősorban törekedett. Hosszas előzetes tárgyalások után az illetékes katonai és politikai tényezők a következő határkövetelések felállításában állapodtak meg :

Oláhország nyugati csücskén a Duna mentén a határt annyira szerették volna keletre eltolni, hogy Turn-Szeverin városa Magyarországhoz került volna. Ebben a tekintetben

különösen katonai megfontolások voltak mérvadók, részben azért, mert a határ eltolásával a Vaskapu a maga egészében osztrák-magyar birtokká vált volna, de részben azért is, mert Turn-Szeverinben egy értékes hajógyár létezett és ennek a Duna alsó folyásának katonai megvédése szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak. Magyar részről Turn-Szeverin birtokára kevesebb súlyt vetettek, sőt egyes magyar államférfiak, mint például gróf Tisza István is, azt egyenesen ellenezték, mint minden egyéb olyan békefeltételt, amely Magyarország román lakosságának számát tiszta román városoknak a magyar területtel való egyesítése útján szaporította volna. Turn-Szeverintől keletre a régi magyar-román határ mentén Ausztria-Magyarország végig kisebb területátengedéseket követelt. Az a terület, amely ily módon Magyarországhoz került volna, lehetővé tette volna a zsilvölgyi bányák hathatósabb megvédését, mert ezeket eddig román területről ágyútűz alá lehetett venni, továbbá Magyarországhoz csatolta volna a Vöröstoronyi-szorostól délre fekvő, a nagyszebeni szász egyetem tulajdonát alkotó erdőségeket és a Tömösi-szorostól délre fekvő néhány lakott helyet, de úgy, hogy Sinaia, a bukaresti lakosság és a román királyi ház kedvelt nyaralóhelye, román területen maradt volna, és végül Magyarországhoz juttatta volna a szlaniki fürdőt és sóbányát és az Okna vidékén fekvő kőolajelőfordulásokat is. Egy további határkövetelés Erdély keleti — csikmegyei — határát javította volna meg és Bukovina fővárosának, Csernovicnak megvédését volt hivatva megkönnyíteni. Megállapodás történt azonban aziránt, hogy a határkiigazításokra vonatkozó követelések semmiesetre sem lehetnek a békekötés akadályai. A béketárgyalások vezetésével megbízott gróf Czernin ennél fogva, egyetértésben a magyar és osztrák kormánnyal, el volt határozva arra, hogy ezeket a követeléseket igyekezni fog ugyan elfogadtatni, de csak olyan mértékben, amilyenben ez egy, a Romániával való jövőbeni baráti viszonyt ki nem záró megegyezés alakjában lehetséges. Hogy az eredeti határköveteléseket Ausztria-Magyarország nem fogja a maguk egészében megvalósíthatni, azzal eleve számolni kellett.

A Romániával szemben támasztott *német* követelések főleg *gazdasági* természetűek voltak. A legfontosabb ezek közül az volt, hogy a román kőolajtermékek lehetőleg teljesen Németország részére biztosíttassanak. Ausztria-Magyarország a román kőolajtermelésben a háború előtt nem volt érdekelve és tekintettel arra, hogy Galiciában saját kőolajforrásai voltak, a román kőolajforrások termékei iránt a Romániával kötendő békével kapcsolatban sem mutatott különösebb érdeklődést, míg Németország, amelynek saját kőolajforrásai nem voltak, már a háború előtti időben is jelentékeny tőkéket helyezett el a román kőolajiparban. De igényt támasztott Németország a román gabonatermékeknek saját szükségletei számára való lekötésére is.

Bulgária a békekötésben Romániától az egész *Dobrudzsza* átengedését kérte.

Törökországnak Romániával szemben nem voltak külön követelései, legfeljebb részesedést kívánt azokban a gazdasági előnyökben, amelyeket Németország és Ausztria-Magyarország képesek voltak maguknak biztosítani.

A béketárgyalások előtt a Középhatalmaknak különböző célkitűzéseit előbb össze kellett egymással egyeztetni, ami csak hosszas tárgyalások útján volt elérhető. De egészen maradéktalanul nem lehetett az ellentéteket kiküszöbölni, úgyhogy azok mindvégig befolyást gyakoroltak a tárgyalások menetére és a Középhatalmak részéről állandóan ügyelni kellett arra, hogy a román tárgyalók a fennálló ellentéteket ne vegyék észre és ne használhassák ki a maguk előnyére. Ez azonban csak részben sikerült. Legélesebb alakot öltött a bolgárok és a törökök között felmerült ellentét, de Ausztria-Magyarország és Németország között sem volt meg a teljes összhang a békekötéssel elérendő célok tekintetében. Ausztria-Magyarország olyan békét akart, amely nemcsak nem örökíti meg a Romániával való ellentéteket, hanem ellenkezőleg, hosszú időre lezárja azokat és lehetővé teszi, hogy a Monarchia és Románia között a békekötés után mennél előbb megint szívélyes baráti viszony állhasson helyre. Ebben a törekvésben az osztrák-magyar politika a konzervatív román államférfiakkal dolgozott össze, akiknek vezére, Marghiloman,

minden alkalommal hasonló, egyébként általa a világháború kitörése előtt is következetesen hangoztatott nézeteket nyilvánított. Ebben a törekvésében az osztrák-magyar politika a békekötésnél is kerülni akart mindent, ami erős tövist hagyhatna hátra a román népben. A Monarchia politikájának ezt a célzatát előmozdította még az a körülmény is, hogy mind Károly király, mind külügyminisztere, gróf Czernin, semmikép sem akarta megnehezíteni az egyezményes békére való törekvéseket és ezek kilátásait. Bizonyos közvetett kapcsolatban állottak akkoriban a spanyol király személyén keresztül Wilson amerikai elnökkel és ezekben a tárgyalásokban, mint különben a nagy nyilvánosság előtt is, állandóan az annexiók nélküli béke mellett kötötték le magukat, attól tartottak tehát, hogy ha Romániának a békeszerződésben túlságosan kemény feltételeket szabnak, ez végeredményben lehetetlenné tenné vagy megnehezíthetné a hőn óhajtott egyezményes béke létrejöttét. Német, részről kevesebb súlyt vetettek Románia érzékenységének kímélésére, mert hiszen Románia nem volt közvetlen szomszédja a Német Birodalomnak. Amit Németország a bukaresti békében elérni akart, az elsősorban az Aldunán elfoglalt gazdasági pozíciójának megerősítése és a román kőolajtermékeknek Németország javára való biztosítása volt. Az Osztrák-Magyar Monarchia szempontjából a kezdetben igen messzemenő, később azonban jelentékenyen mérsékelt német gazdasági követeléseket súlyos tehernek érezték, mert azok veszélyeztették Ausztria-Magyarország főcéljának, a Romániával való békés viszony mielőbbi helyreállításának elérését, német részről viszont nem szívesen látták az osztrák-magyar részről támasztott, bár azután a tárgyalások során szintén lényegesen leszállított területi követeléseket, mert attól tartottak, hogy ha Románia kénytelen lesz területi áldozatokat hozni, akkor kevesebb hajlandóság lesz benne a német gazdasági követelések teljesítésére. A berlini és a bécsi kormányok között hónapokkal előbb már létrejött ugyan bizonyos megegyezés a Romániával szemben támasztandó békefeltételek dolgában. Ez a megállapodás úgy szólt, hogy Németország hozzájárul a volt Orosz-Lengyelországnak az Osztrák-Magyar Monarchiához

való csatolásához, és ezzel szemben Ausztria-Magyarország fenntartás nélkül fogja támogatni Németországnak Romániával szemben támasztandó követeléseit. Röviddel a bukaresti béketárgyalások kezdete előtt azonban az Ukrániával történt breszt-litovszki békével kapcsolatban a lengyel kérdésben olyan fordulat következett be, amely Orosz-Lengyelországnak az Osztrák-Magyar Monarchiához való csatolását minden valószínűség szerint lehetetlenné tette. Ilyformán tehát a bukaresti tárgyalások megkezdésekor ez a megállapodás tárgytalannak volt tekinthető és Ausztria-Magyarországra nézve nem állt fenn többé az a kötelezettség, hogy Németországnak Romániában teljesen szabad kezet engedjen. De ily kötelezettség hiányában is Ausztria-Magyarország támogatta a német politikát követeléseit érvényesítésében.

Gróf Czernin osztrák-magyar és Kühlmann német külügyminiszter a román kormány elnökével, Avarescu tábornokkal, első ízben február 24-én találkoztak a cotroceni-i királyi kastélyban. Ez alkalommal a két külügyminiszter csak nagy általánosságban közölte a román kormányelnökkel a Középhatalmak részéről támasztandó fontosabb követeléseket. Ezek közül Avarescu leginkább a Dobrudzsának Bulgária részére való átengedését jelentette ki első pillanattól kezdve elfogadhatatlannak, az osztrák-magyar részről kívánt határkiigazítást — amelynek terjedelmét nem ismerte — ellentmondás nélkül vette tudomásul. Avarescu ez alkalommal nyíltan elismerte, hogy Románia katonai ellenállást nem tud többé kifejtteni és hogy a háború újbóli felvétele esetében a román hadsereg a Középhatalmak haderejének még négy hétig sem tudna ellenállni, de ennek ellenére lehetetlennek mondotta a Dobrudzsáról való lemondást. A döntést ebben a kérdésben különben Ferdinánd királynak tartotta fenn. Gróf Czernin erre kijelentette, hogy szeretne Ferdinánd királlyal személyesen találkozni. Ez a találkozás február 28-án egy kis román vasúti állomáson, Ferdinánd király szalonkocsijában meg is történt. Gróf Czernin számára nagy elégtételül szolgált, hogy most ilyen körülmények között láthatta viszont a román királyt, akit annakidején, mint Ausztria-

Magyarország bukaresti követe, óva intett attól, hogy Románia az antant oldalán beavatkozzék a háborúba. Most emlékezetébe idézte Ferdinánd királynak, mily nagy hibát követett el, amikor nem őrá hallgatott, hanem Bratianura, aki politikájával Románia romlását idézte elő. Ferdinánd király is mélyen meg volt rendülve és mintegy mentegetődzve utalt arra a rendkívül nehéz helyzetre, amelyben annakidején volt. Czernin felszólította a királyt, hogy 48 órán belül, tehát március 1-én este 7 óráig nyilatkozzék arról, vajjon hajlandó-e a Középhatalmak által Avarescuval általánosságban már közölt feltételek alapján béketárgyalásokba bocsátkozni. Ferdinánd király nem adott határozott választ. A békefeltételeket «szörnyen nyomasztók»-nak mondta. Annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy nem fog kormányt kapni, amely hajlandó lesz ezen az alapon tárgyalásokra lépni. Czerninnek azonban oka volt a király előtt is kifejeznie azt a határozott véleményét, hogy Marghiloman hajlandó lesz ilyen kormány megalakítására. A király különösen a Dobrudzsáról való lemondást tartotta olyan áldozatnak, amelynek meghozatala Románia részére jóformán lehetetlen. Kifejtette, hogy Romániának szüksége van tengerpartra és egy tengeri kikötőre. Ez pedig csak a Dobrudzsában fekvő Konstanca lehet. Konstanca szerinte Románia tüdeje, mely nélkül lélekzeni sem tud. Czernin megígérte, hogy a Középhatalmak gondoskodni fognak arról, hogy Románia a konstancai kikötőt az eddigi mértékben tovább is használhassa és hogy erre szerződéses jogot nyerjen. Ferdinánd király arról is panaszkodott, hogy Czernin Romániának ellensége s ennek bizonyítékául az osztrák-magyar határkivánságokra hivatkozott. Czernin kijelentette, hogy a kívánt határrevízióval a Monarchia csak az 1916. évben megtörtént galád támadás megisméltése ellen akar a maga részéről biztosítékot kapni.

Avarescu március 1-én délután válaszolt a 48 órás ultimátumra egy nagy általánosságban tartott nyilatkozattal. Kijelentette, hogy Románia kész tárgyalásokra lépni a béke megkötése érdekében, bízván abban, hogy a tárgyalások a kölcsönös megbékélés és kölcsönös engedékenység szellemé-

ben fognak folytattatni. Arról, hogy a Középhatalmak általánosságban már közölt feltételei fognak a tárgyalások alapjául szolgálni, a román kormány jegyzéke hallgatott. A Középhatalmak ezért újból azt közölték a román kormánnyal, hogy az osztrák-magyar részről kívánt határkiigazítások és a Dobrudzsáról való lemondás előzetes elfogadásához kötik a tárgyalások felvételét. Ha ilyen értelmű, fenntartás nélküli nyilatkozatot a következő nap déli 12 óráig nem kapnának, a fegyverszünetet háromnapig határidőre fel fogják mondani. Ez a március 2-i déli terminus elmúlt, a nélkül, hogy a román kormány részéről a kívánt válasz megérkezett volna. E helyett román részről azt közölték a Középhatalmakkal, hogy a román király aznap délutánra koronatanácsot hívott össze, és hogy a románok ennek befejezése után fognak az ultimátumra választ adni. A Középhatalmak ezt tudomásul vették, kijelentették azonban, hogy a fegyverszünetet, aznap déltől számítva, három napra felmondottnak tekintik. Estére megjött a válasz, hogy a románok elvben fenntartás nélkül elfogadják mind a határrevíziót, mind a Dobrudzsáról való lemondást. A Középhatalmak ezt tudomásul vették és kifejezték azt a kívánságukat, hogy a románok három napon belül írjanak alá egy, a Középhatalmak főköveteléseit elvben elfogadó előzetes békeszerződést. Március 5-én délután ennek az előzetes békének aláírása Buftében, a Stirbey-család egyik kastélyában meg is történt.

A következő napokban a Középhatalmak oda igyekeztek hatni, hogy az Avarescu-kormányt egy Marghiloman-kormány váltsa fel. A román király ezt a változást már Czerninnek való találkozására után tervbe vette, de Marghiloman, mielőtt kormányalakításra vállalkozott, előbb meg akarta ismerni a Középhatalmaknak a békekötésre és a békekötés utáni politikára vonatkozó szándékait. Marghiloman a kívánt részletes tájékoztatást meg is kapta. Az utolsó pillanatban majdnem visszahökken a missziótól, amelyet rá akartak ruházni, mikor az előzetes információk során tudomására jutott, hogy Németország Románia katonai megszállását nemcsak a Romániával való békekötés, hanem még az általános békekötés után is egy ideig fenn akarja tartani. Kühlmannak

azonban sikerült őt megnyugtanni, amire Marghiloman vállalta a miniszterelnökséget és külügyminiszternek Arion személyében egy másik konzervatív politikust vett maga mellé. Mindketten azokhoz a román politikusokhoz tartoztak, akik már a világháború előtt is következetesen azt a nézetet vallották, hogy Romániának szoros együttműködést kell kifejtenie az Osztrák-Magyar Monarchiával és a jövőben is abban látták legfőbb feladatukat, hogy Romániát Ausztria-Magyarországgal, amelynek érintetlen fennmaradását az őket és a monarchiát egyaránt fenyegető orosz veszéllyel szemben román érdekek is tartották, szoros politikai, katonai és — ha lehetséges — gazdasági szövetség keretében kössék össze.

A részletekről való tárgyalások csak most indultak meg erőteljesebben. Több bizottságban folytak és igen különböző kérdésekre vonatkoztak. Mind Ausztriában és Magyarországon, mind különösen Németországban az egyes tárcák referensei vetélkedtek abban, hogy mindig új és új kívánságokat eszeljenek ki, amelyeknek a román kormányra való rákényszerítését szükségesnek tartották. Kühlmann német külügyminiszter előttem egy ízben panaszkodott arról, hogy minden reszort egyenesen ambícióját helyezte abba, hogy Romániára a maga részéről is ráüsse a legyőzött állam bélyegét, — nem törődve azzal, hogy Románia megterhelési képessége távolról sem korlátlan. A tárgyalások legfőbb vezetői azonban ezeket az óhajokat általában korlátok közé tudták szorítani és ami alapos megrostálásuk után fennmaradt, legtöbbször nem jelentett súlyos terhet Romániára nézve. Mind az osztrák-magyar kiküldöttek, akiknek határozott utasításuk volt minden teljesíthetetlen kívánság mellőzése, mind Kühlmann német külügyminiszter is ügyeltek arra, hogy e tekintetben túlzások ne forduljanak elő. De szükségtelen a tárgyalások összes részleteit itt felsorolni, mert a három főkövetelésre vonatkozó tárgyalások egymagukban is elégségesek a tárgyalófelek szándékainak és magatartásának jellemzésére.

A határkiigazítások kérdésében Ausztria-Magyarországban a katonai körök, de Magyarországon részben a politikaiak is, messzebbmenő követeléseket támasztottak, mint amilyenek a Romániával való jó viszonynak mennél teljesebb

helyreállítására irányuló politika szempontjából keresztülvihetőknél látszottak. Sem Károly király, sem a külügyi kormány nem támasztott ugyan kifogást az ellen, hogy Bukarestben kísérlet történjék a hadseregfőparancsnokság és a magyar kormány kívánságainak elfogadtatására, de eleve el voltak tökévelve arra, hogy ha ezek a területi kívánságok oly heves ellenállásba ütköznek, amely a Romániával való jóviszony fenntarthatóságát veszélyezteti, mérsékelni fogják ezeket és ki fogják azokból kapcsolni különösen azokat, amelyeknek teljesítése révén románok-lakta népes helyek kerülnének Magyarországhoz, amit különben gróf Tisza István is az osztrák-magyar külügyminiszterrel folytatott beszélgetésében lehetőleg kerülendőnek mondott.

A határ-revízióra vonatkozó kívánságokat a románokkal részletesen az előzetes békekötés aláírása utáni napon Buftéában közölték. Az e célból összehívott tanácskozást gróf Czernin vezette, aki mielőtt az új román határoknak az osztrák-magyar maximális kívánságok szerint való alakulását feltüntető térképeket a románoknak bemutatta, rögtön azzal a móddal indokolta a határkiigazítások szükségét, ahogyan Románia másfél évvel előbb minden előzetes hadüzenet nélkül Magyarországra betört. Az Osztrák-Magyar Monarchiának a határ módosítására vonatkozó kívánságai szerinte egyedül az ilyen lehetőség megismétlődésének elkerülését célozták. Amikor a román delegáció vezetője, Argetoianu igazságügyminiszter, kiterítette maga előtt a gróf Czernintől átvett térképet, a román delegáció tagjai ideges érdeklődéssel köréje sereglettek. Magatartásuk bizonyos megdöbbenést mutatott a területi kívánságok terjedelme miatt. Argetoianu röviden válaszolt, kijelentvén, hogy a múlt eseményeiről hadd ítéljen a történelem, a mostani román kormány azonban nem tehető felelőssé a háború kitoréséért. Egyébként szerinte Ausztria-Magyarország nem határ-rektifikációt kíván, hanem valóságos annexióra törekszik, mert Turn-Szeverinek, Románia egyik legnagyobb városának, és Oknának, egy értékes köolajvidék központjának elfoglalása másnak nem nevezhető. Czernin viszonzválaszában azt mondta, hogy egy kormány kicserélésével még nem lehet megtörtént dol-

gokat meg nem történekké tenni. Nem mondotta ugyan, hogy az osztrák-magyar javaslatok minden módosítása kizártnak tekinthető, de azt sem mondotta, hogy ilyen módosításokra hajlamos lenne. Végül a határkérdés részletes megbeszélésére szűkebb katonai bizottságot küldtek ki, amelyben Hranilovics tábornok, volt bukaresti katonai attaché, képviselte az Osztrák-Magyar Monarchiát. Az ülés után bizalmas beszélgetés folyt le gróf Czernin és Argetoianu között. Az utóbbi nyíltan elismerte, hogy Románia további katonai ellenállásra képtelen és ezért alapjában véve kénytelen minden feltételt elfogadni. «Ha önök azt követelnék, hogy adjuk át önöknek fél Romániát, erre is kénytelenek volnánk. De ne követeljenek olyasmit, ami a Monarchia és Románia közötti békés viszonynak a jövőben való fenntartását lehetetlenné tenné.» Ugyanakkor a román katonai szakértő, Lupescu ezredes, az osztrák-magyar delegáció egy tagjának ezt mondotta: «Ha kapitulációt akarnak, akkor kényszeríthetnek bennünket a javasolt új határ elfogadására, de ha igazi békét akarnak, akkor ezt nem szabad tenniük. Ha román városokat vesznek el tőlünk, hogy azokat a Monarchiához csatolják, az minden lehet, de nem katonai érdek.» A mi válaszuk állandóan az volt, hogy az osztrák-magyar kívánságok igen mérsékeltek, ha arra gondolunk, hogy a románok mit követeltek volna az Osztrák-Magyar Monarchiától és kivált Magyarországtól, ha ők Budapestet elfoglalták volna. Erre a románok kénytelenek voltak hallgatni.

Osztrák-magyar részen már az első beszélgetések után számolni kellett azzal, hogy a területi kérdések terén a maximális követelések nem lesznek keresztülvihetőek és hogy legalább is a románok-lakta városok — Turn Szeverin, Okna, Szlanik, stb. — átengedésének kívánságáról le kell majd mondani. Ez különben még egy másik okból is kívánatosnak bizonyult: a német szövetségesek ugyanis alig leplezett ellenszenvvel vették az osztrák-magyar területi követeléseket. Ludendorff egy velem folytatott beszélgetésben már február elején kifogásokat hangoztatott a tervbevett határrevízió

ellen. Erős túlzással azt mondta: «Ausztria-Magyarország határkiigazítás címe alatt Románia felére támaszt igényt.» Különösen bántotta, hogy az osztrák-magyar maximális területi követelések olyan területeket is magukba foglaltak, — Okna körül — ahol kőolaj-előfordulások voltak. A román kőolajat a németek maguknak akarták fenntartani. Hasonló álláspontot képviselt Bukarestben Hell tábornok, Mackensen vezérkari főnöke és Ludendorff romániai reprezentánsa, aki az osztrák-magyar külügyminisztérium uraival szemben annak a véleményének adott kifejezést, hogy Románia nem lesz többé életképes, ha az osztrák-magyar területi követeléseket elfogadja. De a nagyon mérsékelt és Ausztria-Magyarország iránt feltétlen baráti érzésű Kühlmann is helytelenítette az osztrák-magyar területi követeléseket a maguk maximális terjedelmében. A románokkal szemben támogatta ugyan azokat, de nem titkolta, hogy a német katonai körök azokat indokolatlanoknak és túlzottaknak tartják. Ha Ausztria-Magyarország ennek ellenére ragaszkodott volna maximális kívánásaihoz, akkor álláspontját valószínűleg eredménnyel tudta volna érvényesíteni. Román részről egyáltalában nem titkolták, hogy Románia nem is gondolhat ellenállásra és kénytelen volna területének akár felét is feláldozni, ha másképpen nem juthatna békéhez. De német részről sem lehetett volna az osztrák-magyar követelések teljesítését megakadályozni. Németország Romániában teljesen a Monarchia segítségére volt utalva, mert ennek kétszerannyi divíziója állt román területen, mint ahány német hadosztályt tudtak ott meghagyni. Különbékét sem köthetett volna Németország Romániával Ausztria-Magyarország nélkül, mert ezzel felidézte volna azt a lehetőséget, hogy Ausztria-Magyarország is különbékét fog kötni ott, ahol érdekei nincsenek közvetlenül érintve, például Angliával és Franciaországgal. Ausztria-Magyarország külpolitikai vezetői azonban, elsősorban a király, nem akarták a dolgokat élükre állítani. Kötve érezték magukat ismételt nyilatkozataik által, hogy annexiók nélküli békére törekednek és nem akartak ezekre a nyilatkozatokra tetteikkel rációfolni. Főleg pedig nem akarták ezt megtenni

azért, mert szüntelenül az a főcél lebegett előttük, hogy nem szabad Romániára olyan feltételeket rakényszeríteni, amelyek lehetetlenné tennék a Monarchia és Románia közötti jóviszony helyreállítását és fenntartását.

Ilyen megfontolások hatása alatt folytatódtak március 7-én a határrevízióra vonatkozó tárgyalások. Újból Czernin vezette a tárgyalásokat. Ez alkalommal azzal jelezte bizonyos engedmények lehetőségét, hogy bevezető szavaiban a javasolt és egy térképbe berajzolt új határvonalról azt mondta, hogy az «körülbelül» megfelel annak a vonalnak, amelynek román részről való elfogadása nélkül Ausztria-Magyarország nem tudna békét kötni. Ezt az engedékenységet Lupescu ezredes észrevette, de félre is magyarázta, mert azt kezdte fejtegetni, hogy «réctification des frontières» kifejezés magában foglalja a kölcsönösség fogalmát. Czernin azonnal szavába vágott, kijelentvén, hogy magyar területnek Románia részére való átengedéséről szó sem lehet. Erre Lupescu azt fejtegette, hogy azt a hatékonyabb védelmet, amelyet Ausztria-Magyarország a határ megváltoztatásával el akar érni, esetleg más eszközökkel is biztosítani lehetne. Czernin újból szavába vágott, azt mondván: «Igen, lehet, szerződések útján. Nekünk volt ilyen szerződésünk Romániával és tapasztalhattuk, hogy milyen védelmet ad.»

Argetoianu arra az álláspontra helyezkedett, hogy amit Ausztria-Magyarország követel, az nem határrektifikáció, hanem új határvonal. Ez a követelés ily formán túlmegy azon, amire a román kormány az előzetes békében kötelezettséget vállalt. Mivel nincsen felhatalmazása arra, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon, kérte, hogy Lupescu ezredessel együtt Jassyba mehessen és ott kikérje az új helyzetre vonatkozó utasításokat. Ehhez gróf Czernin is hozzájárult. E tárgyalás után az osztrák-magyar külügyminisztérium egy magasabb tisztviselője igyekezett Lupescu ezredest magánbeszélgetésben meggyőzni arról, hogy az osztrák-magyar javaslatok elfogadása nem jelent nagyon súlyos áldozatot Románia részére, mert hiszen Ausztria-Magyarország csak nagyobbára lakatlan, erdőborította hegyvidékeket köve-

tel. Erre Lupescu' kijelentette: «Oh, a hegyek átengedésére hajlandók volnánk, csak a lakott helyek — *places peuplées* — átengedése az, amivel nehezen tudunk megalkudni.»

Amikor Marghiloman megbízást kapott a kormány megalkutására, a határrevízióról való tárgyalások közvetlenül övele indultak meg. Több napon át folytak e tárgyról alkudozások Czernin és Marghiloman között. Czernin fokozatosan visszavonult a maximális kívánságoktól a minimális vonalig. Elsősorban lemondott Turn-Szeverinről és Oknáról, kijelentvén, hogy ezt az engedményt csakis Marghilomannak teszi és ha ő nem vállalná a miniszterelnökséget, akkor e két városra vonatkozólag is fenntartja magának a teljes akciószabadságot. E megállapodás -- kivált Turn-Szeverinnek Romániánál való meghagyása -- ellen a legfőbb hadvezetőség támasztott súlyos kifogásokat. Bukarestbe szemrehányó táviratok érkeztek, hogy a tárgyalás vezetésével megbízott tényezők túlsokat engednek az eredeti álláspont rovására és különösen azt kívánták, hogy Turn Severinről semmi körülmények között sem szabad lemondani. Czernin e szemrehányásokkal szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy ő a legfőbb hadvezetőség álláspontját csak az esetben képviselhetné, ha erről Őfelségétől parancsot kap. Az ilyen parancs természetesen teljesen kizártnak volt tekinthető, hiszen a király már a Románia részéről elfogadott csekélyebb határkiigazításoknak sem tudott őszintén örülni, mert aggályosnak tartotta azt a hatást, amelyet azok az egyezményes békét esetleg támogató tényezőkre, elsősorban Wilsonra, gyakorolni fognak. A Marghilomannal már kormányralépése előtt megbeszélte új határ még mindig alkalmas volt a Vaskapu hatályosabb megvédésére. Fennmaradtak még követeléseink Erdély déli határán is, ahol a határvonalat az egész vonalon a Kárpátok északi gerincéről a déli gerincere akartuk át-helyeztetni. Az új határ a Vöröstorony-szorosban a Lotruig, a Tömösi-szorosnál pedig bezárólag Busteniig terjedt volna. A Csernovicz hatályosabb megvédésére szükséges, valamint a magyar-osztrák-román határ érintkezési pontján (Drei-

länderecke) fekvő erdőborította területeket a román kormány már végleg átengedte.

Az osztrák, magyar és román megbízottak közötti tárgyalások a határrevízió kérdésében ettől kezdve még körülbelül tíz napig nagy szívóssággal folytak. A románok elérték, hogy osztrák-magyar részről lemondtak Erdély keleti határának megváltoztatásáról, ami mellett az a megfontolás is szólt, hogy jobb, ha a székelylakta területek alkotják a határvidéket, mint ha a határ előretolása következtében egy románok-lakta magyar határsáv keletkezne. Egy későbbi, a románokra nézve értékes tárgyalási eredmény volt, hogy Ausztria-Magyarország lemondott Busteniről is, ezt is olyan lakott helynek minősítvén, amelyet nem akar birtokba venni. Virágvasárnapján, március 24-én még mindig két kérdésben állt fenn ellentét az osztrák-magyar és a román kiküldöttek között. A Vöröstorony-szorosban a románok az osztrák-magyar részről igényelt területet nem a Lotru-ig, hanem csak Caineni-ig akarták átengedni. A Tömösi-szoros előtt fekvő Azugáról pedig szintén nem akartak lemondani. Ekkor Czernin kijelentette Marghilomannak, hogy lemond Azugáról is és megelégszik azzal, ha a Vöröstoronyi-szorosban Caineni és a Lotru-patak között fekvő vitás terület a két fél között meg fog osztatni, ha Marghiloman ezzel végleg elintézettnek tartja az egész határkérdést. Ehhez Marghiloman hozzá is járult.

Még egy utolsó nehézség keletkezett abból, hogy a magyar kormány megbízottja, Sztéryni József, túl messzemenőnek tartotta a Marghilomannal létrejött kompromisszumot és különösen az Azugáról való lemondást helytelenítette. Czernin táviratilag fordult a királyhoz és Wekerle magyar miniszterelnökhöz ez akadály elhárítása érdekében. A király azt válaszolta, hogy területi követelések miatt a békének semmi szín alatt sem szabad meghíúsulnia. Mire azonban a király távirata megérkezett, már Czernin birtokában volt Wekerle miniszterelnöknek a határkérdésben létrejött kompromisszumhoz való hozzájárulása is.

A hadseregfőparancsnokság különösen fájlalta, hogy Turn-Szeverinre vonatkozó tervei nem valósultak meg. Ennek

a városnak birtokára főleg azért vetett súlyt, mert ott egy igen értékes hajógyár volt. Az osztrák-magyar külügyminisztérium a hadügyminisztérium tengerészeti osztályának Bukarestben lévő képviselőjével, Wulff Olaf akkori tengerészkapitánnyal karöltve, megkísérelte, hogy megnyerje a román kormány hozzájárulását ahhoz, hogy ezt a hajógyárat Ausztria-Magyarország hosszúlejáratú haszonbérlet alakjában kapja meg használatra. Az erre vonatkozólag Marghilomannal folytatott tárgyalások igen kedvezően folytak, a nélkül, hogy a német tárgyalók, akik szintén szemet vetettek a turn-szeverini hajógyárra, erről tudtak volna. Ausztria-Magyarország részéről a német kormányközegek előtt csak azt a közlést tették, hogy a Turn-Szeverin városáról való lemondás nem jelenti okvetetlenül a turn-szeverini hajógyárról való lemondást is. Német részről azonnal kijelentették, hogy az ügyben jelentést kell tenni a legfőbb hadvezetőségnek és amikor ennek utasításai leérkeztek, Németország nagy nyomattékkal paritásos részeseledést kért a hajógyárban. Mielőtt azonban ez a német kívánság előterjeszthető lett volna, Wulff kapitány a külügyminisztérium megbízásából felkereste Marghilomant és kérte a vele osztrák-magyar részről megbeszélte haszonbérleti szerződéses tervezet azonnali parafálását. Marghiloman azonban három módosítást kívánt. Hogy aláírását mégis megkaphassuk, mielőtt német részről olyan lépések történnének, amelyek bonyodalmakra vezethettek volna, az osztrák-magyar tárgyalók elfogadták Marghiloman módosításait és egy félórán belül mind Czernin, mind Marghiloman parafálták a megállapodást. Német részről azonban a dolgot nem hagyták nyugodni. Kühlmann panaszkodott, hogy a német hadvezetőség igen rossz néven vette, hogy ebben a kérdésben Ausztria-Magyarország megelőzte a németeket. Osztrák-magyar részről végül is nem támasztottak semmi ellenvetést az ellen, hogy a hajógyárat a németek is használhassák, de kikötötték maguknak, hogy ezzel szemben a német vezetés alatt álló giurgiui hajógyár viszont az osztrák-magyar hadvezetőségnek is rendelkezésére fog állni és az erre vonatkozó megállapodással az incidens lezárult.

Bulgáriának a Dobrudzsa megszerzésére vonatkozó ki-

vánsága nagyobb nehézségekre adott okot, mint az osztrák-magyar részről követelt határrevízió, mert a bolgárok kívánságukat igen erélyes módon képviselték és ellentétben Ausztria-Magyarországgal, mindvégig a legkisebb engedékenységre sem voltak hajlandók, sőt inkább követeléseik kitágítására törekedtek. A Dobrudzsa megszerzésére vonatkozó bolgár kívánságnak nem volt jogalapja, mert abban a két szerződésben, amelyet Bulgária Németországgal és Ausztria-Magyarországgal kötött és amelynek alapján 1915-ben a Középhatalmak oldalán háborúba lépett, csak a Dobrudzsának már a Balkán-háború előtt is Bulgária által bírt részének visszaadása volt tervbevéve és megígérve. A bolgárok azonban oly intenzív módon ragaszkodtak az egész Dobrudzsa megszerzéséhez, hogy a Középhatalmak nem voltak képesek e követelés elöl elzárkózni. Erre azonban igen nagy nehézségek jelentkeztek, mert Törökország a bolgár kívánságok teljesítéséhez való hozzájárulását bizonyos feltételekhez kötötte és ezeket Bulgária semmiképp sem akarta elfogadni.

Törökország ugyanis 1915-ben, amikor a Közép-hatalmakhoz csatlakozott, az úgynevezett Maritza-egyezményben területi engedményeket tett a bolgároknak abból a célból, hogy Bulgáriának a Középhatalmakhoz való csatlakozását előmozdítsa. Most, amikor arról volt szó, hogy Bulgária Romániától olyan területeket szerezzen meg, amelyekre a Középhatalmakkal való szerződés alapján nem támaszthatott igényt, a török kormány méltányosnak tartotta volna, ha a bolgárok az 1915-ben nekik önként átengedett területeket visszaadták volna Törökországnak. Alapjában véve igen kis terjedelmű területekről volt szó: Drinápolynak a Maricza jobboldalán fekvő Karagacs nevű külvárosáról és a Mariczán innen elvouló török határvonalnak a Mariczán túlra való áthelyezéséről, — a közönséges térképen a kívánt területi változások még kimutathatók sem voltak — de mindkét fél rendkívül szívósan ragaszkodott álláspontjához és mind Talaat pasa török nagyvezér, mind Radoszlavov bolgár miniszterelnök, akik Bukarestben a Középhatalmak képviselőinek jelenlétében ismételten tárgyaltak valamilyen megegyezésről, azt

jelentették ki, hogy ha álláspontjukat nem tudják érvényesíteni, hazautaznak és kénytelenek lesznek lemondani. Tettezte a nehézségeket, hogy a tárgyalások folyamán a bolgárok azzal álltak elő, hogy az a terület, amelyet ők Dobrudzsa néven értenek, a Duna deltáját is magában foglalja, hogy tehát ez a terület nem a Duna legdélibb ágának, a Szent György-folyamnak jobbpartjáig, hanem a legészakibb Duna-ág, a Kilia-folyam balpartjáig terjed. Ezt azonban a Középhatalmak semmi körülmények között sem akarták elismerni, mert helytelennek tartották volna, ha a békeszerződés Romániát teljesen kiszorította volna a Duna torkolatától. Előre megérezvén, hogy a bolgár és török álláspont összeegyeztetése igen nagy nehézségekkel fog járni, a két középhatalom már a bukaresti tárgyalások megkezdése előtt abban állapodott meg, hogy amennyiben a kívánt megegyezés a két Balkán-állam között nem jön létre, a Középhatalmak a békeszerződésben magukra fogják cedáltatni az egész Dobrudzsát, hogy azután a háború befejezése után nyugodtan állapíthassák meg azokat a feltételeket, amelyek mellett hajlandók azt Bulgáriának átengedni. Ez a formula lehetővé tette, hogy Németország és Ausztria-Magyarország is Törökországhoz hasonlóan feltételekhez kösse a Dobrudzsának Bulgária részére való átengedését. Németországnak Konstanza vonatkozólag voltak bizonyos szándékai, amelyek a tárgyalások folyamán igen különböző alakot öltöttek és állandóan mérséklődtek. Eleinte egyes német referensek arról álmodoztak, hogy Németországnak Konstanza kikötője felett meg kell kapnia a teljes souverainitást. Végül azonban ez a követelés összezsugorodott arra, hogy bizonyos előjogokat kívántak a konstanzai kikötőben és az odavezető vasutakon. De Németország ezekről a kívánságokról is bármikor hajlandó lett volna lemondani, ha ezzel lehetővé tette volna, hogy a bolgárok elfogadják Törökországnak a határ kiigazítására vonatkozó követeléseit. Ausztria-Magyarország azt szerette volna feltételül szabni, hogy a régi Szerbia északkeleti csúcsából, amely Bulgária hadbalépése alkalmából Szerbia leveretésének esetére Bulgáriának volt odaigérve, az úgynevezett negotinkerületet megkaphassa. Az osztrák-magyar

hadvezetőség és a dunai hajózási érdekeltségek azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy Dolnji Milanovac és Brza Palanka dunai kikötők között csatornát létesítsenek, amely a dunai hajók részére a hajózásra nézve veszélyes Vaskapu elkerülését tette volna lehetségessé; azonkívül három dunai sziget felhasználásával Simianunál nagy dunai kikötőt szerettek volna létesíteni, aminek azonban előfeltétele volt, hogy ez a terület magyar fennhatóság alá kerüljön. Csakhamar kitűnt azonban, hogy a Dobrudzsa átengedése fejében a bolgárok ezt a területet nem fogják átengedni, amire a tárgyalások azon az alapon folytatódtak, hogy Bulgária a negotini kerület átengedése fejében Szerbia más részében, a Morava balpartján fog megfelelő területi engedményeket kapni. A bolgárok az engedményeket készségesen elfogadták volna, de ezek fejében a negotini kerületre nézve csak igen minimális engedményeket voltak hajlandók nyújtani, úgyhogy a tárgyalások teljesen megfeneklettek. Talán egyetlen kérdés sem okozott a Középhatalmak politikai vezetőinek a bukaresti tárgyalások idejében olyan súlyos nehézségeket és nem igényelt olyan állandó és minduntalan kiélesedő kellemetlen tárgyalásokat, mint a dobrudzsai kérdés. Amikor a bolgárok minden kompromisszumos javaslatot vagy elutasítottak vagy értéktelen minimumra zsugorítottak össze, nem maradt egyéb hátra, mint az eredeti elgondoláshoz való visszatérés. Így tehát a békeszerződés Dobrudzsát a Középhatalmaknak cédálta és a jövőnek maradt fenntartva, hogy azt Bulgária milyen feltételek mellett fogja megkapni.

A Németország részéről Romániával szemben támasztott követelések, mint említettük, gazdasági természetűek voltak. Ezek a követelések is, hasonlóan az osztrák-magyar részről kívánt határkiigazításokhoz, a tárgyalások során több változáson mentek keresztül és állandóan mérséklődtek. A legnagyobb súlyt Németország a román kőolajtermékek megszerzésére vetette. Az idevonatkozó követelések két csoportba oszthatók: egyfelől a román állami területeken levő, eddig ki nem aknázott kőolajlelőfordulásokat Németország egy 90 évre szóló bérleti szerződés alapján egy német részvénytársaságra akarta átruháztatni, másfelől pedig a kőolaj-

termékek forgalombahozatalát kizárólagos joggal felruházott monopólium alakjában egy másik, ugyancsak német kereskedelmi részvénytársaságnak kívánta átadatni. Román részről kivált a kereskedelmi monopóliumra vonatkozó kívánság ütközött nehézségekbe. Marghiloman román miniszterelnök a kormányvállalása előtt vele folytatott tárgyalások során a monopólium tervét teljesen elfogadhatatlannak mondotta és megmaradt ez álláspontja mellett a német és román szakértők között folytatott tárgyalások után is, amelyekben egy mindkét részről elfogadható kompromisszumban nem tudtak megállapodni. Volt egy időpont, március 24-én, amikor Marghiloman az osztrák-magyar delegáció tagjaihoz fordult azzal a kéréssel, igyekezzenek a németekre az eredeti javaslatok enyhítése érdekében befolyást gyakorolni, mert ha az eredeti javaslatok nem módosulnak, akkor Arion román külügyminiszter le fog mondani és ennek a legsúlyosabb következményei lehetnek a Marghiloman-kormány sorsára, de az egész béketárgyalásra is. Ugyanebben az időpontban német részről viszont a fegyverszünet felmondásának gondolatával foglalkoztak, hogy újabb ultimátummal kényszerítsék ki a kereskedelmi monopólium megadását. Ebben a stádiumban osztrák-magyar részről gróf Czernin és munkatársai igyekeztek mindent elkövetni, hogy a fenyegető súlyos bonyodalmak elkerülhetőkké váljanak. Sikertelenül is olyan formulát találniok, amely lehetővé tette Marghiloman és a német tárgyalók álláspontjának áthidalását. E szerint a német javaslatok alapján történnék ugyan meg a békekötés, de ezek a javaslatok ideiglenes jellegűnek lesznek tekintendők és a béke megkötése után is folytatódni fognak a tárgyalások a kőolajkérdésnek valamilyen, a román érdekeknek jobban megfelelő rendezésére. Csak ha e tárgyalások eredménytelenek maradnának, fognak a megállapodások 1918. december 1-én változatlan alakban életbelépni. Marghilomannak e formula ellen is voltak némi kifogásai. Végül azonban hajlandónak nyilatkozott, hogy elfogadja azt, ha külügyminisztere, Arion is hozzájárul. Arion azonban, amikor a tárgyalásokra meghívták, kijelentette, hogy semmi körülmények között sem tud a kőolajkérdésnek ilyen rendezéséhez hozzá-

járulni. Végre a román kormányférfiak abban egyeztek meg, hogy a megállapodásokat Marghiloman fogja parafálni. Arion azonban ebből egyelőre nem von le semmiféle következtetéseket, abban a reményben, hogy a békekötés után más alapon létre fog jönni valami megegyezés a két fél között. Ha ebben a reményében csalatkoznék és ezek a tárgyalások megghiúsulnának, akkor le fogja vonni a következtetéseket és le fog mondani.

Bizonyára feltűnő, hogy a Bukarestben létrejött megállapodások csak egy kis töredékét foglalják magukban annak, amit a Középhatalmak a tárgyalásokban elérendő célként maguknak kitűztek. Ez a három főkövetelésre vonatkozólag is áll és még sokkal nagyobb mértékben mondható el a gazdasági részletkérdésekről, amelyek a bukaresti békében szintén szabályozást nyertek. A román delegátusoknak minden lehetőségük megvolt arra, hogy az elfogadhatatlannak érzett követelések ellen nemcsak kifejtsék érveiket, hanem hogy azokat még el is utasítsák, ha érdekeiknek nem feleltek meg. Kivált a gazdasági részletkérdésekben következetesen megmaradtak elutasító álláspontjuk mellett és ezt igen gyakran érvényesíteni is tudták. Ez a tárgyalási mód inkább emlékeztetett egyenlő helyzetben lévő államok között folyó kereskedelmi szerződéses tárgyalásokra, mint győzők és legyőzöttek között folyó béketárgyalásokra és erre vezethető vissza, hogy a békeszerződésnek számos rendelkezése, — így például a vasutakra vonatkozó, a hajózási megállapodások, az ingatlanok tulajdonjogának külföldiek által való megszerzésére irányuló kívánságok, stb. — olyan kompromisszumok alakjában nyertek szabályozást, amelyeket német és osztrák-magyar szempontból teljesen elégtelennek éreztek még azok is, akik a tárgyalásokkal meg voltak bízva. Teljesen alaptalan tehát az a nyugati országok sajtójában és történeti munkáiban olykor-olykor hangoztatott állítás, hogy a Középhatalmaknak nincs joguk a párizskörnyéki békék miatt méltatlankodni, mert hiszen ők Bukarestben hasonló módon jártak el, hasonlóan kemény feltételeket szabván a legyőzött románoknak, amelyek ezeket ugyanabba a helyzetbe juttatták, amilyenbe az általános békekötés alkalmával Német-

ország és Ausztria-Magyarország került. A bukaresti és a párizskörnyéki békéket ilyen módon párhuzamba állítani egyáltalán nem lehet. A párizskörnyéki békéket megelőző tárgyalásokban a legyőzött államok képviselőit egyáltalán mégcsak nem is érdemesítették arra, hogy velük szóbeli tárgyalásokba lépjenek a békefeltételekre vonatkozólag, míg Bukarestben a német és osztrák-magyar vezető tényezők hónapokon keresztül végtelen türelemmel és a legapróbb részletességgel tárgyaltak meg minden kérdést és ha a románok részéről alapos, komoly aggodalom hangzott el valamilyen javaslattal szemben, akkor mindig megvolt a törekvés arra, hogy az kölcsönös megértés útján kiküszöbölhető legyen. Ellentétben a párizskörnyéki békékkel, Bukarestben a győztes hatalmak politikai vezetőinél erős volt az elhatározás arra, hogy az a béke, amelyet ők Romániával kötni szándékoznak, egyezményes béke legyen. A tárgyalások elején elkerülhetetlennek mutatkozott egyszer-kétszer ultimátumot állítani, hogy a béketárgyalások egyáltalán lehetővé váljanak és különösen, hogy Románia hozzájáruljon Dobrudzsa átengedéséhez, ami nélkül Bulgária kivált volna a háborúból. Amikor azonban ezeket a főköveteléseket elérték, a Középhatalmak kerülték a békediktátum eszközét, bár az adott tényállás mellett ezzel mindent ki tudtak volna kényszeríteni, mert Románia mindenféle ellenállásra képtelen volt. Egyízben felmerült ugyan a tárgyalások során az a gondolat, hogy az összes pontokat, amelyekhez a románok hozzájárulni nem akartak, össze kellene foglalni, hogy azokat azután a Középhatalmak egy ultimátum útján a maguk összességében keresztülvigyék. Ez lehetséges lett volna és ez az eljárás kétségkívül eredményre is vezetett volna. A tárgyalások vezetői azonban a kérdés alapos megfontolása után lemondtak minden ilyen kísérlet gondolatáról. Egyezményes békét akartak és ez elhatározásuk mellett kitartottak akkor is, amikor világos volt, hogy ezzel elszalasztanak egy talán soha többé vissza nem térő alkalmat nemcsak kiváltságos jogok szerzésére, hanem még arra is, hogy Romániát a vasutak, a hajózás, a dunai kikötők, a külföldiek tulajdonjogának kezelése, stb. terén olyan elvek elfogadására kényszerítsék,

amelyek Németországban és Ausztria-Magyarországban maguktól értetődőek voltak, sőt amelyeket Németország és a Monarchia az összes külföldiekkel szemben, tehát a románokkal szemben is mindig alkalmaztak.

Ausztria és Magyarország ezt az egyezményes békére irányuló és minden diktátumot kerülő politikát valószínűleg minden körülmények között követte volna. E mellett azonban kétségtől nagy szerepet játszott az osztrák-magyar politika vezetőinek az a törekvése is, hogy Romániával nem szabad olyan békét kötni, amely megnehezítené, hogy a Monarchia ezzel az országgal, amellyel sok közös érdek is összekapcsolta, újból barátságos viszonyra léphessen. Ezt a célt Ausztria-Magyarország sohasem tévesztette szem elől és azok, akik a monarchia nevében tárgyaltak, inkább kitétték magukat annak a szemrehányásnak, amely tényleg érte is őket, hogy a Monarchia nem használta ki eléggé azt a helyzetet, amely mint győztes országot Romániában megillette, és megelégedett azzal, amit ultimátumok kényszere nélkül, az erősebb hatalmával való fenyegetés nélkül, fáradhatatlan alkudozások révén lehetett a román delegátusoknál elérni.

Nincs tehát okunk a bukaresti tárgyalások miatt szégyenkezni. Amint a háborút gyűlölet nélkül folytattuk, akként a békét is gyűlölet nélkül kötöttük meg. Akik a bukaresti békéről tárgyaltak, azokat az a meggyőződés hatotta át, hogy ha valaki igazi békét akar, akkor ennek feltételeit nem szabad egy adott konjunktúrához szabnia, akkor ezt a békét nem szabad egy, a hadiszerencse által nyújtott, véletlenül adódott alakulatra felépíteni, mert maradandónak mindig csak azok a békék bizonyultak, amelyek a békekötő felek közötti ellentéteket nem kiélesíteni és megörökíteni, hanem letompítani és áthidalni iparkodtak. A magam részéről, aki mindig azt tartottam, hogy a diplomata legszébb kötelessége, hogy a különböző államok között fennforgó közös érdekek anyagához hidat igyekszik építeni a közöttük fennforgó ellentétes érdekek áthidalására, mindig büszke leszek arra, hogy az ilyen szellemben vezetett bukaresti béketárgyalásokban gróf Czernin oldalán részt vehettem

és hogy ez elvek következetes érvényesítésére nekem is jutott némi szerep azokban a sokféle tárgyalásokban, amelyek Bukarestben folytak. Ha a bukaresti szerződés nem került volna az események folytán lomtárba, akkor meggyőződésem szerint annak alapján maradandó barátságos viszony fejlődhetett volna ki Románia és a vele szomszédos Monarchia között, mindenesetre jobb viszony annál, amely a gyűlölettel telített párizskörnyéki béke folytán Románia és szomszédai között kialakult.

GRATZ GUSZTÁV.

AZ ARAB VILÁG.

— Első közlemény. —

I.

Hatalmas, tagozatlan, négyszögalakú félsziget terpeszkedik Ázsia és Afrika között. Amióta csak történelmet írnak, a tengerjáró hajósok, kalandor kereskedők mindig jól ismerték partjait, — belsejét azonban ma is csak felületesen ismerjük, mert áthatolhatatlan sivatag. S mégis, ez a sivatag döntően befolyásolta a környező gazdag, művelt, erős birodalmak sorsát. Idegen sohasem tudta meghódítani, de valahányszor felkerekedett belőle hatalmas, mindent elsőprő számumként egy-egy népvándorlás, mindannyiszor megváltoztatta a világ képét. Lakói sohasem tömörültek nemzetté a szó európai értelmében, de minden nemzetinél erősebb faji egységnek tekinti őket a külvilág. S ha nem tömörültek is nemzetté, ők adták a világnak a második leghatalmasabb egyistenhívő vallást. Ez három földrészen alakította át az emberek külsejét, életét és gondolkodását.

Arábia félszigete akkora, mint Európa egynegyede. Hatalmas fennsík. Kelet felé lassan lejt a Perzsa-öbölre és az Eufrates lapályára. Meredek nyugati és déli partját vulkáni hegyek övezik. Meg is termékenyítette a talajt a sok, hajdan működő tűzhányó lágája, rendkívül száraz és forró a Vörös-tenger partvidéke, csak a téli hónapokban kap nagyrítkán egy kevés esőt. Évezredek óta híres termékenységéről Arábia nyugati és déli partvidéke. Nyugaton, a Vörös-tenger partján *Jemen* világhírű a kávéterméséről. Délen, az Indiai-óceán partján a hepehupás *Hudhramaut* az ókorban a tömjén hazája volt. Meg is érdemelte ez a termékeny partvidék az *Arabia felix* («Boldog Arábia») elnevezést, amellyel a klasszikus írók illették. Igazi nagyságát, fejlett művelődését azon-

ban annak köszönhette, hogy partjai mentén haladt az ókor legfontosabb közlekedési útvonala a mesésen gazdag távol Keletre. Mikor azután a római császárság fénykorában Hippalos görög hajós felismerte, hogy az Indiai-óceánon hat hónapig kelet-nyugati, hat hónapig viszont nyugat-keleti irányban fúj a szél, amelyet később arab szóval *monszun*nak (volta-képpen *mausim*nak, időszaki szélnek) neveztek el. — a vitorlások elhagyták Arábia partjait és a monszunok szárnyán szinte átrepültek Indiába, feleannyi idő alatt, mint a part körül. «Boldog Arábia» művelődése pedig elenyészett. Hiába termékenyítik meg talaját a nyári monszunok, tömjéntermelése lehanyatlott. Az elszegényedett lakosság kénytelen volt felszedni sátorfáját és idegenben próbálni szerencsét. Még ma is Hadhramautból vándorol ki a legtöbb arab Holland-India szigeteire. A világforgalom annyira elhagyta Arábia nyugati és déli partjait, hogy még a hegyes-dombos keleti partvidék, *Omán* is túlszárnyalta azokat jelentőségben. Fővárosát, Maskatot, a középkor arab írói «Kína kapujá»-nak nevezték, mert onnan indultak el az arab hajósok messzi tájakra. Északkeleten, a Perzsa-öböl partján a datolyabőségéről híres *Bahrajn* évezredek óta a gyöngyhalászok földje. De rettegett kalózái hirhedtté tették a nevét.

Arábiának valóban szerencséje van partjaival. Pedig természetes, jó kikötője csak egy van, a félsziget délnyugati sarkában fekvő Aden, a Vörös-tengerből az Indiai-óceánba vivő *Báb al-Mandab* («A könnyek kapuja») partján. De már pár kilométerrel a parttól befelé a homok veszi át az uralmat. Aden külvárosának kertjeiből egyenesen a sivatagba lépünk. Borzalmas, kegyetlenül sivár az arab sivatag! A félsziget közepén a *Nadzsd* fennsíkja emelkedik ki belőle. Egyetlen nagyobb völgyében, a *Wádi Rummában* itt-ott víz is csillog. Egyébként európai embernek elképzelhetetlenül kopár akár a Nadzstól északra elterülő dűnés sivatag, a *Nafúd*, akár attól délre a vöröshomokos sivatag, a *Dahná*, de még az arab félsziget északi nyúlványa, a Szíriai sivatag is, amely hatalmas ék gyanánt nyomakszik Szíria és Irák közé.

A téli záporok itt-ott vízzel töltik meg az időszakos folyómedreket vagy *wádik*at. Mellettük zöld növényzet hajt ki,

kitűnő legelőjéül a sivatagi nomád, a *beduin* (a szó a *badw* többes száma) háziállatának, a tevének, a kecskének és a juhnak. Ilyen helyeken 3—4 hónapra is sátrat ütnek. Bezzeg, elkerüli a beduin és vele minden élőlény a sivatagnak azokat a részeit, amelyek semmiféle csapadékot sem kapnak! *Rub' al-khálí* («lakatlan negyed») névvel jelölik a térképen a Dahnásivatag jókora részét. Ennél szörnyűsegebb táj talán csak Antarktikán, a déli sark fagyos földrészén lehet.

De hogyan élnek Arábia nomádjai? Legfontosabb háziállatuk és egyben hátajszáguk a teve. Erős, okos, megbízható állat, eledel nélkül tíz napig, víz nélkül hét napig könnyen kibírja. Ellátja gazdáját tejjel és hússal, szőréből kitűnő ruhákat és takarókat fonnak, de hasznosítják bőrét és csontját, sőt tüzelőanyagul trágyáját is. A mellett kitartó hátaállat és megállja helyét a harcban is. A teve valóban «a sivatag hajója», mert nélküle a sivatagban egy lépést is aligha lehetne tenni. A beduin gazdagságát tevéi száma teszi. Hiszen helyesen állapítja meg H. G. Lammens: «Tevéik teje nélkül a nomádok fele szomjan halna.» A lovat csak díszállatként nevelik Nadzsdban és Jamanban; a sivatagban nem lehetne mivel táplálni, mert sem árpa, sem víz nincs. A szamarat a partvidékeken használják, a beduin azonban megveti.

Mint minden nomád nép, a beduin is törzsekben él. A törzs alapja a család. Az olyan család, amelyben több férfi van, mint másutt, fejének, a *sajkh*nak tekintélyét elismerteti más, szomszédos családokkal s arra kényszeríti azokat, hogy köréje csoportosuljanak. Így alakul meg a törzs. Zárt egység békében és háborúban. Együvé települnek, együtt harcolnak. Főnökük, a *sajkh*, bírójuk és parancsnokuk. Kétségbeejtő a helyzete annak az embernek, akit büntett miatt, vagy egyéb okból törzse kitalaszt, mert hacsak más törzs nem fogadja védelmébe, a biztos pusztulás vár rája.

A férfiak dolga az állatok nevelése, a vadászat és a *razzia*, azaz valamely szomszédos törzs megtámadása, hogy elvegyék marháját, asszonyait és gyermekeit. Érdekesen változott meg ennek a szónak a jelentése Európában, ahol

rendőri szakkifejezéssé vált. A férfiak azonban pénzt is hoznak a házhoz, mert oltalmat nyújtanak és tevét adnak a sivatagon áthaladó karavánoknak. Éppen így megadóztatják azokat a városlakókat is, akik törzsük területén utaznak keresztül. Az asszonyok dolga a házi munka. Határozottan jobb volt helyzetük a pogánykorban, mint később az iszlámban. Több joguk volt, jobban is tisztelték őket. Ismeretlen volt a hárem és a fátjolviselés. Nem egy gazdag kereskedő- és földbirtokosnő nevét jegyezte fel a krónika.

Az arab pogányságot később barbárságnak, arabul *dzsá-hilijjának* nevezték, eléggé méltatlanul. Hiszen az arab testi- és szellemileg a világ egyik legnemesebb emberfajtája. Magasabb az átlagnál, soványtermetű, barnabőrű, egyenes-homlokú, fekete-zemű és sasorrú a sivatagi arab. Rendkívül tiszta, foga vakítóan fehér. Igen egészséges, egyszerű, józan életet él, ezért jó egészségben magas kort ér meg. A büszke méltóságtudat, hála, könyörület és mindenekfelett a vendégszeretet szép erényei az arabnak. Igaz, hogy bosszúálló is, de mégsem vetemedik kegyetlenségre.

Pogánykori költészetüket egész könyvtárra rugó keleti és nyugati gyűjtésekből jól ismerjük. Megállapíthatjuk, hogy szellemi képességekben nem maradnak más emberfajták mögött, csak a szervezőképesség és az együttes cselekvésre való készség hiányzik belőlük. Jó katona az arab, de rossz tábornok. Még laza kormányzatot sem visel el szívesen, ezért esett annyi arab fejedelem gyilkosság áldozatául. Nincs érzéke az egyenes vonal, a szabályosság iránt. Ez megnyilvánul az arab építészetben is. Fallal és árokkal körülvelt falvait és városait girbe-gurba utcák szelik keresztül-kasul. Házában a legnagyobb és a legszebb a kávézószoba (*kahwa*). Padlóját gyékénnyel borítja, de sok-sok szőnyeget és párnát is rak belé, mert ott gyülekeznek a férfiak és ott fogadják a vendégeket. De efféle állandó telepeket nagyobb számmal csak a partokon találunk. A sivatag belsejében csak ott keletkezett telep, ahol elegendő víz van.

Évezredekem keresztül mítsem változott a beduin élete. Harcias, szilaj törzsek időnként be-betörték Bizánc és Irán határterületeire, de ezek a hódító népcsoportok idővel bele-

olvadtak az idegen népességbe. Jelentősebb városok csak a tengerpartokon alakultak, a karavánútak mentén. Ilyen a Jamantól északra, *Hidszászban* datolyaligetek között fekvő Medína és attól délre Mekka. Mekka évezredek óta szellemi és gazdasági gócpontja az arabságnak. Fekete meteorokőszentségéhez: a *Ka'bához* («kocka») már a korai pogánykorban is elzarándokoltak évente egyszer, még Arabia legtávolibb zugából is. Olyankor szünetelt a harc, szent volt a béke az örökösen torzsalkodó arabok között. A Ka'ba szellemi és gazdasági összekötő kapocs volt az egymást hírből is alig ismerő beduin törzsek között. A zarándoklat alkalmával nagy vásárt csaptak és költői versenyeket rendeztek. Ezekben a versenyeken lassanként egységes irodalmi nyelv alakult ki. A Kr. u. VI. században közös érintkezési nyelvé lett ez Észak- és Közép-Arabia beduintörzseinek.

II.

A mekkai Ka'bát emberemlékezet óta a *Kurajs-törzs* őrizte. Meg is gazdagodott, hiszen tőle függött az évről-évre odaseregglő zarándokok ellátása és elzarándoklása. Ebből a tekintélyes, Arabia-szerte köztiszteletben álló törzsből született Kr. u. 570-ben az a férfiú, akinek megadatott, hogy népét az ismeretlenség homályából a világtörténelem színpadára vezesse. *Muhammad* volt ez, neve magyarul annyi, mint «nagyon dicsért». A nemes mekkai törzsnek egyik szegény családjából született. Szürke, jelentéktelen ember volt negyvenéves koráig. Akkor látomásai támadtak s visszavonult egy Mekka körüli barlangba. Látomásairól lánglelkű szavakkal szólt embertársainak. A sok istent imádó arab pogányság ellenében az egy igaz Isten, *Alláh* hitét, a földi javakat szerfelett kedvelő mekkaiaknak a halál utáni feltámadást hirdette. Elképzelhetjük, mennyire nem találtak termékeny talajra kijelentései! Családján kívül eleinte csak szegény emberek, nincstelen rabszolgák csatlakoztak hozzá, a módosabb kereskedők közül csak Abú Bakr szegődött hívének. Az ő és az egyetlen Umar kivételével azonban a mekkai előkelők mind ellene fordultak és üldözni kezdték.

hiszen anyagi érdekek is fűződött ahhoz, hogy az új vallás ne terjedjen el, hanem a pogányság fennmaradjon és a törzsek továbbra is ellátogassanak Mekkába. Muhammadot ki is zárták a törzsi közösségből. Szörnyű büntetés volt ez, majdnem egyértelmű a halálos ítélettel. A törzsből kizárt emberre kétségbeejtő sors várt, mert bárki büntetlenül megölhette. Muhammad híveinek egy része, a próféta tanácsára, Etiópiába vándorolt ki, ő maga pedig megmaradt követőivel Medínába költözött, az ottani zsidó lakosság meghívására. 622. július 16-án történt ez a kivándorlás, arabul *hidzsra*. Híveinél mind a mai napig ez az időszámítás kezdete.

De mennyire megváltozott Muhammad új környezetében! Mekkában csak próféta, Medínában azonban már politikus, sőt hadvezér is! Első dolga volt híveit vallási közösséggé szervezni. Mecsetet emelt a számukra. A medínai zsidóknak eleinte kedvezett, később azonban ellenük fordult, mert közeledését nem viszonozták. Miután kiűzte őket Medínából, főcéljának Mekka meghódítását tekintette. Évekig hadakozott Mekkával, természetesen, a sivatagi törzsi harc módjára, de csak nyolc évvel később tudta meghódítani időközben tekintélyesen megnövekedett táborával. Mikor azután bevonult a Ka'ba városába, sorra meghódoltak neki a legtekintélyesebb arab törzsfők. Így sikerült neki az addig törzsekben élő arabságot új vallás, az *iszlám* hirdetésével egységes nemzetté emelni és képessé tenni a történelem legnagyobb hódításaira is.

Tanításait röviddel halála után könyvben, a *Qur'án*-ban foglalták össze. Ez kötelességévé tette híveinek, hogy a másvallású népeket akár szépszóval, akár karddal térítsék meg. Qur'án és kard! Ez a kettő lett a muhammedánok fegyvere. Jobb harci eszközöket akkoriban el sem lehetett volna képzelni. El is terjesztették a próféta hitét már első négy utódának, az «orthodox khalifáknak» uralma alatt. Muhammad halálakor, 632-ben, Arábia törzseinek a legnagyobb része követője volt. Második utódának, Umarnak az élete műve volt a félszigeten kívüli hódítás. Umar egyike a világtörténelem legnagyobb hadvezéreinek. Az új hit vakbuzgóságával szemben nem tudott helytállani a két nagy északi

szomszéd, a katonailag meggyengült. erkölcsiben megromlott Bizánc és Irán sem. Umar első sorban ellenük fordult. Győzelme megsemmisítő volt. Tizenkét évvel Muhammad halála után már az arabok uralma alá került egész Irán, Szíria, Palesztina. Egyiptom és Cirenaiica. A próféta ötödik utóda híveinek élén már Damascusban székelte, mint az *Umajjád-dinasztia* alapítója.

Az Umajjádok (660—750) sikerrel folytatták elődeik hódításait. Negyven év sem telt el és az arabok már Kína határán és az Indus völgyében voltak. De nem kevésbé jelentősek egyidejű nyugati hódításaik sem. 711-ben már elérték Észak-Afrikában az Atlanti-óceánt, egy kis seregük pedig a gibraltári szoroson átkelt Spanyolországba. Egy évtized leforgása alatt portyázó hadaik már a Pireneusoknál voltak, betörték Franciaországba s a Garonne és a Rhône völgyét pusztítják. Végre, száz évvel a próféta halála után. 732-ben Martel Károly hadainak sikerült megállítani és levetni őket Poitiers-nél. Korszakalkotó győzelem volt ez! Ha ez nem történt volna meg, akkor, hogy Edward Gibbon szavával éljünk. «most talán a Qur'an magyarázatát tanítanak Oxford iskoláiban, s szószékeiről egy körülmetélt népnek magyaráznák, hogy Muhammad szent, kinyilatkoztatása pedig igaz». Franciaországból végérvényesen ki is kellett vonulniuk az araboknak. Spanyolországban azonban nyolc évszázadra megalapozták uralmukat.

De birodalmuk így is óriási kiterjedésű volt: az Atlanti-óceántól az Indusig, a Káspi-tótól a Nílus vízéseiig terjedt. Egymással harcoló népek és vallások kerültek az uralmuk alá s egy kalap alatt tartani őket csakis vallási türelmességgel és politikai szabadelvűséggel lehetett. A keresztényeknek és zsidóknak jól ment a soruk az Umajjádok alatt, akik önkénytelenül is az ősi szíriai művelődés befolyása alá kerültek. Bár nem felejtkeztek meg arról, hogy sikereiket vallásuknak köszönhették, mégis kihívták maguk ellen azoknak a neheztelését, akik ragaszkodtak az iszlám első évtizedeinek vakbuzgóságához. A vallásos Medína éppen úgy gáncsolta a világias Damascust, mint ahogy a XVI. században Kálvin János Genfje gáncsolta Rómát.

Az Umajjádok szabadelvűsége birodalmuk keleti részében, Iránban csődöt mondott. Az irániak magukat sokkal különbeknek tartották az araboknál, mint régi művelődés örökösei. Az arab uralmat le akarták rázni magukról és tárt karokkal fogadták azokat, akik az Umajjádok ellen kibontották a felkelés zászlaját. Ilyenek voltak elsősorban Muhammad nagybátyjának, Abbásznak a leszármazói, kik hívő életmódjukkal és méltóságteljes viselkedésükkel kivívták maguknak a hívők tiszteletét. A VIII. század elején a *síiták* jelentékeny része is hozzájuk csatlakozott. A síiták Muhammad egy másik nagybátyjától, Abd al-Muttalibtól származó unokaöccsének, majd később vejének, Alinak a követői voltak. Alí az iszlám negyedik khalifája lett, de 661-ben meggyilkolták s utána az Umajjádok kerültek az iszlám élére. Alí követői ekkor «Alí pártja», arabul *Síit Alí* néven szervezkedtek, nem ismerték el az Umajjádok uralmát, hanem Alí leszármazóit tartották az iszlám jogos vezetőinek, *imámok*-nak. A síiták azonban csakhamar kettészakadtak. Egyik táboruk Alí vértanúhalált halt fiának, Huszajnnak ivadékaihoz, a másik tábor viszont Huszajn féltestvérének leszármazóihoz ragaszkodott. Az utóbbi tábor vezére, Abú Hásim, halálakor 716-ban Abbász dédunokájára ruházta rá utódlási jogait. Az Abbászidák így hatalmasan megerősödtek. Feketelebobogós seregük 747-ben megütközött az Umajjádok fehérlebobogós seregével. Két évvel később az első Abbászidát már khalifának kiáltották ki Kúfában. Hívei az Umajjádokat kiirtották; csak egyikük, Abdarrahmán tudott megmenekülni. Spanyolországba ment és 754-ben megalapította a spanyolországi Umajjádok dinasztiáját.

Százhusz évvel Muhammad halála után utódai, az *Abbászidák* 750—1258) új khalifátust alapítottak. Minden tekintetben különböztek az Umajjádoktól. A világias, szabadelvű Umajjádokkal szemben az Abbászidák theokratikus államot alapítottak. Az Umajjádok elsősorban araboknak tekintették magukat, az Abbászidák pedig igazhívő muhammedánoknak. Eszményeiket nem a sivatagi arabság körében keresték, mint az Umajjádok, hanem a nagymultú, magasra fejlett, régi iráni művelődés örököseinek érzik magukat. Ezért he-

lyezték át a khalifátus székhelyét Damascusból Baghdádba. Az új főváros alapkövét 762-ben rakta le al-Manszúr khalífa s csakhamar messze földön híres világvárossá fejlesztette. Hárún ar-Rasíd baghdádi udvarának fénye, pompája elkápráztatta az egész világot. Az Abbászidák kifinomult ízlésű uralkodók voltak. Nem elégedtek meg elődeik költő- és szónok-pártolásával, hanem minden erővel támogatták a tudományt is. Már a Kr. u. IV. századtól kezdve a nesztoriánusok Szíriában és Irákban szírre fordították az ókori görög bölcselek és tudósok írásait, a Justinianustól kiűzött görög tudósokat pedig Irán királyai látták szívesen. Így lett második hazára a görög tudomány a közel Keleten. A görög munkákat a VIII. és IX. században az Abbászidák arabra fordították. Hatalmas tudományos irodalom keletkezett ekként arab nyelven; olyan, amilyent a görög kor óta nem látott a világ. A hellén, a szír, sőt Iránon át az indiai művelődés is serkentőleg hatott az arab tudományos életre. A matematika, a természettudományok minden ágának művelői a középkorban kizárólag a muszlim tudósok voltak. Műveik évszázadokon keresztül a természettudományok legolvasottabb kézikönyvei voltak. Velük kezdődött Európa újkorában a mennyiség- és természettudományok hatalmas fellendülése. De a humanisztikus tudományok: vallás- és nyelvtudomány, történelem egyaránt szép fejlődésnek indultak az Abbászidák korában. S a tudományos ismeretek idegen talajból való átültetésénél nemcsak arabok tevékenykedtek, hanem sokkal nagyobb számmal irániak is. Ha nem szólhatunk is az árja szellem visszahatásáról a sémi géniusz ellen, mégis kétségtelen, hogy a tudományos gondolkodás módszereibe az irániak vezették be az abban járatlan arabokat. Baghdádban akkortájt olyan jelenségek mutatkoztak, mint később a XVI. században az európai renaissance korában. Az irániak olyasféle szerepet játszottak, mint az I. Ferenc korbán Franciaországba vándorolt olaszok.

A szellemi élettel karöltve fellendült a gazdasági élet is. Nyugat és Kelet kereskedelmének Baghdád lett a központja. Kereskedői évről-évre ellátogattak Indiába, Kínába, a Szunda-szigetekre s másfelől Madagascarra. Ezzel szemben

politikailag ugyanazok a bajok mutatkoztak a X. századtól fogva mint az Umajjádok alatt. Az óriási birodalmat nehéz volt összetartani. Hiába hangsúlyozták a khalifák szellemi hatalmukat, ez csak türelmetlenségre ragadtatta őket a másfelfogásúakkal szemben. A központtól távcsleső területek leválását azonban nem tudták megakadályozni. Észak-Afrikában a berberék az orthodox iszlámmal szemben a szabad khalifaválasztóknak, *kháridzsitáknak* fogták pártját s a VIII. század második felében elszakadtak Baghdádtól. Ugyanakkor Egyiptom kormányzói is függetlenítették magukat a khalifáktól és azóta jóformán önálló, nemzeti uralkodókként álltak az ősi nilusmenti ország élén. De ha nyugaton csak a khalifátus területe csonkult meg, keleten a birodalom létét fenyegette a török veszedelem. Irán és Túrán, az ősi, nagyműveltségű ország és a környező sztyep lovasnomádjai között évezredes volt a küzdelem. Amikor az iráni sáh trónján erőskezü uralkodók ültek, mint a Szászánidák voltak az iszlám hódítása előtt, meg tudták védeni országukat a nomádok ellen. A X. századtól kezdve a középázsiai törökök ismét veszélyeztették Irán, azaz most már az abbászida khalifátus keleti határait. Az iráni nemzeti érzés azonban ezúttal is erős volt; az iráni származású Számánidák, 874 óta a baghdádi khalifák hűbéresei Bukhárában, visszaszorították a törököket és meghódították egész keleti Iránt. Nyugati Irán egy másik iráni származású dinasztia, a síita *Bujidák* kezére került. Ellenük a Számánidák törököket hívtak segítségül. A törökök azután megdöntötték a Számánidák uralmát s maguk alapítottak a *Ghaznawidák* dinasztiája alatt hatalmas birodalmat; ez magába foglalta keleti Iránt, Afghánisztánt és északi Indiát. De Irán ősi művelődésének a fáklyája fennen lobogott az idegen uralom alatt is. A török dinasztia megalapítója, ghaznai Mahmúd udvari költője volt Irán nemzeti eposzának, a *Sáhnámé*nak halhatatlan nevű alkotója, *Firdüsi*.

Így darabolódott szét az Abbászidák világbirodalma. Pedig erős központi kormányzat egy kézben tudta volna tartani. A legnagyobb baj azonban Hárún ar-Rasíd utódainak gyengeségében rejlett. Nem tudtak úrrá lenni a hárem-

hölgyek ármánykodásain. nem tudták rendezni a trónöröklést, ami azután polgárháborúkra vezetett. A vallási egység is megszűnt. Az orthodox iszlám követői: a *szunniták* ádáz harcban állottak a síitákkal, mind a kettőjük pedig a szabadgondolkozókkal. A belső zavarok közepett az Abbászidák is törököket hívtak uralmuk megszilárdítására. Az idegen zsoldosok alkalmazása az iszlám rákfenéje volt kezdettől fogva. Már a VII. században a mekkaiak ethiópiaiakat fogadtak fel, később Kairó urai berbereket és négereket vettek testöröknek, a baghdádi khalifák és a kisebb keleti uralkodók pedig törököket. Már Hárún al-Rasid fia, al-Mu'taszim, háromezer főből álló török testőrséget szervezett. A római *cohors praetoriá*hoz hasonlóan ez a testőrség hamarosan állam lett az államban. Parancsnokuk lett az igazi úr, a khalifa hatalma hovatovább csak vallási lett. Ebben a tisztségben emelkedtek világtörténelmi jelentőségre a *szeldzsukok*. Ennek a törökfajú katonadinasztiának sikerült 1055-től kezdve száz évig Afghánisztántól a Földközi-tengerig az iszlám egységét helyreállítani, olyannyira, hogy sikeresen dacoltak előbb Bizánc, majd a kereszties hadak támadásaival. Uralmuk letűntével az iszlám ázsiai területe könnyű prédájává vált a mongolok mindent elsöprő áradatának. A magasabbrendű katonai szervezet ismét győzedelmeskedett a szervezatlenségen. 1258. január 18-ika örökké emlékezetes gyásznapja az iszlámnak. Dzsingiz khán unokája, *Hulágú*, bevonult Baghdádba. Február 10-én al-Muszta'szim khalifa megadta magát. Hulágú a következő napon kifosztatta a várost és lemészároltatta egész lakosságát. Így ért véget a baghdádi Abbászida khalifák uralma. Harmincheten voltak s névleg ötszáz esztendeig uralkodtak.

A középkor tehát két arab világbirodalom tündöklését és hanyatlását látta. De csakugyan *arab* volt-e az Umajjádok damascusi és az Abbászidák baghdádi khalifátusa? «A hívők fejedelme» (*amír al-mu' minína*) mindakét dinasztiában mindvégig arab volt; a közigazgatási, katonai és szellemi vezetők azonban csak az Umajjádok korában voltak arabok, az Abbászidák korában ellenben mind nagyobb és nagyobb számmal irániak és törökök voltak. A birodalom népei is

a legkülönbözőbb emberfajokhoz tartoztak. A faji kérdés szemszögéből tekintve tehát, a két khalifátust nem nevezhetjük arabnak.

Szellemtörténetileg sem áll másként a dolog.

A két khalifátus az *iszlám* politikai megjelenési formája volt. Az iszlám nem tesz különbséget hívői között faji vagy származási szempontból. Az egy hit, az egy nyelv és a közös hagyomány erejével egyesítette nemcsak Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika különböző fajú és művelődési népeit, hanem évszázadokon keresztül Európa jelentős nagyságú területeit is. Az arabság gyér lélekszámával minden faji kiválósága ellenére sem hódíthatott volna meg és még kevésbé tarthatott volna meg ekkora területet *csak karddal*. Ehhez a *Qur'án* is kellett. Az már most tagadhatatlan, hogy az iszlám keletkezésében és fejlődésének első korszakában az arab vallás volt a legnagyobb sémifajú nép vallásalkotó géniuszának a műve. A fajiság azonban csakis az iszlám keletkezésékor játszott szerepet. Későbbi zászlóvivői között egyre több nem-arab volt, de ők is éppen olyan buzgó «gazhívők» voltak, mint az arabok. A khalifátust tehát a közös hit és művelődés tartotta össze. Ez a hit és művelődés fennmaradt a mongoldulás után is. Spanyolország és a földközi-tengeri szigetek kivételével az iszlám ma is él és virul, nemcsak a hajdan karddal meghódított területeken, hanem ott is, ahová a khalifák hatalma nem ért el. Így Malayában, Kínában és Közép-Afrikában az iszlám csakis békés propagandával nyert teret.

III.

Az iszlámot tehát, ellentétben néhány európai, sőt arab tudóssal is, nem tekinthetjük kizárólag az arab szellem művének. A kereszténység és az iszlám története egyaránt arra tanít bennünket, hogy a vallás léte felette áll a nemzeti létnek, s elsősorban hívőik hitének mélységétől függ, másodsorban pedig attól, hogy hitük védelmére a hívők milyen áldozatokat tudnak és akarnak hozni, de nem függ egy néptömeg harci vágyától és fegyveres hatalmától. Mert más az iszlámra térítés és más az arabosítás. A muszlimok számát ma 250

millióra tehetjük : ebből csupán 12 millió, tehát az egésznek egyhuszadrésze arabfajú és 38 millió, az egésznek egyhatoda arabosodott el vérkeveredéssel, az arab hódítás következtében. Az arabosítás tehát csak szűkkörű volt az iszlámban és nem volt egyenlő az iszlámra térítéssel. Erre tanít a muszlim országok politikai története is.

India politikai meghódítását az arabok 712-ben kezdték meg, majd 998-ban és 1180-ban folytatták az északnyugati területeken. 1312-ben elérték Dekkánt, a XIV. században később pedig Bengált. Ám az iszlámra való áttérés üteme egészen más volt. Egyes alsóbb kasztok a kormány beavatkozása nélkül is áttértek szórványosan. Orissa Bengállal egyidőben került muszlim dinasztia uralma alá, de az orissai muszlimok százalékszámával jóval ki ebből a bengaliakénál. Hasonló volt a helyzet a *maláji szigeteken*, amelyek 1518—1697 között kerültek az iszlám politikai hatalma alá, de népességük zöme jóval korábban tért át az iszlámra. *Iránt* az Umajjádok már a VII. században meghódították, de a népesség javarésze csak a X. században tért az iszlámra. A *töröklakta* területek politikai meghódítása már a X. században megkezdődött, de a törökségnek az iszlámra térése csak a XIV. században lett általánossá. Ugyanez a helyzet Egyiptomban is. Maghribban, azaz Marokkóban, Algériában, Tunisiában és Líbiában a berberek egyes vidékeken igen korán áttértek az iszlámra, de nyelvüket az arabbal szemben mindmáig szívósan megőrizték. Afrika néger törzsei között az arab vérkeveredés jelentéktelen, ezzel szemben az iszlám igen eredményes térítőmunkát végzett közöttük. Ez keleten a *szuahélik* között a XVIII. században, nyugaton pedig a XIX. században indult meg és mint katolikus és protestáns missziós társulatok jelentéseiből egyaránt kitűnik, veszedelmes versenytársa a keresztény hittérítésnek. Kínában arab vérkeveredésnek a nyomát sem lelhetjük, ellenben az iszlámra térítés már a XIII. században megindult és különösen a legnyugatibb Kang hszi tartományban ért el figyelemre-méltó sikert.

Az arab vérkeveredés tehát az iszlám világában igen csekélymértvű. A tisztafajú arabok közül 2 millió él Arábiá-

ban, 1,5 millió Egyiptomban, 1—1 millió Tunisiában és Algériában, 900,000 Irákban, 600—600,000 Szíriában és Angol-Egyiptomi Szudánban, 500,000 Marokkóban, 400,000 Líbiában, 300—300,000 Palesztinában, valamint Csádban és Bornuban, 140,000 Kelet-Afrikában, 100,000 Francia-Nyugat-Afrikában, 70,000 Francia- és Spanyol-Mauretániában, mintegy 30,000 pedig Amerikába vándorolt ki.

Tehát téves az iszlámot az arab szellem művének tekinteni. A tisztafajú arabok száma olyan csekély, hogy velük 250 millió muszlimot nem lehetne elarabosítani. A valóság ezzel szemben az, hogy az iszlám követőinek tábora ethnikailag egymástól nagyon különböző csoportokra oszlik, ezek mindegyike más és más politikai fejlődésen ment keresztül, de mindnyájukat egy sereg tudatosan megőrzött vallási hagyomány és ebből származó közös érdek kapcsol egybe.

HOLLÓSI SOMOGYI JÓZSEF.

KÖLTEMÉNYEK.

Magyar örökkévalóság.

Harsány kakasszó röppen az éjen át,
Hajnalba fordul már a kerek világ,
Felrezen minden kis madárka
S éneke szárnyal a kék egekbe.

Lehull a nedves fény a hideg mező
Keblére, ázott fűben a Napsugár
Tűzet csihol és gőzölögve
Szárad a széna a víg időben.

Tömör színekben lánkol a mélysötét
Erdő, a gólya szárnyra kap, úgy kering,
Zendül az élet harsonája,
Sürget a gyors dolog öltre menni.

A csorda lassan ballag a fényen át,
Szelíd szemével nézi a szép tehén
A vén gulyást, amint a réten
Lépked az állatokat kísérve.

Kemény parasztlány hajladozik a kút
Előtt, dicsőség csillog a homlokán;
Ne félj, hazám, örök jövendő
Csap ki kerek. deli csípejéből.

Dűlőúton.

Meleg nyárban a dűlőúton
Megyek a szőlőből haza,

Fejem felett cikázva játszik
A Nap aranyló sugara.

Poros bokrok alatt a hőség
Megreked, bodza hólogat,
Előttem őszbajuszú gazda
C endesen hajt egy jó lovat.

Mint vén ember orcája, ráncos
Az út, már régen volt eső,
Ttkadt ábrándok fátyolában
Hallgat a megviselt mező.

De azért zöld a dombok éle,
Csipkés a szőlő levele,
Párja után rigó tekintget,
Maradjon-e, menjen vele?

Dűlőúton forró a nyár még,
Bennem is izzó tűz lobog,
Hiába hajszoznak az évek,
Meghátrálni sosem fogok.

Miért van remény? Hogy reméljünk
S higgyük, ami nem is lehet,
Elindulok a Jóreménység
Foka felé, jövőm, veled.

Ne mondja senki: öregecskék
Vagyunk és őszes a hajunk,
Akkor kell fiatalnak lenni,
Mikor már öregek vagyunk.

Nem becsülöd, amit könnyen kapsz.
Nem csábít olcsó diadal,
Milyen meglepő, késő ősszel
Egy pompás, nyári zivatar.

Dúlóutadon megyek, élet,
Mérhetetlen, örök csoda,
S ívemben éneked varázsa
El nem halkul soha, soha.

Mit bánom én, hogy meghalok majd.
Titokzatos gyönyörűség,
Veled hálok a sír ölében,
Tudom, hogy lángcd ott is ég.

KOMJÁTHY ALADÁR.

SZEMLE.

Erdély kövei.

Tanulmány az erdélyi építészet alapvonásairól.

Ha észak felől jövünk Erdélybe, amerről a honfoglaló magyarok Erdély földjére léptek, már az első városban az ő hagyományaik fogadnak bennünket. Dés a rómaiaknak ott talált emlékeivel együtt jutott a magyarok kezébe, kiknek vezérei a hagyomány szerint ott beszélték meg további terveiket. A honfoglaló pogány, mindenképpen a X. századbéli magyarság emlékét őrzi az egyik Bálványosvár a Szamos mellett, a másik Háromszékben. Ehhez a XI. század elején már elhagyott ősi hithez ragaszkodott Gyula vezér is, kitől Gyulafehérvár kapta nevét. Ha mindézekhez hozzátesszük az Erdélyben talált honfoglaláskori sírokat, akkor alig lehet kétségbevonni, már az elmondottak alapján is, hogy a honfoglalás Erdélyre is kiterjedt. Már ezek alapján is a valóság elferdítésének látszik az a beállítás, hogy Erdélynek a rómaiak elvonulásától kezdve tíz évszázadon keresztül semmiféle története nem volt, illetőleg hogy ilyennek mindaddig nem volt szabad lennie, amíg a rómaiak elvonulása után ezer évvel a románok már Erdélyben voltak, mert a dákoromán kontinuitás csak ezen az úton tartható fenn. (Seton-Watson Erdély ezeréves kódéről.)

A magyarok előtt is voltak Erdélynek olyan lakói, akik a honfoglalás után ott maradtak, de a bolgárok a magyarok elől visszahúzódtak, mert nem tudták megszerezni a vezetést a dunavidéki turk népek fölött, amint az egykor a húnoknak és az avaroknak sikerült. A bolgár nép a Dunamedence helyett a Balkán félszigeten állapodott meg, szláv-görög hatás alá került és így jelentékenyen eltért a magyaroktól, akik ősi faji jellegüket megtartották. Legalább ez következtethető abból, hogy a bolgárok helyét a magyarok foglalták el és hogy a bolgárok az elhagyott földet sohasem követelték vissza, hanem megnyugodtak abban, hogy az a magyarok birtokába ment át.

Azok, akik a magyarokat új hazájokban megtámadták, a bizánci kormányzattól ellenök irányított keleti vándornépek, a bese-

nyók és a kunok voltak. Addig azonban, amikor ezek a XI. század második felében megérkeztek, a magyar már a nyugati latin nemzetek közösségébe lépett. Szent Istvánnak, akinek nevéhez ez átalakulás fűződött, különös gondja volt az erdélyi végvidék megtartása és fokozott védelme. Azért egyesítette a bolgároktól (*Belgrád*) elhagyott római város (*Apulum*) helyén a végvidék egyházi, polgári és katonai hatóságait: a püspököt, az ispánt és a gyulát. A város bolgár nevét (*Belgrád*) a magyarok is átvették (*Fehérvár*), sőt a magyaroktól vették át a románok is (*Gyulafehércsár — Alba Julia*). Ők ugyanis Erdély antik (római) neveit nem ismerték, még a római Dáciát is magyar néven hívták Erdélynek (*Ardeal*). úgy ahogyan azt beköltözésük idején a lakosságtól hallották. A Gyulafehérvárról kormányzott Fehér megye akkor Erdély déli részét foglalta magában és elnyult a Kárpátokig, hol a határt, a király birtokaihoz tartozó erdővidéken, az uralkodó maga védelmezte, illetőleg a védelem terhét, szabad telepések hiányában, ő maga viselte. Innen Brassó latin neve: *Corona*, mert akkor a korona még a királyt jelentette. Az ősi Fehér megyének kövei közül a gyulafehérvári székesegyház is csak alapköveiben maradt meg és azok nyomán gondoljuk azt, hogy a Szent István idejében vagy általa épített bazilika nyugaton épített egyházainak mása lehetett.

A honfoglaló magyarság berendezkedése (895—1001) után Szent István és a nyugati szabású keresztény királyság berendezkedése az a második korszak, melynek története éppen Erdéllyel kapcsolatban, még felkutatásra és megírásra vár.

*

Ha meggondoljuk azt, hogy Szent István műve jobban elpusztult, mint ahogyan azt kézikönyveink futólag megemlíteni szokták, akkor azt is hozzátehetjük, hogy Szent István műve a legtöbb pusztulást azon a vidéken szenvedhette, ahol leginkább ki volt téve zavartelző idegenek, Bizánc és barbár szövetségesei támadásainak. A kelet felől érkező András király, kit hívei az országba hívtak, emyi pusztulás láttára tanácstalanul állhatott a romok előtt és így érthető az a rendelkezése, hogy a keleti részek igazgatását külön erőre, saját fivérére, Béla hercegre bízta.

Béla hercegnek és fiainak — I. Béla és I. Géza, Szent László királyoknak — Keletmagyarország helyreállításában kifejtett páratlan buzgalmat látva (1046—1095), semmiféle különösebb elmélet nem szükséges ahhoz, hogy András elhatározását megérthessük, de szélesebb kutatást igényel az a helyreállító munka, melynek a három

férfinak félszázadot kitevő munkásságából csak jelentéktelen része ismeretes. Így nem ismeretes az sem, hogy a három férfit emnyire szorososan és következetesen Richeza hercegnő, a hitves és az anya tartotta össze, aki Lotharingiában korának magasfokú műveltségét szerezte meg. Sém az nem kellően ismert, hogy azért rendezte be udvarát Biharban, mert annak püspöke lotharingiai volt és mert Bihar körül vallon telepek nagyobb számban voltak találhatóak, mint azt újabban kimutatták. Ha Leodvin bihari püspök röviddel azután maga utazott Lotharingiába, sem az nem hihető, hogy a bihari udvartól nem vállalt meghízasokat, sem pedig az, hogy kívülről nem hozott a helyreállításához alkalmas embereket.

Fel kell tennünk, hogy már a század 50-es éveiben meg is jöttek azok az emberek, és pedig András és Salamon viszályai miatt a dunai útvonal helyett Délfranciaország felől és Olaszországban át, akik Zágrábban Olaszka (*Vlaska*), Váradon Olaszzi városrészeket, ez utóbbi helyen Velence és Bologna, Brassóban Bononia negyedeket alapították. Fel kell pedig tennünk mindezt azért, mert Béla herceg és fiai voltak azok, akik az 50-es évek óta egymásután építették fel Váradnak és Kolozsmonostornak bencésmonostorait, Szent Lénárd brassói templomát.

Hogy az új mesterek új építési módot hoztak magukkal, az több, mint valószínű; aminthogy az is kétségtelen, hogy olyant hoztak, amilyent ismertek és nem olyant, amit másutt kellett eltanulniok. Így kerültek, mint legalkalmasabbak, a besenyőktől és kunoktól annyiszor meglátogatott és fenyegetett vidékre azok az egyhajós, vastagfalú és egyszerű, de könnyen védhető templomok, amelyek a Sebes-Körös mentén és Erdélyben a magyarországi építészetnek önálló fejezetei, mert új típusát alkotják. A délfrancia végvidéken a szaracénok ellen annyira bevált típus emelhető ki az erdélyi végvidéken Béla herceg házatól épített egyházakban, sőt azt mondhatnánk, hogy innen maradt meg az erdélyi egyházaknak az a megerősítése is, amelyet későbbi századok általánossá tettek.

Ebben a vonatkozásban nagy fontosságának tekinthetjük a székelyföldi román stílusú templomok XI. századbéli formáinak Sebestyén Józseftől eszközölt feltárását, mert annak kiegészítésétől a magyar történelemnek és művészettörténetnek új fejezetét várhatjuk. Ebben az új fejezetben a Saint-Gillestől Somogyvárig terjedő, nem 1091-ben, hanem előbb kezdődő vonalnak szabatosabb meghatározását fogjuk megkapni az adriai partoktól Aracson át Várad és a Maros mentén a Székelyföld felé. Csak ennek a vonalnak a pontos meghatározása után fogjuk megérteni Szent László horvát-dalmát

összeköttetéseit, nővérének horvát házasságát, a magyar nemzetnek a Duna vonalán kívül az Itálián keresztül haladó összeköttetéseit.

*

Az emlékek azt mutatják, hogy a magyarság ezeket a nyugati hatásokat magáévé tette, a maga ízléséhez és szükségleteihez alkalmazta, hogy azok nem idegen befolyásoknak minősíthetők, hanem átvett és magyarrá lett hatásoknak.

Ugyanez mondható a ciszterciaktól behozott korai gotikáról is, amelynek erdélyi emlékei között a kerci apátság temploma közismert.

A köveknek minden bőbeszédűsége mellett is érdemes azonban megállanunk annál a kérdésnél, hogyan jelent meg ez új stílus a keleti végeken. Annál inkább, mert ezen a ponton a magyar történelemnek egyik legérdekesebb fejezetét világíthatjuk meg.

Tudott dolog az, hogy III. Béla király második felesége, Margit, francia királyi hercegnő volt. Már kevesebbek előtt ismeretes Margit özvegyisége és az, hogy elhalt férje oldalán Anglia királynéjává koronázták. Arról pedig igen kevesen tudnak, hogy Margit férje, Henrik «ifjú király» a troubadourok kedvence volt, aki angol udvarát délfrancia és katalán írókkal és művészekkel népesítette be. Korai halálát nem ok nélkül siratták védencei, özvegyének a magyar királynal kötött házassága pedig sokakat bírt rá közülnök, hogy vele vagy utána menjenek. Az Aranybullának szerzői között sejtett aragóniaiakon kívül találunk itt angolokat, franciákat is, ez utóbbiak között azonban kizárólag délfranciákat, a Languedoc fiai. Angol volt és Margit királynéval jöhetett az országba Aelfwin váradi püspök is, akinek nagy szerepét mi sem mutatta inkább, mint Szent László királynak szentté avatztatása, mi a világ figyelmét Várad felé fordította. Nem sokkal azután Béla király fia, Imre, aragóniai feleségét ültette maga mellé a trónra, Aelfwin örökébe pedig egy tudós aragóniai főpap, Simon magister került, akinek személye különös érdekességet nyert azzal, hogy neki kellett gondját viselnie Konstancia királyné ügyeinek. Hogy a püspöki udvar angol-aragóniai emberek találkozója lehetett, az feltehető, mert amikor a királynénak menekülnie kellett, akkor Simon mesternek is nyoma vész. A menekülés okát András herceg feleségében, merániai Gertrudban kell keresnünk, aki férjével szemben Imre családjára pusztulás volt. A király maga ismeretlen körülmények között halt el, felesége kis fiával együtt menekült nyugat felé, de Ausztriában elhalt a kis III. László is és Magyarország András kezébe került. Nem mehetett az átvétel

olyan símán, ha Konstancia váradi hívei nyugat helyett kelet felé menekültek; de annál érdekesebb menekülésük útvonala, mert az a bencésmonostorokon keresztül egyenes vonalban halad Moldva felé. Fel kell tennünk, hogy megállóhelyeik voltak Almásmonostor, Ákosmonostor, Gyermónostor, Kolosmonostor és Harina, melyen át a nyugati építészeti stílus Moldvába szorult ki. Legalább így találta ezt a francia Focillon és a katalán Puig i Cadafalch, akik Moldvában katalán építészeti hatásokat mutattak ki. Utóbbinak 1925-ben a bukaresti akadémián megtartott előadása vezette Petranu román műtörténészt arra, hogy katalán-moldvai kultúrhatásokról beszéljen, de alig hisszük, hogy ez a hatás a fentiek figyelembevételével nélkül kimutatható lenne.

A katalánok menekülése után diadalmasan nyomult előre a Maros folyó mentében az az északfrancia irányzat, amelynek pártfogója Gertrud királyné volt és amely a lotharingiai Pontignyből indult el az egresi cisztercita monostoron keresztül Kerc felé, hogy eljusson Kumországba, melynek királyi címét II. András és IV. Béla király, apa és fiú, merániai Gertrud férje és fia szerezték meg.

Nem értenénk meg teljesen a reneszánszkori erdélyi művészetet, ha nem vennénk figyelembe azt az útvonalat, mely az Anjoukat a Körösök és a Maros mentében Erdélybe vitte. Károly és Lajos királyoknak kevéssé felkutatott és ennek folytán alig értékelt erdélyi politikája ugyanis már Itáliából indult el, mert az Anjouk félkör alakban igyekeztek átkarolni Bizáncot és a Balkán félszigetet. Anjou Károly már 1267-ben megvásárolta Bizánc császári címét, fiának magyar hercegnőt szerzett feleségül, a magyar trónra kijelölt Károly pedig magyar földre érve nem a régi fővárosban rendezkedett be, hanem a délvideki kunok között és a belső rend helyreállítása után, 1330-ban, Erdély földjéről indult meg az első balkáni hadjáratra. Vele és fiával, Nagy Lajossal, a magyar-latin műveltség és hatalom tört előre az Alduna irányában.

Alig ismeretes az az összejövetel, melyen 1317-ben, a provencei Aixban, Mária nápolyi királynénak, IV. Béla magyar király unokájának vezetése alatt az Anjou-család összes tagjai megjelentek. Károly magyar király volt az egyetlen, aki távol maradt, de azzal pótolta mulasztását, hogy a család ünnepelt szentjének, Anjou Lajos püspöknek tiszteletére egyházat épített a marosmenti Lippán és oltárt állított Szent László váradi templomában. Hogy volt-e a király mellett valaki, aki a család provencei hagyományait délfrancia motívumokban érvényre juttatta, ma már nem volna könnyű megállapítani. De hogy az Anjouk idejében szárnyat bontó magyar

renaissance-nak olasz köntösén keresztül bőven voltak egyéb motívumok is találhatóak, az nemcsak az Anjouk délfrancia eredetéből következett, hanem kutatóink is egyre inkább észreveszik.

Nagy Lajosnak egyébként különös gondja volt Erdélyre, bár a szerető gondviselés apróságai közt is felismerhető nagyszabású keleti politika mindaddig nem találta meg sem kellő méltatóját, sem a maga szintézisét. Gyér adatoktól alig megvilágított homályos háttérből kell előtérbe hoznunk a magyar politikának azt a vívódását is, melyet a királyoktól addig szem előtt tartott Balkán kiürítése és Lengyelország megszerzése, a magyar politika figyelmének délről északra való fordulása maga után vont. Nagy Lajos maga sem hihette, hogy nagy öröksége a két leánya körül tomboló viharok prédájává lesz; sem azt, hogy családjának hívei, az angevin legitimisták ellenében a nemzet maga sorakozik fel, mert a török megtámadta és az önvédelem szüksége mindent megelőzött. Mialatt a nápolyi Anjouk hasztalanul erőlködtek a magyar trón megszerzésén, addig Nagy Lajos veje, az idegen származású, idegen érzésű és idegenek közt élt Zsigmond király felismerte a helyzetet és maga állott élére a védekezésnek. Hogy ez volt a helyes út, azt az ő politikáját követő Hunyadiaknak és a nemzeti közvéleményt kifejező köznemességnek ezen az úton való megmaradása mutatta.

Ennek az új politikának a hatása tükröződött Erdélyben mindenekelőtt azokban az idegen hatásokban, melyeket a Zsigmondtól Magyarország védelmére hívott idegen keresztések magukkal hoztak. Azután abban, hogy a fontosabb épületeket, különösen az egyházakat erősítésekkel látták el, falakkal a templomokat, bástyákkal a várakat és kastélyokat. Végül abban, hogy a mindenféle stílusban kiépített részletekben, amelyek sokszor költői rendetlenséget mutatnak, olyan közös vonást rejtettek el, amely valamennyi stílusnak egységes magyar jelleget adott. A kezek idegen minták után dolgoztak, az agy magyarul gondolkozott.

Az idegen stílushatásokat a brassói Fekete templom és a kolozsvári ferencesek refektóriumma olyan ajtóívelésekben örököltette meg, hogy azoknak eredetét hiába keresik a szakemberek, de laikusok is útbaigazítást nyújthatnak akkor, ha Erdély történetének akkori zajlását megfigyelik. Kolozsvár és Brassó vagy Brassó és Kolozsvár, jövet is, menet is útvonalában feküdtek azoknak a nagy eseményeknek, amelyek az idegenek ezreit messze földről hozták Erdély városaiba. Aziz Suryal Atiya egyiptomi származású londoni professzor az 1896-i nikápolyi csatáról, mikor a hadműveletek alapját Erdély alkotta. 1934-ben kiadott művében kimutatta, milyen nagy

szerepet vittek Zsigmond király balkáni vállalkozásában az angol-burgundi csapatok. Gondos kutatásai azt is mutatják, hogy az angol, francia, spanyol seregek a Marosvonalat használták és éveken át mozgalmas maradt a vidék Orsova és Brassó között. Nagy szerepet játszott a vállalkozásban Nagy Lajos leányának egykori jegyese, az orleánsi herceg, de még nagyobbat a burgundi herceg, aki mögött a franciák elleni küzdelemben az angol udvar állott, melyet a hadjáratban Anglia későbbi királya képviselt. Ha mindezekhez hozzá tesszük azt, hogy nem sokkal később a burgundi és angol házakkal rokon portugál herceg is megjelent, akkor az angol gotika egyes motívumainak feltűnéséhez már alig kell sok magyarázat ; de ahhoz sem, hogyan találhatók a korabeli építkezésben spanyol motívumok, ha a dominikánusok kolozsvári rendházában spanyol szerzetesek laktak, a Hunyadiakkal szövetséges nápolyi udvar pedig spanyol volt és Mátyás király spanyol nőt vett feleségül nápolyi Beatrix személyében.

Hogy a könnyen támadt stílus-zavarnak nyomaira mégsem akadunk, annak okát abban találhatjuk meg, hogy Erdélyben minden idegen motívumot magyar keretbe illesztettek és a magyaron kívül nem mindig lehet tisztán idegennek mondani azt, ami megvolt. Balogh Jolán műtörténésziünknek az az 1935-ben közölt megállapítása, mely ezt Kolozsvár művészeti emlékein kimutatta, igen jelentős, mert ugyanez a benyomás nyerhető az erdélyi történelmi fejlődésből is, amelynek akkor Kolozsvár a központjába került.

Nem mondhat ellent az a feltevés sem, amellyel Petranu kísérletezett, mikor az erdélyi román művészetnek ősi voltát igyekezett kimutatni. Ez már azért sem volt lehetséges, mert románok a XII. század utolsó évtizedéig csak a Balkán félszigeten voltak találhatóak és még száz év múlva is valamennyien elfértek egyetlen birtokon. ahová egy királyi rendelet összeterezte őket. A román bevándorlás története ma is hiányzó fejezete kutatásainknak, de annál inkább ismeretes az, ahogyan a bevándoroltak a források szerint érvényesülni kezdtek. Mert azt csak a külföldiek részére szokták mondani, hogy a vonatkozó források hiányoznak ; a vonatkozó források bőségben állnak rendelkezésre, csak a feldolgozást várják. Annuit minden nehézség nélkül megállapíthatunk belőlük, hogy a románok tömeges bevándorlása késő keletű ; hogy a bevándoroltak menekültek voltak, akik vagyon hiányában csak életüket helyezték biztonságba ; hogy még a XVI. században az aldunai fejedelmek is ugyanezt kérték a maguk részére és gyakran igénybe vették a részükre adományozott birtokokat, hogy a maguk és családjaik életét a török pusztítások

idején megmenthessék. A források nem árulják el, hogy a románoktól behozott keleti motívumok a magyarokat hátraszorították, hanem ellenkezőleg arról beszélnek, hogy a beszivárgó románok tették magukévá azokat a szavakat, melyek rájuk nézve új fogalmakat jelentettek (határ, vám, város stb.) és hogy ők alkalmazkodtak ahhoz a magyar jellegű nyugati civilizációhoz, amelyet Erdélyben, magyar földön találtak. Erdély római nevét (*Dacia*) sem ismerték, hanem a magyar elnevezést vették át (*Ardeal*); aminthogy építeni sem építettek a maguk módja vagy ismeretlen stílusok szerint marandót, — faépítményeik csak későbbi korból maradtak meg — tehát Erdély kövein az ő megjelenésük nem hagyott különösebb nyomot; az aldunai fejedelmek maguk is magyar várakba menekültek a török elől, birtokaikon sem építettek az erdélyitől eltérő stílusokban. Egy esetben kivételre akadunk ugyan, de az sem a román elméletet erősíti meg, mert Brassónak bolgároktól lakott külvárosában (Bolgárszeg) a bolgároktól otthagytott görögkeleti egyházat vették át és azt a templomon ma is látható felirat szerint az orosz cár bőkezűségéből építették át a XVIII. században.

A politikai fejlődés figyelembevételével az erdélyi renaissance-nak három időszakát különböztethetjük meg.

Az első mindenesetre a XV. század, amelyet mindenki a renaissance korának nevez és amelynek már első éveiben mutatkozik hatása Erdély területén. A korabeli építkezés terén az új motívumok megállapíthatók a várakon, egyes abból az időből való kastélyokon, az egyházaknak és városoknak erős falakkal való övezésében. Mert a XV. század első fele a török veszedelmek és belső nyugtalanság időszaka, mikor Erdély rendjének fenntartását az Erdélyt lakó három, a magyar, székely és szász nemzetek vállalták el. A nemzet szó itt nem fajt, hanem rendileg szervezett politikai testületet jelentett; a románok nemcsak azért maradtak ki, mert nem alkottak nemzetet, hanem azért, mert a három nemzet soraiban már erdélyivé lett románok is találhatóak voltak, akik a források szerint szintén résztvettek a rend biztosításában. Helyzetüket fölülte megnehezítette az, hogy a török támadások növekedése folytán újabb tömegék lépték át a határt és voltaképpen ekkor vette kezdetét az a bevándorlás, mely a XVIII. század végén az erdélyi lakosság arányát a természetes szaporodásra szorító többi népek szaporodásával szemben megnövelte.

A renaissance-művészet sajátosságai kezdetben Itália, később Lengyelország felől érték el Erdélyt; a XV. században még leginkább a Maros és Körös völgyében találjuk nyomait; mikor azok Mohács után bezárulnak, észak felől, Lengyelország irányából.

A török elleni védekezés ugyanis a Maros-vonalat állította először az események homlokterébe. Ott építette fel Vajdahunyadot a védekezést vezető szőrényi bán és erdélyi vajda, Hunyadi János is, aki sok időt töltött a Szeged—Temésvár—gyulafehérvári vonalon. A Zsigmond királytól nyert adománylevelét után megkezdett építés gyorsasága sejteti velünk azt, hogy a tiszta stílusok alkalmazása általában és az egyes részletek gondos kiképzéséből ilyen rövid idő, alig három évtized alatt, idegen mesterek jelenlétére enged következtetni, de az alaptónus magyar jellege viszont azt mutatja, hogy mindez magyar kézen ment keresztül.

Az erdélyi renaissance második időszakát a XVI. század humanizmusában kell keresnünk, amelyben Erdély nem állott mögöttük a nyugati nagy országoknak, mert az ezen megállapításban vélt túlzást a feltárt adatok állandóan csökkentik. A törökkel folyt harcok a déli határokon keresztül, a török megszállás a nyugati végeken, a területi megoszlás és a vallási harcok túlzásai elvonták figyelmünket attól, amit csak beható vizsgálat vehet észre és tehet szemléltetővé: hogy az erdélyi humanizmus a páduai diákszobáktól kezdve, Báthory István királyságán keresztül a XVII. század kezdetéig, páratlanul színpompás fejezete a nyugati művelődésnek. Ebben az időben azonban az erdélyi építészet már nem kap erősítést, új gondolatokat és új mestereket a Maros és a Körösök vonalain. Martinuzzi György kancellár, korának talán legnagyobb magyar államférfia, már Lengyelország felől hozza be azokat az olaszokat, kik alvinci és szamosújvári kastélyait félépítik.

A harmadik időszak a XVII. század, melyben a magára hagyott Erdély megtartja a lengyelországi renaissance építészet motívumait, de általában eléje helyezi a stílusnak a gyakorlati szempontokat.

Ebben a három időszakban épültek át Erdély várai, emelkedtek lakott kastélyai, épültek városi házai és palotái. A birtokos családok régi várakat építettek át vagy tataroztak ki, új divat szerint bővítették falusi kúriáikat és udvarházaikat. Alvinc, Bëthlen, Ebesfalva, Fogaras, Görgény, Keresd, Radnót, Szamosújvár, Szilágysomlyó, Vajdahunyad várkastélyai, Gyulafehérvár, Kolozsvár és Torda palotái, a szász polgárság városi házai nemcsak a kor ízlésének, hanem annak is emlékei, hogyan tette magáévá és magyarrá Erdélyt és az erdélyi fejlődés magyar szelleme a külföldi stílushatásokat.

*

Közhit szerint a bécsi kormány vezette be a barokk stílust, amelyről annyi jót és annyi rosszat mondtak a különböző tudósok.

Roszzat azok, akik benne az osztrák, helyesebben a habsburgi,

általánosan bécsinek nevezett kormányzat kezét látták és az elnyomó kéz hatását keresték. Jót azok, akik a barokk stílus szépségeit azzal védelmezték, hogy a Bécsből átültetett centralizmus Erdélyben magyar centralizmus kialakulását vonta maga után, az pedig a barokkot megmagyarosítva Kolozsvárról, az új erdélyi kormányzat (*gubernium*) székhelyéről mint magyar jellegű stílust öntötte szét a különböző vidékek épületein.

Valami létjogosultsága mindkét érvelésnek van ugyan, a barokk felé hajló újítás azonban még sem Bécs felől jutott Erdély bércei közé.

Bethlen Miklós, Erdély nagy fia, végigjárván Franciaország királyi kastélyait, azzal az elhatározással érkezett haza, hogy hasonlót épít magának. Így épült fel a különben olasz renaissance stílusban megalkotott bethlenszentmiklósi kastély, amely már nem tartozik ugyan az addigi renaissance-emlékek sorozatába, de attól el sem választható. Külsőleg megemlítésre méltó az, hogy Bethlen már nem épített védőfalakat és hogy a zavaros időkből békésebb állapotok felé való vágyakozása után valóban elkövetkezett az az időszak, amely közel másfélszázad nyugalmas idejét engedte meg a barokk építészetnek.

Nem szabad azt képzelni, hogy az erdélyi fejedelemséggel együtt Erdély magyarságának szabad élete is megszűnt, mert Bécsből is a souverain magyar király rendelkezett fölötte, annak új kormánya, a *gubernium* pedig az erdélyi magyarságra támaszkodott, sőt a nagy politikai mozgalmak jellegükben egyre inkább nemzetiékké lettek. Balogh Jolán és Biró József kutatásaiból kellőképpen kiderül az, hogy az erdélyi barokk nem az osztrák, tehát egy idegen kormányzatnak Erdélyben meghonosított koloniális stílusa volt, amint azt Petranu állította, hanem hogy az erdélyi barokk építészet magyaros motívumokat vett fel, az erdélyi magyarság a bécsi barokkot is a maga ízléséhez alkalmazta.

Erdély legszebb barokk templomait magyar városok — Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda, Udvarhely — építették meg; nem pusztán katolikus egyházat, hanem protestánsokat is. Szinte azt lehetne mondani, hogy az erdélyi kormányzásoknak, a *gubernium*nak Kolozsvárra való áthelyezésétől, a XVIII. század végétől kezdve az erdélyi magyarságnak a magyaros barokk lett nemzeti építéstílusává. A magyar családok ekkor építették Erdély legszebb barokk palotáit, mint a Bánffyok Kolozsvárott és Bonchidán, a Hallerek Kaplonyban, a Telekiek Kolozsvárott és Gernyeszegen, a Tholdalagiak Kolozsvárott és Marosvásárhelyt, a Wesselényiek Zsibón stb.

A beköltözött románok, akiknek bevándorlása még a XVIII. században sem szűnt meg, mert a tömeges beköltözés nem a középkorban történt, mindenesetre magukkal hozták azt a stílust, amely szerint a Balkán félszigeten éltek. Ez a stílus azonban nem román, hanem bizánci volt, mert Bizánc a maga kultúrájának bélyegét nyomta rájuk. Petranu professzornak az a kísérlete, hogy a románok fatemplomait a skandináv és izlandi fatemplomokkal egybefoglalva, olyan északi régiót állapítson meg, amely az Aldunáig terjedt, nem nyert általános elismerést. Ennek akadálya nemcsak az volt, hogy a román fatemplom stílusa nem északról, hanem délről került Erdélybe, hanem az is, hogy az aldunai román fatemplomok Erdélyben magyaros tornyot kaptak, tehát még az erdélyi románság sem tartott meg olyan motívumokat, melyek alapján az aldunai török uralom koloniális függelékének lehetett volna tekinteni. A tornyot Erdélyben tették hozzá, ahol minden templomnak tornya volt, nem pedig Izland szigetén, ahol a források nem ismerik a románokat. Ugyanígy szakadtak el az erdélyi románok aldunai testvéreiktől sok mindenben, többek között felfogásban is és kerültek mindig közelebb ahhoz a nyugati latin-germán civilizációhoz, melynek magaslatán a magyarság élt. Így szereztek meg ott azokat az ismereteket is, melyek alapján római eredetük elméletét állították fel és megfeledekvén bevándorlásuk szomorú időiről, elhitették magukkal és másokkal, hogy a rómaiak óta Erdélyben élnek. Az a feltevés, hogy Erdélynek nincsen más története, mint amit nekik a románok adtak, még az erdélyi románokra nézve sem kedvező módon tükrözik az aldunai román történetírás alkotásaiból. Hálásabbak hozzájuk Erdély kövei, amelyek a magyar uralom és mult emlékét hirdetik ugyan, de a vándorlásra kényszerítő viharok elől nekik is védelmet és nyugalmat ottthont adtak. Az, hogy ezek a kövek a magyaroké voltak, a magyarság érdemét emeli minden korok és népek előtt.

Horváth Jenő.

IRODALOM.

Elméleti közgazdaságtan.

Heller Farkas: *Közgazdaságtan*. I. kötet. Elméleti közgazdaságtan. Negyedik, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1942. Németh József könyvkiadóvállalata, 253 lap.

Tanulságos példát mutat ez a klasszikus tömörséggel, de mégis világos előadási módon megírt könyv abban a vonatkozásban, hogy a közgazdaságtan elméletét rövid összefogásban is lehet megfelelően szemléltetni, a nélkül, hogy bármelyik fontos jelenség kielégítő feldolgozást ne nyerne. Élénk cáfolata a munka annak a német iskolának, amely 6—800 oldalnyi terjedelmen alul nem tudta feldolgozni a közgazdaság elméletét. Hogy csak a legújabb munkák közül ragadjuk ki Robert Liefmann sokszor idézett *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* című közgazdaságtanát, amelynek *Grundlagen der Wirtschaft* című első kötete 688 nagy oldalnyi terjedelmet foglal magában. Egyébként Gustav Cassel *Theoretische Sozialökonomie* c. alapvető munkája szintén 657 oldalon magyarázza a gazdálkodás jelenségeit.

Merész, de egyúttal hasznos és célszerű újítást jelent tehát Heller munkája ebből a szempontból, mert terjedelem tekintetében még a korábbi kiadásokat is erősen megrövidítette, s ennek ellenére olyan fejezetek is tárgyalás alá kerültek, amelyek az előző kiadásokban a második kötet számára voltak fenntartva. Ez is mutatja, hogy a könyv szerves beosztása változást szenvedett és az idők átalakító változása, a tudomány fejlődése helyes irányban befolyásolta a szerzőt könyve legújabb átdolgozásánál. Így könyvében teret kap meglehetősen részletességgel, de a szerzőtől megszokott szababbsággal a tőke tárgyalásánál a vállalati formák, a vállalati tőke biztosítása, az értékpapírok és fajtáik ismertetése, továbbá annak a szerepnek és hivatásnak szemléltetése, melyet a pénzintézetek a vállalatok forgótőkével való ellátása terén betöltenek s végül a kartellek és trösztök, mint tőketömörülési szervezetek a kapitalisztikus termelési rendszerben helyet foglalnak, szintén tárgyalás alá kerülnek. Nem érdektelen a könyvnek azon újítása sem, hogy a befejező nagy részben

helyet kap a konjunktúrapolitikára való rövid kitérés is, és így a gazdasági egyensúly tényezőiről, azok változásairól, melyek egyszer fellendüléshez, másszor válságokra vezetnek, tájékozáshoz jutunk. A szigorú beosztási rendszert követő közgazdaságtani munkák ezeket a gazdasági jelenségeket s a belőlük levonható tanulságokat és törvényszerűségeket csak a második kötetben, s annak is utolsó fejezeteként szokták tárgyalni. Nem ad továbbá a könyv, mint a korábbi kiadások, *Irodalmi tájékoztatót*, hanem ezzel szemben azt a szerintünk kielégítő rendszert követi, hogy az egyes fontosabb kérdéseknél a néhány jelesebb és alaposabb munkát idézi, illetőleg azokra hivatkozik, amelyek a tárgyalt elmélet kifejlődésére érezhető befolyást gyakoroltak.

Ezek után a nagy általánosságban tartott s a munka alaki és szerkezeti beosztására vonatkozó észrevételek után az érdemlegesebb bírálatra térve át, elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy maga a könyv a bevezetésnek szánt közgazdaság és közgazdaságtan egymással szerves összefüggésben álló kapcsolatának tárgyalása után öt nagy részre oszlik. Ebben az ötös tagoltságú részben kerül feldolgozásra először az egyéni gazdaság lényegének, az értékelés, a határhaszon és a hozadéki értéknek kifejtése. Ezt követi a második rész, a forgalmi gazdaság, melynek első fejezetét az ár gyűjtőnév alá foglalt fejtegetés alkotja, majd a jövedelemeloszlás elméletét kifejtő fejezet következik, míg a harmadik csoportosítás a pénz és az azzal kapcsolatos kérdések tárgyalására szorítkozik. A korábban követett beosztással szemben itt is bizonyos változással találkozunk, mert a közgazdasági tankönyvekben a pénzről szóló fejtegetések meg szokták előzni a jövedelemeloszlás tárgyalását. Lehet vitatni ennek logikus és gyakorlati fontosságát s előnyeit, mert a jövedelemalakulás jelenségeit megelőzte magának a pénzgazdálkodásnak kialakulása. Amíg a forgalmi gazdaság eszerint alapult, jószágok és javak ide-oda tologatása irányította a gazdálkodásnak meglehetősen egyenletes és nagyobb zökkenőket nem mutató alakulását, addig a jövedelemeloszlás sem játszhatott olyan szerepet, mint amikor egy szilárd csereérték, nagyobb ingadozásoknak ki nem tett értékmérő után igazodott a gazdasági forgalom. Ezeknek a, hogy úgy mondjuk, alapfogalmaknak tárgyalása után visz át bennünket a szerző a nemzetgazdaság területére, szépen, gondosan kifejtve a nemzetnek mint gazdasági alanynak fogalmát, a tőkegazdálkodás jelentőségét és a tőke nagy szerepét a közgazdaságban, majd az újabb fejezet a külkereskedelemmel foglalkozik, hogy az utolsó, a záró ötödik részben a gazdasági élet hullámmozgásai jelenségeinek fejtegetése kapjon helyet.

A könyv ilyen tagoltságából is látható, hogy az elméleti közgazdaságtan egész területét érinti és az egyéni gazdálkodás tevékenységének és megnyilatkozási formáinak vázolásán keresztül eljut a magasabb gazdálkodási formához, amikor nem az egyén, a saját gazdálkodását irányító individuum, hanem maga a nemzet válik gazdasági alannyá. Amíg azonban a fejtegetések során idáig eljut, addig kitergetti előttünk az egyéni és forgalmi gazdaság jellegzetes tömörüléseit, bölcsen választva meg a tárgyalás anyagát abban a sorrendben, hogy amikor az egyén egyedül saját maga a gazdálkodás alanya, gazdálkodási tevékenysége közben mik azok a mozzanatok, amelyek elhatározására, gazdálkodására tényleges befolyást gyakorolnak. Az egyéni gazdálkodásnak mindig az a tengelye, hogy a javakat a gazdálkodó helyesen használhassa fel. Ezt az elvet csak akkor tudja tökéletesen érvényesíteni, ha tisztában van azzal, hogy a jószág a szükségletkielégítés szempontjából milyen értékű. Ezáltal jut a gazdálkodó az értékelés fogalmához, melynek kiindulópontja a szükségletek megjelenése. Ebből önként következik, hogy az értékelésnél két tényezővel kell mindenkor számot vetnünk, s ezek a javak mennyisége és a javak valóságos használhatósága. A két számbajöhető tényező alapos megismerése alapján juthatunk el az értékeléshez, ami nem egyéb, mint a javak észszerű felhasználása. Az értékelés ezek szerint «a megengedett életszínvonal meghatározásának eszköze.» (40. l.) A szükségletkielégítésnek különböző fokozatait ismeri a közgazdasági tudomány és ezeken keresztül érkezünk el a használati érték megszabásához és magának a határhaszon mértékének megállapításához. A határhaszon és összhason elméleteinek megrajzolásánál szerzőnk elemében van, ami érthető, mert négy évtizeddel ezelőtt a határhaszon elméletéről írt könyvével az Akadémia jutalomdíját nyerte el. A fejlődés, a haladásnak azóta elért és ismert eredményei nem kerültek el figyelmét.

Mi érintheti közelebből a gazdálkodást, a gazdaság cselekvő alanyát, mint az áralakulás, amikor arra törekszik, hogy a szükségletkielégítés színvonala és meglévő anyagi eszközei között az összhang fennálljon. A szükségletkielégítés megjelenése, törvényszerűsége a piaci érdeklődőket két csoportra különíti el, a kereslet és a kínálat oldalára, és mindkét oldal csakis az ár kialakulásával válik határozottá és szilárdná, s így végeredményében «a termelés és fogyasztás kiegyensúlyozását hivatott az ár megvalósítani.» (52. l.) A piac mechanizmusának megvannak a maga törvényszerűségei és ezek között első helyen áll a határpárok törvénye, amelynek rendszerbe foglalása tudvalevőleg az osztrák iskola egyik megalapítójának,

Böhm-Bawerknek nevéhez fűződik. A kereslet és kínálat megjelenési formái és törvényszerűségei, továbbá a termelési költségeknek tárgyak és céljuk szerint való csoportosítása s végül az összköltség megjelenése és az arra gyakorolt hatásai a piac állandó és folytonosan megismétlődő jelenségei. Az áralakulás természetesen bizonyos vonatkozásokban befolyásolható és ezeknek a jelenségeknek, különösen a monopóliumoknak az áralakulásra gyakorolt hatásai a könyvben meglehetősen részletességgel és igen szépen kerülnek feldolgozásra. Az árak rendszerének rövid ismertetése zárja le ezt a nagy fejezetet.

A munkamegosztásra alapított termelésben mindenkor a jövedelemnek van a legnagyobb szerepe és fontossága. Azok az elméletek, amelyek Rodbertus teóriája óta a jövedelemeloszlás területén megjelentek és amelyek a munkakínálattal, a munkabérrel, annak alakulásával, továbbá az általános bérszínvonalal és a tisztviselői, az előre meghatározott jövedelmű rétegek vásárlási képességével függenek össze, a társadalomgazdaságtan egyik leggyakrabban emlegetett és legnagyobb jelentőségű kérdéscsoportozatává nőttek ki magukat. Érthető tehát, hogy a szerző ezeknek az elméleteknek és azok újabb fejlődési folyamatainak vázolására meglehetősen teret szentel. Gondoljunk csak arra, hogy a Taylor-féle tudományos üzemevezetés, továbbá a Bedeaux által megteremtett munkateljesítményi rendszer milyen átalakulásokat és változásokat idézett elő nemcsak a bérfizetés módjában, hanem a munkásság keresetének kialakulásánál is. Ezeknek az újabb elgondolásoknak a gyakorlatba való átültetése alakította ki az általános bérszínvonal kérdését, amelyet természetesen egy másik tényező, még pedig a gazdasági élet fellendülése vagy pangása befolyásol érezhető mértékben.

Követve a szerző gondolatmenetét, amely, mint bevezetőnkben hangsúlyoztuk, a pénzről szóló fejtegetéseket az ár és a jövedelemeloszlás politikája után következő fejezetbe helyezi, azzal kezdi a pénz tárgyalását, hogy a pénz használatát a pontos számítás, a csere pártatlan lebonyolíthatása szempontjából latjuk nélkülözhetetlenek. Amíg a közgazdasági tankönyvek általában a pénz keletkezéséről és annak általános fizetési és csereeszközzé való kialakulásáról szóló fejtegetéseknek hosszú oldalakat szoktak szentelni, addig szerzőnk néhány rövid fejezettel intézi el ezt a kérdést, kiragadva a fejlődési folyamat jellegzetes tüneteit. Magának a pénz lényegének és szerepének ismertetése már nagyobb tere nyer könyvében, de különösen a fizetési közösség kibontakozásának, amely nem egyéb mint a pénz- és a valutapénz, továbbá a bankpénz ismertetésének már tágabb

teret biztosít. A modern gazdasági élet el sem képzelhető a készpénz nélküli fizetési forgalom fokozottabb fejlődési formája nélkül és szerzőnk helyes gazdasági érzékére vall, amikor erről a jelenségről részletesebben emlékszik meg s párhuzamot von a készpénz és a bankszerű fizetés egymáshoz való viszonya között. A pénzgazdálkodás különféle elméletei keletkezésének a szerző tág teret nyitott és így a mennyiségi és minőségi elméletek, továbbá a pénzérték változásának mérése körül kifejlődött legújabb elméletek a munka értékesebb fejezeteit alkotják. Mielőtt még rátérne könyvének harmadik részére, amely *A nemzetgazdaság* főcímet viseli, röviden egy, ma annyira aktuális és időszerű kérdésre is ráirányítja a figyelmet, az árolló problémájára, mely tudvalevőleg akkor nyer kiemelkedő fontosságot, ha «valamely gazdasági réteg helyzetének az átalakulás folytán beállott változását akarjuk megfigyelni» (161. l.).

Egészen újszerű az a megállapítása, amelyet a nemzetről mint gazdasági alanyról mond. Amíg a forgalomgazdaság az egyéni gazdaságok összességeinek egymáshoz való kapcsolatából alakul ki, addig a nemzetgazdaság azt a magasabb célt tűzi maga elé, hogy a nemzet tagjainak megélhetését és életszínvonaluk emelését biztosítsa. Ebből a megállapításból az következik, hogy a nemzetgazdaság tárgya a közgazdaság célkitűzésével egy síkon mozog, azonban attól mégis eltér annyiban, hogy mindenkor az összesség, az egész nemzet szempontjai a megvalósítandó, az elérendő gazdasági optimum. A nemzetgazdaság berendezését mindenkor az dönti el, hogy a lakosság foglalkozásának mi a fő jellegzetessége. Így alakulnak ki a mezőgazdasági és ipari államok. A nemzetgazdaság keretében, annak tárgyalási területén kap helyet a munkában a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem s azok számításainak fejtegetése, továbbá a tőkeképződés és a tőke hatása a termelésre s végül a tőke aramlásának módjai és szerepe a közgazdaságtanban. Ezzel kapcsolatban megismerjük azokat a vállalati formákat, amelyek a tőkegazdaság korszakában a vállalkozás szellemét, a vállalkozási lehetőségeket irányítják. Képet nyerünk a tőkebefektetéseket megrögzítő értékpapirokról, a bankok szerepéről a vállalatoknak forgótőkével való ellátásánál és végül azokról a nagy termelési egységekről, amelyek mint kartellek és trustök szabják meg sokszor nem csak egy ország, hanem több állam bizonyos árucikkeinek termelési irányvonalait és a kész termékek elhelyezési lehetőségeit. A termelés maga a legszorosabb kapcsolatot tartja fenn a külkereskedelemmel és érthető, hogy a könyv a nemzetgazdaság fejezetének megfelelő méltatása után a külkereskedelemnek szenteli fejtegetéseit. Messze vezetne, ha azt a fejlődési folyamatot,

amelyet a nemzetközi munkamegosztás a külkereskedelem fejlődésénél előidézett, részletesen vázolnók, de arra kétségtelenül rá kell mutatni, hogy a világpiac, a világgazdaság fogalmát a nemzetközi munkamegosztás tényének köszönhetjük.

Mik azok a jelenségek, amelyek a közgazdaság egyensúlyát befolyásolhatják, ez alkotja a könyv utolsó és egyúttal záró fejezetét. Volt alkalmunk, különösen az utolsó két évtized folyamán bőségesen tapasztalni, hogy a közgazdaság hosszabb ideig mozdulatlan, álló helyzetben nem marad. Az élet maga annyi lüktető tényezőből tevődik össze s ezek a tünetek a gazdálkodás egyensúlyát oly érzékenyen érintik és befolyásolják, hogy a fejlődés mindenkor hullámvonalat tüntet fel, amelyen horpadások és emelkedések váltogatják egymást. Ezeknek a mozgalmaknak, ezeknek az élénk eltolódásoknak tanulmányozása alakította ki a konjunktúrakutatás tudományát, amelynek ez idő szerint hatalmas az irodalma. Amíg a közgazdaságtanok általában véve a konjunktúraváltozásokról, a kutatási módszerekről a második részben s annak is utolsó fejezeteként, mint az alkalmazott közgazdaságtan legújabb jelenségéről szoktak megemlékezni, addig szerzőnk már az első kötetben, tehát ebben a munkájában érinti a kérdéseket és így munkája teljesebb, mint ha az egyensúly problémáját figyelmen kívül hagyja.

Amikor a könyv értékéről, kiváló tulajdonságairól s kifogástalan eszmemenetéről részletesen, de mégis helyhez mért rövidséggel meg emlékezünk, néhány olyan, inkább elírásból származható hibára rá kell mutatnunk, amelyeknek egy ilyen kiváló, elsőrendű tudományos színvonalat feltüntető és ezt mindvégig megőrző könyvben előfordulniok nem volna szabad. Így például Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban* című könyvét így jelöli meg: Popovich: *A pénz a háborúban* (150. l.). Ugyanennél a fejezetnél az inflációval foglalkozó munkák sorából kimaradt Hantos Elemér: *A pénz problémája Közép-Európában*, Budapest 1925, című munkája, amely tudvalevőleg az infláció feldolgozásának egyik legkiválóbb műve. Továbbá W. Röpke munkájának címe helyesen *Krise und Konjunktur* és nem pedig *Krisen und Konjunktur* (235. l.). Nem pontos továbbá Andreich J. és Rostás I. munkáinak idézése, amennyiben az előbbi *A konjunktúrakutatás módszere*, az utóbbi pedig *Konjunktúraelmélet és konjunktúrapolitika* cím alatt írta meg munkáját s nem pedig ketten együtt az utóbbi címen. Ezzel kapcsolatban felemlítésre kívánczok még az, hogy több értelemzavaró technikai hiba fordul elő. Így a 27. l.-on az 1. jegyzetnél egy sor teljesen elmaradt. A 134. l.-on szintén zavart a második fejezet befejezése és a harmadik fejezet.

Hangsúlyozzuk ismételten, hogy a könyv értékéből és magas színvonalából ezek az elírások egy jottányit sem vonnak le, s csak azért emeltük ki, mert az olyan munkának, amely joggal hivatott arra, hogy tanítson és abból egész nemzedékek okuljanak, annak az inkább a technikai ellenőrzés hiányaira visszavezethető elírásoktól menteseknek kell lennie.

Domány Gyula.

Erdély magyar egyeteme.

Az erdélyi egyetemi gondolat és a m. kir. Ferenc József tudományegyetem története. Kolozsvár, 1911. Az Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. Bpest. Athenaeum. 470 l.

1940. szeptember 11-én vonultak be a honvédsapatok Kolozsvárra. Október 2-án nyújtotta be Hóman Bálint a kolozsvári egyetem újjászervezéséről szóló törvényjavaslatát a képviselőházban. Október 19-én már ki volt hirdetve az 1940. évi XXVIII. törvénycikk. Ugyane napon történt meg a tanárok kinevezése, 23-án eskütételük, 24-én ment végbe a székhelyére visszatért Ferenc József-Tudományegyetem ünnepélyes megnyitása a kormányzó jelenlétében. Közben — szeptember 12-én — a román részről megbízott Kristóf György egyetemi tanártól a magyar kormány megbízottjai átvették az épületeket, 26-án a tisztviselőket, 27-én kapott megbízást a diákjóléti intézmények szervezésére György Lajos tanár.

Sok érdeme van a gyorsaságban oktatásügyünk közigazgatásának, de az előkészítés munkája csak azért mehetett simán, a megoldások csak azért kelthettek általában megnyugvást, sőt örömet, mert az egyetemnek Erdélyben és névszerint Kolozsvártt mélyre nyúló gyökere volt, amelyre csak visszaoltani kellett a róla lenyesett növényt.

A gyökér legrégebbi szárait Bisztray Gyula mutatja be «Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat» c. hétívnyi tanulmányában. Erdélyhez számítja a Részeket is, egyrészt azért, mert Nagyvárad kulturális hegemoniája egész Kelet-Magyarországra kiterjedt legalább Vitéz János püspöksége idejétől a XVI. század közepéig. Hozzátehetnők, hogy ennek nyomait tovább kísérhetjük Várad elestéig, 1660-ig, amikor az iskola a debrecenibe olvad, Szenci Ábrahám nagyhirű nyomdája pedig — mely a gyulafehérvári püspökök vaskos kötetein kívül a debreceni tanárok műveit is adogatta — Erdélybe bujdokol.

Bisztray megható adatokat közöl az erdélyiek iskolaszeretéről. János Zsigmond szászsebesi egyetemtervétől és Báthori István kolozsmonostori alapításától kezdve fejedelmek és országgyűlések foglalkoznak felsőbb iskolák ügyeivel. Bethlen Gábor 1622-i országgyűlése a jobbágyfiúk iskoláztatását védelmezi, Apafi 1662-ben a kocsárdi táborban foglalkozva a hamuvá lett gyulafehérvári iskolával, Bethlen János javaslatára helyezi Enyedre.

A XVI. századi magyarországi nyomtatványoknak több mint fele Erdélyben készült, itten működött Heltai, aki az antikvát tette magyar betűfajjává és itten működött Tótfalusi Kis Miklós, a magyar nyomdatörténet büszkesége.

Erdély művelődésének ez a protestáns ága nem száradt ki a református fejedelmek bukása után sem. Jeles külföldjáró tanulók, tudósok hosszú sora, köztük az akadémiáról álmódó Bod Péter, majd Aranka György, Enyeden pap- és tanárképző, Kolozsvár és Marosvásárhely kollégiumában jogi osztály, a kolozsvári unitárius kollégium lelkészképzője tanuskodik a magasabb művelődésre való törekvésről. Egyetem azonban nem ezekből nőtt ki, hanem a kolozsvári katolikus kollégiumból. Ennek őst, a monostori jezsuita kollégiumot Báthori István telepítette. 1581-ben már egyetem Kolozsvárott, s a jezsuiták többszöri kiűzése után Bethlen Gábor engedélyével költözik újból Kolozsmonostorra. A Habsburg-uralom alá jutott Erdélyben 1692-ben megkapja Kolozsvárott a reformátusok óvári templomát és az unitáriusok nagy iskoláját, 1698-ban újra elnyeri az akadémiai rangot és megkezdi a félszázadnál tovább húzóódó építkezést a központi egyetem mai helyén. A szomszéd telken Apor István alapít nemesi konviktust és szemináriumot, ezenkívül nyomda és malom segíti az iskolát, gyógyszerτέρα mozdítja elő népszerűségét. 1736-ban már egyetemi rangja van, a jezsuita rend feloszlatása után piaristák veszik át és a bécsi egyetem mintájára szervezik, még orvosi előadásokat is tart egy tanár. Időközben közös (katolikus-protestáns) egyetemet tervez Bethlen Gábor udvari kancellár. Brukenthal Nagyszebenben kíván egyetemet állítani. Ezek a gondolatok csírájukban senyvednek el, a kolozsvári egyetem is megtorpan. II. József 1784-ben líceummá fokozza le, 1851-ben az abszolutizmus főgimnáziummá és — meghagyva az 1830 óta négy tanárral működő orvos-sebészti kart, a jogakadémiát Nagyszebenbe helyezi át.

Bisztray fonalát Makkai László sodorja tovább. Szerinte a katolikus líceumból Eötvös 1848-ban Szász Károly javaslatára egyetemet akart szervezni, de gondolatát csak 1872-ben valósíthatta meg. Imre Sándor (Századok 1943. 115. és kk. ll.) ezt oda módosítja, hogy az

egyetem az 1863-ban létesült kolozsvári állami jogakadémiából nőtt ki, «ennek tanárai adták elő 1867 őszén az állami egyetem felállítására vonatkozó javaslatot». A kolozsvári egyetem gondolata ekkor még korántsem végleges, alapítólevelét Ferenc József csak 1897-ben adta ki. Ekkor már bontották a «gubernium» épületét és az egyetem fokozatosan beköltözködött az 1895 óta emelkedő új központi épületbe. Ettől kezdve válnak jelentőssé és szaporodnak az egyetemi ifjúsági egyletek, a Menza, a KEAC, énekkar és annyi más.

Az egyetem megszilárdulását követi — amint Szabó Attila formás cikkéből megtudjuk — az Erdélyi Múzeumegylet fénykora. A múzeum gondolatát 1842-ben Kemény József és Sámuel vetette föl. Az erdélyi országgyűlés megadóztatta erre a célra a magyar és székely «nemzetet», a szász nem, mert annak már volt múzeuma Szebenben, az EME fölügyeletében azonban részt biztosított a szászoknak is. 1855-ben Kemény József halála után Mikó Imre elevenítette föl az eszmét, följajánlva e célra Kolozsvárrt saját szén-utcai kertjét és villáját. Négy év múlva tartották meg az egylet alakuló közgyűlését, melyen 180,000 frtnyi tőke, 283 tag és 15,000 kötetnyi könyvtár együttlétéről tehettek jelentést. Az érdeklődés erősen megcsappant az alkotmányos érában, amikor mindent lefoglalt a politika. 1872-től az egylet szinte elolvadt az egyetem karjaiban. Gyűjteményeit átengedte, 1895-ben lényegesen hozzájárult az egyetem végleges megtelepedéséhez azzal, hogy telkének fölhasználását engedélyezte a klinikai épületek és egyetemi fűvészkert céljaira. Mint a város társadalmi életében, úgy, sőt természetesen hangsúlyozottabban résztvettek a tudományos élet irányításában az egyetem tanárai. Ezek a független férfiak saját szakmájuk és saját eszméik érdekében tusakodva ellentéteket vittek az egyleti életbe. A vitát, hogy akadémia legyen-e az egylet vagy múzeum, 1905-től állami támogatás oldotta meg, az egylet fénykorát idézve föl. 1917-ben Wass Ottilia házadománya szilárdította meg az Egylet alapjait, az utolsó pillanatban, mert rövid idő múltán a román állam megfojtással fenyegette az egyletet. Eltiltotta az egyetem alkalmazottjait az egylet szolgálatától, megvonta az államsegélyt s az állam részére követelte az egylet gyűjteményeit. Megfosztva legértékesebb tagjaitól, küzdve vagyonaért, tudományos és vándorgyűlések tartásával vegetált az egylet húsz éven át.

Az EME legértékesebb gyűjteményéről, a könyvtárról és általában az erdélyi könyvtárügyről György Lajos ad megindító képet. Ma hátborzongató aktualitással hatnak ezek a többszázéves adatok. 1277-ben Erdély legnagyobb könyvtára, a gyulafehérvári, esik áldo-

zatul belsőháború dühének, 1658-ban megint a gyulafehérvári, most már nem püspöki, hanem a fejedelmi «schola» könyvtárát dúlja tatár. Ennek porából élemedett fia, az enyedi 1848/9-ben pusztul az oláh lázadás tüzeiben. Közben a kolozsvári unitárius kollégiumét Basta hada, egy év mulva ugyanott a jezsuitákét perzseli föl a város unitárius polgárainak bosszúja. A továbbiakban György Lajos mintegy figyelmünkbe idézve Bisztray sikerült kifejezését : magasműveltség egyetem nélkül, sorra veszi Erdély magyar és szász iskoláinak, különösen a kolozsvári katolikus líceumnak könyvtárát, mely háromízben szolgálta az egyetemi oktatás célját (1581—1603, 1775—1872 és 1918—40 közt). Ezek mellett a hivatalos könyvtárak mellett naggyá nőtt Brukenthal szebeni, Batthyány Ignác gyulafehérvári és a Telekiek marosvásárhelyi tékája, méltó előzői a szintén magánosok áldozatkészségéből keletkezett erdélyi múzeumi könyvtárnak. Ennek volt első könyvtárosa Szabó Károly, akinek neve azóta fogalomná lett, s aki Erdély tudománykedvelő levegőjében érlelte és alkothatta meg a Régi Magyar Könyvtár összeírását, a magyar bibliográfiának máig standard munkáját. Innen nőtt ki Ferenczi Zoltán, a mai vezető könyvtárosok legtöbbjének nevelője. Az Eme könyvtára helyettesítette az egyetemi könyvtárt addig, amíg ez föléje kerekedhetett nagyobb dotációja és tervszerű fejlesztése segítségével.

Az egyetem tanárainak tudományos működéséről és hatásáról Mátray László cikke — térhiány miatt is — csak ujjmutatásokat adhat. Föladatát bonyolítja az, hogy a kolozsvári egyetemnek számos tanára Budapestre került.

Az egyetemi ifjúság segélyezésének ügyéről Rudai Rezső ír, — 1700-ig, Apor István alapítványáig visszamenően, megemlékezve a szegedi évek segélyakcióiról.

Az egyetemi épületek keletkezéséről Szabó T. Attila áttekinthetően tájékoztat, cikkének tartalmát térképekkel teszi szemléletesebbé. Az Erdélyi Tudományos Intézet szervezéséről Tamás Lajos cikke számol be.

A magyar egyetem és magyar tudományosság hatásáról a román irodalomra Gáldi László ad képet.

Szomorú akkord a Biró Sándoré : a román uralom éveiről szól. Az egyetem elfoglalása, minden magyar alkotás lekicsinylése, emellett titkolhatóan bámulat a magyarok által emelt épületek és fölszerelésük iránt, — törekvés a magyar egyetem elhomályosítására európai hírű tudósok idetelepítésével, amit ellensúlyoz a politizáló és pártviszályokból karriert csináló tanárok tömege, a magyar vagyion és

magyar ifjúság üldözése. Zelea Codreanu emléke visz mindennél bántóbb hangot a gyászos zenébe.

A könyv rövid, de sokoldalú képet ad a kolozsvári egyetem multjáról és jelen működéséről, végül közölve az egyetemről rendelkező törvények, Ferenc József alapítólevelének szövegét és a két (1919-i és 1940-i) átadásról szóló, sajtóságoosan ellentétes külsőségek közt keletkezett iratokat. 1919-ben a magukat otthon érző tanárokat szépen berendezett és karban tartott munkahelyeiktől fosztják meg, 1940-ben szétrombolt műszerek, kifosztott gyűjtemények ajtajában alárendelt tisztviselők várják a hazatérő gazdát.

A könyv — üzleti nyelven szólva — fölszámolása a szenvedett károknak és leltára a megmaradt és az üzem továbbfolytatásához befektetett új szellemi és anyagi tőkének. Díszes külsejéről ítélve szebb illusztrációkat vártunk, de készséggel ismerjük el, hogy különösen elhalt tanárokról jó arcképet szerezni — ilyen tömegben — nem lehetett könnyű feladat: Számos cikkének bővebb feldolgozását kívánja a szakember. A mű a maga egészében szívesen forgatott könyve lesz a kolozsvári egyetem barátainak.

Török Pál.

AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL.

— Első közlemény. —

I. Szabad akarat és filozófiai világkép. — II. Az új kultúrfilozófia világképe. — III. Szellem, lélek és test szerepe az akaratban. — IV. A «választás» szabadsága. — V. Atomfizika és szabad akarat. — VI. Akaratszabadság és morálstatistika. — VII. Rickert és N. Hartmann felfogása a szabad akaratról. — VIII. A szabad akarat és a jog.

I.

A szabad akarat kérdése a filozófiának legnehezebb és mégis legnépszerűbb kérdései közé tartozik. Leibniz egyszerűen a «nagy kérdés»-nek nevezte, Malebranche misztériumot látott benne; Kant szerint megoldásán hiába fáradozt évezredek gondolkodása s Nicolai Hartmann ma is azt hiszi, hogy a probléma jelenlegi állása mellett tökéletes megfejtését nem remélhetjük. Tőlem is távol áll az a törekvés, hogy — a világrejtélyeket könnyedén megfejtő filozófiai ponyva-irodalom mintájára — az akarat szabadságának nehéz kérdését megoldani próbáljam. Ennek az értekezésnek célja csupán az, hogy megvizsgálja, vajjon vetődik-e az újabb filozófiai kutatások eredményéből új fény az indeterminizmus és a determinizmus régi vitájára.

Kérdés azonban, hogy van-e egyáltalában összefüggés a filozófiai világkép és a szabad akarat problémája között. Azt ugyan könnyű kimutatni, hogy a determinizmus a filozófiai materializmushoz, az indeterminizmus pedig a spirituálizmus valamelyik fajtájához vezet. S fordítva azt is, hogy a materializmus világképének a determinizmus, a spirituálista filozófiának ellenben az indeterminizmus felel meg. Igen nagy nehézségek elé állít bennünket viszont az a valóság, hogy sem az indeterminizmust, sem a determinizmust a maga *elvi tisztaságában* elfogadni nem lehet. Ezt hosszas fejtegetéseknél

jobban megmutatja egy példa: Buridán szamarának népszerű példája. Ez az érdekes, és úgy látszik tehetséges, mert a tudomány szolgálatában sokat szereplő állat, amint ismeretes, két egyforma nagy, egyformán távoli és egyformán illatos szénarakás közt áll s mivel a tökéletes közömbösség, az *indifferentia*, a teljes motívum-nélküliség állapotában van, — nem lévén semmi oka arra, hogy inkább az egyik mint a másik boglya felé nyúljon — nyomorultul éhen pusztul. Ezt a példát a *végletes indeterminizmus*, az ú. n. *liberum arbitrium indifferentiae* illusztrálására szokták felhozni. Például szolgálhat azonban a *végletes determinizmus* számára is; mert hiszen a mechanikai szükségszerűséggel ható ellentétes erők egyformasága esetén is a mozdulatlanságnak, a mechanikai egyensúly állapotának kell bekövetkeznie. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkét végletes felfogás a számár klaszszikus álláspontjához vezet.

Az irodalomban — elhanyagolható kivételeket nem tekintve — valóban nem ezek a végletes, hanem az ú. n. *mérsékelt* álláspontok találnak képviselőkre. A *mérsékelt indeterminizmus* pedig — úgy, amint például Cathrein, Gutberlet és Schütz Antal képviselik — már nem tagadja az okozatosságot, hanem csupán azt állítja, hogy az okozatosság mellett a célgondolat és a szabad értékelés is szerepet játszik az akarat elhatározásban. Lényegileg a *mérsékelt determinizmus* is ugyanezt tanítja, amint azt többek közt Schopenhauer és Windelband példája mutatja. Ezek az írók azt hiszik ugyan, hogy az *empirikus* emberi akaratra vonatkozólag — az *intelligibilis* akarat pedig nem érdekel bennünket — a szigorú determinizmust vallják. Nem veszik azonban észre, hogy mikor különbséget tesznek a «mechanikai ok» és a «megismerésen áthaladó ok», a *motívum* között, akkor az akaratba a motívummal együtt már a célgondolatot és a szabad értékelést is belehozták.

Nyilvánvaló tehát, hogy mindkét mérsékelt irány az okozatos felfogást összekapcsolja az értékelő felfogással, s így nem egyéb, mint determinista és indeterminista elvek vegyülete. A mérsékelt indeterminizmus kétségkívül determinista elemeket is tartalmaz, amit képviselői nem is tagad-

nak. De a mérsékelt determinizmus is rejt magában indeterminista elemeket, még ha képviselői ezt többnyire nem veszik is észre. Ellentétük nem is annyira az akarat elhatározás eltérő magyarázatában keresendő, mint inkább azokban a konzekvenciákban, melyeket e magyarázat determinista vagy indeterminista minősítéséből vonnak le, és különösen a determinizmus von le abból, hogy azt hiszi, hogy egy tisztán determinista felfogást képvisel.

Ha a szabad akarat kérdésében csupán a két változata ellenére is alapjában véve azonos *mérsékelt* felfogás képviselhető, akkor ebből a tényből, úgy látszik, azt a következtetést is le kellene vonnunk, hogy bármilyen filozófiai világnézetet valljak is, az akarat kérdésében ezt az egyetlen álláspontot kell elfogadnom. Eszerint nem volna összefüggés az általános filozófiai világgép és az akarat szabadságának kérdésében elfoglalt álláspont között.

E következtetés azonban elhamarkodott volna. Mert éppen ellenkezőleg áll a dolog: az a mérsékelt felfogás, amely okozatos és értékelő elvek kapcsolatát látja az akaratban, csupánazzal a filozófiai világgéppel fér össze, amely a Mindenséget magát is az okozatos valóság és az érték kapcsolataként fogja fel, vagy legalább is talál a Mindenségben egy olyan részt. — a *kultúrát* — amely az okozatos realitás és az ideális értékek kapcsolata.

II.

Egy ilyen világgép bontakozik ki az utolsó félszázad legjelentősebb bölcseleíneke — Windelbandnak, Rickertnek, Bruno Bauchnak, Diltheynek, Sprangernek, Hans Freyernek és Nicolai Hartmannnak — munkáiból. Ezek a bölcseleínek éppen a *kultúra* világát vetik elsősorban vizsgálat alá s ebben találják meg azt az «értékes valóságot», amelyben az okozatos és az értékelő szempont éppúgy találkozik, mint a mérsékelt indeterminizmus és a mérsékelt determinizmus felfogásában.

Az évezredek filozófiai fejlődés vonaláról nézve ez az új kultúrfilozófia úgy is felfogható, mint Plató és Aristoteles, vagy Kant és Hegel filozófiájának szintézise. Lényege az.

hogy a *valóság* és az *érték* kanti dualizmusának helyére a *természet* és a *kultúra* dualizmusát állította, s hogy a természetet Kant, a kultúrát pedig Hegel szerint magyarázta; a kultúrára korlátozottan megvalósította tehát valóságnak és értéknek azt az összekapcsolását, amellyel a hegeli filozófiában találkozunk.

A *kultúra mivoltára* vonatkozólag az új filozófiának ugyanis az a felfogása, hogy ez nem csak testi cselekvésekből és lelki folyamatokból — egyszóval nem csupán pszichofizikai realitásból — áll, hanem olyan eszmékből, célokból és gondolatokból is, amelyeket nem tudunk ugyan érzékeinkkel tapasztalni, de amelyeket «megérteni» lehet. Ezeket az eszméket, célokat és gondolatokat — amelyek éppúgy különböznek a lelki folyamatoktól, mint a gondolat tartalma a gondolkodás aktusától — nevezik *jelentésnek* vagy *szellemi tartalomnak*, röviden *szellemnek* is. A szellemen, ebben a mai modern értelemben véve, ne értsünk tehát semmiféle misztikus metafizikai szubsztanciát. Általánosan elismerik azt is, hogy ezek a szellemi tartalmak *értékeket* fejeznek ki, vagy legalább is értékelvek szerint igazodnak s így nem esnek az okozatosság törvényének uralma alá.

Nyilvánvaló, hogy e felfogásnak a szabad akarat kérdésére nézve igen nagy jelentősége van. Mert ha a kultúra alkotó részei között egy olyan *szellemi* elemet is sikerült felfedeznünk, amely nem esik az okozatosság uralma alá, s így «szabad»: akkor ezt a szellemi alkotó elemet meg kell találnunk a kultúra egyik legfontosabb tényezőjében, az értelmes emberi akaratban is, s ez utat nyit az akaratszabadság érvényesülésének.

A kultúrát ugyan nem az egyes ember akarata, hanem a társadalmi és történeti élet folyama hozza létre. Ezért természetes, hogy az új kultúrafilozófia is közvetlenül nem az egyes ember kulturális és szellemi tartalmát, hanem a nagy történeti egységeknek, a társadalmaknak szellemi birtokállományát vizsgálja, vagyis: az erkölcsöt, a művészetet, a tudományt, a vallást, a jogot, a gazdasági és technikai kultúrát s így tovább. Úgy jár el, mint Plátó, aki az igazságosság mivoltát akarván tisztázni, nem az egyes embert, hanem az

államot veszi szemügyre, mert úgy véli, hogy az állami élet öregbetűs írással mutatja meg azt, ami az ember lelkében apró betűkkel írva van. Nem az egyes embernek, hanem a társadalomnak vizsgálatából olvasta ki az új kultúrfilozófia is azt a finom különbséget, amely a *lélek* és a *szellem* között fennáll. S megláthatta ezt a különbséget a társadalom tükrében annál is inkább, mert míg az emberben lélek és szellem szorosan összefonódik, addig a társadalomban a szellemi tartalom, amely mindig a közösségé, élesen elválik a szellem testi-lelki hordozójától, amely itt is mindig az ember csupán. A társadalomnak, a közösségnek viszont csak azért lehet szelleme, vagyis erkölcsi, jogi, tudományos és másféle érték-tartalma, mert ilyen alkotó elemeiben, az egyes emberekben is találunk.

A történeti és társadalmi kultúrával foglalkozó filozófiának megvannak tehát az egyes embert vizsgáló *filozófiai antropológiára* nézve is a konzekvenciái. Ezért ha a szabad akarat problémáját az új kultúrfilozófia megvilágításába akarjuk helyezni, előbb le kell vonnunk ezeket az emberre vonatkozó konzekvenciákat az új filozófia eredményeiből.

III.

Az új kultúrfilozófia szerint az ember a *test*, a *lélek* és a *szellem* egysége: e három létréteg találkozási pontja. Az új filozófia azonban alig jutott túl ezen az általános tételen s nem sokban járult hozzá ahhoz sem, hogy a filozófiai antropológia szempontjából legfontosabb kérdés — a test és a lélek, valamint a lélek és a szellem összefüggésének kérdése — tisztáztassék: a *test* és *lélek* összefüggésének ma is megoldatlan problémája mellett elhaladva, a *lélek* és a *szellem* kapcsolatának kérdését is megoldatlanul hagyta.

Pedig éppen a *lélek* és a *szellem* összefüggésének és e kapcsolat természetének tisztázása járulhatna hozzá leginkább ahhoz, hogy a szabad akarat kérdésében világosabban lássunk. Lélek és szellem összefüggése az új kultúrfilozófiában mint *lelki folyamatok* és *szellemi tartalmak* kapcsolata jelentkezik. Ennek az összefüggésnek természetéről pedig csupán

az a keveset mondó kép tájékoztat, hogy a lelki aktus «hordozza» a rajta «nyugvó» szellemi tartalmat. S legfeljebb még az a tanítás, hogy a léleknek «fogékonysága» van az ideális értékvilág szellemi természetű követelményei iránt.

Pontosabb és bővebb tájékoztatást nyerhetünk, nézetem szerint, lélek és szellem viszonyára nézve az ismeretelméletből. Az ismeretelmélet ugyanis nem csak a megismerés lelki folyamatának s a megismerendő tárgynak viszonyával, hanem a megismerés lelki folyamatának és a nyert ismeretnek, mint szellemi tartalomnak viszonyával is foglalkozik, vagy legalább is kellene, hogy foglalkozzék. Különösen a *velünk született eszmék (ideae innatae)* tana — amely Descartes és Leibniz felfogásán át Kant *a priori* fogalmaihoz vezetett — alkalmas arra, hogy belőle a lélek és a szellem viszonyára nézve értékes következtetéseket vonjunk le. E kérdés beható vizsgálatából, nézetem szerint, kiderül az is, hogy már a *lélek* is tele van szöve olyan *szellemi formákkal*, amelyek egyrészt az *időbeli* lelki folyamatok változó sokaságát foglalják össze — az *apperceptio* belső egységévé, másrészt pedig átfogó keretökként, mintegy edényként az *időtlen* szellem gazdag *tartalmát* is magukba fogadják.

A léleknek és a szellemnek ez a benső rokonsága magyarázza meg azt, hogy *időben lefolyó* lelki aktusok *időtlen* gondolatokat, eszméket és más szellemi tartalmakat felfogni és megragadni tudnak. Ez magyarázza meg azt is, hogy lelki folyamataink, s így akarati aktusaink is, az okozatosság uralmának alá *nem* vetett szellemi szempontok után igazodhatnak s ekként az okozatosság kényszerétől mentesek maradhatnak.

Ezzel a plátói *ideák «dynamis»*-ának, az aristotelesi *«mozdulatlan mozgató»*-nak és a kanti *«Kausalitát durch Freiheit»*-nek gondolatához és az akarat szabadságának bizonyításához jutottunk el. Bizonyítottuk nemcsak azt, hogy a szellemi tartalmak közt nincs okozatos viszony, nemcsak azt, hogy a szellemi tartalmak s az őket «hordozó» lelki folyamatok összefüggése sem okozatos kapcsolat, hanem azt is, hogy még a lelki folyamatok maguk sincsenek — vagy legalább is nincsenek a maguk egészében — okozatosan determinálva. Mert

hiszen csakis akkor igazodhatnak lelki folyamatok szellemi tartalmak után, ha irányuk szükségszerűen ható okoktól kimerítően és végérvényesen meghatározva nincsen, vagyis legalább *résben* okozatosan meg nem határozott, azaz: *szabad*. Ami a lelki folyamatokról általában áll, az áll az akarás lelki aktusáról is: az akarás is azért irányulhat értelmes megfontolásokból született eszmei célok után, mert irányuk szükségességgel ható ösztönszerű erőktől meghatározva nincs, vagy legalább is nincsen maradék nélkül determinálva úgy, amint az állat mozgását ilyen ösztönszerű erők maradék nélkül meghatározzák.

A lélek és a szellem összefüggésénél sokkal kevésbé érdekli a szabad akarat vizsgálóját a *test* és a *lélek* kapcsolata. Bármilyen súlyos problémákat vessen is fel az a tény, hogy a testet részben a lélek mozgatja, hogy a testi cselekvés az akarat szerint igazodik, mindez — tekintve, hogy az akarati elhatározás *utáni* folyamatokról van szó — az akarat szabadsága szempontjából lényegtelen. Test és lélek összefüggése csupán annyiban érinti problémánkat, amennyiben kétségtelen, hogy testi folyamatok — állandó testi diszpozíciók, múló testi állapotok, a szervezetben gyökerező ösztönök és vitális szükségletek — befolyással vannak a lelki életre s így az akarásra is. Ezt a mérsékelt indeterminizmus sem tagadja. Ha már most a testi szervezet életfolyamatait — bár ez éppen ma erősen vitás — *okozatos* folyamatokként fogjuk fel, akkor a testnek a lélekre gyakorolt befolyása nem jelent egyebet, mint azt, hogy az okozatos kényszerűség, a szervezet útján, behatol az akarat birodalmába is.

Annál a befolyásnál azonban, amelyet a test a lélekre, s így az akaratra is, gyakorol, tekintetbe kell venni két tényt. Először is azt, hogy az életfolyamatoknak ahhoz, hogy az akaratot befolyásolhassák, előbb tudatos hiány- és szükségletérzetekké kell átalakulniok. A hiány- vagy szükségletérzet lelki jelensége pedig már nem mechanikusan ható ok, hanem olyan lelki *motívum*, amelyen értékszemponatok uralkodnak: a tudat világosságában, az ész ítélőszéke előtt a testi szükségletek is az értékek, még pedig az *élet-értékek* képében jelennek meg. És tekintetbe kell venni másodsor

azt, hogy a tudatban jelentkező szükséglet-érzetek nem is hatnak közvetlenül és automatikusan a cselekvésre, — mint ahogyan az állat mozgását a benne dolgozó ösztönök s a reáható ingerek közvetlenül meghatározzák — hanem előbb az értelmes megfontolás ítélete alá kerülnek, s cselekvésre irányuló felhívásukat elnémíthatja az ember szellemi birtokállományából kihangzó *magasabb* érték-követelések szava. Nemcsak a másoktól gyakorolt külső kényszerről, hanem a testi szükségletek képében fellépőről is áll az a mondás, hogy *qui potest mori, non potest cogi*: aki elvekért, eszményekért meg tud halni, az szabad.

Az akarat szabadsága mellett felhozható egyik legsúlyosabb érvnek éppen azt tartom, hogy a világ összes teremtményei között egyedül az ember az, aki okozatos realitással nem bíró pusztá gondolatokért, meggyőződésekért, elvekért és eszmékért meghalni tud. A *szabad halálnak* ezt a jelentőségét, — amelyre a filozófiai irodalomban nem szoktak hivatkozni — költők jól megéreztek: ezért választotta utolsó költeményében lord Byron is a szabadság szimbólumául «a pajzsra tett *holt* spártait».

IV.

Mind a szellem és a lélek, mind a test és a lélek összefüggésének vizsgálata a szabad akarat álláspontjához vezetett. Az így nyert eredmények segítségével kell most már a probléma gyökeréig leásnunk s magát az *akarati elhatározást*, különösen pedig a döntést megelőző *választást* szemügyre vennünk.

A determinizmus ezt a «választást», mechanikus szemlélettel, az okozatos erőkként felfogott motívumok harcának tekinti s e harcban, szerinte, kénytelen szükségszerűséggel, mindig az *erősebb* motívum győz. Ekként a motívumok harcából megszületett akarati elhatározás nem volna egyéb, mint eredője szükségszerűen ható erők paralellogrammájának. Elismerik ugyan, hogy a motívumoknak ebbe a vak harcába döntő szóval beleavatkozhatik az akarati elhatározás előtt álló ember *jelleme* is. De a jellemet sem tekintik egyébnek, mint az ember lelkében állandósult motívumok erőcsoportjának.

E determinista elmélet legnagyobb gyengéje az, hogy valóságnak fogad el nyelvi metaforákat. A nyelv, igaz, beszél a motívumok harcáról, amint beszél az eszmék harcáról és a kötelességek összeütközéséről, a *collisio officiorum*ról is. De amint a kötelességek összeütközését nem lehet térbeli ütközésként felfogni, akként a motívumok harcát sem szabad az *erősebb* motívum győzelmével végződő okozatos mérkőzésnek tekinteni. Gyengébb és erősebb motívum között, amint azt már a determinista Windelband is belátta, különbséget tenni nem tudunk. Erősebb az, amelyik győz ; s így az az állítás, hogy az erősebb győz : értelmetlen tautológia. Nem az erősebb motívum győz, hanem az, amelyet a választó ember *értékesebbnek* talál, s ezért céljául elfogad. *Erőt* a motívum csupán a választás által kap. A motívum tulajdonképpen nem is az akarat elhatározást, hanem a külső cselekvést mozgatja ; ezt is csupán azért, mert az ember értékelő választás útján lelki erővel a motívum mellé állt s a motívum szellemi tartalmát akaratának tartalmává, *céljává* tette.

Semmi sem hibásabb, mint a motívumot okozatos erőként fogni fel. A determinista Schopenhauer, éppen amikor bizonyítani próbálja, hogy a motívum szükségszerű kauzalitással hat, akkor ismeri el azt, hogy a motívum *az értelem médiumán átszűrődő ok*. Az értelemben azonban nincsenek okok, hanem csak gondolatok s a motívum maga sem más, mint értékes gondolat-tartalom. Az akarat elhatározást megelőző értelmes megfontolásnál, az értékelő «választásnál» nem okok, hanem érvek, nem erők, hanem értékek, nem *causák*, hanem *rációk* szerepelnek. Az ok és az érv, a *causa* és a *ráció* között pedig igen nagy a különbség : olyan, mint a vak kényszerűség és a világosan látó és belátó ész, vagy mint a szolgaság és a szabadság között.

Nemcsak a motívumot, hanem a *jellemet* se szabad okozatos erőnek, az állandósult motívumok akkumulált energiátömegének tekinteni. Soha senkinek sem fog sikerülni az emberi jellemet «lóerőkben» kifejezni, mert azt csupán erkölcsi fogalmakkal lehet körülírni. Az ember jelleme becsületes vagy becstelen, bátor vagy gyáva és így tovább : jelzői mindig erkölcsi tulajdonságokat, vagyis érték-tartalmakat fejeznek ki ; a szilárd jellemen sem fizikai értelemben vett szilárd-

ságot s az egyenes karakteren nem geometriai értelemben vett egyenességet értünk. Amikor a determinizmus a jellem és a motívum hasonlóságát állítja, igaza van. Téved azonban, amidőn azt hiszi, hogy mindkettő okozatos erő. A hasonlóság abban van, hogy mind a jellem, mind a motívum: érték-tartalom.

De ha a választásnál érték-tartalmak összeméréséről, értékelő megfontolásról van szó, akkor ebből az következik, hogy az akarat elhatározás nem más, mint *szabad értékelés*,

Jellemző, hogy a szabad akarat latin elnevezése nem *libera voluntas*, hanem *liberum arbitrium*, vagyis *consilium*. Ítékezés, szabadon mérlegelő döntés, értékelés. A latin elnevezés, igen helyesen, az akarat eszes részét emeli ki: a *pars intellectiva*-t, szemben a *pars appetitiva*-val.

Az értékeléshez az embernek *értékmérőre* van szüksége. Ezt az értékmérőt megtalálja önmagában: a test, a lélek és a szellem hármastagozatát mutató emberi mivoltának *szellemi* részében, vagyis tudásában, erkölcsi felfogásában, vallásos hitében s értéktudatának egyéb eszméiben. Nemcsak az objektív kultúrában, hanem az emberben is van ilyen szellemi tartalom. Az, hogy az ember értékeléseinek mértékét *önmagában* hordja, emlékeztet Protagorasnak arra a régi mondására, hogy *«az ember minden dolgoknak mértéke»*. Ez így is van. És ez nem *relatívizmus*: mert az ember csak azért lehet mérték, mivel szellemi részében egy darab *örökkévalóság* van jelen.

A csodálatos az, hogy az ember ezt a szellemi alkotórészét — amely az állattól megkülönbözteti és igazában emberré teszi — születésekor nem hozza magával a világra, hanem jórészt a társadalomtól kapja ajándékba. És mégis ez a része az, amelyhez legjobban ragaszkodik, amivel magát azonosítja, amit igazi Én-jének tekint. Talán éppen azért, mert nem hozta magával készen a világra, mert saját munkájával kellett azt megszereznie, s a társadalomtól nyert szellemi javakból is saját magának kellett szellemi egyéniségét, erkölcsi személyiségének egységét kialakítania. Annak a Goethei-i mondásnak az értelmében, amely semmire sem olyan találó, mint a szellemi örökségre, hogy:

Was du ererbt von deinen Vätern hast,
Erwirb es, um es zu besitzen.

S mivel az értékelő választásnál az embernek ez a szellemi része, amellyel magát azonosítja, volt az értékmérője, éppen azért azonosítja magát az ember az értékelés eredményeként létrejött akarati elhatározásával is, azért vállal *erkölcsi felelősséget* érte. S azért van az az érzése is, hogy tőle függött, — mint ahogy valóban tőle függött — hogy így választott; ebből pedig joggal következtetheti azt, hogy azonos helyzetben *választhatott volna másként is*.

Azt, amit — az újabb filozófia szóhasználatát követve — az ember *szellemi* részének neveztem, a régiek *észnek*, a pusztaráción túlhaladó *intellektusnak* hívták. Az *ész* ebben az átfogó értelemben felöleli nemcsak az egész magasabb megismerő- és értékeket meglátó-képességet, hanem azt az egész gazdag ismeret- és értéktartalmat is, amellyel az ész rendelkezik, a szellemi tartalmaknak azt a kincsesházát, melyet az emberi lélek magában rejt. Ha most ezzel a régi terminológiával akarom összefoglalni azt az eredményt, amelyre problémánk vizsgálatánál az új kultúrfilozófiából kiindulva jutottam, akkor azt mondanám, hogy *az emberi akarat szabad azért, mert értelmes megfontolásból, az ész szabad értékeléséből származik*. És csupán annyiban szabad, amennyiben valóban az értelmes megfontolás, az ész, az intellektus irányította. Amint *Aquinói Szent Tamás* mondja: «*Ubi cunq̄ue est intellectus, est liberum arbitrium*». Vagy amint *Dante* mondja: a szabad akarat isteni ajándékát «*más se kapta, mint eszes teremtmény*».

A szabad akarat nem kell ezek szerint semmiféle misztériumot, semmiféle metafizikai rejtélyt érteni, mert hiszen nem rejt magában semmi mást, mint azt a letagadhatatlan tény, hogy *az ember gondolkodó, értelmes, eszes lény*. Descartes szóhasználatával ezt így fejezném ki: «*Cogito, ergo liber sum*». Descartes híres mondása a *cogitatio*-nak inkább szellemi, mint lelki jelenségéből levonta azt a következtetést, amelyet talán nem lett volna szabad levonnia, mert a gondolatból nem következik a reális létezés, de nem vonta le azt, ami valóban következik belőle, hogy t. i. a gondolat szabadságából önként adódik az akarat szabadsága is.

Az az álláspont, amelyet a fentiekben a szabad akarat

kérdését illetően elfoglaltam, azt hiszem, a filozófiai fejlődés szellemével is összhangban van. Mert akármilyen eltérő utakon próbálták a letűnt évezredek során problémánkat megoldani, a filozófiai gondolkodásnak a szabad akarat kérdésével való keserves vívódásából minduntalan kihangzik az a vezérlő motívum, hogy az akarat szabadsága az ember *eszes* mivoltával valamiféle összefüggésben áll. Sokrates, Aristoteles, Szent Tamás, Descartes és Leibniz kijelentéseivel lehetne ezt bizonyítani, és azzal is, hogy az egész német idealizmuson végigvonul az a gondolat, hogy ész és szabadság összetartozik, hogy az ész lényege a szabadság; ha ezt az utóbbi tételt megfordítom és az akaratra alkalmazom, akkor azt a tételt nyerem, hogy az akarat szabadságának lényege az ész. De az igazságot kereső észre utal a Szentírásnak az a mondása is, amely szerint: *«Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz benneteket».*

Azt az álláspontot, hogy az akarat szabadságának forrása az ész, támogatja végül a *gyakorlati élet* felfogása is, amint az *az erkölcsi és jogi felelősségre-vonás* képében jelentkezik. Felelősségre vonni állatot nem szokás, sem olyan embert, akinek szelleme még fejletlen, vagy aki eszének használatában gátolva van: a gyermeket, az örültet s esetleg a vak szenvedélyből cselekvőt.

Azzal a kijelentéssel, hogy a szabad akarat forrása az ész s hogy az akarat csak akkor szabad, ha eszes megfontolás gyümölcse, már az akarat szabadságának *határait* is megjelöltem. Az akarat szabadsága éppen olyan korlátolt, mint amilyen véges az emberi ész. A fátum, a végzet, mélyen beleszúr életünkbe. Az egyes emberek lelkének különböző fogékonysága a szellemi tartalmak iránt, testi szervezetük különbözőségei, eltérő természeti és társadalmi környezetük, s végül az akarat megvalósításának sokszor lehetetlen volta is, megannyi korlátot von az akarat szabadsága köré. Az akarat szabadsága azonban nem is azt jelenti, hogy akármit, még lehetlent is, akarhatunk, hanem csupán azt, hogy az okozatos lehetőségek határai között, ebben a szűk körben, a saját eszünk szerint cselekedhetünk: *kezdet*e lehetünk okozatos soroknak.

Szabad akarat és okozatos törvény megfér egymással

egy olyan világban, amely nemcsak testi-lelki realitásból áll, hanem amelynek lényeges alkotórészei közt a szellem, az ész is ott van. S a szellem szabadsága az okozatos valóság világában is szerepet kaphat, ha az ész vezetése alatt álló lelki folyamatok okozatos testi erőket indítanak *értékek megvalósítására*. A lélek az a rés, amelyen át szellemi szempontok sugározzák bele irányító fényüket az okozatos történebe, amely — e nélkül a világosság nélkül — az értelem nélküli vak szükségszerűség örök sötétsége volna.

A szabad akarat tehát egy olyan magasabb, szellemi törvényszerűség nyilatkozása, amely nem zárja ki, hanem éppen magába zárja az okozatosságot, saját értelmes céljai szolgálatába állítva azt. A szabadság nem kevesebb, hanem *több*, mint az okozatosság: olyan szellemi *plusz*, amely a vak szükségszerűséghez hozzájárul s *értelmet* ad az okozatos történeknak.

Ha azonban az akarat szabadsága a szellem magasabbrendű, sajátos törvényszerűségeinek követésében áll, akkor nincsen elvi akadály annak, hogy az, aki nemcsak az okozatos törvényeket, hanem a szellemi törvényeket, a szellem egész területét s a lélekkel való kapcsolatának rejtélyeit is ismeri, az akarat elhatározás eredményét előre láthassa, vagy ha úgy tetszik: előre kiszámíthassa. Szabadság és előre-kiszámíthatóság nem ellentétes fogalmak, mert elvileg csak a káoszt nem lehet előre kiszámítani. A kérdés csupán az, hogy milyen adatokból akarjuk az eredményt megtudni. Az atomok helyzetének és mozgásának ismeretéből — amint azt Laplace hitte — bizonyára nem fogjuk a világtörténet menetét előre kikalkulálhatni. Az az állítás azonban nem fogadható el, hogy éppen a szabad szellem — melynek jellemzője az, hogy megérthető és belátható, és pedig sokkal inkább mint a «vak» okozatosság — volna akadály annak, hogy egy mindent tudó szellem a világtörténetet megérthesse, előre beláthassa és előre láthassa. Ezzel a teológusoknak az a régi vitája, hogy hogyan egyeztessék össze a szabad akaratot az isteni *Providentiával*, Isten mindentudó voltaival, önmagától megoldódik.

A FÖLD ÉS EMBER VISZONYA MAGYARORSZÁGON.

Ha mezőgazdasági politikáról beszélünk, akkor a földnek és embernek egymáshoz való viszonyát kell figyelembe venni. A földnek az emberhez való viszonya ma főleg a birtokmegoszlásban jut kifejezésre, amely agrárországban, mint Magyarország, fontos felette. A nemzeti élet egyik legnagyobb jelentőségű kérdése a földmegoszlás, amely különösen háborúk után, az ókortól kezdődően, mindig visszavisszatérő nemzetpolitikai kérdés, amellyel a kormányoknak foglalkozniuk kell.

A másik, ami ezzel kapcsolatban az utóbbi időben, különösen a legutóbbi háború után a háborúban résztvevett államokban mindenütt felüti fejét, az, hogy a földből, amely az állam területén rendelkezésre áll, mennél több földdel foglalkozó embernek kell juttatni az uralkodó faj tagjai közül, mert egy nemzet csak úgy lesz erős, ha mennél több tagja mondhat egy-egy darabot magáénak abból a földből, amelyért harcolni, vérét ontani és meghalni is kész.

Miután Magyarországon is erős nemzetpolitikai problémává lett a földmegoszlás kérdése, — éppen a fenti szempontok szemelőtt tartásával — vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy Magyarországon a föld és ember viszonya hogyan alakult az idők folyamán, különösen az utóbbi időben, és hogy mennyire megoldandó feladat Magyarországon is a birtokmegosztás kérdése és pedig abban a vonatkozásban, hogy az egészen nagybirtokok, a részvénytársaságok, idegenek stb. kezében lévő birtokok mennél inkább magyar, arra érdemes emberek kezébe kerüljenek, amelyet a földreform-törvényen (az 1920. évi XXXVI. t.-c.) kívül a telepítési (1936 : XXVII. t.-c.), a hitbizományi törvény (1936 : XI. t.-c.) is lehetővé tesz.

Ma az egész világon végighúzódik a szociális gondoskodás kérdése nemcsak a társadalmi, hanem az állami életben is: védeni a kisembert, a terhet elosztani aránylagosan és igazságosan, hogy a nagyobb teher azoknak a vállait nyomja, akik teherbíróképesebbek és hogy megélhetését egy országban lehetőleg mindenki megtalálja, aki dolgozni tud és akar.

Ma Magyarországon nekünk — sokkal inkább, mint valaha — a leghatározottabban a nagytömegű kisgazdaréteg érdekében létesített politika felé kell irányítani nemcsak a mezőgazdasági, hanem a kormányzati politikát is. Ővük a föld nagy része, ők a többsége a lakosságnak, ők a termelők nagy tömege, ők a legnagyobb fogyasztók. Különösen ők a termelők azokban a cikkekben, amelyeket a városok lakossága nem nélkülözhet. (Tej, baromfi, állat, tojás, gyümölcs, zöldség stb.)

Ezek a szempontok tették szükségessé, hogy a magyar nemzet politikai célkitűzése is egészen közel álljon az agrárpolitika ezen irányához, mert Magyarországon a nemzet megerősödése, termelésének általános fejlesztése csak a kisüzemek intenzívebb felkarolásával biztosítható és oldható meg. Ez a földműves-elem a legszaporább elem Magyarországon, ez adja a legkiválóbb katonát, ez végzi a kerti kultúra sok munkával és rengeteg napszámmal, tehát munkaalkalom teremtésével járó foglalkozását s ez a legnagyobb tömegű réteg is. Magyarországon (az 1930-i népszámláláskor még 51,8%-a a lakosságnak az agrárnépességhez tartozott). De ezenkívül ez az a réteg, amely biztos alapja, támasza és talpköve a nemzeti erőnek, a nemzeti élet megújulásának, a szaporodásnak, a magyar faj boldogulásának.

Ezért lett az utóbbi években Magyarországon valóban kormányzati politika a kisemberek, elsősorban az agrárkisemberek nagyobbarányú támogatása nemcsak a termelés, a szociális és egészségügyi munka terén, hanem a szellemi előhaladást szolgáló munkamezőkön is.

*

Magyarországon az állami és nemzeti létnek a föld az alapja. A mezőgazdaság az, amely közvetlenül ötmillió-

embernek ad kenyeret és közvetve táplálja élelmiszertermelésével az egész országot. A mezőgazdaság az, amely új értékeket állít elő s a mezőgazdasági lakosság a legnagyobb fogyasztója az iparnak, amelynek munkájához a legnagyobb tömegű nyersanyagot szolgáltatja a mezőgazdaság. Ez a föld adja a legértékesebb és legmegbízhatóbb katonát és a legerősebb magyar lelket.

Azok, akik a nemzet jövőjét és boldogulását a föld és a mezőgazdaság sorsától elválaszthatatlannak gondolták, éppen a fentiek miatt látták fájdalmasan az utóbbi néhány évtized liberális politikájának új célkitűzését. Ez elhanyagolta a szerény, de nyugodtabb megélhetést biztosító mezőgazdaságot és a gyorsan jövedelmet hozó ipari tevékenységet toltta előtérbe. Évtizedek multak el, míg az alföldi magyar agrárlakosság kulturális előbbrevitele érdekében — a nemrég elhunyt nagy kultuszminiszter működését nem tekintve — céltudatos és intézményes intézkedések történtek. Alig történt valami az Alföld gazdasági kultúrájának, közlekedésének — amely a gazdálkodás alapfeltétele — javítása érdekében. A homoktalajok megjavítása is csak az utóbbi években kapott komolyan lábra a mezőgazdasági kamarák munkája nyomán, nem tekintve itt azokat a területeket, amelyeket az utóbbi 40 év alatt szőlő- és gyümölcskultúra alá fogott a sokezer munkáskéz.

A nagyközönség a termények drágaságáért általában a termelő gazdaközönséget teszi felelőssé. Holott legtöbbször a termelő a fogyasztói árnak csak kisebb hányadát kapja árujáért, hanem a fuvar, a költségek, az adók, illetékek és főleg a közvetítő kereskedelem teszi azt a kisebb fogyasztók számára szinte hozzáférhetetlenné. A gazda nem tehet arról, hogy drága a szövet, amikor ő a gyapjút olcsón adja; hogy drága a cukor, mikor a répát olcsón veszik meg tőle; hogy drága a hús, mikor a húsnak negyedéért adja el állatát; vagy a kenyér, amikor búzáját olykor-olykor olcsó pénzért vesztegeti el; vagy a vászon, amikor a lent és a kendert alig lehet eladni stb.

Lássuk most a birtokelosztás képét Magyarországon:

		Gazdaságok		területe	
		száma	%	kat. hold.*	%
—1	kat. hold terjedelmű gazdaság	551.714	34·5	286.575	1·8
1—2	„ „ „ „	277.391	17·4	427.752	2·7
2—3	„ „ „ „	148.601	9·3	377.776	2·4
3—5	„ „ „ „	161.588	10·3	656.728	4·1
5	„ „ „ „	1.142.294	71·5	1.748.831	11·0
5—10	„ „ „ „	200.311	12·5	1.460.015	8·2
10—20	„ „ „ „	157.061	9·8	2.240.607	14·0
20—50	„ „ „ „	68.570	4·3	2.052.078	12·9
50—100	„ „ „ „	15.130	1·0	1.040.004	6·5
100—500	„ „ „ „	10.636	0·7	2.236.481	14·1
500—1000	„ „ „ „	1.971	0·1	1.374.032	8·6
1000	kat. holdon felül	1.644	0·1	3.778.567	23·7
		1.596.846	100·0	15.932.318	100·0

Az 1000 kat. holdnál nagyobb kiterjedésű gazdaságok az ország területének 23·7%-át, a szántóföldterületnek azonban csak 14·8%-át foglalják el. A gazdaságok nagyság szerinti megoszlása azonban még nem ad hű képet, mert ilyen módon nem számíthatók a nagybirtokkategóriához azon tulajdonosok birtokai, akiknek a község határában fekvő birtoka ugyan 1000 kat. holdnál kisebb, de összes földbirtoka mégis együttesen 1000 kat. holdnál nagyobb. Ha a gazdaságokat nem egy-egy község határában elkülönítve, hanem a tulajdonosok szerint összegezve vizsgáljuk, úgy kitűnik, hogy az 1000 kat. holdnál nagyobb birtokok az ország területének 30·3%-át teszik. (Dr. Matolcsy Mátyás : Agrárpolitikai feladatok Magyarországon c. könyvből. 13—14. old.).

Ez a statisztika is mutatja, hogy az ország nagyobbik felén kis- és törpebirtokosok gazdálkodnak. Ha tehát : akié a föld, azé az ország, akkor Magyarországon a kormányzati politikának, de még inkább az ország köz- és mezőgazdasági politikájának a kisbirtokosok szükségletei, igényei, berendezkedése és élete szerint kell igazodnia. (Dr. Gesztelyi Nagy László : A mezőgazdasági oktatás reformja c. műből. 5. lap.)

Az alábbi táblázat adatai azt mutatják, hogy akkor, amikor az ország összes szántóföldterületének 61·9%-a esett a 100 kat. holdnál kisebb birtokokra, az 1926—30. évek átlagában a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságokból származott :

* Egy katasztrális hold 0,575 hektár.

a 22·2 millió Q búzatermés	67·3 %-a
a 7·4 „ „ rozstermés	66·1 „
a 6·0 „ „ árpatermés	63·4 „
a 3·5 „ „ zabtermés	49·8 „
a 16·3 „ „ szemestengeri termés	67·4 „
a 18·7 „ „ burgonyatermés.....	67·5 „
a 23·1 „ „ takarmányrépatermés	63·7 „
a 14·8 „ „ cukorrépatermés	9·8 „

Ugyanekkor az állattenyésztés hozadékának túlnyomó része szintén a kisbirtokról származott, mert az állatállomány nagyobb részét kisbirtokon tartják. Ugyancsak az 1926—30. évek átlagában

a szarvasmarha-állomány	76,2 %-át
a sertés-állomány	85,0 „
a lóállomány	85,0 „
a juh-állomány	30,0 „
a baromfi-állomány	92,0 „

A szőlő- és gyümölcsstermelés szintén a kisgazdaságok üzemága. A 380.000 kat. hold szőlőterületből csak 18%. 68.000 kat. hold az 5 holdnál nagyobb szőlőbirtokok területe s hasonló módon a 34·5 millió darab gyümölcsfa 72·1%-a a 20 kat. holdnál kisebb gazdaságokban és 17% a 20—100 kat. hold nagyságú gazdaságokban díszlik. (Matolesy M. i. m. 30. old.)

Magyarország 4·5 milliónyi agrárlakosságának

34·5 %-a	mezőgazdasági munkás
18·6 „	67,3 % törpebirtokos és bérlő (5 kat. holdon alul)
14·2 „	mezőgazdasági cseléd .
29·7 %-a	kisbirtokos és bérlő
2·3 „	egyéb mezőgazdaságban foglalkozó (kertész stb.)
0·7 „	100 kat. holdnál nagyobb birtokos és bérlő.

Az első három kategóriába több mint 3 millió lélek tartozik. Egyrészt ezek nagy száma és alacsony életszínvonala teszi sürgetően szükségessé, másrészt pedig a nagybirtokok kedvezőtlen túltengése lehetővé, hogy a két véglet megszüntetésével a nemzeti szempontból igen fontos kisgazdaságok számát gyarapítsuk. A közel 3 millió lélekről gondoskodó, közel 750.000 családfenntartó közül természetesen nem mindegyik alkalmas önálló gazdálkodásra, de az ország

megművelhető területének korlátolt volta sem engedi, hogy nincstelen mezőgazdasági népünk valamennyi tagja a maga gazdájává váljék. (Matolcsy M. i. m. 45. old.)

Magyarországon a 100 holdon aluli kisgazdák kezében a mezőgazdasági művelés alatt álló földvagyonnak összesen 61·9%-a (7,794,059) van. Bár a gabonaneműek túlnyomó részét — mint fentebb láttuk — kisbirtokosok termelik, mégis azt kell mondanunk, hogy nálunk az ország legtöbb részén a kisgazdáknak a búzatermelés nem létfeltétele, sőt reá nézve ez nem is életbevágó kérdés, hiszen az 50 holdon aluliak igen kevesen vannak, akik a megkívánható változatos és állattenyésztői gazdálkodás mellett, eladásra is termelnek búzát, legfeljebb Szolnok, Békés, Csongrád, Csanád és Bácsbodrog megyék feltétlen jó búzatermő területein, ahol a változatos vetésforgót keresztülvinni nem is igen lehet. Egy azonban ma még bizonyos, hogy a nagy városok élelmezésére és exportra főleg a nagyobb gazdaságok termelik a búzát.

Megállapítható, hogy az ország nagy részében — normális viszonyok között — a kisgazda nem búzából pénzel, hanem jószágból, főleg sertésből, baromfiból és olykor szarvasmarhából (borjúból). A háború előtt, amikor a katonaság nagyobb mennyiségben vásárolta a lovakat s ma ismét csikóból és lóból is (de szociális, illetőleg munkaalkalom teremtése szempontjából a tej, gyümölcs, szőlő, állat, baromfi termelése és értékesítése sokkal fontosabb is, mint a búza). A jószág volt mindig a kisgazda takarékpénztára, ebből fedezte nemcsak a gazdaság és háztartás viteléhez szükséges cikkek beszerzését (gazdasági eszközök javítása stb.) és a ruházódáshoz szükséges cikkek is, hanem abból fedezte — ha szükség volt reá — gyermekei taníttatását is. A burgonya-termelő területeken levők a fentiekén felül még burgonyából pénzeltek, hiszen ennek is 75%-a a kisbirtokon terem. (Dr. Gesztelyi Nagy László: A búza legendája. 3—4. old.)

A közvélemény kevésbé bír tudomással arról, hogy milyen jelentősége van a tejtermelésnek Magyarországon. Az ország évi tejtermelése hozzávetőlegesen 1·7 milliárd liter. A tejtermelés értéke kereken 170 millió pengőre tehető.

Ezzel szemben a búzatermés értéke 20 millió q termés és 20 pengős búzaár mellett 400 millió pengő. A tejtermelés mai keretében is tehát a búzatermelés értékének több, mint 42%-át teszi. Ez az értékelés is csak látszólagos, mert valójában a tej éppen olyan fontos, mint a búza. A tehenészetek fenntartják a magyar talajok termőképességét is, a búzatermelés pedig, a földnek trágya alakjában visszaadott szalma kivételével, termőerőt von el. A tejtáplálkozás által több mint kétszeres mezőgazdasági terület értékesül, mint a kenyérfogyasztáson át. (Dr. Gesztelyi Nagy L. i. m. 4—5. old.)

Erre mutat az Országos Magyar Gazdasági Egyesület üzemstatistikai adatgyűjtése is, amikor megállapítja, hogy az állatállomány 72·8%-a kisbirtokon van, a baromfiállomány 92%-a, míg a méhészet, selyemtenyésztés majdnem 100%-ban. De ugyancsak kismemberek foglalkoznak jórészen gyümölcs, zöldség, főzelékfélék termelésével, paprika, hagyma, uborka, saláta, káposzta stb. termelésével, ami azt igazolja, hogy a kisember főleg ezekből pénzel.

Hogy mégis fontosnak tartja a kisgazda a gabonafélék termelését, ez azért van, mert a gabona tárolható, esetleg egyik évről a másikra is eltartható, bármikor szállítható, nem úgy, mint a romlandó burgonya, gyümölcs, főzelékfélék stb. De ezenkívül minden időszakban van piaca, eladható. Ezenkívül a gazdasági berendezkedések (gépek, tisztítók, magtárak stb) is a gabonafélékre vannak beállítva, ami nem mondható pl. a jobban értékesíthető takarmánymagvakra. Ezt nem tudja megfelelő gép hiányában kicsépelni, megfelelő gép hiányában kitisztítani és nem is mindenütt tudja — éppen ezek miatt — jól értékesíteni, bár hangsúlyozzuk, hogy szöszösbükköny, baltacim, lucerna, fűmagvak stb. sokkal nagyobb jövedelmet biztosítanak, mint a gabonafélék. (Dr. Gesztelyi Nagy L. i. m. 6—7. old.)

*

Vizsgáljuk meg most a háború utáni földbirtokpolitika alakulását Magyarországon.

Ha az 1920-as évek földreformját nézzük, sajnosan kell megállapítani, hogy amint az alábbi statisztika mutatja.

csak egyes kategóriákban észlelhető valami változás, de ez sem olyan mértékű, hogy a magyar földbirtok-megoszlás struktúráját meg tudta volna változtatni.

A háború előtti birtokmegoszlást — Nagy-Magyarország birtokmegoszlását — szembeállítva Csonka-hazánk birtokmegoszlásával, a következő képet kapjuk :

Birtokok nagysága	területi részesedés	
	1900-ban	1930-ban
0— 5 kat. holdig	6·0 %	11·0 %
5— 10 „ „	9·0 „	9·1 „
10— 50 „ „	31·0 „	27·0 „
50— 100 „ „	6·5 „	6·5 „
100— 500 „ „	9·3 „	14·0 „
500—1000 „ „	6·8 „	8·4 „
1000 kat holdon felül	32·0 „	23·0 „

(Gergelyffy Géza: A földkérdés Magyarországon, 7. lap.)

Számadatokkal kifejezve az alábbi statisztika nyújt képet az 1920-as években végrehajtott földreformról, amely kb. egy millió holdat juttatott különböző célokra.

Igénybe vétetett kb. 1 millió kat. hold föld. Ebből jutott :

260,000 hold házhelyre á 360+-ól	60'000 hold
vitézi telkekre 850 esetben*	33'000 „
közlegelőkre	50'000 „
mintagazdaságokra és középbirtokokra	30'000 „
egyházaknak	6'000 „
közalkalmazottaknak, iparosoknak	70'000 „
kb. 426,000 földművesnek 1—2 hold, összesen	750'000 „

(Gergelyffy Géza : A föld-kérdés Magyarországon, 14. lap.)

A magyar földbirtokpolitika eddig meglehetősen lassú ütemű volt, amit az alábbi statisztika is igazol :

Év	A 100 kat. holdnál kisebb. földbirtokok %os területi részesedés	A 100 kat. holdnál nagyobb. földbirtokok %os területi részesedés
1913	44·2	55·8
1916	45·5	54·5
1921	46·5	53·5
1925	50·2	49·8
1928	51·2	48·8
1935	51·9	48·1

(Magyar Statisztikai Szemle, 1938 ápr. 421. old. Tekál László Földbirtokviszonyok.)

A hitbizományi megkötés, az egyházi, iskolai és alapítványi birtokok, azonkívül községi, kincstári és közbirtokosági stb. birtokok területe 4,360.622 kat. holdat tesz ki, amelyből azonban legelő, erdő, nádas és földadó alá nem

* A vitézek száma 14,000. Vitézi telek van 4000, melynek összterülete 70,000 hold.

eső terület 2,800.000 kat. hold az ország kerekén 16,000.000 kat. holdas egész területéből, ami a magyarországi birtokok egy tekintélyes részének a *mozdíthatatlanságát* jelenti.

A nagyobb birtokok elporladása azonban állandóan tart, úgy hogy a birtokforgalom 1928-tól 1935-ig 1,060.000 kat holdat tesz ki. ami azt mutatja, hogy szabadkézből is igen tekintélyes és jelentős terület kerül új tulajdonos, többnyire kisebb parcellákban kisemberek kezébe.

A gazdaságok nagyságmegoszlása 1935-ben a következő volt :

Gazdaságnagyság- csoport	A gazdaságok			
	összes területe kat. hold	%	szántóföld területe kat. hold	%
Nagygazdaság (1000 kat. holdon felül) ..	3.388.714	22.0	1.304.994	13.3
Középgazdaság (100--1000 kat. h.)	3.302.269	21.4	1.670.305	17.2
Kisgazdaság				
(5--100 kat. h.)	6.968.317	45.3	5.462.400	56.1
Törpegazdaság (5 kat. holdon alul).....	1.739.675	11.3	1.301.561	13.4
	15.399.005	100.0	9.739.260	100.0

(Magyar Statisztikai Szemle. i. m. 427. old.)

Ha a legutóbbi összeírás alapján nézzük a magyarországi szántóföldek területét, és a haszonbérbe adott területet katasztrális holdakban, úgy az alábbi táblázatot kapjuk :

A földbirtokok részletes nagyságmegoszlása és haszonbérbe adott területe.

Birtoknagyság-csoport	száma	A földbirtokok			
		összes területe	szántóföld kat. hold	haszonbérbe adott területe kat. hold	
1 kat. holdon alul	{ szántóföld nélkül 335,883	86,183	—	4,384	
	{ szántófölddel 292,548	150,234	118,681	10,571	
1—5 kat. holdig	{ szántóföld nélkül 27,273	51,379	—	2,000	
	{ szántófölddel 529,079	1,343,450	1,080,980	107,758	
5—10 kat. holdig	204,471	1,477,376	1,174,867	131,679
10—20 » »	144,186	2,025,946	1,618,346	204,715
20—50 » »	73,663	2,172,300	1,682,761	311,079
50—100 » »	15,240	1,036,162	702,741	219,788
100—200 » »	5,792	805,164	427,885	175,549
200—500 » »	3,840	1,180,551	551,899	260,074
500—1000 » »	1,362	944,250	439,502	192,301
1000—2000 » »	581	798,490	400,096	173,252
2000—3000 » »	187	452,109	209,156	129,289
3000—5000 » »	117	451,376	207,974	99,656
5000—10000 » »	101	680,084	298,091	149,444
10.000 kat. holdon felül	84	2,426,790	849,995	626,938

Összesen : 1,634,407 16,081,844 9,762,974 2,798,477

(Magyar Statisztikai Szemle, 1938. ápr. i. m. 424. old.)

Az utolsó oszlop a *haszonbérbe* adott területeket tünteti fel. Ezzel is foglalkoznunk kell, mert a *földbérleti* politika Magyarországon mintegy 140,000 embert érint, akiknek több mint 90%-a kisbérelő, 100 holdon aluli és csak csekély százaléka 100 holdon felüli, bár a területnek nagyobbik százaléka van nagybérlők kezén. 100 holdon felüli bérlők kezében van 1.806,503 kat. hold ; 100 holdon aluli bérlők kezében 891,974 kat. hold. Különösen sok a részvénytársasági birtok, amelyek területe 245,000 kat. hold.

Most készült a földbérleti politikában is új reform : a földbérleti jog kodifikációja, a földbérleti szövetkezeti mozgalom megerősítése, amely a kisembereknek lehetővé teszi, hogy nagyobb tőke, a föld tulajdonbavétele nélkül megerősödjének addig is, amíg a bérelt földbirtokot tulajdonba tudják venni.

*

Csonkamagyarországon a megélhetés sokkal nehezebb lett, mint volt Nagymagyarországon. Olyan erőforrások, munkaalkalmak és munkalehetőségek szakítottak el az országtól, amelyek mellett Magyarország lakosságának a megélhetése biztosítva volt. Az ország mai területe azonban nagyobb részében Alföld, ahol csak a mezőgazdálkodás és annak minél intenzívebb felkarolása nyújthat biztos és nyugodt megélhetést a lakosoknak. Csonkamagyarországra eső lakosság száma az elmúlt 50 év alatt kb. 40%-kal szaporodott, a termelésnek is ebben az arányban kell fejlődnie, mert a föld nem lesz több, az emberek azonban szaporodnak és hova-tovább minél kevesebb földön kell megélni egy-egy családnak, ezért vált szükségessé az, hogy a kormány olyan gazdaságpolitikát folytasson, amely mellett mennél kisebb területen találja meg egy-egy család a maga boldogulását. Ezt jelenti Magyarországon a baromfitenyésztés felkarolása, amely a belföldi fogyasztáson kívül az 1937. esztendőben 55 millió P exportot eredményezett (élő és leölt baromfi, tojás, toll, libamáj, libahús, libaszőr), továbbá a gyümölcstermelés nagyarányú felkarolása, mely különösen az utóbbi 10 esztendő alatt a kormánynak és a mezőgazdasági kama-

ráknak céltudatos politikája következtében eddig nem remélt mérvben fejlődött. Sajnos, a védekezési anyagok drágasága. ezenkívül a tavasszal gyakran ismétlődő fagyok következtében még nem érte el azt a színvonalat, amelyet az ország földje, levegője, napsütése és lakosságának szorgalma alapján megérdemel. Igaz, hogy azok a gyümölcsfák, amelyeket ennek a tíz év óta tartó telepítési programnak az eredményeképpen ültetett el az Alföld homoki gazdatársadalma, még csak kis részben hoznak termést.

A gyümölcsstermelés terén legnagyobb számmal a szilvafa szerepel, utána az alma, őszibarack, kajszinbarack, meggy, cseresznye, dió stb. Úgy, hogy az ország minden kat. holdjára több mint 2 darab, az ország minden lakosára pedig majdnem 4 darab gyümölcsfa jut. Különösen ki kell emelnünk itt a kecskeméti vidéki sárgabarack-kultúrát, amely világhírű, a budakörnyéki őszibarack-kultúrát, amely nagyon magas fokon áll, Eger és Gyöngyös vidékét, amely cseresznyében, Szabolcs, Szatmár, Heves és Zala vidékét, amely almában vezet, azonkívül a dió, amely a Dunántúl van különösen eltejedve.

Az Alföld homoki területei különösen kiválóan alkalmasak gyümölcsstermelésre és szőlőstermelésre, ami nagy jövőt jelent az Alföld homokos vidékeinek, egyúttal sok kisember számára ad megélhetési lehetőséget, mert ezek a termelési ágak elsősorban kisemberek boldogulását szolgálják.

A kerti kultúra szintén kisemberek munkája. Itt elég hivatkozni a szegedi és kalocsavidéki világhírű paprikára (10,000 kat. holdon termelik), a makói és környéki világhírű hagymatermelésre (4200 kat. holdon termelik). Ezenkívül kerti kultúra alatt áll hazánkban mintegy 140,000 kat. hold, amelyen fölül van még a szántóföldi, tehát nagybani zöldség- és főzelékstermelés, mint pl. a saláta, paradicsom, uborka, retek stb. Vannak egész környékek, amelyek paradicsomstermeléssel, uborka- és salátatermeléssel, ismét mások, amelyek a vitaminban gazdag ú. n. csemegepaprikatermeléssel foglalkoznak. Ezek mind útmutatást nyújtanak arra, hogy az ország lélekszámának szaporodásával milyen irányban kell a magyar agrikultúrát fejleszteni, hogy az mennél kisebb

területen mennél több ember számára nyújtson boldogulást.

Szőlőterületünk kerekszámban 380,000 kat. hold, a melyből 2 kat. holdnál nagyobb szőlőgazdaságok száma mindössze 5%, ami mutatja, hogy a szőlőtermelés nálunk kimondottan kistermelési ág. A szőlő a legnagyobb munkáslétszámot foglalkoztató termelési ág ebben az országban, mintegy 45 millió munkanapot jelent és azokon a vidékeken, ahol szőlőtermelés folyik, nincs munkanélküliség. A szőlő nálunk főleg köztes növényként szerepel a gyümölcsösben, ezenkívül minden szőlőben van egy kis zöldségekultúra, szamóca, zeller, ami mind nagy cikk. Ez a sokoldalú termelés már egy pár holdon is elegendő munkát ad és biztos megélhetést nyújt egy családnak.

A szőlőtermelésből Magyarországon gyümölcs formájában igen tekintélyes rész értékesül, a legutóbbi 1937. évben 521,000 q, míg a többi must, sűrített must, borpárlat és főleg bor formájában kerül itthoni és külföldi fogyasztásra. A magyar bormárkák világhírűek, ismeretesek, ezekről írni bővebben felesleges, így pl. a tokajhegyaljai, egri, villányi, somlai, szekszárdi, badacsonyi, móri, alföldi stb. borvidékek mind kiváló, zamatos, erős szesztartalmú borokat is adnak, amellett, hogy könnyebb siller-borokban is bőséges mennyiséget szolgáltatnak.

Az Alföld szőlőtermelésének jelentősége nemcsak állami pénzügyi, szociális, népszaporodási szempontból bír nagy jelentőséggel, hanem annál a termeléstechikai fejlődési iránynál fogva is, amely szerint a mennél intenzívebb termelés, gazdálkodás felé irányul a törekvés. Ezért lett az utóbbi időben ez is a kormány programjává, mert nyilvánvaló, hogy a gyümölcs, zöldség, főzelék, baromfi, kerti, virág- és takarmánymagvak termelése kis területen tudja biztosítani egy család megélhetését, állandó munkaalkalmat nyújt és természetesen jövedelmet biztosít.

A Duna—Tisza-köze szaporodó népessége itt keresi meg kenyerét és ez úton biztosítja magát aggkorára. Az állam a lakosság súlyos megterhelésével gondoskodik egyes osztályok kenyeréről azok öreg napjaira, a homoki szőlőtelepítéssel egy

másik hatalmas tömeget képező szorgalmas munkásosztály kíván a maga és gyermeke jövőjéről gondoskodni, amely osztály természetes szaporodása folytán évről-évre növekszik s amelynek léte a földhöz van kötve, attól elválaszthatatlan.

Tény, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség elhárításának a legkisebb anyagi áldozatot feltételező és legkönnyebben megvalósítható módja, eszköze a szőlő- és gyümölcsstermesztés fenntartása és fokozása, mert míg ezen a területen a mezőgazdaság egyéb ágazataiban minimum 20 hold az a terület, amely egy 6—8 tagú család eltartását önállóan is biztosítani képes, addig ugyanolyan talajminőségű területen egy 2—3 holdas szőlővel köztes gyümölcsös ugyanilyen létszámú család eltartását már biztosítja. De van még ennek egy végtelesen fontos jelentősége is, nevezetesen az, hogy az 1—2 holdas törpe-, gyümölcsös szőlővel bíró birtokost, részben a sajátjában végzett munkájával, részben emellett másoknál végzett bér munkájával, ezenkívül a gyümölcsös — szőlőtulajdonost is — csaknem száz százalékban ellátja évi tüzelőanyaggal, amit részben a fa tisztogatás révén, részben pedig a szőlők tavaszi metszése után venyige formájában kapnak. (Dr. Gesztesy Nagy László: Szőlőtermelésünk nemzetpolitikai jelentősége. 6—8. lap.)

Mindezek a kérdések azért lettek kormányprogrammá és kerültek a kormányzat megoldandó feladatainak első vonalába, mert Csonkamagyarországon, amint már fentebb mondtuk, a munkaalkalom lényegesen megkevesbedett. Ma nem lehet a nemzetpolitikának, állampolitikának a célja, hogy mint a háború előtt Amerikába, jelenleg pedig Németországba szállítsuk ki a munkásokat, amikor itthon a magyar földnek minden munkáskézre szüksége van. Pedig a nehézségek állandóan csak szaporodnak. A nemzetközi cukor-megállapodás szerint Magyarország cukorrépa termőterülete az utóbbi 10 év alatt majdnem 40%-kal, 1929. évi 129,874 kat. holdról 1936-ra 85,625 kat. holdra, csökkent. Miután nálunk átlagban úgy számítjuk, hogy 1 kat. hold cukorrépa-terület egy munkás évi kenyerét tudja biztosítani, már ennek következtében 40,000 mezőgazdasági munkás marad kenyér

nélkül. Hasonló a helyzet a dohánytermő területeknél, amelyeknek területe az utóbbi évek alatt 1929-től 41.140 kat. holdról 26.214 kat. holdra csökkent.

Ezenkívül a világgazdasági helyzet is a háború utáni, különösen az utóbbi 10 esztendő forгатagában egészen új képet kapott. Az önellátásra törekvés mindenütt úrrá lett és különösen a hadsereg ellátásához és a népesség élelmezéséhez szükséges cikkek termelése vett minden országban olyan irányt és emelkedett olyan magas fokra és olyan területekre terjed ki, amely területeken ezelőtt ilyen növényeket nem termeltek, azok arra legtöbbször nem is alkalmasak, így a termelés ott drága is. Ennek következtében a mezőgazdasági államok termelési körülményei sok tekintetben átalakultak, megváltoztak és nehéz helyzetbe kerültek. Azonkívül megállapítható, hogy egyes cikkekben a túltermelés, másrészt pedig különösen 1930-tól 1935-ig a dekonjunktúras időben a kereseti viszonyok csökkenése és ennek folytán a gyengébb táplálkozás miatt az elsőrendű cikkekből a szegényebb osztályok nem tudnak annyit fogyasztani, mint amennyit előbb fogyasztottak, vagy amire eddig szükségük volt. Ez az oka aztán annak, hogy egyes cikkeknek az eladási lehetőségei is megcsappantak.

Ezért igyekszik a magyar kormány minden lehető módon mennél több embert ragasztani a földhöz, hogy a megélhetésüket ezúton biztosítsa, tulajdonossá tegye őket és hogy a kereseti lehetőségeket is szaporítani tudja. A már fentebb említett birtokpolitikai tevékenységeken kívül ezt a célt szolgálja a hatalmas arányú öntözés megindítása, amely egy 10—12 éves program keretében a vízben és csapadékban leginkább szegény Tiszántúlnak egyoldalú búza-kukorica, külterjesnek mondható termelését kívánja átalakítani és a takarmánytermelésen keresztül az állattenyésztést kívánja szélesebb alapokra fektetni, éppen azért, hogy az állattenyésztés emelkedése következtében az egyoldalú szemtermelés kockázatát megossza, másrészt, hogy a trágyatermeléssel a földeket jó erőben tudja tartani. Ezt a célt szolgálja a szakoktatásnak az eddigi fejlődésen túlmenő program kitzzése, iskolák, tanfolyamok, intézmények létesítése, továbbá az

értékesítés szövetkezeti úton megszervezése, amelynek célja, hogy a termelő gazdaközönség munkájának eredménye mennél nagyobb százalékban a termelő kezében maradjon. A szövetkezeti munka különösen a kis egyedek boldogulását szolgálja.

Nálunk Magyarországon nemcsak a mezőgazdasági cseleltség és a napszámosok, hanem a kisbirtokosok, kisbérlők és kisbirtokos napszámosok is kénytelenek munkát vállalni, mert nem tudnak egyébként megélni, ennélfogva ez a réteg állandóan hullámzik, változik; hol kiemelkednek egyesek belőle, hol lesüllyednek bele. Mindezek magyarázatát a fentiekben lehet megtalálni. Annyi azonban így is bizonyos, hogy a kisbirtokos, a kisgazda kézimunkaszükséglete nagyobb, mint a nagybirtokosé, éppen az üzem sokoldalúsága és a több munkát igénylő termelési ágak nagyobb térfoglalása révén.

Mindezek a körülmények a magyar kormányra különböző feladatokat hárítanak. Az egyik az, hogy a kisbirtokosnak a terheit mindenáron könnyíteni kell. Idevonatkozólag az utóbbi hat esztendő alatt igen sok történt, különösen az adózás terén, de sok történt a különleges pozitív támogatások terén is, amennyiben különböző kormányakciók, mint trágyatelepek létesítése, különböző takarmánymagvak kiosztása, gyümölcsfacsemeték kedvezményes kiosztása, műtrágya-akció, kalászos vetőmag-akció, tenyészbaromfitörzsek szétosztása stb. mind a 100 holdon aluli kisgazdaságokat, szóval általában a kisembereket érintik előnyösen, de hasonló a helyzet az adónál is. A 100 ar. K kat. tisztajövedelmen aluli kisgazdák adóját az 5600/1934. évi kormányrendelet a mezőgazdaságot megsegítő alaphól jóváírja. a többgyermekes kisembereknek adókedvezményt nyújt stb. Ebben az irányban kívánja a kormány az adóreformot. a régi adótörvényeket átdolgozni.

Sajnos, éppen adótörvényeink régi volta ma még sok mindennek útját állja úgy, hogy aránylagosan a katasztrális osztályozásnál s így a földadó kivetésénél a kisemberek kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a nagyok. Ez most mind megoldás és reform alatt áll. Az 1929 : XII. tc. 2. §-a értelmében az adómentes létminimum határa emelkedik már a

második és harmadik gyermek után, jelentékenyen emelkedik a 4., 5., 6. gyermek után 2—200 P-vel, a 7. és többi gyermek után 300—300 P-vel, ami igen jelentős.

A régi liberális világ az ingó tőkét nem vonta olyan mértékben a teherviselésbe, mint az ingatlanokat, a fundált vagyont. Ez a liberális politika, mely egész Európában uralkodott, a mult század közepétől kezdődően Magyarországon is rányomta bélyegét a törvényekre, de ezenkívül kétségkívül megállapítható, hogy a vagyon- és jövedelemeloszlás szélsőségei különösen Közép- és Kelet Európában a háború utáni időben mutatkoznak különösen. Ezért vált szükségessé nálunk, Magyarországon is az egész közigazgatási, közgazdasági, társadalmi és közélet reformja, amely munka különösen az utóbbi hat esztendő alatt erőteljesen halad előre.

Ez a gondolat jut kifejezésre azokban az intézkedésekben is, amelyek a földet, a földdel kapcsolatos kisemberek munkáját az eddigieknél jobban megbecsülik. Olasz, német és francia vezérférfiak nyilatkozatai mellett a magyar államférfiak egész sora tett hitet a magyar föld és a kisemberpolitika megbecsülése és érvényesülése mellett.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

A MAGYAR KÖLTESZET ÉS A KLASSZIKUS KULTÚRA.

Nehéz időkben a szemlélődésre hajló természet hamar kész arra, hogy visszahúzódjék önmagába. Nemcsak az egyesek életében figyelhető ez meg, hanem a közösségeikében is. A léleknek ez a befelé fordulása amilyen termékeny s értékes lehet, ugyanannyi veszéllyel is jár. Különösen akkor, ha a saját világának melegebb, otthonosabb zugait kereső ember elveszti kapcsolatát a lét nagy teremtő erőivel, ha a visszahúzódásból elzárkózás, az önvizsgálatból önelégültség lesz. Az ilyen pillanatokban könnyen arra csábulhat különösen egy kis nép szelleme, hogy megfeledkezzen multjának fontos területeiről és a jövőjét alakító erőknek nem egy termékeny lehetőségéről.

Ma Magyarországon az új népiesség s az új nacionalizmus évtizedét éljük. Nép és nemzet ismét divatban van. Ez ellen elvben senki sem tehet kifogást, legkevésbé a magyar szellem multjának ismerője, aki előtt kétségtelen, hogy a népbarát és nemzeties érzület egész irodalmunknak döntően fontos jellemvonása, hogy remekíróink kezdettől fogva a nép világából és költészetéből merítettek s hogy nemzeti klasszicizmusunk elképzelhetetlen lenne népköltészetünk alkotó sugallatai nélkül.

S mégis, ezekben az években, amelyeket könnyen az igazi népi gondolat züllésével s a nemzeties indulatok krízisével jellemezhetnek majd egyszer, ezekben az években, amelyekben nyitabban, mint valaha, tagadtatnak meg európai s magyar szellemi hagyományainknak eszményei és értékei, ezekben az években, amelyekben teljes leplezetlenséggel mutatkoznak meg többek közt a klasszikus kultúra értékeit teljesen relativizáló, sőt kétségbevonó törekvések is, ezekben az

években újra fel kell vetnünk a' kérdést : valóban egész irodalmunk népies-e, benne csak az érték-e, ami a paraszti világból fakadt vagy onnan táplálkozott, s csakugyan idegen, kártékony. nemzeti szempontból értéktelen-e mindaz, amit ma nemzetközi magas műveltség néven szokás már-már megbélyegezni s az igaz magyarság világából kitessékelni?

Nem feladatunk itt e kényes és fontos tárgyat a maga egészében megvizsgálni, utalnunk kellett azonban erre a távolabbi háttérre, hogy legalább egy pillanatra felvillantsuk a magyar irodalom és a klasszikus szellem kapcsolatainak mélyebb és aktuálisabb összefüggéseit is. Ha a magyarság ma, igen helyesen, ismét erősödő érdeklődéssel hajol multja fölé, meg kell látnia abban azt a rendkívül mély és termékeny hatást is, melyet a klasszikus műveltség tett a fiatal, tapasztalatlan, sokhelyütt barbár magyarra.

A magyar irodalom bölcsőjénél az egyház latinnyelvű irodalma áll ; ettől tanulja az újonc az európai írásbeliség minden eszközét, ennek segítségével folyik le a nyelv szövegszerű kiképzése, ez sugallja az új ritmust s ez ajándékozta az új költészet csengetyűjét, a rímet. A magyarországi latinosság kezdetben természetesen csupán a nemzetek felett élő egyházi irodalom helyi változata, tehát teljességgel vallásos jellegű. De az egyház, bár legyőzte az ókor műveltségét és szellemét, mindvégig sáfára maradt értékeinek és közvetítője hatásainak. Igaz, a klasszikus világ motívumai kezdetben csak az egyház mondanivalóinak igazolására szolgálnak, a tanító célú példából azonban nem is oly sok idő múlva már a laikus erkölcsiség érve s igazolása lesz ; a lélek, amely az egyház leckéin kezdett beszélni tanulni, a maga szavaival szólal meg s vallásos himnuszok helyett a világ énekeit zengi. Ma már nem vitás, hogy tévedés lenne a középkort csupán a keresztény aszkézis rideg századainak tartani. A keresztény és az antik szellem összefonódása már a nagy synkretikus rendszerekben eléri helyenként azt a fokot, amelyen már nemcsak eklekticizmusról, hanem szerves vegyületről beszélhetünk, a protorenaissance-ok sora pedig azt bizonyítja, hogy az ókori irodalom tisztelete, az antik jelképek, motívumok és formák, a klasszikus történelem és mitológia ismerete a leg-

vallásosabb korszakokban sem szűnt meg. Mindez, bár gyengébben és hézagosabban, mint nyugaton, a magyar irodalomban is tükröződik. A bájos példa tud a rózsabokorról, amelyen egyformán nyíltak piros és fehér virágok, — ha úgy tetszik : antik életöröm és keresztény aszkézis jelképei ; a Katalin-legendában előttünk folyik le az antik és keresztény bölcsélet világot formáló mérkőzése ; legkorábbi drámai emlékünkön a latin komédia késői sugarai villannak meg ; keresztény kódex-szövegben találkozunk az első magyar hexameterrel ; s egyházi írók a magyar történelem első összefoglalói is, akik szívesen fordulnak antik mintákhoz, mikor őseink dolgait akarják méltó művészettel előadni.

Az, hogy történelmünknek ezt az antikizálását, pontosabban rómaizálását Bonfini, az olasz humanista fejezte be, nem sokat jelent ; az ő előzményei itthon is megtalálhatók. szempontjait, római párhuzamait pedig későbbi magyar költők szentesítik s közvetítik egészen a népköltészet köreiig. Másrészt meg a világias antik szellem úttörői, első jelentős képviselői s későbbi hordozói is nagyrészt a papi rendből kerülnek ki. Janus Pannoniusnak s a körülötte alakulni kezdő, nélküle azonban hamarosan széteső humanista körnek költői kísérletei sem maradnak hatástalanok ; számos folytatójuk akad Zsámbokin s a XVII—XVIII. század latin verselőin át a deákos költőig, akik a klasszikus-költészet formai és tárgyi recepcióját Magyarországon is teljessé teszik. A folyamat első szakasza itt, a világi élményekből fakadó s világi célokat szolgáló irodalom területén is a latin nyelv égisze alatt játszódik le ; a magyar nyelv csak akkor mozog majd szárnyaló szabadsággal a klasszikus formákban, amikor ezeknek beidegződése már megtörtént s az antik eredetű költői díszlet elemei közismertek lettek. De a latin szó akkor sem hallgat el. Balassi költészete, amely mérhetetlenül sokat köszönhet az ókori mintákat s a klasszikus ars poetikát követő újlatin költőknek, már hosszú életű lírai hagyományt teremtett, amikor még mindig számtalan latin vers születik deákos magyar írók újjai alatt.

A reformáció természetesen Magyarországon sem szolgálta túlságosan az antik szellem ügyét ; inkább az ókornak

megszentelt s vallási tekintetben is fontos nyelvei érdekelték, mint a lélek és a formák. Ehhez járul, hogy Erasmus tanítványai errefelé még hamarabb kényszerülnek hitvallásra, mint nyugaton. Oláh Miklós nemzedékének ifjúsága még a humanista lelkesedésé, férfikora azonban már a vallásháborúé. A reformáció nem szakít ugyan a klasszikus régiséggel, de nem egyszer szenvedélyes hévvel támad világias szelleme s ragyogó művészete ellen. Az ókori műveltség és a kereszténység között tátongó szakadék, melyet századok erőfeszítése és türelme feltöltött vagy áthidalt, újra elmélyül. Ezért is odázódik el protestáns országokban a renaissance eszményeinek megvalósulása s ezért lesz a protestáns irodalmakban majd csak másfél század múlva megint friss élménnyé a régiség. akkor, amikor katolikus területeken már-már kiélt mindennappá vált. Ez a kettősség sok mindent megmagyaráz a mi, katolicizmus és protestantizmus közt hányódó XVII—XVIII. századi irodalmunk ellentmondásaiból is. Mit használhatott a reformáció az ókori irodalomból? A történetírókat, a szatirikusokat, a drámaírók közül az iskoladráma korlátaiba foghatókat, de legfőképpen az egyszerű nép számára is hozzáférhető erkölcsi mesék szerzőit. Bornemiszát, mikor az *Elektrát* magyarítja, az erkölcsi tanítás s nem a tragikus forma érdekli elsősorban; Tasnádi haláltánc-éneke teszi át Horátius költeményét; Heltai vallásos elmélkedéssel toldja meg a prózába oldott aesopusi fabulát. Formai értékekre a reformáció korának alig van szüksége, talán azért is engedi aránylag legérintetlenebbül tovább áramlani a széphistóriák felduzzadó folyamában az antik regényanyagot.

Az elnyomott vagy megfélemlített formateremtő kedv a barokk világában kezd ismét magára eszmélni s játékos mohóságában érthetően nem riad vissza a túlzástól sem. A barokk Magyarországon is mindenekelőtt az ellenreformáció művészete, ez pedig tudvalevőleg a legnagyobb mértékben felhasználja a klasszikus régiség elemeit. Nincs még egy ízlés, amely oly hátran vegyített és párosított volna antik erkölcsöt keresztény vallásossággal, antik nyugalmat keresztény extázissal, zárt antik szépséget oldott keresztény pátosszal, mint az ellentmondások, feszültségek, felfokozott

méretek e dús ízlése. A régiség természetesen nem egyszerűen csak díszítő elemeket, játékos ellentéteket, költészeti szokványokat szolgáltat. Főképpen abban a verstenységben, amelyet a kéziratos énekeskönyvek őriztek meg, annak a vidékies ízlésnek világában tehát, amelynek átlagszintjét Gyöngyösi műve mutatja legjobban, e nagyszerű költőé, akit a költészet erkölcsi oldala már alig érdekelt. A kor ormain azonban Pázmány és Zrínyi alkotásai állanak. A magyar bíboros Ciceró a klasszikus latin próza egyenrangú magyar párját teremti meg; Zrínyi pedig az első, sokáig egyetlen magyar költő, aki az antik eposz magaslataiig emeli fel epikai költészetünknek ha nem is nyelvét, de szemléletét, alakformáló erejét s a világot értelmező igényét. Nem véletlen, hogy mind Pázmány, mind Zrínyi tisztelői és folytatói elsősorban a klasszikus ókor alapos értői s igazi hívei közül kerültek ki.

A magasrangú barokk költészet nyugtalan, tüzes fényei a XVIII. század folyamán egyre jobban elhalványulnak. A viharos, heves nyárra hosszú, csendes ősz következik, a rokokó betelt, boldog idillje: az anakreontika, a játékos, könnyen szálló, mesterkéltségek költészete; a pásztoridill, melynek takaros és kecses darabjai már a renaissance óta ott csillognak a nagy idők sodrának zátonyain és az episztola, a kor könnyed bensőségének hű tükröztetője. A magyar irodalomba csak megtörve jutnak el e fények, Faludi nemes prózáján, Amade játékos versein s Mikes bánatos levelein csillognak meg; a rokokó inkább a műveltebbek életformájában, mint az irodalomban játszik alakító szerepet. Az irodalom szélesebb területein a hétköznapiabb, durvább, de alapvetőbb munkát kell egyelőre elvégezni. Meg kell magyarosodnia mindenekelőtt a hazai latin költészetnek, ennek az iskolai és társasági használatra szánt versszerző gyakorlatnak. Ez történik meg a deákos iskola műveiben. Azután — százados véres harcok után — meg kell teremteni egy folyamatos, nyugodt szellemi munka légkörét; klasszikus régiség s modern magyarság találkozásának lehetőségét. Ezt hajtják végre a felvilágosodás és a klasszicizáló ízlés meggyökeresztetői, elsősorban Kazinczy. Ez a páratlanul hajlékony

egyeztető, szenvedélyes gyűjtő és okos szervező két század zürzavara után ismét színvonalat kíván, rendet teremt, célt mutat, ízléselveket kodifikál. Nem sugálló géniusza nagy, hanem fogékonysága. Mikor a világ már a zseniben látja minden igazi alkotás forrását, ő hisz abban, hogy a költészet megtanulható. A klasszicizmusnak éppen ezért is igen nagy szerepet szán az új magyar költészet fejlődésében. Antikizáló hajlámai azonban már Winckelmannon, Schilleren és Goethén nevelkedtek ; eszményei, mint ezekéi, lényegükben renaissance-eszmények ; alapjában véve már ő is a klasszikus és a nemzeti ízlés összeegyeztetésében fáradozott.

Amit Kazinczy az esztétikum síkján akart elérni, a kor három legjelentékenyebb alkotó szelleme mélyebbről indulva készült megvalósítani. Csokonai valami ízeiben, színeiben, nedveiben és formáiban is gyökeresebb szintézisre vágyott ; ő s kisebb tehetségű fűvészkedő debreceni barátai tudták már a szellem parancsát : nem másolni, hanem átélni akarták a régiséget s példáján a maguk törvényére ocsúdni. Az esztétikai neveléssel Kölcsey sem elégedett meg ; a lényegét másban látta. Egyrészt a belső idomok klasszikus tisztaságában ; ezt akarta ellesni a népdaltól is. Másrészt az ókor művelődésbölcseleti értelmezésében ; mikor nemzeti hagyományaink útját és értelmét kutatta, az antik szellem kibontakozásának törvényeire figyelt. Legmélyebbről azonban Berzsenyi indult s legmagasabbra is ő hágott. A költészet jelentőségéről minden kortársánál nagyarányúbb véleménye volt. Számára az antikvitas nem stiláris szabály, nem fejlődéstörténeti példa, nem kultúrélmény, hanem az erény, az emberméltóság és az életteljesség közvetlen megtapasztalása : az életélmény. Ezért telnek meg költészetében az antik formák egyéni, magyar, sok ponton romantikusan modern tartalommal ; ezért láthatta s mutathatta oly meggyőző hitelességgel a magyarságot az antik szellem sugárzó fényében.

A XIX. század elején kibontakozó antikos ihletű költészet páratlan formaképző és ízlésnevelő hatása mellett a magyar életeszmények kialakulására is döntő befolyást gyakorol : a magyar-római jellemnek az az összefonódása, amely

annyira jellemző egész reformkorunkra, költők álmaiban válik először láthatóvá. A történelem azonban más irányban halad. A nemzeti érzés, az önkifejezés erosa egyre jobban eltereli a figyelmet az örök formákról. Virág s Berzsenyi az antik példák sugallatára a magyar nemzeti érzést is általános emberi magaslatokra igyekezett felemelni még, a romantikus nemzedék azonban már a magyar előidők mithoszáat állítja a görög helyére. A honfoglalást éneklő époszok formája még antikos, istenviláguk azonban már romantikusan magyar. A Zalán futásának s Vörösmarty egész költészetének legfeljebb néhány külsőséges technikai elemet s egy-két formát kölcsönöztek az ókori klasszikusok, a zománc, mely e legnagyobb romantikusunk antikos műveit bevonja, jellegzetesen modern. A klasszicizáló költészet másik megdöntője a népi, politikai ihletű realizmus. Ez ha felhasználta is valamit az ókor anyagából s szelleméből, legfeljebb politikai s erkölcsi példáit s eszméit hasznosítja; mint Petőfi is, aki sorsdöntő órákban a római férfiaság eszményeit idézi fel a magyar ifjúság előtt. Ha Kazinczy klasszicizáló ízlése a tiszta szépség s a szigorú forma nevelőiskoláját ajánlotta az új magyar irodalomnak, a negyvenes évek írói a tények ismeretét, a cselekvő ember realizmusát. Aki szereti a szellem útját valami belső törvény léptei szerint mérni, nyugodtan mondhatja: erre a lépésre szükség volt, hogy idealizmus és realizmus tézise s antitézise után létrejöhessen nemzeti klasszicizmusunk szintézise.

Ha nemzeti klasszicizmusunk s a klasszikus műveltség kapcsolatait vizsgáljuk, első látásra meghökkenítő, mennyire hiányzanak a legnagyobbak, Petőfi, Arany, Kemény, Gyulai műveiből az ókori motívumok. Mintha a herderi Homér-Oesszián párhuzammal, Arany Aristophanes-fordításaival, Kemény politikai s történelmi utalásaival, Gyulai Horatius költeményével ki is merülne a számbajövő anyag. Pedig tudjuk, mindegyikük mély klasszikus műveltséggel rendelkezett s az ókor sugalmazó erőt a maga műveiben is értékesítette. De ők nem anyagot, hanem valami mást kerestek és találtak a régiség alkotásaiban: példát arra, hogy a magukéból teremtsenek nagyarányú költői világot, úgy mint a görögök:

a szerves növekedés törvényeit követve. Tárgyat és formát is, de elsősorban mégis teremtő elvet tanultak a klasszikus régiségtől. Elvrendszerük, mely inkább ráeszmélésből, mint tudatos utánzásból alakult ki, lényegében klasszikus. Anyag és forma, erkölcsi és esztétikai elv ellentéte feloldódik műükben, mely egyaránt őrzi a rokonságot a természet s az emberi szellem alkotásaival. Az a kivételes mélységből feltörő s rendkívüli formai tisztaságra törekvő alkotó erő azonban, mely alkotásaikat létrehozta, csak kicsinyes viszonyok közt, erős nemzeti elnyomás idején található teret s tárgyat magának. Ezért is oly töredékes nemzeti klasszicizmusunk, ezért van romantikus izgalommal aláaknázva, ezért szívja leg-gazdagabb nedveit irodalom alatti, vegetatív rétegekből. Mintha Goethe világában a görögség helyét a nép foglalta volna el. Így, ilyen klasszikusan magas és általánosan emberi szempontból kell megítélnünk klasszikusaink, elsősorban Arany és Gyulai népiességét. Nem irodalmi divat dobja fel a nép világot tudatuk felszínére, nem is az elzárkózás nádas sűrűje számukra a nép, mint későbbi s mai epigonok számára. A népi elv náluk egyenrangú rokona az antikvitás teremtő elvének: a népi rétegekből jó az a természeti erő, mely kitölti azt a monumentális, európai érvényű formavilágot, melyet nagyjaink akarata felépített, élettellel átítatni azonban egymaga aligha lett volna képes.

A század vége s a századforduló antikizáló irodalma alig ér el új eredményeket; feloldja inkább, mint elmélyíti klasszicizmusunk ókor-élményét. Az ókori szellem és művészet ismeretének, átélésének olyan példái, mint az antik műveltséget öntudatos önállósággal bejáró s az ókor termékenyítő lehetőségeit elmélyedve mérlegelő Péterfy Jenő, vagy a pogány életörömet rajongva ünneplő Némethy Géza, a kivételek közé tartoznak. Az általános képet inkább a klasszikus anyag feldolgozásának sokoldalúsága, mint mélysége s nagyvonalúsága jellemzi. A kor alig adott eredeti s önálló géniust; ez antikizáló költészetén is megérzik. Több eredményt látunk a klasszikus régiség, az európai s a magyar humanizmus történelmi s költői anyagának tudományos feltárása s népszerűsítése terén. A századforduló nemzedékei-

nek köszönhető kiterjedt, nagyobb részben ma is használható antik vonatkozású fordításirodalmunk, ekkor vetették meg komolyan számbajövő klasszika-filológiánk alapjait s e kor néhány tudósának köszönhetjük, hogy a magyar humanizmus latin irodalma nem merült egészen feledésbe.

A századvég, ismétljük, inkább gyűjtött, rendezett, tanított s szabályozott, mint alkotott. Érthető hát, hogy az irodalmi forradalom legjelentékenyebb műveiben a régiségnek is azokat az elemeit emelte ki, amelyek alkalmasak voltak a közkeletű epigonizmussal való szakítás bizonyítására. Az ókor akadémikus felfogásával ellentétben tehát egyrészt az antik szellem arisztokratikus elzárkózottsága, másrészt véres és halálos félelmetessége nyert új hangsúlyt. «Gyűlöllek, távol légy, alacsony tömeg», — halljuk a fiatal Babits gögös hangját s nem sokkal ezután felzendülnek a *Luodameia* szépséggel, zenével s véres borzalommal átítatott kórusai is. Adynak — aki különben e kor legkevésbé antik s leginkább barbár szelleme — Adynak néhány idetartozó költeményét az egyéni élmény és szenvedély parázslása teszi különösen érdekessé. Az élmény később tisztul s elmélyül, nemcsak Babitsnál, akinek költészetében klasszikus régiség és modern magyarság, sőt aszkétikus kereszténység találkozik ismét termékeny frigyen s akinek műve kétségtől modern antikizáló költészetünk legnagyobb értékét képviseli, hanem társainál is, elsősorban Kosztolányinál, Juhásznál, Tóth Árpádnál. Kosztolányi a folytonos tisztulás és elmélkedés útján jut el első köteteinek ájult hangulatlírájától *A véres költő* lélektani rémeklésén át a Marcus Aurelius-óda csodálatos szárnyalásáig. Tóth és Juhász költészetében a szecesszió külsőleges, tetszetős klasszicista díszítőelemeinek helyére egy sajátságos mélabús, pannon-antikvitas élménye lép; ők a magyar föld klasszikus emlékei köré fonnak tiszta és megindító költő fiúért.

A fiatal s legfiatalabb nemzedék ilyen irányú törekvéseire csupán utalhatunk. A nagy fordulat, mely a nyugati és a magas polgári ihletű költészet tereiről ismét a magyar nép világa felé terelte az érdeklődést, szemünk előtt játszódott le. A nemzeti, sőt népi tárgyak és formák kultusza az

elmúlt évtized folyamán szinte kötelezővé vált s nem egy vonatkozásban költészetünk megújulását eredményezte. Ma már szinte a költői jómodor szabálya, hogy aki verset ír, a népies hangon is megszólaljon. Annál figyelemreméltóbb tehát az az állandó s egyre termékenyebb érdeklődés, amellyel fiatal költőink egy része megint az ókor szelleme s költészete felé fordul; lassanként egy új klasszikus áramlat egyre erősödő sodrását érezhetjük s ezzel együtt minden antikizáló költészet alapkérdéseinek újrafelvételét várhatjuk.

Nincs módunk rá, hogy az ilymódon felvetődő problémák egész sokaságát megvitassuk, néhány, különösen magyar szempontból fontos mozzanatra mégis szeretnénk utalni legáltalább. Irodalmunk klasszikus vagy antikizáló hagyományának futólagos áttekintése is arról győz meg, hogy, jóllehet a fejlődés minden állomásán együtt is szerepelnek, a latin s a görög befolyások szféráit el kell választanunk egymástól. Erre nemcsak az antik világ mind elmélyültebb s pontosabb ismeretének kell készítenie bennünket, hanem azon hatás különbözőségének is, mely a latin s a görög génusz részéről érte szellemünket s költészetünket. A példakép mindig mítosz is egy kissé: a nemzetek és nemzedékek a maguk igazolását, vágyaik teljességét, törekvéseik előfutárát keresik választott mintáikban. S a tapasztalat azt mutatja, hogy a latin szellemet inkább a műveltség közös formáit kereső, az ész és a fegyelem szavát követő írók, a görögöt a génusz ragyogó s magános útját járó vagy kereső költők engedik magukra hatni. A jelenségnek történelmi okai is vannak. A görögség mélyebb ismeretéről nyugaton is csak akkor beszélhetünk, mikor Hellasz már a természet erőivel rokon, az istenek mintájára alkotó lángelme legfőbb példája lett. A szélesebb rétegeket magába foglaló közművelődés nevelője viszont Európaszerte kezdettől fogva a latinitás volt. Magyarországon ez a kettősség még fokozottabban megfigyelhető. Tévedés lenne természetesen a latinitást pusztán iskolamesteri pálcának és deresnek, a görögséget pedig kizárólag a lelket kalandra hajszoló borszesznek, mámort adó itálnak tekinteni. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a görög szellem mély s közvetlen átélése nálunk mindig csak kivételes egyéni-

ségeknak jutott és jut osztályrészül. S ez talán jó is így : a görögség sok mindenre lehet példa : a lángelme páratlan gazdagságára, a lélek végtelen sokrétűségére, a kifejezés felülmúlhatatlan plaszticitására, de arra is, hogy a démonok felfalják azt, aki önfeledten játszik velük, hogy a világra szóló láng alig egy század alatt felégetheti a népet, amely fellobbantotta. Nem lehetünk görögök. Nemcsak azért, mert keresztény évszázadok élményei vannak közöttünk, hanem azért is, mert a görög szellem útja a magát eltékoztató gényét. A latinitás, a kereszténységgel átítatott antikvitas műveltségünk szilárd alaprétege volt s reméljük marad is ; a görögség, úgy hisszük, fermentuma lehet csak, de kell is, hogy az legyen.

Ennek feltétele azonban, hogy az ókor szelleme s művésze halott hagyományból eleven léletté legyen. Bizonyos, hogy mindnyájan, hívei és ellenségei egyaránt, bizonyos érzelmes elfogultsággal nézzük a klasszikus ókort ; félve vállalkoznánk rá, hogy élő s holt elemeit különválasszuk. Pedig nem utolsó sorban e szétválasztástól függ, mennyire válhatik megint élő valósággá közöttünk. A szellemi élet ismerői jól tudják, hogy csak az él igazán, ami termékenyülni és termékenyíteni képes. Tudnunk kell : az ókor műveinek egy része a történelemé : ereklye, muzeális érték. Tovább élhet és hathat azonban a nagy emberi és művészi példa, az alkotó erő, mely ott szunnyad örök alkotásaiban s az ifjúság érintéseire mindegyre felserken, hogy «pajtás-hagyomány» legyen, azzá, aminek egyik szeszélyes rajongója évekkkel ezelőtt nevezte. Mit adhat tehát a klasszikus ókor a magyar szellemnek, azon túl, amit mint iskolai tantárgy ismeretanyagban, az ítélőerő s ízlés mintáiban nyújt ? Első sorban azt, amit meghódítunk, magunknak «kinézzük» belőle, amivel megtermékenyít bennünket.

Az antikvitas tehát, ezt bizonyítja európai történelmünk. nem csupán örökségünk, hanem immár életünk része, jövőnk formálója, feladatunk is. Ha napjainkban megint gyakran szó esik a klasszikusok élő tiszteletéről, akkor több forog kockán, mint történelmi képződmények magyarázata vagy újraélesztése. A különböző izmusok hideglázai után lassú

tisztulás felé vágyunk. Elöntött bennünket az anyag: a nagy forma felé nyújtjuk ki kezünket. Tömör és tartós esszenziákat keresünk, nem a tények zsúfolt tömegét s a démon erőszakát. A szépség örök eszményét egy új világba kell átmen-tenünk, amely abban látja dicsőségét, hogy megújítja a barbárságot; a technika, a pszichoanalízis, a szociológia, az új kollektív politika korában a humanitásért, a személyiség egységéért és autonómiájáért folyik a harc. Tévedés lenne azt hinni, hogy az ókor humanisztikus szellemének és művészi ízlésének ápolása egymagában előbbre vihetné a modern műveltséget. Az antik klasszikusok nem egyedülálló példák; a kereszténység alkotásai — hogy csak a legmélyebb ihletforrások egyikét említsük — legalább annyi erőt és értéket képviselnek, mint azok. Tudnunk kell azt is, hogy a tökéletesedés útja a művészetekben, még inkább mint másutt, az egyéni erőfeszítésé. Mégis, a klasszikus elv, mint a ma már egészen személytelen, szinte eszmévé finomult ókori műveltség örök érvényűnek érzett betetőzése, komoly segítséget nyújt talán szépség és munka, álom és hétköznap, természet és technika, egyén és közösség szellemi összefoglalására.

De mindez lehet pusztán csak a költők dolga. Van azonban a kérdésnek olyan vonatkozása is, mely műveltségünk egészét érinti. Tagadhatatlan, hogy a magyar irodalom antik kapcsolatai nagy tömegükben másodlagosak; ezt sokszor szemére is vetik, holott a műveltebbek széles rétegei nyugaton is csak mások, szakemberek s kivételes alkotó lángelmék segítségével jutottak s jutnak el az eredeti forrásokhoz. Igaz az is, hogy azok a találkozások, amelyekben a magyarság és klasszikus régiség teremtő összefonódásának lehetünk tanúi, csupán csak ritka, magános szellemek életében és alkotásaiban játszódtak le. De ami körülöttük van, az átlagos magyar deáki szellem — hogy ezt a bájos régi elnevezést használjuk — mindvégig igen fontos eleme műveltségünknek s jellegzetes színt képvisel az európai antikizáló irodalomban is. Nem oly önfeledten s természetesen gazdag, mint a román népeké, nem oly sokrétű s oly alapos, mint az angoloké s nem oly tépett és problematikus, mint a németeké; de nagy multra tekinthet vissza, szép s meghatározó értékei vannak

s belső folytonossága századok viharai s válságai közt sem szakadt meg. Sezen a területen nemcsak a költőknek, hanem mindnyájunknak elejthetetlen kincse és feladata a klasszikus régiség kultusza. Tudjuk, az európai műveltség egységét a kereszténység teremtette meg, de az is kétségtelen, hogy azt az elvet, amelynek ez a műveltség páratlan változatosságát, a legmélyebb, már-már halálos válságokból is feltámasztó életerejét, a többi kontinens fölött kivívott elsőbbségét köszönheti: a teremtő, vállalkozó, kutató, önmagát és a világot mindegyre újraformáló egyéniség elvét a klasszikus ókortól kapta földrészünk, nekünk, magyaroknak is tágabb hazánk. Különösen ránk, kis népekre nézve fontos tehát, hogy tudjuk: klasszikus hagyományunk s élő klasszikus kultúránk eleven teremtő aktivitásunk záloga s az európai kultúrával való felbonthatatlan egységünk biztosítója. A kereszténység tágabb közösségébe beletartozik a keleti kereszténység is; kelet és nyugat, ha úgy tetszik: Ázsia és Európa alkati különbségét akkor ismerhetjük meg igazán, ha az autonóm egyéniség kultúrát teremtő hatásait figyeljük meg, ha annak a szellemnek történelmi útjait követjük, amely először a görög «paideia» művelődési eszméjében, európai kultúránk egyik legértékesebb örökségében áll előttünk.

KERESZTURY DEZSŐ.

AZ ARAB VILÁG.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Az arab világ Észak-Afrikára és Elő-Ázsiára terjed ki. Újkori történelmében vörös fonálként húzódik végig a nyugati gyarmatos hatalmakkal folytatott küzdelme. Ez politikailag más és más eredményekre vezetett az egyes területeken.

Faji és nyelvi szempontból négy külön részre tagozódik az arab világ. Afrika északnyugati partján sorakoznak az Atlasz-hegység országai: Marokkó, Algéria, Tunisia és Libia. Valamennyit *Maghrib* («nyugat») névvel foglaljuk össze. Valamennyit a hámfajú *berberek* lakják. A VII. század óta vérükbe arab vér keveredett, de magukat nem tartják arabnak. Ellene is szegültek a rómaiaktól kezdve minden idegen hódítónak. Ugyancsak hámi nép, a *kopt*, telepedett meg a Nílus mentén és megalapította a fáraók birodalmát. A VII. század óta az ő vérük is keveredett az arabokéval, de csekélyebb mértékben, mint Maghribban történt. Ismét külön része az arab világnak Elő-Ázsia a Taurus-hegység és az arab sivatag között. Lakóit már fajilag is arabnak kell tekintenünk, bár vérük sok régebbi népesség vérével keveredett. Az arab világ negyedik része Arábia, a tisztafajú arabok földje.

V.

Mikor 754-ben al-Manszúr abbászida khalífa trónralépett, levelet írt a tunisiai Kajrawánban székelő helytartóhoz s azt követelte tőle, hogy tegyen neki hűségesküt. A helytartó nemcsak megtagadta ezt, hanem körlevélben szólította fel

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 189. számában.

a nyugaton élő muszlimokat, hogy tagadják meg az engedelmességet az Abbászida khalifáknak. Így kezdődött Maghrib függetlensége. Néhány év múlva az Abbászidák ugyan elfoglalták Kajrawánt, de uralmukat nem tudták az egész Maghribra kiterjeszteni. Marokkóban 788-ban az Idriszidák síita dinasztiaja önállósította magát Alí fia: Haszan lezármazóinak uralma alatt. A khalifák nem háborgatták őket, holott 800-ban a marokkói és az egyiptomi határ közötti területből Ifríkija néven külön tartományt alakítottak Kajrawán meghódítójának utódai: az *Aghlabidák* uralma alatt. Százéves uralmuk alatt virágzott fel a Földközi-tengeren a kalózkodás. Állandóan fosztogatták tengerészei az olasz, francia, corsicai, maltai és sardíniai partokat, sőt 827-ben elfoglalták Siciliát. Még Rómától néhány kilométernyire, a Tiberis torkolatába is felhajóztak.

Az Aghlabidák vesztét egy fontos síita szekta okozta: az *ismáilitáké*.¹ Kezdetben csak vallási mozgalom volt. a IX. század második felében azonban politikai irányba terelődött. Akkor szervezte Irákban a szekta követőit titkos társasággá egy Abdalláh nevű iráni. Sokan ebben a társaságban látják az európai szabadkőművesség eredetét. Abdalláh tábora nőttön-nőtt. Különösen a belőlük alakult *karmatiak* kommunisztikus mozgalma terjedt el igen gyorsan Irákon kívül Szíriában és Kelet-Arábiában s dacolt a leveretésükre küldött hadseregekkel is. A IX. század végén a mozgalom a berberek között is termékeny talajra talált, különösen azóta, hogy közéjük érkezett Abdalláh lezármazója. Ubajdalláh, aki Álínak Fátimától született egyenesági lezármazójának jelentette ki magát. Híveinek 910-ben sikerült

¹ Midőn Alít 661-ben meggyilkolták, hívei: a síiták nem ismerték el Mu'áwija szíriai helytartó khalifátusát, hanem Alí lezármazóit ismerték el *imámoknak*, azaz gyülekezetük vezetőinek. A síiták nagy többsége Alí 12. egyenesági lezármazóját, a 873-ban született és titokzatosan eltűnt Muhammadot tartja *mahdí*-nak, azaz Messiásnak. „aki eljő az idők teljességében”. A síiták kisebbsége azonban a 7. imámot: Iszmáilt tekinti mahdínak, — innen a szekta neve: iszmáiliták. Szerintük Iszmáil nem halt meg, hanem eltűnt. Misszionáriusai a Qur'ánt allegórikusan értelmezték.

Tunisiát elragadni az Aghlabidáktól, Ubajdalláh pedig, mint khalífa, elfoglalta trónjukat. Neki és utódainak, a *Fátimidáknak*, hamarosan Marokkó kivételével egész Ifríkiját, 970-ben pedig Egyiptomot is sikerült elfoglalniok. Győztes hadvezérük a Nílus jobbpartján, nem messze a delta elágazásától, megvetette *Kairó* alapját. 973-tól 1171-ig ott székeltek a Fátimidák. Hatalmukat kelet felé, Palesztinában és Szíriában is kiterjesztették, nyugati tartományaikat azonban elvesztették. Marokkóban két berber dinasztia: a XI. század derekán az *Almoravidák*, félévszázaddal később az *Almohádok* kerekedtek felül. Uralmuk Spanyolországra is kiterjedt, sőt az Almohádoké egész Ifríkijára is.

Az északafrikai államok közül csak Marokkó tudta megővni függetlenségét, saját dinasztiai alatt. Az Almohádok letűnével a XIII. század közepétől a XV. század közepéig a *Marínidák*, utánuk 80 éven át a *Wat'aszidák* uralkodtak. 1544-ben a *Sarífo*k kerültek uralomra, Alí fiának, Haszannak leszármazói, s kisebb megszakításokkal ők uralkodnak ma is Marokkóban.

Tunisiában az Almohádokat egyik alvezérük családja: a *Hafszidák* váltották fel. Uralmuk 1228-tól 1534-ig tartott. A béke és a jólét kora volt ez. Különösen az olasz kereskedő köztársaságokkal ápolták a kereskedelmi kapcsolatokat. 1534-ben Khajraddín Barbarossa kalózkapitány foglalta el Tunisiát II. Szulejmán oszmán szultán nevében. A következő évben V. Károly császár visszaállította a Hafszidák uralmát és spanyol helyőrség védelme alá helyezte, 1574-ben azonban ki kellett vonulnia. Attól fogva Tunisia az Oszmán Birodalom tartománya volt a *dej* uralma alatt. 1705-től kezdve azonban az oszmán helyőrség maga választotta az uralkodót: a *bejt*.

Algéria fővárosát: Algírt 1516-ban elfoglalta Urudz Barbarossa lesbosi kalandor s három évvel később testvérét: Khajraddínt az oszmán szultán nevében kormányzónak nevezte ki. 1551-ben egy másik kalózkapitány, Dragut, Tripolit foglalta el a máltai lovagrendtől az oszmán szultán részére. Algériát 1671-ig Istanbulban kinevezett pasák kormányozták. Akkor, akárcsak Tunisiában, az oszmán katonaság

választott *dejt* a maga köréből. A *dej* hatalma vetekedett a pasáéval, mígnem 1710-ben a két méltóságot a *dejében* egyesítették.

A Fátimidák tehát nagy hibát követtek el, amidőn székhelyüket Tunisiából Egyiptomba tették át. Ezért vesztették el Maghribot. Hatalmukban meggyengülve, Elő-Ázsiában is tért vesztettek a szeldzsuk-törökökkel szemben, akik a XI. században Szíriát és Palesztinát elfoglalták tőlük. Uralmukat a keresztes háborúk történetéből jólismert *Szaláddin* (voltakép Szaláhaddín) döntötte meg. Ő alapította az *Ajjúbidák* dinasztiáját, amely szunnita volt és 1171-től 1260-ig uralkodott Egyiptomban. Saját rabszolgatestőreik: a *mamelukok* döntötték meg uralmukat; ezek 1517-ig uralkodtak. Akkor I. Szelim szultán elfoglalta Egyiptomot, a kormányzó török pasa ellenőrzésére azonban 24 *mameluk bejt* nevezett ki. Így azután a *mamelukok* ismét elhatalmasodtak s teljesen hatalmukban tartották a török kormányzót. A *mamelukok* hatalmát I. Napoléon törte meg. 1798. július 21-én a piramisokmenti csatában leverte őket s mikor elhagyta Egyiptomot, néhányat közülük saját testőrségébe vett fel, a többit 1811-ben a szultán helytartója, Mehemed Alí irtotta ki. Attól kezdve mindmáig ennek az albán származású katonának a dinasztiája uralkodik Egyiptomban. 1922 óta királyi méltóságban.

VI.

Észak-Afrikában tehát az Abbászidák óta vagy bennszülött, vagy török katona-dinasztiák uralkodtak a berber-arab keveréképességen. Ha már a tisztafajú arabban is hiányzik a szervezőképesség, a berberben ennek nyomát sem lelhetjük. Igaz, hogy olyan óriási területen, mint amilyen Észak-Afrika — s a középkorban még Spanyolországot is hozzá kellett számítani — a modern közlekedésügy térhódításáig még oly tehetséges hadvezér és szervező politikus sem boldogult volna. A földrajzi viszonyok is kedveztek a politikai széttagolódásnak, a berberök ősi törzsi szelleme pedig igazán lehetetlenné tette még kisebb politikai egységek zavarmentes kialakulását is.

Mi sem természetesebb, mint hogy Észak-Afrika zűrzavaros állapotai nagyon kedveztek a nyugati népek térhódításának. A VIII. századtól a XI. századig a Földközi-tenger jóformán arab tó volt, akkor azonban a normannok elragadták Sziciliát és Dél-Itáliát s le-lecsaptak Tunisiára és Libiára is. Később különösen Venezia, Genova és Pisa folytatott élénk kereskedelmet az északafrikai partokkal, főleg azonban Egyiptommal. A XV. század végére a spanyoloknak sikerült teljesen lerázni magukról a muszlim jármot. Még folyt a *reconquista*, midőn Portugália már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a mórokat Afrikában is üldözőbe vegye. Így került portugál kézre 1415-ben Ceuta. Attól kezdve Portugália állandóan beleavatkozott Marokkó ügyeibe, míg nem 1578-ban döntő vereséget szenvedett Kaszr al-Kabírnál I. Abdalmalik sarífida uralkodótól. Spanyolország viszont Algéria és Tunisia partjain szerzett magának sok kikötőt, de a XVI. század végére csaknem mind elvesztette.

Az első európai hatalom, amely Észak-Afrikában tartósan megvetette a lábát, Franciaország volt. A francia befolyás I. Napoléon egyiptomi hadjáratával (1798—1801) kezdődött. A nagy corsicai igen messzemenő célokat tűzött ki maga elé. Egyiptom meghódításával ugródeszkára akart szert tenni India felé. Terveit azonban keresztülhúzta az oszmán hatalom katonai ellenállása. Hadjáratának mégis van két maradandó hatása. Kíséretében kiváló tudósok voltak. Közülök François Champollion grenoble-i licéumi tanár a hieroglif-írás megfejtője és ezzel az egyiptológia megalapítója lett, J. M. Lepère mérnök pedig a Suez-csatorna első tervezetét készítette el. Pénzügyi és szellemi téren a francia befolyás 1904-ig igen erős volt a fáraók országában, míg nem a brit befolyás kiszorította.

A voltaképeni francia térhódítás azonban 1827-ben kezdődött Maghribban. A francia kormány adósa volt az algériai dejnek még a direktórium korából származó gabona-szállítmányokért. Mikor e miatt a dej szöváltásba elegyedett Deval francia konzullal, legyezőjével areulütötte a konzult. Ez a «legyezőcsapás» (*coup d'éventail*) Algir kikötőjének blokádjára vezetett. A francia katonai beavatkozást azon-

ban egy másik incidens váltotta ki. 1829-ben Algírban tüzeltek egy francia hajóra, amely fegyverszüneti lobogót viselt. Erre a francia csapatok bevették Algírt, a dejt pedig deportálták. A tulajdonképeni hadjárat csak az 1830. évi forradalom után indult meg. Nem volt könnyű a franciák dolga. Már 1832-ben veszedelmes ellenségük támadt Abdalkádir (más kiejtéssel: Abdelkader) maszkarai amír személyében, aki az egész országban felgyújtotta az ellenállás lángját és 15 évig dacolt a franciákkal. Legyőzetésével a franciák megvetették lábukat a partvidéken. Az ország középső részében azonban csak Tunisia megszerzésével szilárdult meg a francia hatalom, a Szaharába nyúló déli részét pedig csak a XX. században hódította meg Ch. Jonnart ezredes.

Algéria katonai meghódításánál fontosabb azonban, hogy a franciák meghódították a bennszülöttek *lelkét* is. Ez az apostoli lelkű Ch. M. A. Lavigerie biboros műve volt. 1868-ban mint Algír püspöke, térítő és rabszolgaellenes céllal megalapította a «fehér barátok» (*pères blancs*) rendjét. Misszionáriusainak ezt a tanácsot adta: «Ne térítésre törekedjete, hanem a szívek megnyerésére!» Kórházakat, iskolákat építtetett; misszionáriusai mint betegápolók, földművesek és tanítók jelentek meg a nép körében.

Algéria nem francia gyarmat, hanem 1881 óta Franciaország integráns része. Termékeny föld jutott vele a franciák birtokába. Mezőgazdaságát és állattenyésztését európai színvonalra emelték. Narancsa, datolyája és borai igen keresettek az anyaországban.

Algéria meghódítása maga után vonta Tunisia megszerzését is. Katonailag egyszerű hadművelet volt, de annál nagyobb hullámokat vert a világpolitikában. A Siciliától csak 140 km-re fekvő Tunisia iránt a római köztársaság kora óta Itália állandóan érdeklődött. Hiszen ott volt a legnagyobb főnőci gyarmat: Karthágó. Ez a sémi kereskedőváros nagy száka volt a terjeszkedő római hatalom szemében s csak 120 éves elkeseredett küzdelem árán sikerült legyőzni és elpusztítani. Az *Italia unita* megalakulásával kezdődik Olaszország érdeklődése Tunisiában. Az 1868. szeptember 8-án Golettában megkötött szerződés az ország egész

területén biztosította az olasz vállalkozás és munka védelmét. Az olasz bevándorlás azóta nőttön-nőtt: a második világháború előtt már 104,000 franciával szemben 94,000 olasz élt Tunisiában. Nem is csoda, hogy a franciák, akiknek befolyása 1862-ben kezdődött, féltékenyek voltak az olaszokra s felhasználták az első kínálkozó alkalmat az ország meghódítására. 1881-ben krumir törzsek törtek Tunisiából Algériába. Megfékezésükre a francia haderő Bréart tábornok parancsnoksága alatt bevonult Tunisiába és május 12-én VI. Muhammad bejt az ú. n. bardói szerződésben arra kényszerítette, hogy a tényleges hatalmat a franciáknak adja át. A fiatal olasz nagyhatalom még nem érvényesíthette jogait fegyverrel, tehát rászánta magát arra, hogy május 20-án csatlakozzék Németország és Ausztria-Magyarország 1879-ben kötött szövetségéhez s így megszületett a Hármasszövetség.

Tunisia nem francia gyarmat, hanem védnökség. Legfontosabb belső kérdése az ott élő olaszok helyzete. E miatt Olaszország csak 1896-ban ismerte el a francia védnökséget, véglegesen azonban csak 1935. január 7-én rendezte a Mussolini—Laval-egyezmény, a francia álláspont javára.

Míg Tunisiában csak a két «latin nővér» vetélkedett egymással, Marokkó a XIX. század második felében az összes nyugateurópai hatalmak Érisz-almája lett. Csak az 1904. április 8-án kötött brit-francia egyezmény biztosította Franciaországnak a hatalmi túlsúlyát, ezzel szemben azonban véglegesen elismerte a brit uralmat Egyiptomban. Sokkal nehezebb volt a német igények kielégítése. Németország, különösen a Mannesmann-féle vasipari konzern révén, gazdaságilag nagyon is érdekelt fél volt Marokkóban. Két súlyos külpolitikai válság (1906 és 1911) után végül is Németországot a francia védnökség elimerése ellenében a franciák a Congo mentén területátadással kártalanították.

A *pénétration pacifique*, Marokkó békés meghódítása azonban már 1904-ben megkezdődött. A legnagyobb érdeket H. Lyautey tábornagy szerezte, aki 1912-től 1925-ig volt főbiztos. Egy maroknyi katonasággal akkora területet hódított meg, mint a trianoni Magyarország volt. A bennszülöttek apjukként tisztelték, s mikor 1925-ben búcsút vett

Marokktól, az egyik törzsfő e szavakkal vált el tőle : «Fiaink Lyauteyval kelteznek majd Marokkó történetét.»

Sokkal nehezebb volt Spanyolország helyzete Marokkóban. A franciákkal még 1904-ben elismertette saját érdekeltségét az északi Rif-területen. 1912-ben névlegesen meg is vonták Spanyol-Marokkó határait, a valóságban azonban a spanyol helyőrségeknek súlyos és a legtöbbször sikertelen harcokat kellett vívniok a rif-kabil-törzsekkel, különösen az első világháború után. Akkor lépett fel egy igen tehetséges törzsfő, a «rifkabil Napoléon», Abdelkrím és olyan súlyos csapást mért a spanyolokra, hogy Francia-Marokkót is komolyan veszélyeztette. Csakis Franciaország katonai közbe lépésével sikerült leverni 1926 májusában.

Marokkónak világforgalmilag a legértékesebb pontja a Gibraltári szoros déli partja. Tingísz néven már a föníciaiak gyarmatot alapítottak ott, amely Tanger néven a rómaiak korától kezdve mindmáig szerepet játszik. Észak-Afrika minden népvándorlása nyomot hagyott ezen a festői városon, amely mindannyiszor gazdát is cserélt. Igazi politikai jelentőségre 1704-ben emelkedett, mikor Nagybritannia elfoglalta Gibraltárt, mert azóta arra törekedett, hogy ha Tanger nem lehet brit, legalább nemzetközi legyen. 1912-ben az érdekelt Franciaországgal és Spanyolországgal kötött egyezményében ezt el is érte és 1928-ban Olaszország hozzájárulását is biztosította. A spanyolok ezzel szemben Tangert Spanyol-Marokkó lényeges tartozékának tekintik és sosem mondtak le róla, hanem kihasználva a második világháborút. 1940 novemberében megszállották. Így Afrika egyik viharos sarka lekerült a politikai érdeklődés homlokteréről.

Tanger éppen úgy, mint Gibraltár, a Suez-csatornának köszönheti nagy világpolitikai jelentőségét. Valóságos regény az, hogyan készült el az Óvilág legfontosabb hajózási útvonala. Már az egyiptomi fáraók, a római császárok, az arab khalffák belátták, mennyire szükséges a Földközi-tenger és a Vörös-tenger közötti közvetlen, víziúti összeköttetés. Meg is való sították, csak hogy nem a Suez-földszoros átvágásával, hanem a Nílustól a Vörös-tengerig vivő csatornával. Az újkor hajnalhasadásával a világforgalmat a nagy felfedezések az óceánokra

terelték, a Földközi-tenger pedig elnéptelenedett és több mint három évszázadra dermedt, mély álomba merült. Csak I. Napoléon egyiptomi hadjárata hozta ismét szőnyegre a Szuezi-csatorna, ezúttal már a Szuezi-földszoros átvágásával létesítendő víziút, kérdését. Francia ember, Ferdinand de Lesseps, alkotta meg a csatornát, bár nem a saját, hanem Alois von Negrelli lovag osztrák mérnök terve alapján. Nemzetközi vállalkozás volt a Szuezi-csatorna, csupán az a nagyhatalom *nem* támogatta a megépítését, amely ma világhatalma főütőerének tekinti. Mert Nagybritannia a brit-francia jóviszonyt féltette az új víziúttól s a brit tőke egyetlen pennyvel sem járult megépítéséhez, sőt 1869, a csatorna megnyitása után is teljes érdektelenséget tanúsított iránta. Csak 1875-ben lett a csatorna jövedelmező üzleti vállalkozás, mert akkortájt már elterjedtek a gőzhajók, amelyeknek nagy üzemköltségbeli megtakarítást jelent a Szuezen át vivő rövidebb út. Akkor azután a szerencsés véletlen egy csapásra döntő szerepet biztosított Nagybritanniának a csatorna igazgatásában. Iszmáíl egyiptomi khedive súlyos pénzzavarokkal küzdött s helyzetén a birtokában levő csatornarészvények eladásával akart könnyíteni. A dolog fülébe jutott a brit kormánynak és Rotschild lord közvetítésével megvásárolta a khedive 176,602 darab csatornarészvényét, az egész részvénytömegnek csaknem a felét. Azóta a csatornatársaságban a brit kormányé az igazi döntő szó, úgyhogy, ha jog szerint nem is, de valójában brit kézen van a csatorna. Ennek azután súlyos következményei lettek. Nagybritannia azóta le nem vette a szemét Egyiptomról.

Mikor kevéssel utóbb Egyiptom zilált államháztartása brit-francia ellenőrzés alá került, az egyiptomi nemzeti párt Arábi pasa vezetésével mozgalmat indított az európaiak ellen. Zavargások törtek ki és sok európaikat meggyilkoltak. Ezt a britek katonai beavatkozása követte és 1882 szeptemberében Tell el-kebir mellett tönkrementek Arábi seregét. Brit megszállás alá került akkor a fáraók országa; csak névleg tartozott az oszmán szultán fennhatósága alá 1914. december 18-áig, amikor Nagybritannia formá szerint is védnökség alá helyezte. Az első világháború alatt a népek önrendelkezésé-

nek joga» wilsoni elvének hatására Egyiptomban Zaghlúl pasa elnökletével *wafd* néven függetlenségi párt alakult. Mozgalmának hatására 1922. január 29-én Nagybritannia Egyiptomot független országnak nyilvánította, de fenntartotta magának, hogy 1. a Brit Birodalom közlekedésének biztonsága érdekében sereget tart Egyiptomban, 2. megvédi Egyiptomot kifelé, 3. gondoskodik az idegen érdekek védelméről, 4. Angol-Egyiptomi Szudán, amely 1899-ben. Szudán francia és brit részre való megosztásával került Nagybritannia és Egyiptom közös uralma alá, továbbra is a két ország közös birtoka marad. Ez a nyilatkozat nem elégitette ki a wafd-pártot, nemcsak azért, mert Egyiptomnak alig hagyott külpolitikai cselekvőképességet, hanem azért sem, mert Szudánt egészen a magáénak akarja. Ebbe viszont nem megy bele Nagybritannia, mert Szudánban nagy mértékben fellendítette a gyapottermelést és hozamát magának akarja biztosítani. A wafd-párt tehát tovább küzdött Egyiptom függetlenségéért, mígnem elnökének : Musztafá Nahhász pasának végre sikerült megegyeznie Nagybritanniával. Az 1936. augusztus 26-án aláírt brit-egyiptomi szerződés értelmében Egyiptom teljesen független ország és Nagybritannia szövetségese. Nagybritannia megvédi Egyiptomot bárhonnan jövő ellenséges támadással szemben; Egyiptom viszont háború esetén Nagybritannia rendelkezésére bocsájítja vasutait, országutait és kikötőit.

A szerződés megkötését az Olaszország ethiópiai hadjárata folytán kialakult feszült nemzetközi légkör tette lehetővé. A britek azóta Alexandriát elsőrendű hadikikötővé építették ki, a Nyugati sivatagban pedig Marszá Matrúhtól Szíva oázisáig védelmi övezetet létesítettek. Ezzel nemcsak a Szuez-csatorna védelmét akarják biztosítani, hanem a gyapotmezők védelmét is. Mert a Nílus mentén, hogy a tréfás angol szólással éljünk, mindenütt «gyapotkirály» (*King Cotton*) az úr. 1821-ben honosította meg Mehemed Alí a gyapottermelést s csakhamar a búza után az ország legfontosabb terménye lett, olyannyira, hogy modern alapokra kellett helyezni a vízgazdálkodást. Ezzel a britek elérték azt, hogy Egyiptom az Egyesült Államok után a világ legnagyobb

gyapottermelője lett. Velük szemben az egyiptomi kormányok az ország élelmiszerellátásának a javításán, a búzatermelés fokozásán fáradoznak.

A két európai gyarmatos nagyhatalom tehát szilárdul megvetette lábát Észak-Afrikában: Franciaország még az első világháború előtt Maghribban, Nagybritannia a két világháború előtt és között Egyiptomban. A két terület voltaképpen kiindulópontja és legértékesebb darabja a két nagyhatalom afrikai gyarmati tömbjének. Orantól Brazzaville-ig a francia trikolor uralkodik, Kairótól Cape Townig viszont egységes brit tömb alakult ki. Velük szemben igen nehéz helyzetben volt a földrajzi fekvésénél fogva az arab világban közvetlenül érdekelt Olaszország. Észak-Afrika termékeny területei már más «*beati possidentes*» birtokában voltak, mikor az olaszok gyarmatpolitikába kezdhettek. Csak a Tunisia és Egyiptom közötti partvidék volt még török kézen. A part Egyiptom felé eső része *Cirenaica*. Termékeny, erdős vidék, amelyen a Kr. e. VII. század óta görögök gyarmatosítottak. Nyugaton, Tunisia felé a Szahara nyomakszik egészen a partig. Karthágó pusztulása után három római gyarmat virágzott itt, azért nevezik *Tripolinak*. Az oszmánok alatt a két terület művelődése egészen elenyészett s az egykori híres görög és római gyarmatok helyét homoksvatag lepte el.

Az olaszok sohasem felejtették el, hogy ősök, a rómaiak, alatt élte Libia virágkorát. Az *Italia unita* megalakulása, 1860 óta mindig rajta tartották szemüket Észak-Afrikán. Az első lépést ottani érdekeik védelmében 1901. áprilisában érték el, amikor a touloni kikötőben megkötötték az első olasz-francia egyezményt. Ez Marokkót francia, Libiát olasz érdekerületnek nyilvánította. Mindaddig azonban, amíg Franciaország nem tette rá kezét Marokkóra, Olaszország sem tett lépést Libiában, sőt sikraszállott a tartomány török jellege mellett. Mikor azonban 1911-ben Franciaország megindult, hogy bekebelezze Marokkót, Olaszország is elérkezettnek látta az időt a cselekvésre és 1911—12. évi hadjárataival kényszerítette az Oszmán Birodalmat, hogy mondjon le Libiáról. Az óriási terület meghódítása természetesen nem ment egykönnyen. Minden oázist külön kellett meghódítani.

Az első világháború is akadályozta a pacifikálás munkáját, úgyhogy az csak 1931-ben fejeződött be.

Az olaszoknak tehát jóformán csak néhány esztendő állott rendelkezésükre a második világháborúig. Az ókori *Imperium Romanum* hagyományain tudatosan fejlődött fascista Italia tisztában volt azzal, hogy modern közlekedésügy nélkül szó sem lehet komolyabb gyarmatosításról. A hajdani római hadiút nyomán az olasz útépitő mérnökök néhány év alatt megalkották napjaink világcsodáját. 1937 márciusában megnyílt az 1820 km hosszú és 7 méter széles, végig aszfaltozott partmenti autóút: a *strada litoranea* Tunisia és Egyiptom között. Életet, műveltséget varázsol a szörnyűséges sivatag szélére ez a páratlan műút. Megépültével 1938-ban megindulhatott a komoly telepítés. A második világháború kitöréséig 40,000 telepest költöztettek Líbiába, az előre megépített falvakba. Az olasz gazdaságpolitika Augustus császár politikai végrendeletét érvényesítette: nem törekszik megalázni vagy megszenvedtetni a meghódított népeket, hanem arra neveli őket, hogy egyenrangú polgárok-ként együtt dolgozzanak a hódítókkal.

A XIX. század és a XX. század első negyede tehát Észak-Afrikában a fehér ember térfoglalásának a kora volt. Nem ment könnyen a dolog. Sokhelyütt az arab világ ellenállásába ütközött és ütközik. Mégis, az északafrikai arabság fájának legműveltebb, gazdaságilag leghaladóbb csoportja. A fehér ember büszke lehet arra, hogy műveltséget és haladást terjesztő munkájával Észak-Afrikát — a belső sivatagi területek kivételével — sikerült a maga képére átalakítania. A bennszülöttek lelkét a legjobban a franciák tudták megnyerni, a britek és a spanyolok e tekintetben kevesebb sikerrel dicsekedhetnek, az olaszokról pedig nem mondhatunk határozott véleményt, mert libiai gyarmatosításuk mindössze néhány évre terjedt ki.

KÖLTEMÉNYEK.

A Tannhäuser-legenda.

Ismeritek a Tannhäuser legendát?
A dalnokét, ki élte alkonyán
Kivirágzott vándorbotja árnyán
Tűnődik élte hánytvetett során?

A Vénusz-barlang lángoló borától
Mámorbaszédült ifjusága int, —
A legjobbakkal összemért erővel
Ott áll a dalnokversenyen megint.

Így álltam én is, dallal koszorúsan,
A megdicsőült Holnap zengő versenyén
Az Élet ujjongó énekével számon
Mintha milliók szívének lázát zengeném.

És most ülök a remetei kertem
Parányi háza napos oldalán,
A naplemente békitő derűvel
Utolsó esőkját sűgarározza rám.

Az almafáról sárguló levél hull,
Érett gyümölcsnek már utat mutat.
A nyáresti zsongás százezer neszből
Fülem egy régi dalfoszlányt kutat.

Zarándokok dalától zeng a nyári este,
Kik Máriához mennek: törtek, betegek.
Úgy érzem, itt a vén gyümölcsös árnyán:
A dal sodor, már én is ott megyek.

Megállok fenn a hegyi Máriánál,
 Koszorúm levéve: megbékélt szegény,
 Leteszem a szívem százszor hét sebével
 Csendesen az oltár hideg szegletén.

Számadás.

Itthagyni mindent mégse fájjon,
 Hányom-vetem a számadásom.

Földi vándor mit is csináltam?
 Botorkáltam sárban, sugárban.

Földön és égen titkot lestem,
 Mindig, mindig Embert kerestem.

Halálraítélt földi sorsát
 Szántam nagyon, akár a csordát,

Melyet mézárós szitka hajtott,
 Meg sem érezve a kalandot,

Hogy közös sors : mennek előre
 Egymást váltó örök időkhöz.

Valljuk be mégis : látni szép volt,
 Milyen a csillagnyájas égbolt.

Mennyi virága van a nyárnak
 S tudni : valahol csókra várnak.

S mennyi titka a tengereknek
 S mennyi könnye az embereknek

És mindezek káprázatából
 Amit a szív magába tárol

Sóhajtván, sírva, mindig tovább ad,
 Neve : Élet, Csoda, Varázslat.

A kemencém falára.

42-öt írtunk kilencszáz után,
 Muszka bomba hullott akkor Pest-Budán,
 Mikor e kemence épült s Weiner úr
 Két héten keresztül lankadatlanul
 Borral locsolgatta minden tégláját,
 Hogy lélek is hevítse ezt a kis szobát.
 Égjen is hát benned mindig földi tűz,
 Mely betegséget, gondot pokolba űz,
 Tűztorkod azonban ne legyen falánk,
 Gazdád szívében úgyszólván égi láng
 Derűje fűti majd e kis lakot,
 Mely neked s néki új otthont adott.

A köd.

Orozva jött és színesen szövődött
 Egy őszi reggel derűjét fátyolozva.
 Szemmel, ideggel hamis játékba kezdett :
 Minden színt, fényt és formát homályba mosva
 Táncolni kezdett s kacéran lengette szárnyát,
 Párak gomolygó ős káprázatával.
 Bujócskát játszott még az égi fényvel,
 Hogy rátapadva ránthassa magával
 S belepjen mindent szürke hályogával,
 Ráüljön tompán sóvárgó két szemedre,
 Hogy ne láss. Ne lásd, mi szédít? űr-e vagy magasság :
 S tétován megállj, biztonságod vesztve :
 Ne tudd, hová lépsz, merre nyíl a pálya
 S önként tapadjon lábadra, kezedre
 A bizonytalanság útvesztő homálya.

S megálltunk.

A jelek, tények lassan elfakultak,
 Kuszán, bomlottan minden elmosódott :
 Házak, kertek, országok és utak.
 Meghalt a szín : a fények földi tükre.
 Egymásba folyt az ormok szürke halma.

Ki mondja meg, mi izzik rőten és vörösen?
 Kék még az ég? És barna még a barna?
 A köd lemosta Krisztust a keresztről
 S úgy áll megint, mint meztelen bitófa.
 Árnyékában Krisztusunk keresve,
 Nem tudjuk meddig és nem tudjuk mióta
 Ténfergünk e szörnyű lélekoltó ködben:
 A világokat nyelő rémséges időben.

Költő a viharban.

Mint a tű a viaszlemezen
 Dalt örökítve ritmusban remeg.
 Részket rajtam bánat és öröm,
 Hogy dalt mondhassak néktek, emberek.

Mint a tű a viaszlemezen
 Remegtem én is Istenem kezében,
 Sosem tévesztve mégsem dallamot,
 Parancsszávára ha lemezt cseréltem.

De most recsegve törik, vagy kihagy
 A tű s a költő dadog a hangzavarban,
 Ájultan áll. Mint szárnyszegett madár
 A földindulással birkózó viharban.

DUTKA ÁKOS.

IRODALOM.

Az Ember Tragédiája mint ponyvairodalom.

Madách Imre *Az ember tragédiája* megalkotása közben nyilván az emberi képzelet végtelen színpadára gondolt; nagy műve színpadi előadását nem is remélte. A Tragédia legjobb rendezői megvalósítása is csak pótlék; ösztönzés arra, hogy a néző a nyomtatott szöveget tanulmányozza és el-elgondolkozva szálljon le a drámai költemény mélységeibe. Paulay Ede és utána minden magyar és külföldi rendező rövidítve adta elő a Tragédiát. A teljes *Az ember tragédiája* csak a könyvben található, csak olvasásra tárul ki kozmikus nagyságában. (A bécsi burgszínházi és legutóbb a berni előadás után a fordításnak nagy keletje volt.)

E folyóirat magas szellemiségű olvasói előtt nem kétséges, hogy *Az ember tragédiája* szövegét könyvben nem szabad megrövidíteni. E mű megesonkítására a rádió és a színpad rendezőjének sokféle mentsége lehet; Madách életében az ilyen előadásról szó nem volt, a színpadi elképzelésekhez hozzá nem szólhatott, nem tudhatjuk, mi lett volna az álláspontja. Bizonyos azonban, hogy szerves egészet alkotó drámai költeményének megesonkult szövegét nem engedte volna kinyomatni. (Ártalmas volt Fischer Sándor német fordítása, amely — lásd Voinovich Géza *Madách Imre és Az ember tragédiája* c. művének (II. kiadás) 572. lapját — Paulay színpadi átdolgozásának rövidített szövegét nyújtja.)

A Tragédia szövegét eddig a sok tízezer példányban elterjedt népszerű kiadások is tiszteletben tartották. Teljes volt az Athenaeum piros vászonba kötött 1 K 40 f-es kiadása, az volt a Tolnai-féle kiadó-vállalat 30 pengőfillérbe kerülő füzete vagy a Magyar Népművelők Társaságának ugyanezen az áron közrebocsátott kiadása.

Nemrégem kezembe került *Az ember tragédiája* legújabb népszerű kiadása. Ez olcsóbb a legolcsóbbaknál is: 24 fillér. Kétféves füzet, de kéthasábos szöveggel. Felelős kiadó: Rácz Gyula. Vastagnyomda, Budapest, Vörösmarty-u. 62. A halványkék borítéklap

fekete nyomása igen gyatra, de ilyen áron nem lehet tökéletes kiállítású nyomdai terméket adni. Az ember tragédiája bevezető magyarázatta (l betű nélkül) Madách szellemének így is hű sáfárja lehet.

Az Előszó második mondata nem kifogásolható: «A mű (!) ez olvasó kiadásával módot kívánunk nyújtani a magyar nép leg-szélesebb rétegeinek «Az ember tragédiájá»-nak megismerésére, egyben meggyőző bizonyosságát nyújtva a magyar faj teremtő gé-niuszának.»

A második és harmadik bekezdés szószerint közlésre érdemes:

«A szöveg stílusa régies s ezért felületesen olvasva, egyesek számára talán itt-ott nehezen lesz érthető, amiért is ajánlatos lassan, figyelmesen olvasni azt és egyes részeket többször is. Tekintettel továbbá arra, hogy a szöveg versformában van írva, viszont a sorok nem rímelnek és ritmusa se mindig egyenletes, leghelyesebb, ha úgy olvassuk, mintha próza lenne, vagyis mondatonként (tehát nem soronként). A vesszőknél felemelve, a pontnál leeresztve a hangot.

A Tragédia lényege, hogy az emberi élet nagy kérdéseit: a tudást, szerelmet és nagyravágyást mutatja be a zseniális szerző az egyes jelenetekben, melyeknek mindegyikében Ádám mindig más és más alakban jelenik meg, szemléltetően ábrázolva, hogy mindez milyen csalóka, s hiú délibáb, melyek csak állandó vágyat és reményt ébresztenek, de valóra válásuk idején mindig csalódunk, soha ki nem elégelek s a vágy és remény csak tovább űz, hajt bennünket. De ez kell, mert ez az élet célja: a küzdés és reménykedés. Az öröm, a kék csak pillanatokra enyhíti meg fájdalmainkat, amely azonban elég ahhoz, hogy új erő gyűljön fel bennünk a további küzdésre.»

Következik a cselekmény rövid elmondása. Aztán az az ígélet, hogy «e mély, filozófikus dráma végtelenül élvezetes perceket fog szereznii annak az olvasónak, aki szeret elmélyedni az emberi problémák tanulmányozásába is» és így tovább. Az utolsóelőtti bekezdés így szól:

«A dráma, bár nem végződik ú. n. happy-end-del, s mint említettük, pesszimista alaphangja van, mégis megnyugtatólag hat, mert felfedi előttünk sok csalódás okát, sok nagyratartott dolog valójában értéktelen mivoltát, s a gyönyörűen felépített jeleneteken keresztül megmutatja, mi az igazi élet; és hogy az a királynak és koldusnak lényegileg egyforma.»

A második lapon kezdődik Madách remekművének szövege. Az első színben már az Angyalok Karának ötödik verssoránál

meg kell akadnunk. Azt olvassuk, hogy (az idézeteket folytatólagosan írrom) «Ő az erő, tudás, gyönyör egésze, Megtestesült az örökös nagy eszme» és így tovább. Három gyönyörű sor kimaradt.

Az Úr második sora után «A gép forog, az alkotó pihen» három sor kihagyásával ez következik: «Kezdjétek végtelen pályátokat.» Hogy kik kezdjék, azt még nem tudjuk egyelőre, hiszen e sor «Fel hát, világim véd-nemtői, fel» a népszerű Madách-kiadásban nincs meg.

A második Angyalok Kara így kezdődik: «Milyen büszke lánggolyó jó Önfényében elbizottan S egy szerény csillagsopornak Ép ő szolgál öntudatlan.» Most 28 sor hiányzik. A kar így folytatódik: «A nagy ég áldása rajtad!» és így tovább. Madách gigantikus esillagegének sok csodája így egyetlenegy lánggolyóvá zsugorodik össze.

Lucifer első gúnyos válaszának kivonata így hangzik: «S mi tessék rajta? Hogy néhány anyag (4 sor kihagyás) Néhány golyóba össze-vissza gyúrva, Most vonzza, úzi és taszítja egymást, Néhány féregben öntudatra kél? (Néhány helyett néhány, a vessző helyett kérdőjel, 2 sor kihagyás.) Az ember ezt, ha egykor ellesi, Vegykonyhájában szintén megteszi. Te nagy konyhádba helyzed embered S elnézed néki, hogy kontárkodik, Kotyvaszt s magát Istennek képzeli (3 sor kihagyás). Aztán mi végre az egész teremtés? Dicsőségre írtál költeményt, Báléhelyezted egy rossz gépezetbe És meg nem unod véges-végtelen, Hogy az a nóta mindig úgy megven.» (6 sor kihagyás. A 29 sorból 14 maradt meg.)

Hiányzik az utolsó Angyalok Kara, a befejező fenséges orgonabúgás: «El Isten színétől, megátkozott, Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.»

Az első szín 153 sorából kimaradt 51.

Megnéztem a nyolcadik, az első prágai színt. Itt 241 sorból sok maradt meg: 205 és fél. E népszerű kiadásban, mely végtelenül élvezetes perceket szerez az olvasónak, Madách néha fél-sorokat ír.

Az utolsó, a tizenötödik szín 202 sorából 81-et hagyott el a Tragédia népszerűsítő kiadója. A sok kegyetlen, értelemzavaró, felháborító rövidítés közül hadd említsem meg a legrosszabbak egyikét. Ádám szól: «Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad. Kérdemteltem azt nagyon magamnak (2 és fél sor kihagyás) S most csupán Tőlem függ, utam másképen vezetni.» Most kimarad Lucifer 30 sora, mely egyvégül ráviszi Ádámot az öngyilkosság gondolatára. Ádám pedig

minden indokolás nélkül folytatja : «Megállj! mi eszme villant megfejemben. —»

Azt hiszem, ennyi is elég. Ilyenformán rövidítette Rácz Gyula a Tragédia többi színét is. Bátran mondhatom, hogy ez a népszerű kiadás a remekműnek csak kétharmadát foglalja magában. A rövidítés módszere a példákából kiviláglik. Ez *Az ember tragédiájának* meghamisítása.

Így sikerült Madách remekművét ponyvává «kikészíteni». Ennyi igyekezettel közre lehetett volna adni a teljes szöveget. Akkor a 32 lapos füzet helyett 48 lapos füzet hagyta volna el a Vastag; nyomdát; 24 fillér helyett 36 filléres áron.

A halott költő védtelen.

Mohácsi Jenő

Mánuel császár életregénye,

Passuth László: *A bíborbanszületett.* (Budapest.) Athenaeum. (1943) 8-r. 594 lap.

Ez a történelmi regény, mint írói alkotás, testvéri párja szerzőnk *Nápolyi Johanna* c. munkájának, mely három évvel ezelőtt jelent meg, s azóta már második kiadást ért. Mind a két regényben az európai történelem egy-egy fontos időszaka és színhelye tárul fel előttünk, még pedig úgy, hogy hazánk is kapcsolatba jut velük.

A *Nápolyi Johannában* a XIV. századi Itália a színhely; főként Nápoly és Róma mozgalmas életéből kapunk nagyszabású körképet, melynek történelmi szereplői között ott van Nagy Lajos magyar király és tragikus sorsú öccse is.

A *Bíborbanszületett* c. regény a bizanci császári udvar életét tárja elénk a XII. század második felében, Komnenos Mánuel uralkodása idején. Mánuel Szent László magyar király unokája, s ez a vérségi kapocs szenvedélyes vágyat és igényt ébreszt benne a magyar királyi birodalomra (archiregnumra). E terv érdekében jegyzi el leányával Béla magyar herceget kilencéves korában, s veszi Bizáncban a saját nevelése alá. De a jegyesek házassága elmarad, mert Mánuelnek második házasságából fia születik, s Béla hercegből nem bizánci császár lesz, hanem III. Béla néven Magyarország egyik legkiválóbb királya. Megjelenik a regény szereplői között Borics is, trónkövetelői minőségében.

A két regény tárgya ki is egészíti egymást annyiban, hogy Itália (Sziécilia, Nápoly, Róma) és Bizánc a kettészakadt középkori

keresztyén világnak, Nyugatnak és Keletnek a középpontjai, tehát egymásnak ellensége és vetélytársa a politikai és egyházi főhatalom-szemponyjából egyaránt. A magát pápának nevező római püspök és a bizánci patriárka épp úgy bitorlónak tekinti egymást, mint ahogy német Konrád és Komnenos Mánuel egyaránt a maga kizárólagos tulajdonának tekinti a császári címet.

Az új regényben a bizánci udvar élete tárul fel előttünk a maga nagy műveltségével, pompájával, gőgös zártkörűségével, vallási fanatizmusával és erkölcsi förtelmeivel. A keresztvetés latin és görög módja közötti különbség a bizánciak lelkében a gyűlölet kiapadhatatlan forrását táplálja minden iránt, ami nyugati, ami latin. Általában aki «a limeseken túl született», az örökre idegen, lenézett, gyűlölt és elszigetelt marad Bizáncban. Mánuel, a császár, a «szent felség» mintegy megszemélyesíti magában az udvarnak jó és rossz tulajdonságait; nagyműveltségű ember, daliás termetű, ritka szépségű, vitéz férfiú, tehetséges politikus, — és házasember létére szerelmi viszonyt folytat az unokahugával. Kétszer nősült, mind a kétszer latin kultúrájú nőt vett feleségül, tehát a bizánci elzárkozottság korlátain megpróbált rést törni, — de e korlátok még a császárnál is erősebbek. — A bizánci udvar egyik különlegessége az eunukok nagy száma, szervezettsége, a színpalak mögötti nagy hatalma. Nem szabad megfélemlenünk az alsó néposztályról sem, melyet kenyérrel és cirkuszi játékokkal kell a császároknak kielégítgetniük, mert különben a hozsánmazó sokaság könnyen átváltozik forradalmi csőcselékké.

Szerzünk a *Nápolyi Johannában* is, mostani művében is szereti a tablószerű ábrázolásmódot, a népes, nagy jeleneteket, melyekbe sok korjellemező vonás sűrítethető együvé. Monológok és párbeszédek is kellő szerephez jutnak (pl. diplomáciai lépéseknél: levélírás, bizalmas eszmecsere), de hatásosabbnak érzi szerzünk (és igaza van!). ha korrajzi anyagát olyan jelenetekben csoportosíthatja, melyekhez sok ember kell, s melyek alkalmat adnak az anyag művészi, kerek elrendezésére; az uralkodók környezetében a szertartásos alakíságok az élet lényegét teszik. A *Bíborbanszületett* c. regény ilyen részletei pl. a pápai átkot hirdető vakmerő római küldöttek szerepe a Hagia Sopiában, Mánuel herceg menyasszonyának megérkezése Bizáncba s ez alkalommal az udvari táncünnepély; tábori husvéti mise és a haldokló János császár végrendelezése, Mánuel katonai diadalmenete, nagy lovagi mérkőzés a cirkuszban, a kereszties hadat vezető VII. Lajos francia király találkozása II. Géza magyar királlyal, Béla

herceg a bizánci állami tanácsülésen, a hadifoglyok megvendégelése a császári palotában stb.

Szerzőnk előadásmódjának a stílus terén is megvan a maga egyéni színe és hangulata. Nem aprózza el a szöveget nyúlfarknyi fejezetekre holmi hatásos címek és csattanós befejezések kedvéért. Mondatai nyugodt ütemben, hömpölygésszerűen haladnak, és sajátos módon éreztetni tudják áramlásuk közben az idő mulását, a szereplők sorsának a beteljesülés felé tartó feltartóztathatatlan közeledését. Van ebben a stílusban valami állandó komolyság, sőt ünneplésszerűség, úgyhogy egyenesen feltűnő a humornak és komikumnak teljes hiánya. A regény szerkezete gondos; bizonyára tudatos műfogás az, hogy a hatszáz lap terjedelmű nagy regény utolsó mondata mintegy megismétlése a regény első mondatának. De a fejezetek számozása két helyen is el van tévesztve; a XXXVIII-iknak jelzett fejezett igazában a XLI-ik.

— *df* —

AZ IGAZSÁG ESZMÉJE A HELLÉN VILÁGBAN.

I. Álomból felébresztetni nem kellemes, különösen ha szép, ha klasszikus az álom. S nekem most mégis az a hálátlan szerep jutott, hogy a mélyen tisztelt közönséget¹ klasszikus költői álmodozásból a rideg prózába, a költészet világából a mindennap valóságába, a jog világába vezessem át. Bár ha jobban megfontoljuk, a költészet és a jog világa nem is esik olyan messze egymástól.

A költészet tárgya az ember, a költő maga, hit-, érzés- és szellemvilága. Még akkor is önmagából merít a költő, ha látszólag a külvilágból veszi tárgyát, mert azt is csak a maga egyéniségén keresztül tárja fel, úgy, amint ő látja, érzi, gondolja. A költészetben ember szól az emberhez.

A jognak a tárgya is az ember. Költői lendülettel írja Werbőczy *Hármaskönyve* prologusában: «Quis enim ignorat ad salutem, vitamque hominum et quietam, et beatam, inventas esse leges? sine quibus, nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universorum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest.» Ki ne tudná, úgymond, hogy az emberek nyugalmas és békés élete kedvéért találták ki a törvényeket; nélkülük nincs családi otthon, nincs család, nincs állam, nincs nemzet, nélkülük sem az emberiség, sem a világ nem állhatna fenn. Nem volt ez új igazság már Werbőczy korában sem, hiszen ő előtte már régen megírta Cicero is: hominum causa omne ius constitutum est. Nem is lehet

¹ Ennek a tanulmánynak az előadását közvetlenül megelőzően a *Klasszikus Álomok* anthologia megjelenése alkalmából Keresztúry Dezső *A magyar költészet és az ókori szellem* címmel tartott előadást a Parthenon, a Klasszikus műveltség barátainak egyesülete ülésében, az 1943. évi március hó 23. napján.

vitás, hogy a jog, mint az emberi társadalom rendező eleme az emberhez tartozik.

Abban is egyezik a költészet és a jog, hogy mind a kettőnek kifejezésbeli eszköze, módja a szó, a kőbe vágott, a téglába égetett, az ércbe vésett, a fába faragott, a papiruszra írt, a papirosra nyomtatott szó. Mielőtt pedig a szó megörögzítésének módját kitalálták, csakúgy szállt szájról-szájra a törvény is, mint a dal, az ének.

Abban is egyezik a kettő, hogy mind a kettőnek van egy-egy titkos forrása, a költészetnek a néplélek, a jognak a szokás, a consuetudo. Nem véletlen, hogy mi magyarok, akik annyira szeretjük a népdalt, a népköltészetet, a népművészetet, jogunknak leghatalmasabb területét, a magánjogot sohasem szorítottuk az írott jog prokruszeszi ágába, hanem szokásjogként tartottuk fenn és műveljük tovább.

Már Aristoteles megírta Poetikájában, hogy a költői mű egyik főkövetelménye a formai szépség, a világos, nem póriás szöveg, a ritmus és a metrum. Nem lehet kétséges, hogy a szövegbeli világosság és a stílus eleganciája a jogszabályalkotásnak is egyik főkövetelménye. A régi időkben pedig, amikor a jog még szorosabb kapcsolatban állott a vallással és a vallási kultusszal, még több művészi követelményt támasztottak a joggal szemben; egy-egy jogügylet vagy jogi természetű más eljárás művésziesen kidolgozott formák szerint ment végbe, mint példának okáért a legis actio sacramento in rem élénk és változatos fordulataival valóságos kis drámai jelenetként hatott.

Mind a kettőnek, a költészetnek és a jognak is, megvan a maga irányító eszméje: amazé a szép, emezé az igazság, és a két eszmének vannak közös vonásaik.

Mind a kettő, a szépérzet és az igazságérzet is, valami misztikus úton jutott az emberi lélekbe. Mind a kettőnek eredetére ráillik az, amit Platon Sokrates szájával mond a művészetéről: Úgy tetszik, hogy valami Prometheus a ragyogó tűzzel dobta le közénk a halhatatlan istenek köréből. Aristoteles pedig költői lendülettel írja az igazságérzetről: ὁρθὸν ἔσπερος ὄρετ ἐφ' ὅς οἷον θαυμαστός. Íme, a száraz bölcselő, amikor az igazságérzetet, mint a legmagasabbrendű

erényt valami nagyon magasztos képzethez akarja hasonlítani, a metafora tagjául a természetnek azt a két jelenségét iktatja be, amely a költészet világában is a szinte kimondhatatlan szépséget, a tökéletes nyugalmat és a teljes összhangot jelképezi, az elfáradt természet álomba borulását az esti csillag halovány fényénél és újraéledését a hajnali csillag rózsaujjú világánál.

Mind a kettőnek, a szépérzetnek és az igazságérzetnek is, ugyanaz a lelkiállapot felel meg. A szép, akár a természeti, akár a művészi, akár a költői szép a lelki összhangban a nyugalom érzetéből fakadó gyönyörűséget kelt, úgy, amint az igazság is, a rút pedig a lélek összhangjának megbontásával előidézett nyugtalanságban éppen úgy fájdalmat okoz, mint az igazságtalanság.

Ismeretes Aristoteles elmélete a tragikumról. Nem szabad erényes embert nagy szerencsétlenségbe dönteni, mert ez se nem szájalmas, se nem félelmes, hanem borzasztó; nem szabad gonosz embert szerencsébe juttatni, mert ez igazságérzetünket sérti, szájalmat, félelmet nem kelt; nem szabad gonosz embert nagy szerencsétlenségbe sem süllyeszteni, mert ez az emberiség érzetét talán felkelti, de szájalmat, félelmet szintén nem ébreszt. Úgy kell szólni a mesét, hogy a szerencse szerencsétlenséggé ne valamely gonoszság, hanem annak következtében váljék, hogy valamely nagyhírű, nagy-szerencsés férfi önhibáján kívül a sors szerencsétlen fordulatai következtében sodortassék súlyos bűnbe. Az emberi sorsnak az ilyen fordulata kelt szájalmat és félelmet, de egyúttal előidézi a katharizist, vagyis a léleknek az igazságérzet kielégülésében megnyilvánuló összhangját, megnyugvását, megtisztulását. Íme, így találkozik a tragédia legmagasabbfokú költői tökéletességében a szépérzet és az igazságérzet. Ezzel el is jutottam előadásom tulajdonképpeni tárgyához, a hellén világ igazságeszmejéhez.

II. Elsősorban azt kell meghatároznom, hogy hol, miben kell keresnem az igazság eszméjét, a nép életmegnyilvánulásainak melyek azok a területei, amelyeken az igazságról való felfogását meg lehet ismerni. Különösen négy ilyen területet tudnék kijelölni: a hitéletet, az erkölcsi életet, a bölcséletet

és a jogot. Az antik világ igazságésméjét keresve, a szellemi és a lelki életnek mindezeket a területeit egyaránt át kellene tekinteni. Egy rövid előadás keretében megoldhatatlan feladat. Nyilvánvaló, hogy igénytelen fejtegetéseim körét szűkebbre kell fognom. A kört előadásom célja, azt pedig a Parthenon célkitűzése szabja meg, jelesül azoknak a kapcsolatoknak a megkeresése és szövögetése, amelyek az antik világot korunkkal összefűzik, mindannak a megismertetése, felfrissítése, ébrentartása, ami az antik világból korunk erkölcsi és szellemi életének színesebbé, szebbé tételére hasznosan értékesíthető.

a) Az imént kifejtett szempontokból vizsgálva az antik világ igazságérzetének felismerése szempontjából figyelembe vehető területeket, a hellén hitélet világát ki kell rekesztenem. Bármily természetes, hogy a művelődés gyermekkorának Istenről alkotott képzelete nem emelkedhetett ki az ember képzetéből, az Istenről alkotott képzetnek anthropomorphnak kellett lennie s bármily széppé tette is az életet a földön járó-kelő, a fűben, fában, sziklában, forrásban, mezőben, erdőben, éjben, nappalban, alkonyatban, hajnalban. esőben, szellőben, minden dologban és képzetben bent rejtőzködő istenek hemzsegő sokasága, bármennyire sóvárogjon is a költői lélek az után a letűnt korszak után :

Da ihr noch die schöne Welt regieret,
An der Freude leichtem Gängelband
Selige Geschlechter noch geführet,
Schöne Wesen aus dem Fabelland!
Ach da euer Wonnedienst noch glänzte
Wie ganz anders, anders war es da,¹

bármennyire is művészien szép volt Dike és Justitia istennő ragyogó alakja, a sok isten világában az igazság eszméjét hiába keresnök. Az egész emberiség jaja, panasza zúg az istenek önkénye, erőszakossága, igazságtalansága ellen Aischylos leláncolt Prometheusának Zeusra szórt bős szidalmaiból, «Zeusra, aki... könyörtelen, S törvény helyett csupán saját eszén jár, Uralkodik törvénytelen, S nem hagyja abba, míg

¹ Friedrich Schiller : *Die Götter Griechenlands.*

a bosszúját nem hűti, hogyha csak kemény kezéből ki nem ragadja más a vasbotot.»¹ Azoknak az isteneknek világában, akiknek zsarnoki önkénye ellen így lázadozik az isteni eredetét sejtő, felemelkedni vágyó, de a féltékenységtől, a göggtől, a bosszúállástól és más gyarló emberi indulatoktól vezetett istenek által leláncolt emberi szellem, az igazság eszméjét valóban hiába keresnök. Ha helyes Jacob Burchardtnak, a hellén világ kitűnő bűvárának megállapítása, hogy a hellén lélek alapvető tulajdonsága a sötéte nlátás, ennek a pesszimizmusnak legfőbb okát, úgy hiszem, abban kell keresnünk, hogy a hellén lélekből hiányzott az istenei iránti feltétlen, gyermeki odaadó bizalom, az a meggyőződés, hogy Isten a minden emberi indulattól, gyarlóságtól megtisztult igazság.

b) Az igazságérzet egyik további megismerési területe a nép erkölcsi felfogása. Ha ugyanis igaz Aristotelesnek az a megállapítása, hogy az igazságérzet az a lelkialkat, amelynél fogva az ember igazságos dolog cselekvésére alkalmas és az igazságot akarja is (ἀφ' ἧς δικαιοπραγοῦσιν καὶ βούλονται τὰ δίκαια), akkor az igazságérzetnek elsősorban az emberek cselekedeteiben kell tükröződnie. Jól tudom, nagyon nehéz egy sok összetételű nép és hosszú korszak életét úgy összevonni és úgy leegyszerűsíteni, hogy abból a nép és a kor erkölcsi felfogása úgy tükröződjék, hogy arról mint egy ember lelkihabitusa ról lehessen ítéletet mondani. Mégis megkockázatom azt a megállapítást, hogy a hellén mítoszból és történelemből nem alaptalanul lehet méríteni azt a benyomást, hogy a hellén erkölcsi felfogásban úgy, amint az az életben, a cselekedetekben (ἐν πράττειν) nyilvánul, az igazságérzet abszolút mértékét nehéz felismerni.

A hellén mítosz, akár Pelops, Pelasgos, Bellerophon, Perseus, Herakles, Theseus, Kadmos, Oidipus, Orestes, Orpheus, Minos, akár az argonauták vagy a trójai hősök monda körét vesszük, minden ragyogó költői szépsége mellett is telistele van hitszegéssel, gyilkossággal, vérfertőzéssel

¹ Aischylos: *A leláncolt Prometheusz*, Zilahy Károly fordításában.

és legsúlyosabb emberi bűnök sokaságával, s a rossz, a gonosz nem mindig veszi el bűnködését, a jó sokszor alul marad, a rossz sokszor — sokszor az istenek segítségével — felülkerül.

Akár Sophokles, akár Euripides, akár Aiskhylos feldolgozásában olvassuk az Oresteiat, egyik sem ítéli el az atyja haláláért édesanyján vérbosszút álló Orestest, azt pedig, hogy az öccsét anyja meggyilkolására felbujtó Elektra büntetlen marad, természetesen tartják. Sophokles nem bűnködteti Orestest, mert Apollon jóslatának megfelelően cselekedett, Aiskhylos nem is indokolja a büntetlenséget, csupán Euripidesnek vannak kétségei.

A kar, amely a görög drámákban rendszerint a közvélemény kifejezője, amikor kihallik a házból Klytaemnestrának életéért esdeklő könyörgése:

Anyátok', az égre! Kíméljétek gyermekim!

a kar így bölcselkedik:

Sajnálom én is, kit megölnek gyermeki.
Ámde az ég bosszút áll, mikor itt a perc.

A dioskurosok, a deus ex machina megjelenő félistenek kijelentik Orestesnek:

Jogos, mi véle történt s tettetéd mégsem az.¹

Orestesben felkel a lelkiismereti furdalás, de megnyugtatta magát:

Istentelen vagyok, hogy megölém anyám,
De mert atyámért bosszút álltam: istenes.

Egyedül az öreg Tyndareos helyteleníti a tettet, de ő sem valami emelkedettebb erkölcsi érzületből, hanem inkább gyakorlatias szempontból, amikor így szól Menelaoshoz:

Én, Menelaos, tőled egyet kérdezek:
Ha őt megölné a törvényes hitvese,
Ez meg fiának kezétől halna meg,
És annak sarja öldökölve állana —
Ezért bosszút: hol érne véget, mondd a baj?²

¹ Euripides: *Elektra*, Csengery János fordításában.

² Euripides: *Orestes*, Csengery János fordításában.

Hogy lehetne erős fénye az igazságérzetnek annak a népnek az erkölcsi felfogásában, amely a πολομήχανος Odysseus istenítésével a graeca fides kétes értékű melléknevet vívta ki magának, amely legnagyobb történetírójának, Thukydidesnek megállapítása szerint is legtöbbször értékeli a sikeres cselvetést. Még a magas erkölcsi felfogású Sophokles sem találja súlyosan elítélhivalónak Odysseus és társai alávalóságát, amellyel a nyomorult Philoktetest nyilaitól megfosztják. Megelégszik azzal, hogy a fiatal Neoptolemosban felkelti a lelkiismereti furdalást :

Okosságnál igazságosság többet ér.¹

Egyébként azonban az ügyet deus ex machinával az álnokság javára is kedvezően dönti el.

Közismert, hogy a lakedaimoniai törvények az ügyes tolvajt nem büntették, Hermes pedig védőistene volt a tolvajoknak és más könnyű lelkiismeretű népségnek.

De nemcsak a mítosz, hanem a történelem világa sem ad kedvezőbb képet. Ha elolvastuk Herodotos *Történelmi könyveit* s az utolsó kötet után ölünkbe eresztve a kötetet, elgondolkozunk a hellénség legtörténelmibb korszakán, a perzsa háborúk korán, mennyi dicsőség, mennyi önfeláldozás, mennyi kimagasló erény képe perog le újból szemünk előtt, de ugyanakkor mennyi hitszegés, álnokság, megvesztegetés, haszonlesés, önzés és sok más aljas emberi indulat vet sötét, nagyon sötét árnyékot ennek a kornak erkölcsi felfogására. S van-e megrázóbb olvasmány az egész világirodalomban, mint Thukydides képe² Athénnek és általában a görög városoknak a peloponneszosi háború idejében nyilatkozott erkölcsiéről. A sötét képet talán csak az enyhíti, hogy a történetíró maga is mintegy mentségül hozza fel, hogy a háború, amely az élet mindennapi szükségleteinek kielégítését elvonja, erőszakra tanít s a tömeg szenvedélyeit a pillanat követelményeihez igazodva hangolja.

A hellén mítosz és a hellén történelem igazolni látsza-

¹ Sophokles : *Philoktetes*, Csiky Gergely fordításában.

² Thukydides III. könyv, 82. és 83. fejezet.

nak azt a feltevést, hogy a hellén életben tükröződő erkölcsi felfogásból az igazságnak általános érvényességű fogalmát nehéz volna megállapítani. Ennek a lehangoló megállapításnak a főoka véleményem szerint abban van, hogy a hellén erkölcsbe a vallásból nem sugározhatott át olyan erő, amely az erkölcsre irányító, formáló tényezőként hathatott volna. Ezért kesereg méltán Aristoteles: «Mi az ember? A gyengeség igazi jelképe, a pillanat zsákmánya, a véletlen játékszere, az örökös változandóság képe, kiszolgáltatva majd az irigységnek, majd a szerencsétlenségnek. Végsősorban bizony semmi más, mint a természetnek valami haszontalan salakja.»

Aristotelesnek ez után a lehangoló megállapítása után szinte úgy látszik, hogy az antik igazság mérlege passzív. De éppen Aristoteles és vele együtt a többi hellén bölcselő olyan értéket ad a számadásba, hogy annak következtében a mérleg az igazság eszméjének szempontjából is örökértékű aktívummal záródik. Ezzel áttérek az igazságérzet megismerésének harmadik és negyedik területére, a bölcsélet és a jog területére. A kettőt egybevonva veszem vizsgálat alá.

c) A magyar nyelvben az «igazság» szó két fogalmat jelöl meg. Más nyelvnek a két fogalom megjelölésére külön-külön szava van. A görögnek az *ἀλήθεια* és *δικαιοσύνη*, a latinak a *veritas* és a *justitia*, a németnek a *Wahrheit* és a *Gerechtigkeit* stb. Az *ἀλήθεια*, a *veritas*, a *Wahrheit* ismeretani fogalom megjelölésére szolgálnak, annak megjelölésére, hogy valami képzet, valami megállapítás, ítélet helyes, igazolt ismeret. Például, hogy a föld tengelye körül forog, vagy hogy a háborút gazdasági válságok kísérik, vagy hogy a vas fém, stb. A *δικαιοσύνη*, a *justitia*, a *Gerechtigkeit* a bölcsélet, közelebbről az erkölcsstan körébe tartozó fogalmat jelölnek meg, valamely cselekmény vagy más emberi magatartás erkölcsi szempontú értékclését. Az igazság e szerint ebben az értelemben az erkölcsstan körébe tartozik, onnan sugárzik át fénye minden más diszciplínába, amely az emberrel foglalkozik, elsősorban a jogba. Bármily különösnek lássék is, az igazság fogalmának kifejtése, megállapítása nem tartozik a jog körébe. Átolvashatunk bármily vaskos törvénykönyvet, az igazság szóval, vagy az igazság fogalmának kifejtésé-

vel még csak nem is találkozunk; a jog az igazság fogalmát az erkölcstanból készen veszi át.

Az igazságnak és a jognak viszonya ugyanaz, mint a szépnek és művészetnek a viszonya. Aszép éppen úgy eszméje a művészetnek, mint ahogyan az igazság a jognak. Aszép éppen úgy vezeti a művészt, mint az igazság a jogászt, a jogalkotót és a jogalkalmazót. A művész csakúgy törekszik művészi alkotásában a szép megformálására, valóvátételére, mint a jogász a törvényben vagy az ítéletben az igazság valószínűsítésére. Az igazság tehát irányítja a jogot, de nem maga a jog.

Aristoteles Ethikájában az igazságosságot úgy határozza meg, hogy az az a lelkialkat, amelynél fogva az emberek képesek igazságos cselekedetek véghezvitelére, igazságos cselekedeteket végre is hajtanak és akarják is az igazságot. Igazságos pedig az, ami törvénytisztelő és egyenlő (*τὸ νόμιμον καὶ ἴσον*), igazságtalan pedig az, ami törvényellenes és egyenlőtlen (*τὸ παράνομον καὶ ἀνίσον*). Törvénytisztelőn Aristoteles az állam törvényeivel meggyezőt ért, törvénytelen pedig az, ami az állam törvényeivel ellenkezik. Az állam törvényei a közösség boldogságát és annak elemeit valószínűsítik, feltéve, hogy a törvény helyes. A törvény azonban lehet helytelen is, különösen ha rögtönözve alkotják. Aristoteles nem határozza meg közelebbről, hogy mik a helyes törvény előfeltételei. Abból a követelményből azonban, hogy inkább az észszerűségre, mint az egyes emberre kell bízni az uralmat, mert az egyes ember mindig hajlik a maga haszna felé és az önkényre, továbbá abból, hogy az igazságot az egyenlőben is, vagyis az érdekellentéteknek, az összeütközéseknek majd a geometriai, majd az arányos középben való kiegyenlítésében látja, és végül abból, hogy politikájában a törvényt indulat nélküli észnek mondja, arra lehet következtetni, hogy Aristoteles a törvény helyességének mértékét az észben keresi. M helyett azonban megengedjük, feltesszük azt, hogy a törvény lehet nem helyes is, megdőlni Aristotelesnek az a tétele, hogy a törvénytisztelőség egyenlő az igazsággal. S valóban maga Aristoteles is meginog tételének helyességében, amikor későbbi előadása során kifejti, hogy az államban megnyilvánuló igazságosság vagy természetszerű vagy törvénytisztelő.

Természetszerű az, ami mindenütt egyformán érvényes, független az emberek felfogásától, törvényszerű pedig az, ami megfelel az emberi belátásnak; a továbbiakban azonban a természetszerű igazságról is azt állapítja meg, hogy ilyet az emberek világában nem igen lehet találni, mert ebben a világban minden változó, változatlanság, állandóság \rightarrow úgymond — legfeljebb talán az istenek világában van. Ebben a mellékesen odavetett mellékmondatban látom az okát annak, — amint erre a későbbiek során még rátérek — amiért a hellén bölcsélet az igazságosság végső kifejtéséig nem tudott eljutni.

Aristoteles nikomachosi Ethikájának ötödik könyve, amely az igazság fogalmának megállapításán felül gyönyörű fejtegetéseket tartalmaz még az igazságosság és a szabad akarat, az igazságosság és a méltányosság viszonyáról is, talán rendszeresebben foglalkozik az igazsággal, mint Platonnak a *Nomoi* és a *Politeia* című beszélgetésekben foglalt aforisztikus jellegű tanítása, mégis Platon közelebb hoz az igazság fogalmának megismeréséhez, mint Aristoteles. Ezt nem is lehet csodálni, mert hiszen ha valami eszme, akkor az igazság valóban eszme, már pedig a változó emberi felfogáson. érzékelésen felül álló örökértékű ideák világába Platon vezet be.

Kréta szigetén egy athéni idegen férfiú a krétai Kleinias és a lakedaimoniai Megillas társaságában igyekszik Zeusnak a knosszoszi barlangja felé. Útközben arról vitatkoznak, hogy az istenek vagy az emberek alkotják-e a törvényeket. Megállapodnak abban, hogy a törvények isteni eredetűek. A lakedaimoniaiaknak Apollon adta a törvényeket, a krétaiaknak pedig Zeus, mégpedig úgy, hogy fiát, Minos királyt kilenc-évenként magához hívatta és utasításokat adott neki. Miután ebben így megállapodnak, az athéni idegen képében rejtőző Platon, amint dialogusaiban szokta, szelíd *εἰρωνεία*-val faggatni kezdi a krétai Kleiniaszt egyes krétai jogintézmények céljáról, eszméjéről. Kleinias lendületbe jön, kifejti, hogy minden krétai törvényalkotás isteni útmutatással megszbott elvként a győzelmes háború célját szolgálja. Szerinte ugyanis tévedés, és csak a tudatlan tömeg hiszi, hogy a rendes állapot a béke; ez a fogalom a valóságban nincs, a béke

csak pusztá szó, a valóság az állandó irígység, a gyűlölet, a háború. Ehhez képest minden állami törvénynek a győzedelmes háborúra kell irányulnia. Az athéni idegen képében rejtőzködő Platon ragyogó dialektikával lépésről-lépésre szorítja vissza és győzi meg vitatkozó társait arról, hogy a törvény célja nem lehet kizárólagosan a háború győzedelmes vitélére irányuló testi, lelki és egyéb előfeltételek megteremtése és biztosítása. Ha ugyanis a törvények isteni eredetűek, az isteni kinyilatkoztatás nem irányulhat az erénynek csupán egy részére, hanem mindig a teljes erényre kell irányulnia, ami magában foglalja az ész erényét, vagyis a bölcsességet (*σοφία*), a kedély erényét, vagyis a vitézséget (*ἀνδρία*), az érzéki kívánságok erényét, vagyis a mértékletességet (*σωφροσύνη*) és végül a három erény között összhangot teremtő, a lelket rendben tartó erényt, az igazságosságot (*δικαιοσύνη*). Az tehát a helyes, az igazságos törvény, amely az erénynek ezt a teljességét valósítja meg, vagyis amelyben benne van az igazságtól megihletett bölcsesség, vitézség és mértékletesség egyaránt.

Ilyen törvényt alkotni halandó embernek szinte lehetetlenség. *Supra humanum captum*. Bölcs dolog volt, hogy Kronos, az örökkévaló idő istene, ha nem is isteneket, de legalább a halhatatlan istenek és a halandó emberek között álló lényeket (*δαίμων*) rendelt, hogy az istenek sugallatából törvényeket alkossanak. A kronosi idők, — sóhajt fel az athéni idegen képében járó Platon — sajnos, letűntek. Ma halandó emberek alkotják a törvényeket, az oligarchiában egy ember, a demokráciában több ember, könnyen keletkezhetnek olyan törvényszabások, amelyek nem az erény teljességére, hanem egyéni vagy pártérdekre irányulnak. Az ilyenek nem igazi törvények, ezektől az igazság attributumát meg kell tagadnunk. De legyen bár igazságtalan a törvény, a törvénynek engedelmskednünk kell.

Egyrészt a törvény isteni eredetéből, másrészt a hellén államszemléletből következik a törvény előtti meghajlás követelménye. A hellén államszemlélet ugyanis az egyes embert nem tudta másképp elképzelni, mint az állam tagját. Az egyes embernek csak mint a város tagjának, a város pol-

gárának vannak istenei, otthona, családja, köz- és magánjogai. A városon kívül az ember idegen vagy rabszolga, vagy ellenség, vagy vendég, vagy vándor, vagy száműzött, de semmiesetre sem számottevő ember. A törvények pedig a városnak, az államnak minden tagját kötelezik. Az államhatalom tiszteletéből folyik a törvény tisztelete.

Alig van megrázóbb, de megnyugtatóbb, szomorúbb, de felemelőbb olvasmány a világirodalomban, mint Platon *Kriton*-jában Sokrates utolsó óráinak elbeszélése. Kriton szökésre biztatja a halálraítélt Sokratest. A szökés lehetősége bizonyára meg is volt, mert hiszen a hellén igazságszolgáltatás kérlelhetetlen szigorúságát szinte intézményesen enyhítette a szökés lehetősége. Sokrates méltóságteljes lelki nyugalommal oktatja Kritont: «Hová gondolsz! Hát fennmaradhatna az az állam, amelynek polgára szabadságot vehetne arra, hogy érvényesen meghozott ítélet végrehajtása alól magát önkényesen kivonja? Hát nem jobb-e jogtalanságot elszenvedni, mint elkövetni? Hiszen minden athéninek, akinek nem tetszenek törvényeink, szabadságában áll, hogy a városból elköltözzék; ha itt marad, vállalnia kell azt, hogy törvényeinknek s ítéleteinknek engedelmeskedjék. Sem gyermekedet, sem életedet, semmit ne becsülj többre a jognál.» És nyugodtan, nem reszkető kézzel vette át a rabszolgától a méregpoharat.

Platon erkölcsi tartalmú párbeszédeiben is állandóan visszatérő tétel, hogy jobb igazságtalanságot szenvedni, mint igazságtalanságot elkövetni, és nagy jótétemény az, hogy a bűnhődéssel a megsértett igazságot kiengesztelhetjük. Ebből a feltétlen törvénytisztelő felfogásból következik, hogy a törvény előtt meg kell hajolni, ha nem igazságos is a törvény.

III. Sokrates, Platon, Aristoteles bölcséletéből messzire sugárzó fényvel világít a gondolat, hogy az erkölcs, még pedig az erkölcs teljessége az, ami irányítja a jogot, célját megszabja, eszközeit megadja, hézagait kitölti. Nem igazságos az a jogrendszer, sőt — minthogy az igazság szubstanciális tartalmi eleme a jognak — nem is jogrendszer az, amely nem áll ilyen viszonyban az igazsággal. A hellén bölcséletben tiszt-

tán ragyogó ez a gondolat a hellén közfelfogásban is dereng — de csak dereng:

Bármennyire belegyökeresedett is a hellén felfogásba az a tudat, hogy az állam törvényeinek engedelmeskedni kell, tudat alatt szunnyadozott az az érzés, hogy van valami, az, állami törvények fölött álló igazság, amellyel az állam törvényei sem ellenkezhetnek.

Hiába inti Ismene Antigonét :

Parancsol az erős, nekünk engedni kell,
Parancsa ránk a legborzasztóbb volna bár,

hiába zengi a kar :

Sok nagyszerű van e földön,
Köztük az ember a legnagyobb.
A beszédet, a gondolatot
Neki adta a sors egyedül,
Törvényeket ő hoz a földön ;

hiába hirdeti Kreon :

Akit királyul választott a nép, szavát
— Legyen jogos vagy jogtalan — követni kell,

Kreon embertelen parancsa ellen bátran csendül fel Antigone ajkáról a tiltakozás :

Nem Zeus volt az, ki e parancsot hirdeti,
S Dike istennő, ki az árnyak közt honol,
Az emberszív számára ily törvényt nem ad.
Parancsodat nem tarthatnám oly nagyra én
Halandó, hogy miatta megtagadjam a
Nagy istenek örök nem írt törvényeit.
Isten törvénye nem ma, tegnap óta áll,
Öröktől él s korát nem tudja senki sem.¹

Szegény Antigone ! A nagy istenek örök törvényére apellál. Dehát éppen ezt sem Antigone, sem más hellén ember nem ismerhette. Hogyan is ismerhette, ha Sokrates, Platon,

¹ Sophokles : *Antigone*, Csiky Gergely fordításában.

Aristoteles nem ismerték? Eljutottak ugyan annak felismeréséig, hogy igazságos törvény az, amelyik az erényt, mégpedig a teljes erényt valósítja meg, de hogy az erkölcs követelményeit mi szabja meg, hogy tehát mi az igazság, azt nem tudták, nem is tudhatták, úgy, amint nem tudta három évszázaddal később a kérdés fölött töprenkedő Pontius Pilátus sem, mert nem tudta, hogy a nagy kérdésre az által adatott meg a felelet, aki megcsúfolva, elgyötört testtel, tüskekoronától vérzőn állott előtte, akit ő keresztre feszítettett.

VLADÁR GÁBOR.

A JOGI POZITIVIZMUS BUKÁSA.

— Első közlemény. —

A jogot kétféleképpen szemlélhetjük. Vagy a megfogalmazott és hatályosuló tételekre vetjük a súlyt (*pozitivizmus*). Vagy az elveket kutatjuk elsősorban, amelyek a tételekben és azok összefüggő rendszerében kifejezésre jutnak. A tudomány a térbeli alakzatokkal pl. nem törődve azoknak csupán képzeleti, a lélektanra tartozó valóságával, az alapfogalmak (axiómák) megválasztásának mikéntje szerint számtalan módon foglalkozhatik. E lehetőségek közül éppen az egy, mesteri módon felépített Euklides-féle rendszer van legjobban elterjedve és ismeretes geometria néven. Az elvekből kiinduló jogszemlélet nevét hasonlóképp attól a legjobban elterjedt esettől vette, amikor az elvek végső leegyszerűsítése az emberi természet fogalmára megy vissza: *természetjog*! A két azonos tárgyú szemlélet, pozitivizmus és természetjog bölcséleti összeegyeztetése a szintézis.

E két szemléleti mód és szintétikus kapcsolatuk szükségképi, mert jog nincs tételek és nincs alapelvek nélkül. A tételek a maguk szükségképi sokaságában (a jog plurale tantum) elvek nélkül nem nőnek össze rendszerré. Az elvek önmagukban viszont tehetetlenek. A pozitivizmus bukása tehát csupán hangzatos szólam, amelynek a másik oldalon a természetjog megújrodása felel meg. Mind a kettő drámai erővel juttatja kifejezésre azt a jelenséget, hogy nemcsak a tételek, hanem az elvek körül sincs valami rendben, illetőleg, hogy a tételekből kiinduló szemlélet csakúgy nem kielégítő, mint az elvi jogszemlélet. Azoknak a kórtüneteknek a vizsgálata, amelyeket a «pozitivizmus bukása» jelszóval foglalnak össze, illetőleg amelyeket derülátóan a természetjog megújrodásával jelölünk meg, arra a megdöbbentő eredményre vezet,

hogy nem egyszerű fejlődési zavarról van szó a jog egyetemese életében, amelynek orvoslása egy új, mondjuk *a szociális jogtípus* kialakításával történhetné a legjobban.

A mai helyzet lényege az, hogy választás elé vagyunk állítva abban a tekintetben, hogy elfogadjuk-e továbbra is az igazság fogalmát a társadalmi rend alapja gyanánt s akkor a jogtételeknek és a velük való bánás módjának továbbra is van jelentősége, vagy pedig az igazság-fogalom nélkül próbál boldogulni az emberiség. Bármelyik termelési tényezőre veti a súlyt az anyagi gondolkodás, — más pedig, ha a hódítást elejti, nincs számára, amit hangsúlyozhatna — mindenkép ellentétbe kerül a jog alapfogalmával. Smith Ádám rendszerének fiziokrata előhírnöke az egyedüli értéktermő föld felett uralkodó természeti törvények nevében tiltakozott a gazdasági élet jogi rendezése ellen (a hírhedt *laissez faire, laissez aller!*). A szabadelvű tőkés gazdálkodási rendszer is levizsgázott ebből a szempontból Európában és alig hihető, hogy az amerikai szuperkapitalizmus javulást jelentene e tekintetben. Az elvileg munkás szovjetnél pedig abból kell kiindulni, hogy Marx a jogeszmének esküdt ellensége volt, amennyiben nem azt hirdette, ami az ő szempontjából elvégre érthető lett volna, t. i., hogy a polgári jogtípus ugyan rossz, tehát egy új és igazságosabb jogot, a proletár-jogot kell a helyébe tenni, hanem a jogot mint ilyet általában is elvetette, mert az nem más szerinte, mint polgári érdekeket takaró előítélet. Mint ilyen tehát nemcsak felesleges, hanem káros és tehát elpusztítandó: «*Ecrassons l'infame!*» Ez a felfogása találkozott Leninnek és az orosz értelmiség egy bizonyos rétegének nyugat-gyűlöletével, amely a leghevesebben fordult a nyugati életformákhoz lényegesen hozzátartozó joguralom ellen. Sztalin átvette ezt az irányt.¹ Pasukánisz tehát, aki egyideig a jogi fronton a Szovjet hivatalos ideológusa

¹ Als Stalin die Konkurrenz besserer Redner nicht mehr zu fürchten brauchte, hat er selbst an der Swerdlow-Universität Vorlesungen über die revolutionäre Strategie und Taktik gehalten und alles, was er seinen Studenten, vortrug, kreiste um den grundsatzlosen Grundsatz, in allen Auseinandersetzungen mit der Aussenwelt Verträge lediglich als Aushilfsmittel einzusetzen, um den Vertrags-

volt, ezzel összhangban azt hirdette, hogy a teljesen kifejlesztett kommunizmus nem fog kitermelni egy új, egy proletár-jogot, hanem a jogelvűséget általában is ki fogja küszöbölni az emberi életből. Ez a túlzott őszinteség kényelmetlen volt a szerződési jogformára, a «pacta sunt servanda» elvére felépített Népszövetség keretén belül befolyásra törekvő Szovjetre, de még belpolitikai nehézségeket is támasztott. A nagy tömegek komolyan vették a forradalmi jogérzet és lelkiismeret jelszavát s ragaszkodtak ahhoz, — amennyire ily ragaszkodásról ott egyáltalában szó lehetett — hogy igenis legyen tételes törvényjog (népi pozitivizmus!), mert azt hitték, hogy akkor a hatóságok is kénytelenek lesznek ehhez alkalmazkodni. A politikai napiérdekek alakulása folytán Pasukánisz és iskolája eltűnt a láthatárról, a Szovjetúniónak pedig 1936 óta írott alkotmánya van, vannak polgári és büntető törvénykönyvei, perrendtartásai és van bírósági szervezeti alaptörvénye, végül egész sor egyéb törvénye is. Hogy ezeknek mennyi az igazságtartalma, az más kérdés. Arról se szabad megfeledkezni, hogy a Szovjetben minden törvényalkotás csupán célszerűségi megfontolásokon nyugvó közigazgatási cselekvőség.¹ Az államhatalmak egyensúlyának mai bomlása tehát és a törvényhozás jelentőségének csökkenése a közigazgatás javára éppen nem közömbös jelenség a polgári államokban sem, hanem tünete egy olyan áramlatnak, amely a jogi szempontot az eddiginél kevesebbre értékeli.

Így szemlélve a dolgokat, a pozitivizmus bukásának jelszava a jog világválságának egyik tünete. A pozitivisták jogszemlélet válságának vizsgálatából kitűnik, hogy nemcsak

partner in Sicherheit zu wiegen... *Das Reich*, 1943/23. *Anders als Trotzki? Ein Opportunist im Krenl.*

Ezzel teljesen összhangban áll nemzetközi jogi vonalon az, amit Korowin, a moszkvai egyetem tanára hirdet; v. ö. kézikönyvét: *Völkerrecht der Übergangszeit*, Grundlagen der völkerrechtlichen Beziehungen der Union der Sowjetrepubliken, Berlin—Grunewald, 1929.

¹ V. ö. R. Maurach, *Zur neuesten Wandlung in der allgemeinen Rechtslehre, im Strafrecht u. Völkerrecht der Sowjetunion*, Zeitschrift f. Osteurop. Recht, 1937/7.; továbbá ugyane szerző és Makarow több értekezésével ugyane folyóirat folytatólagos kötetiben.

a tételekkel és azok értékelésével van baj, hanem a másik, az elvekből kiinduló szemlélet sem boldogul a megoldandó kérdésekkel és így a jog egésze is veszélyben forog.¹ Amíg u. i. eddig lényegében mindig csak arról volt szó, hogy a jog milyen mértékben terjedjen ki az államhatalomra, a gazdasági, szellemi és erkölcsi életre, addig most a közösségi élet a maga egészében és vele az egyén minden megmozdulása, nyilatkozása is a jog teljes kizárásával, mellőzésével tisztára célszerűségi, hasznossági megfontolások szerint készül berendezkedni.

Az elmondottak szerint tehát a bizonyítandó tétel az, hogy a pozitívizmus mint ilyen nem, hanem csupán bizonyosfajta pozitívizmus bukhatik el. Hasonló a helyzet a természetjogi szemlélet tekintetében. Csak bizonyosfajta természetjog bukhatik el, amelynek elveit túlhajtják. A természetjog mint ilyen örök. A pozitívizmus bukásával nem is jár mindig és okvetlenül a természetjog megújítása, ahogy az egészséges pozitívizmus sem sorvasztja el a természetjogot. Szerencsésen kiegyensúlyozott korszakok, amikor mindakét szemlélet az őt megillető szerephez jut és az egyik a rendfunkcióban, a másik az igazságfunkcióban élheti ki magát. Az igazi nagy elmék az élet gazdagságából fakadó összes módszeres lehetőségeket kihasználva, a két szemléletet úgy tudják összeegyeztetni, ahogy az ember két testi szemével egy plasztikus képet lát.

A jelen tanulmány a fentiekhez képest csupán a szabadelvű jogpozitívizmus hanyatlásával foglalkozik. Szabadelvűség és jogpozitívizmus közt kétségtelenül erős kapcsolat állott

¹ V. ö. Ernst v. Hippiel, *Rechtsgesetz u. Naturgesetz*, Halle, 1942. ...der fast zur Alleinherrschaft gelangte neue Materialismus des Naturgesetzes hat auch das Rechtsgesetz in einer Weise bestimmt, welche ins Leben eingeführt, überall zu sozialen Katastrophen führte (75. old.). Marx tételének ismeretelméleti alapjára Hippiel az alábbiakban mutat rá: ...wenn die Idee nicht der wahren Wirklichkeit angehört, so verlieren auch die Begriffe Recht u. Moral, wie endlich die Religion selber jeden Wirklichkeitssinn (78. old.). Marxszal kapcsolatban Hippiel még kifejti: ...so entsteht ein Zustand, der nicht als die Verwirklichung des Rechtsgesetzes, sondern die Vernichtung des Menschen durch den Mechanismus des materialistischen Naturdenkens bezeichnet werden kann... (u. o.)

fenn, úgyhogy Max Weber e vonalon támadta Schmollert, mint annak közgazdasági, Stammlert pedig mint annak jogászai képviselőjét.¹

Mint hogy a jogi szabadelvűség mibenlétét részletesen kifejtettem *A liberalizmus jogalkotása Magyarországon* című dolgozatomban (1933), itt most a szabadelvűség fogalma tekintetében csupán csak utalok az ott elmondottakra és e helyütt csupán a jogi pozitivizmus meghatározására szorítokozom.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a pozitivizmus a bölcséletnek és általában a tudománynak az az iránya, amely a pozitívból, tényszerűből, ténylegesből, empirizmusból, adottból indul ki és csak ebben, illetőleg ennek exakt leírásában látja a kutatás tárgyát. Elvet minden transzcendens metafizikát. Minden érzékfeletti fogalmat, apriorit, erőfogalmat okfogalmat stb. ki akar küszöbölni a bölcséletből. A pozitivizmus csak a jelenségek (tapasztalati tartalmak, élmények, érzetek) tér- és időbeli együttlétezésének és függéseinek fogalmi és lehetőleg mennyiségtani formulázására akar szorítokozni. A pozitivizmust mint rendszert A. Comte alapította meg.²

Ebben a szemléletben transzcendens érzékfelettit jelent, a tapasztalás határain túlmenőt, a metafizika pedig a lét

¹ V. ö. C. Brinkmann : *Die Bedeutung Max Webers für die heutigen Sozialwissenschaften*, Schmollers Jahrbuch, 67/2. E szerző szerint jogosan lehet szó polgári pozitivizmusról. (...der beruhigte bürgerliche Positivismus... E jelző akkor lesz érthető, ha arra gondolunk, hogy Voltaire idejében a polgárság éppen a pozitívításokat támadta. Az uralomra került polgárság később maga is pozitívista lesz, sőt pozitivizmusa végül is napjainkban elernyed!) Teljesen hasonló értelemben használja ezt a kitétel v. Hippel is idézett művében : Dieser bürgerliche Positivismus ist es, der das demokratische Denken der Folge theoretisch bestimmt (77. old.). Hippel azután folytatólag rámutat arra, hogy a pozitivizmusnak a polgárin kívül van egy proletár válfaja is : An sich aber kann eine Lehre, welche in der Erwerbung oder Veränderung von Dingen den eigentlichen Zweck des Lebens sieht, auch in proletarischer Wendung wiederkehren.

² Enyvvári, *Füozófiai szótár*. 113. 1.

Kétségtelen, hogy a bölcséleti értelemben vett jogpozitivizmus-

utolsó alapjainak kutatását, legújabban pedig ismeretelméletet. Közel áll e szemlélethez Kant. Ő is és a pozitivisták is tagadták mindennemű metafizika létjogosultságát. Kant felfogása annyira tért hódított a jogelméletben, hogy egy külön kanti és azt követőleg egy újkanti jogpozitivizmusról is szólhatunk, amelynek ismertető jele, hogy csak tételes jogot fogad el, amelyet a legfőbb hatalom, illetve a népi közmeggyőződés éltet, a jogtudomány feladatát pedig e összefüggéseinek fogalmi, a természettudományi szabatosságot utánzó leírásában látja¹ és végül is elvet minden természetjogi felfogást. Kant az általános bölceletben szintétikus elme ugyan, amennyiben az empirizmus (Hume) és a racionálizmus (Locke) összeegyeztetésére törekedett. Végeredményben azonban ez nála inkább csak ismeretelméleti síkon mozgott (a megismerés mint az észleletek foglalata, a kiterjesztő ítéletek lehetősége stb.). Jogbölcelete pedig határozottan Bacon és Hobbes hatása alatt állott és abban szintétikus szempontok bizony egyáltalában nem érvényesültek. Ezzel kapcsolatban írja róla v. Hippel itt már többször idézett művében: ² «Und so steht noch die Philosophie Kants unter dem Eindruck einer Bewegung, welche das Rechtgesetz dem neuen Naturgesetz letztlich angleichen, wenn nicht unterstellen möchte» (46. l.).

Lényegileg tehát a pozitívizmus mint alapvető jogszemléleti mód Herakleitos óta alig változott. Az efezusi bölcs egyelvű világrendjében nem maradt hely külön természet-

nak is Comte az alapítója. Die Verbindung des Dogmas der Erfahrung mit dem Rechtsgesetz wird... durch A. Comte vollzogen. v. Hippel, i. m. 75. oldal. Csakhogy Comte, legalább is Hippel szerint, belátta, hogy mindennemű alkotmány, illetőleg jogrendszer szellemi irányító hatalom nélkül szörnyűség, és ha tartósan megmarad, barbárságba süllyedést jelentene.

¹ Man hat bisher im Recht den Atomismus durchprobiert; nun kommt vielleicht der Energismus dran. Die Versuchung, von angeblich exakten Disziplinen abgetane Hypothesen zu beziehen, ist unwiderstehlich, írja erre célzással és nem csekély gúnnyal C. A. Emge, *Archiv f. Rechts- u. Sozialphilosophie*, XXXV/2—3. 453. l.

² v. Hippel e művének beható ismertetését l. a Társadalomtudomány 1943/2—3. számában (334—336. l.).

jog számára.¹ Az ő egyetlen isteni törvénye, amelyből a változatos emberi törvényeket mind levezeti, a harc, amely mindennek, tehát az államnak, a társadalomnak és a jognak is atyja és királya. Kantnál a háború mint alaptörvény és jogforrás a jogközösség mechanisztikus kiterjesztésével: a világbékével megszüntethető. Amikor Kant elkülönítette a jelenségek objektív világát a megismerhetetlen Ding-an-sich-től, nemcsak egy új ismeretelméletet alkotott, hanem az uralkodó metafizikai szemléletet is összetörte. Ezzel egy olyan szellemtörténeti helyzetet teremtett, amely a természetjog történeti szerepéről és társadalmi feladatairól teljesen megfeledkezve, azt tiszta logikailag, fogalmilag kezelte és végül is elvetette. Ezzel a pozitívista jogszemlélet jutott uralomra.

Kant állandó és túlhajtott pszichologizmusából fakadó hibái jogelméletében, amely Schopenhauer szerint egyébként is gyenge, oly túlzott mértékben jelentkeznek, hogy gyakran szinte azt hisszük, hogy a Kant-féle modor szatirikus paródiáját olvassuk.² Kant nem akarta ugyan a jogelméletet a pozitív törvényhezástól, vagyis helyesebben az önkényes kényszerítől függővé tenni. Ez azonban épp oly kevésbé sikerült neki, mint a tiszta és gyakorlati ész megkülönböztetése által apriorikusnak megtartani a jog fogalmát, amely nála ég és föld között lebeg. Közvetve az is kiolvasható belőle, hogy minden jog pozitív. A Kant-féle tévedések idővel igen károsaknak bizonyultak.³ Kant jogelméleti epigónjai a tiszta ész ismeretelméleti kritikáját alkalmazták a jogra,

¹ V. ö. v. Verdross, *Die Rechtslehre Heraklits*, Zeitschrift für öffentl. Recht, XXII/4—5, 489—507.; Menzel, *Heraklits Rechtsphilosophie*, u. o. XII. évf., végül Nietzsche, *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen*, 1873. Verdross tanulmányának behatóbb bírálatát l. a M. J. Sz. 1943/VII. számában, 435/36. l.).

² Schopenhauer Kantról, *Kant filozófiájának bírálatá*, ford. Mikes L., 224. l.

³ Kant szerint az Euklides-féle geometria tételei a priori szintetikus ítéletek és a tér csupán szemléletünknek a formája. Ez a tétel a nem euklidesi geometria lehetősége következtében végérvényesen megdőlt, ami tanépletét alapjában rendíté meg.

holott ez a bíráló a Seint megismerő észre tartozik ; a Solen-re és tehát a jogra mint akaratra vonatkozó gyakorlati ész kritikáját alig emlegetik.¹ Az újkantiánusokat Schopenhauer megdőbentő megállapításai sem tartották vissza attól, hogy nagy logikai elmélettel, de hibás kiindulással kifejlesszék a jogpozitivizmus rendkívül következetes rendszerét. Ennek a pozitivismusnak a jogbölcselet fejlődésében nemcsak dialektikai jelentősége van, amennyiben egy bizonyos álláspontot a legszélsőségesebb egyoldalúság vitt el, hanem a szabadelvű jogszemlélettel annak bizonyos vonalain épp úgy összeforrván, ahogy korábban a velünk született természetes emberjogok, nagy történelmi szerephez is jutott Végeredményben ellenhatásokat segített a pozitivismus kiváltani, amelyeknek a pozitivismussal való szembeállítása rendkívül hasznos egy a természetjogi és a pozitivisták szemlélet feletti, kiegyensúlyozott, szintetikus rendszer kialakítása tekintetében. A pozitivismus és a természetjog ezek szerint bölcseletek, a szintetikus rendszer pedig philosophia perennis a jogbölcseletben. Ugyanígy a pozitivismus és a természetjog módszerek, míg a szintézis a módszer.

A jogi pozitivismus társadalmi gyökere a deklaráción feljutott, szabadelvű uralom szellemi, erkölcsi és gazdasági kiegyensúlyozott biztonsága volt, bölcseleti alapja pedig ebben a korszakban a természettudományi szabadság módszeres eszközei voltak.² A nominalizmus mint bölcseleti alap ebben az időben háttérbe szorult. A maga idejében a szabadelvűség a fejlődés és haladás eszméjével egyetemben alkotmányozó erejű, a jogot, sőt egy-egy egész jogtípust kiformáló jogeszmé volt. Ma már számos félreérthetetlen tünete van

¹ Es ist ja paradox, dass Kant dort von «praktischer Vernunft» spricht, wo Vernunft ihren Sinn wegwirft, um handeln zu können — írja erre utalással C. A. Emge id. m. 442. l. Hasonlóképp vélekedik Balás P. Elemér erről az összefüggésről. (Kantrol szokták mondani, hogy nem jogtanát kell követni, hanem Kant filozófiáját kell belevinni a jogtudományba ; A Széchenyi—Kossuth-ellentét hírlapi vitájuk tükrében. Kolozsvár, 1943., 6. l.)

² Stammlerrel kapcsolatban l. e gondolat végigvezetését : Emge. *Stammler zum Gedächtnis*, Zeitschr. d. Akad. f. Dt. Recht, 1938. 332. l.

annak, hogy ezt az alkotmányozó erőt kimerítettük. Így a liberalizmust egy felszámolás alatt álló, csődös hagyatéknál egyébrek már alig tekinthetjük, nem szólva egynéhány olyan maradandó értékű alapeszméről, amely közelebbi vizsgálatnál szekularizált keresztény tanításnak bizonyul. A szabadelvűség általános szellemi iránya mindenhol kedvezett a részletkutatásoknak és azokat minden téren felvirágoztatta. Ez irányzaton ma sem vagyunk túl. Viszont épp ezért nem látta a nagy összefüggéseket. Igaz, hogy megteremtette a világ-gazdaságot, ez azonban abban a pillanatban tehetetlennek bizonyult, amikor a nagy szellemi és erkölcsi közösségeket megteremtő egyetemes társadalmi hiedelmek lassú szétporlása folytán a világon az a kínzó, gyötrő félelemérzet vett erőt, amely tulajdonképpen már a második világháború lehellete volt.

A szabadelvű szellemi gyökerek elsorvadásával a szélső és korlátlanul liberális és tehát közpolgári jogpozitivizmus is elbukottnak tekinthető. A szabadelvűség anyagelvű, a hasznosságot az igazság végső mértékének tekintő beállítottságánál fogva ² a régi természetjogi koncepció helyébe egy gazdaságpolitikai tervet tett, de ezt 50% erejéig sem tudta valósítani. Így azután a szabadelvűség elsősorban nem is a jogi, hanem a gazdasági oldala felől ábrándította ki a tömegeket. A természettörvény feltétlen igényességével fellépő klasszikus közgazdasági elmélet csalóka délibábnak bizonyult. Jórészt ennek a kiábrándulásnak a visszahatásaként jelentkeznek a mai társadalmi mozgalmak is. Rendkívül jellemző, hogy ezeket a mozgalmakat újból a végeredményben mégis csak a szabadelvűségre visszavezethető anyagelvűség irányítja. Csakhogy ma már az anyagelvű tiszta tárgyiaság utolsó állomásainál tartunk, amelyek kikerülhetetlenül a jog ² nélküliségbe, illetőleg jogellenességbe torkollanak bele. Ezért és a szabadelvű jogpozitivizmus bukása folytán látom elér-

¹ Der Nutzen wird das eigentliche Kriterium der Wahrheit, írja ezzel kapcsolatban Schwegler, *Geschichte d. Philosophie*, 296. l.

² ...die äusserste Konsequenz des Materialismus ist die entgeistete Objektivität, u. o. 295. l.

kezettnek, hogy a jogeszmé bölcseleti igazolásának kérdését napirendre tűzzük. Termékenynek e vonalon egyedül az a meggyőződés ígérkezik, amely szerint a jogeszmé egy új szellemi eszménnyel áll vagy bukik. Ez a meggyőződés azért jelentős, mert a meggyőződés és a hit általában is minden bölcseleti megismerés éltető eleme, ahogy ezt annak idején már Jakóbi kifejtette.

A jog tekintetében elfoglalt álláspont, meggyőződés és hit milliók jólétét és szabadságát vagy ugyanezek szolgáltatását és nyomorát dönti el. A törvény életet és halált jelenthet, mondja a nagy Széchenyi a *Hitelben*. De már a régi rendi, nemesi magyar úri jognak nagy kodifikátora, Werbőczy is elismeri a *Tripartitum* Előbeszédében (5. és 6. cím) a jognak a polgári társadalmat megszervező szerepét. Hozzáteszi: «Az igazság, a jog és a tudomány pedig különböznek egymástól, mert az igazság erény, mégpedig erkölcsi, a jog az erények végrehajtója, a tudomány pedig ennek a jognak a tudása. A törvény ember találmánya, Isten ajándéka, bölcsek tanítása.» A bölcsek tanítása tekintetében igen fontos a tiszta, érdeknélküli igazságkeresés. Csak az ilyen megismerés fokozódik teremtő erejűvé, amennyiben magával ragadja a szélesebb rétegek képzeletét és abban mint konstruktív egyetemes társadalmi hiedelem fog jelentkezni, amely elfogadja, hogy a jog és az igazság a társadalom alapja. A pórázon vezetett tudomány sohasem fog nagyot alkotni. A kutatás szabadsága nem ellenkezik a modern közösségi gondolattal. Minden életképtelen eszmét, amely nincs Istentől, nem Isten ajándéka, hogy Werbőczynek az Evangéliumokra emlékeztető szóhasználatát ismételjem, a szellemiek birodalmában is örökké dúló életharc irgalmatlanul elsöpör. Viszont élet-erős eszményeket hatalmi tények nem tudnak tartósan gátolni az érvényesülésben. Ha már most ezt jogi térre visszük át, akkor nyilvánvaló, hogy az abszolút jog, a jus divinum, az örök természeti jog ilyen értelmében ma is korszerűek.

Mint ember találmánya, a törvény mindenkor heves harcok gyümölcse. A jogalkotás hatalmi állásait ma a tömegek rohamozzák. Csak hogy a jogalkotáshoz nem elég a hatalom. A joghelyesség mértéke az igazság, ez pedig erény, neve-

zetesen erkölcsi erény. Ilyet rohamozni és elfoglalni nem lehet, hanem csak valósítani és élni. Még a jogalkotás történelmi hagyományai és finomabb technikai műfogásainál is az a helyzet, hogy azok megtanulásához is elsősorban idő kell és még így sem sajátítható el a jogalkotás művészetének egésze, mert nem mindenki nomothétikosz anér! Ez a típus a férfilelek szellemi és erkölcsi fejlődésének egy olyan ritka csúcspontja, amelyet csak nagyon kevesen érnek el. Már a nagy Stagyríta is igen élesen felismerte, hogy a közületi dolgok : állam, társadalom és jog tekintetében rendszeresen gondolkodni csak azok tanulhatnak meg, akik már eleve is hisznek ezekben a dolgokban, velük mintegy telítve vannak, vagyis arra elhivatottak.¹ Az Evangélium szerint is az Igét csak azok érthetik meg teljességgel, akiknek ez kellő kegyelem útján megadatott.² Ezek után kétségtelen, hogy a jog és az igazság eszméjének lángoló hite és szeretete nélkül nem lehet állami, társadalmi, de főleg jogi rendet felépíteni és fenntartani. Vajjon értik-e ezt az említett rohamozó tömegek? Annyit feltételezhetünk róluk, hogy van egy biztos és meg nem téveszthető szimatjuk a dolgok helyes folyásáról. A műveltebbek közülük talán megérzik, hogy egy uralkodó szellem-erkölcsi irány helyes úton van-e? Vannak e szerint rendkívül fontos egyetemes konstruktív hiedelmek a jogról, az államról, a társadalomról, a tudásról, annak jelentőségéről és általában az élet összes főbb problémáiról, ahogy minden embernek megvan a maga, ha még oly kezdetleges metafizikája, amelynek gyakorlati erejéhez képest elenyészik minden Kant és minden ismeretelmélet. Ezek a hiedelmek és ez a metafizika u. i. az alapja minden állami, társadalmi és jogi rendnek, sőt még a tudományos életnek is.³ Ezek adják az éltető légtört, ezekbe

¹ Aristoteles, *Eth. Nik.* 1095/b.

² A régmúlt idők, mágikus korszakok karizmatikus felfogását a modern ember nehezen érti meg. Politikai síkon azonban próbálkoznak e felfogás feltámasztásával. V. ö. pl. C. E. Emge : *Ideen zur Philosophie des Führertums*, Stammeler Emlékkönyv, Berlin, 1936., 23—42. oldal.

³ L. Max Weber alapvető kutatásait és a Vierkant-féle *Handwörterbuch der Soziologie* idevonatkozó cikkeit.

van minden beleállítva. Felismerte e vonatkozás fontosságát a jog esküdt ellensége, Marx is és a helyes felismerés elködösítésére egy megtévesztő terminológiát alkalmazott. Minden szellem-erkölcsi tényezőre, amely az általa gyűlölt állami, társadalmi, de főleg gazdasági renddel állott kapcsolatban, ráfogta, hogy másodlagos, járulékos, a posteriori, tehát lényegtelen. Ahol pedig feltételezte, hogy valami az általa óhajtott új renddel összefügg, illetve annak előmozdítására van hivatva, ott nem alkalmazta a másodlagos felülepítmény elvét.¹ Marx ezek szerint tisztában volt a szellemi és erkölcsi tényezők jelentőségével és nagyon jól tudta, hogy azok az eszmék, amelyeket ő és munkatársai dobtak bele a köztudatba. rohamcsapatok szerepét töltik be.

HEGEDÜS JÓZSEF.

¹ Ennek az elvnek a csíráját meg lehet egyébként a régi görögöknél is találni. V. ö. Emge : *Ein Rechtsphilosoph wandert durch die Philosophie*, 1936. 45. l.

AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

Az *előre-kiszámíthatóságnak* a kauzális determináltsággal és az *előre-nem-láthatóságnak* a szabadsággal való hibás azonosítása az, ami a modern elméleti fizikának egyik legnagyobb mesterét, Max Planckot — kinek 1943. április 23-án ünnepelte 85 éves születésnapját a tudományos világ — az akarat szabadságáról szóló sajtószerű elméletének megalkotásánál vezette, és mondhatom talán azt is, hogy tévútra vezette.

Planck éppen az ellenkező nézetet képviseli, mint amelyet fentebb kifejtettem. Szerinte az akarat szabadsága nem az észben, hanem a *tudatalatti motívumokban* gyökerezik. Az ész szerinte nem a szabadságot, hanem az előre-kiszámíthatóságot s így az okozatos meghatározottságot képviseli az akaratban. Az, hogy Planck az észet előre-kiszámíthatónak tartja, igen érdekes és összhangban van az előbb elmondottakkal. Az, hogy az észet és az okozatosságot azonosítja, filozófiai szempontból súlyos tévedés. Az a nézete pedig, hogy az akarat szabadságát csupán a tudatalatti motívumok, a lélek irracionális «mélységei» biztosítják, tulajdonképpen nem más, mint a Planck-féle fizikának, az ú. n. kvantum-elmélet egyes gondolatainak, a szabad akarat erkölcsi problémájára való alkalmazása. Bármennyire tiltakozik is tehát Planck az ellen, hogy a kvantum-elmélet ú. n. «határozatlansági relációját» a szabad akarat bizonyítására felhasználják, a nélkül, hogy észrevenné, maga is ezen az úton jár.

Ezzel azonban már eljutottam ahhoz a kérdéshez, hogy lehet-e a modern *atom-fizika* eredményeit az akarat szabadságának bizonyítására felhasználni.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 790. számában.

A modern fizika a termodinamikában és az elektrodinamikában, különösen pedig az atom-fizikában, vagy mikroszkópikus mechanikában olyan jelenségeket észlelt, amelyeket a Newton-féle makroszkópikus mechanika okozatos felfogásával megmagyarázni igen nehezen, vagy egyáltalában nem lehet. Ezek a jelenségek azonban igen egyszerű magyarázatot nyernek, ha a mechanikai okság elvét feladva, a valószínűségi számítás statisztikai szabályszerűségét alkalmazzuk rájuk. Különösen a kvantum-mechanika kísérleti eredményeinek előre pontosan ki nem számítható, bizonytalan volta (ezzel függ össze az ú. n. «határozatlansági vagy bizonytalansági reláció») az, ami a szigorú okozatos kapcsolat megállapítását lehetetlenné teszi s a «véletlen törvényszerűségének», a matematikai valószínűségi számításnak, segítségülhívását követeli.

Hogy a kísérleti eredményeknek ez a bizonytalansága a mérőeszközök pontatlanságára vezethető-e vissza, — mert hiszen az ilyen mikroszkópikus viszonyok közt a mérőeszköz maga is befolyást gyakorol az észlelt jelenségre — vagy pedig hogy a jelenségek maguk sem mutatnak-e szigorú okozatosságot, — s így «a fizikai kauzalitás válságával» van-e dolgunk — e kérdés a fizikusok közt vitás, s ehhez nem is akarok hozzászólni.

Felvetem azonban azt a kérdést, hogy mi közük van a fény-kvantumoknak az erkölcsi köteletség kategorikus imperatívuszához?

Nyilvánvaló, hogy a modern fizikának ezek a jelenségei egy sokkal alacsonyabbrendű, tökéletlenebb törvényszerűség uralma alatt állanak, mint amilyen az okozatos törvény. Van valami kaotikus bennük, Planck szerint is a vak véletlen játékát mutatják. Ezért csupán statisztikai valószínűséget lehet bennük keresni és nem szigorú okozatosságot. Az okozatos törvény lépcsőfokáig fel sem érnek, még ha a «nagy számok törvényének» egy «biztosságra extrapolált esetét» látjuk is az okozatosságban. A szabad akarat ezzel szemben, amint láttuk, olyan szellemi *többlet*, amely az okozatossághoz hozzájárul és értelmet ad a szükségszerű történelemnek. Ha a véletlen «vak» a rendezett okozatossághoz képest,

akkor az értelem nélküli, pusztá okozatosság «vak» az ész világoosságából származó szabad célkitűzéshez képest. Aquinói Szent Tamás mondásának fokozásával azt állíthatjuk, hogy *csak ott*, ahol intellektus van, van «liberum arbitrium». De hogyan lehetne — akár a legmodernebb ultramikroszkóppal is — intellektust felfedezni az atom-fizika mikroszkópikus világában?

Elmondhatjuk tehát, hogy az a törekvés, amely az atomfizikában akar érveket találni a szabad akarat «megmentéséhez», — akár fizikusoktól, akár filozófusoktól induljon is ki — talán igen sok naiv jószándékról, de egyébként az akarat problémájának lényegét meglátó igen kevés filozófiai megértésről tanúskodik.

VI.

A matematikai valószínűségi számításnak az atomfizikában játszott szerepével kapcsolatban említhetem meg azt is, hogy a valószínűségi számításnak igen fontos szerepe van a számszerűleg megfigyelhető *társadalmi* jelenségek vizsgálatánál is: ezen alapul a «nagy számok törvényszerűsége» a statisztikai tudományban. A nagy számoknak ezt a statisztikai törvényszerűségét is összefüggésbe hozták a szabad akarat kérdésével.

Az érdekes az, hogy amíg az atomfizikával kapcsolatban a statisztikai törvényszerűséget a *szabadság* bizonyítására találják alkalmasnak, addig a társadalomtudományi statisztikát — és különösen a *morálstatisztikát* — az akarat *determinált* voltának kimutatására szokták felhasználni. Az *Ember Tragédiájának* XV. színében Madách is a determinizmus érveként, annak a gondolatnak a bizonyítására, hogy

Ily végzet áll a történet felett,
Te csak eszköz vagy, melyet hajt előre

hozza fel azt, hogy :

...ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást.

De mégis megkísérli összeegyeztetni a szabad akaratot a statisztikai törvényszerűséggel, mondván :

Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja láncait.

A szabad akarat problémájáról szóló újabb munkákban pedig általában igen nagy teret foglalnak el a morálstatisztika eredményeivel foglalkozó fejtegetések.

Magam feleslegesnek tartom ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozni, mert nézetem szerint a morálstatisztikának az akarat szabadságáról folytatott vitában sem *pro*, sem *contra* nem lehet jelentőséget tulajdonítanunk. A matematikai valószínűségi számítás — amint azt a modern kvantummechanikában játszott szerepe is bizonyítja — a véletlen szabályszerűségét határozza meg s így nem okozatos törvényeket fejez ki. Az akarat *kauzális* megkötöttségére nézve tehát semmiesetre sem lehet a «nagy számok törvényéből» következtetést levonni. Legfeljebb arra lehetne a statisztikai törvényekből következtetni, hogy a társadalmi jelenségek a vak véletlen játékát mutatják s ekként esetleg a *liberum arbitrium indifferentiae* gondolatának támogatására lehetne a morálstatisztikát felhasználni. A vak véletlennek és a liberum arbitrium kaotikus gondolatának azonban, amint láttuk, semmi köze sincsen ahhoz, amit az akarat szabadságán, helyes értelmezés mellett, értenünk kell.

A szabad akarat problémáját magának az akaratnak vizsgálatával kell eldönteni. S ez megelőzi annak a másik kérdésnek feltevését, hogy a társadalmi életnek vannak-e okozatos törvényei, vagy hogy csupán statisztikai szabályszerűségek uralkodnak-e a szociális jelenségek között? Az *okozatos társadalomtudományi* vagy *okozatos történettudományi törvény* kérdése különben nem is egyszerű függvénye a szabad akarat problémájának. A statisztikai törvényszerűséget olyankor szokták segítségül hívni, mikor a jelenségeknek *egyenként* való pontos megfigyelése nem lehetséges, vagy más okból mellőzendő, s így meg kell elégedni valamely nagy csoportban foglalt igen számos egyedi jelenség *átlagos* magatartásának megfigyelésével. Elképzelhető tehát az is, hogy

a statisztikai törvényszerűség éppen ennek az *átlagra* irányuló megfigyelésnek következménye. Ez azt jelentené, hogy a morálstatisztikának a matematikai valószínűségi számítás-hoz igazodó szabályszerűségeket kell mutatnia — akár szabad, akár determinált legyen is, önmagában véve, az emberi akarat. Bizonyos, hogy statisztikai törvényszerűségeket nemcsak olyan jelenségekre nézve állapítottak meg, amelyek — mint a morálstatisztikától vizsgáltak — az akarattól függenek, hanem olyanokra nézve is, amelyek — mint a fiú- és leányszületések aránya — az akarattól független élettani okok eredői.

A társadalmi életben, amely a természet alapján épül fel, okozatos erők és szellemi összefüggések *egyaránt* szerephez jutnak. A társadalmi jelenségek okozatos összefüggésének kérdése tehát sokkal bonyolultabb kérdés, mint amilyennek azt az okozatos tudományként jelentkező mult-századbeli szociológia — a társadalomnak ez a «természettudománya» — látta. A társadalmi vagy történeti törvény nehéz kérdésével azonban annál kevésbbé van okom ebben az összefüggésben foglalkozni, mivel, amint említettem, az akarat szabadságának problémájához viszonyítva e kérdés nem *előzőleg*, hanem *utólag* döntendő el.

VII.

Az eddig elmondottakból kitűnt, hogy a szabad akarat problémájának semmi köze sincsen a *véletlen* kérdéséhez. Annál meglepőbb, hogy az új kultúrfilozófia két legkiválóbb képviselője, Heinrich Rickert és Nicolai Hartmann — az utóbbiról azt merném állítani, hogy talán Kant óta nem volt hozzá hasonló világosfejű gondolkodója a filozófiának — az akarat szabadságának kérdésében olyan álláspontot foglal el, amely igen közel jut ahhoz a felfogáshoz, hogy a szabadság a kiszámíthatatlan és megismerhetetlen vak véletlenben gyökerezik. Rickert álláspontjának ugyanis az a lényege, hogy a szabad akarat helye az ú. n. *profizikai* — vagyis megismerés előtti — világban van. Ez a megismerhetetlen profizikai világ erősen hasonlít az atom-fizikának számunkra

hozzáférhetetlen, mérőeszközeink segítségével tökéletesen meg nem közelíthető világához, bár kétségkívül nem az ismereti tárgy megismerhetésének gyakorlati határát, hanem a megismerő alany megismerhetésének elvi határát, vagyis a szubjektum maradék nélküli objektíválásának elvi lehetetlenségét akarja jelenteni. Ez a profizikai szabad akarat még megismerhetlenebb, mint az atom-fizika előre pontosan ki-nem-számítható jelenségei, mert hiszen a statisztikai valószínűségi számítását sem lehet reája alkalmazni. Nicolai Hartmann viszont azáltal jut el egy sok tekintetben hasonló felfogáshoz, hogy a szabad akarat forrását a személyiség «irracionális magjában» találja meg. Ez az «irracionális mag» nagyon hasonlít azokhoz a «tudatalatti motívumokhoz», amelyeket Planck elméletéből ismerünk, s így mindkettővel szemben felhozható az az ellenvetés, hogy a szabadság forrását azon a tudatalatti, ösztönös vagy irracionális területen keresik, amely az állat életében nagyobb szerepet játszik, mint az emberében.

Mind Rickert, mind Hartmann megismerhetetlen, irracionális valaminek tekinti a szabad akaratot; elmondhatjuk tehát, hogy elméletükben épp úgy a régen holtak vélt *liberum arbitrium indifferentiae* szelleme jár vissza kísérteni, mint abban a modern atom-fizikára támaszkodó felfogásban, mely a szabadságot az irracionális vak véletlennel egynek veszi.

Rickert és Nicolai Hartmann tanítása szöges ellentétben van azzal az állásponttal, amelyet fentebb kifejtettem s amely szerint az akarat szabadsága az irracionális ellentétében, az intellektusban, az észben gyökerezik. Minthogy pedig erre az álláspontra éppen Rickert és N. Hartmann filozófiájából kiindulva jutottam el, meg kell most magyaráznom, hogy hogyan lehetséges — azonos vagy legalább is hasonló filozófiai felfogás mellett — ilyen nagy eltérés a szabad akarat kérdésére vonatkozó álláspontok között. Ez az eltérés halomra döntené mindazt, amit fentebb a filozófiai világképnek és a szabad akarat problémájának összefüggéséről mondtam; ezért meg kell próbálnom kimutatni azt, hogy Rickert és N. Hartmann nézete a szabad akaratról nem következik logikusan saját filozófiai alapfelfogásukból, sőt, hogy egyenesen

ellentétben van ezzel. A két kiváló filozófus tanainak részletes elemzése helyett legyen szabad csupán nagy vonásokkal megrajzolt kritikájukat adnom.

Ami először is Rickertet illeti, az ő nagy érdeme az, hogy belehelyezte Kant «intelligibilis világát» a tapasztalati valóságba. Ezzel megvalósított egy aristotelesi gondolatot — Aristoteles túlzása nélkül! Mert Aristoteles az egész tapasztalati világról azt állította, hogy magában rejtji a plátói ideákat; Rickert azonban a tapasztalati valóságnak csupán arról a részéről állítja ezt, amelyet *kultúrának* nevezünk s a valóság másik részét, a *természetet*, ideáktól és értékektől mentesnek tekint. De bár a kultúra fogalmában valóság és érték szoros kapcsolatát teremti meg, mégis feledni látszik azt, hogy ezzel már Aristotelesnek és Hegelnek, nem pedig Plátónak és Kantnak jár a nyomában. Egyszerre újból a plátói chorismos, a kanti dualizmus álláspontjára helyezkedik s felveti azt a kérdést, hogy lehet-e egyáltalában kapcsolat valóság és érték között. E kérdésre, feledve azt is, hogy épp ő volt, aki ezt a kapcsolatot az értékes valóság, a kultúra fogalmában megteremtette, akként válaszol, hogy valóság és érték kapcsolata ebben a megismerhető tapasztalati világban egyáltalában nem lehetséges. Hogy lehetséges legyen, ahhoz szerinte szükség van arra, hogy felvegyünk egy másik, megismerhetetlen, «profizikai» — vagyis megismerés *előtti* — világot, sőt még egy további, ugyancsak megismerhetetlen «metafizikai» — vagyis megismerés *feletti* — világot is. Látjuk: ha a megismerhetetlen körüli spekulációról van szó, akkor egy vérbeli német filozófus nem jön zavarba, hanem elemében van. Az ilyen filozófiára, úgy látszik, reáillik az a megkapó mondás, hogy «a filozófia az ész költészete»; valójában azonban mégsem, mert a költészet szép, nagyon szép, az ilyen filozófia pedig nem az.

Mínthogy Rickert a szabad akaratot költői szabadsággal a költött profizikai világban helyezi el, a tapasztalati világban szereplő empirikus akaratot viszont szigorúan determinálnak tartja, mindebből következik az is, hogy szerinte a szabad akarat a megismerhetetlen dolgok régiójába tartozik és semmi köze sincsen az intellektushoz és a meg-

ismerő észhez. Ha ezzel szemben, saját alapfelfogásához híven, az akarat szabadság forrását abban a kulturális valóságban kereste volna, amelyhez az értelmes emberi akarat valóban hozzátartozik, akkor kétségkívül nem találhatta volna másban, mint e valóságnak abban az alkatelemében, amely nincs meg a természeti valóságban, vagyis : az *intelligibile*-ben, az ideában, az értékben, az intellektusban. az észben.

Ami Nicolai Hartmann-t illeti, az ő nagy érdeme, hogy a hegeli filozófiából kiindulva átfutott arra a vágányra, amely a kanti gondolkodás felé vezet, vagyis hogy hegeli kiindulópontja mellett is éles különbséget tud tenni lélek és szellem között. Nincs még egy gondolat, amelyet annyiszor ismételné, mint azt, hogy : *«Bewusstsein trennt die Menschen, Geist verbindet sie»*. Azonban ő is feleli, hogy ezzel már nem Hegelnek, hanem Kantnak nyomában jár, s a szellemet, amely a lelki valóságtól elválasztva csupán időtlen jelentés lehet, időben fejlődő realitásként, vagyis lelki tényként fogja fel. Ezért nem veszi észre, hogy az akarat magában az emberben is található egy olyan időtlen értéket, amely értékelő választásának mértékéül szolgálhat ; ezért kell a szabad akarati döntést végsősorban nem a szellemre, az észre, hanem «a személyiség irracionális magjára» bízni. Hartmann szeme előtt a szellem mindig élő realitásként lebeg, az időtlen szellemet tulajdonképpen csupán az ideális érték-világnak emberfeletti nagy általános összefüggésében és nem magában az emberben látja meg. Jó magyar paraszti bölcseséggel szólva : nem látja a fát az erdtől.

De különben N. Hartmann nem is törekszik arra, hogy a szabad akarat kérdését saját filozófiai világképéből kiindulva oldja meg. Ő magából a *fenomén*ből, vagyis a szabad akarat erkölcsi adottságából, az akarat szabadság etikai értelméből indul ki. Szerinte a szabad akarat értelme kétirányú függetlenségét jelent : szabadságot az okozatosság kényszerétől ; de egyben szabadságot az értékekkel szemben is, azt, hogy szabadon választhatunk jó és rossz között. A fenomént valóban helyesen írja le. Csak a hozzáfűzött filozófiai magyarázat hibás. E szerint ugyanis az említett kettős füg-

getlenség csak úgy volna lehetséges, hogy az akaratot sem az okozatosság, sem az érték nem irányítja, hanem végsősorban egy harmadik törvényszerűség: «a személy irracionális magja» határozza meg. Ezzel pedig eljutott az észnélküli, irracionális szabad akarat fogalmához.

E magyarázat először is ellenkezik a különböző létrétegekről szóló Hartmann-féle világképpel, amely a testi-lelki valóság létrétege s az ettől hordozott szellemi létréteg felett nem ismer egy még magasabb, irracionális és «személyi» létréteget, holott a harmadik törvényszerűség felvételének egy harmadik, magasabb létréteg felvételét is jelentenie kellene.

Ez volna azonban a kisebbik baj. A nagyobbik az, hogy a magyarázat ellentétbe jut magával a fenoménnel is. Az, hogy szabadon választhatunk jó és rossz között, ugyanis nem irracionális, észnélküli választást jelent, hanem azt, hogy *tudói* vagyunk jónak és rossznak: «*scientes bonum et malum*». Az akaratot szabaddá éppen az értelmi elem, az erkölcsi értékek ismerete teszi. Az bizonyos, és már Aristoteles jól látta, hogy az akarat összetett jelenségében van ösztönszerű, irracionális elem is, maga az akarás és ennek dinamikája: a *pars appetitiva*. De az is bizonyos, és ezt is látta Aristoteles, hogy van benne értelmi elem is, az ész értékelő választása: a *pars intellectiva*. Az akarat *szabadsága* pedig tisztán és kizárólag ebben az utóbbi részben gyökerezik, tisztán és kizárólag azért lehetséges, mert az embernek szellemi értéktartalma van. Ahol ez hiányzik, hiába van meg az irracionális ösztön, szabad akaratról nem beszélhetünk. És éppen ebben a szellemi értéktartalomban áll a személyiség is, nem pedig valamiféle «irracionális magban». Az, hogy a cselekvésnél, a test mozgatásánál, az akarat irracionális vagy intellektuális része érvényesül-e végül, más kérdés. Láttuk, hogy magánál az akarat elhatározásánál is csak kis tér nyílik a szellem irányító hatalma számára s hogy a végzet-szerűség mélyen belenyúlik az ember életébe. Az akarat csak nagyon korlátozottan és nem *abszolute* szabad. De annál szabadabb, minél gazdagabb a szellem érték-tartalma, minél eszesebb az ember. Annál nagyobb az erkölcsi felelőssége is. Az irracionális elem túlsúlyra-jutásával egyenes arányban

esökken az erkölcsi felelősség is s így a személyiségnek Hartmann szerinti «irracionális magja» az erkölcsi felelősség hordozója sem lehet.

VIII.

Ha előbbi fejtegetéseim helytállóak, akkor nyilvánvaló, hogy amiként Rickert, akként Nicolai Hartmann is saját filozófiai alapfelfogásának cserbenhagyásával jutott el a szabad akarat kérdésében elfoglalt álláspontjához. Az én törekvésem ezzel szemben éppen az volt, hogy a kiindulópontul választott filozófiai világgép logikus konzekvenciáinak levonásával próbáljak hozzájárulni problémánk tisztázásához.

Bevezetőül azt mondtam, hogy nem töreksem a szabad akarat nehéz kérdésének megoldására. Értekezésem rendjén mégis a probléma *megoldását* illetően is egészen határozott álláspontra jutottam. Ez az álláspont azonban, nézetem szerint, semmi egyéb, mint az új kultúrfilozófia eredményeinek — és pedig elsősorban éppen Rickert és Nicolai Hartmann alapgondolatainak — az akarat problémájára való alkalmazása. Helyessége ezért természetesen attól függ, hogy mennyire helytálló az az alap, amelyből kiindultam.

Mínthogy törekvésem az alapul vett filozófiai világgép konzekvenciáinak levonására irányult, nem foglalkoztam a szabad akarat problémájának *erkölcsi* vonatkozásaival sem, bár többnyire éppen az erkölcsi világ változatosan gazdag és élettől eleven jelenségeivel — és elsősorban az *erkölcsi felelősségérzettel* — szokták bizonyítani azt, hogy az akarat szabad. Egyébként, nézetem szerint, a «*Du kannst, denn Du sollst*» gondolatát követő bizonyítás nem is egészen hibátlan.

Nem fogok foglalkozni azokkal a következtetésekkel sem, amelyeket az akarat szabadságának elismeréséből az *emberrel foglalkozó összes tudományok* számára levonni lehet. Csupán egyetlen tudomány, a *jogtudomány* számára legyen szabad nekem, magyar jogásznak, befejezésül néhány vázlatos alapelvet leszűrni abból az eredményből, amely ebből a filozófiai értekezésből kifejecesedni látszott.

Vizsgálódásom eredménye az volt, hogy a szabad aka-

rat nem misztérium, sem nem metafizikai rejtély, hanem csupán annak az egyszerű és letagadhatatlan igazságnak a megnyilatkozása, hogy az ember gondolkodó, értelmes lény, aki a saját esze szerint cselekedhetik: «*Cogito, ergo liber sum*». Nyilvánvaló, hogy ebben az értelemben a jog egész területén szükség van az akarat szabadságának feltételezésére. Mert hiszen nem volna értelme annak, hogy olyan lényekhez intézzünk jogi parancsokat, akik e normák szellemi tartalmát felfogni s akaratukat hozzájuk igazítani nem tudják. De nyilvánvaló az is, hogy egyik jog-ág területén sem érvényesülhet a szabad akarat korlátlanul, mert hiszen minden jogszabály már korlátozni és befolyásolni igyekszik saját eszünk szerinti szabad akarat elhatározásunkat.

Ha azonban a szabad akarat értelme valóban az, hogy saját eszünk szerint cselekedhetünk, akkor kétségkívül a jog összes ágai közül a *magánjog* az, amely a legtágabb teret engedi a szabadság érvényesülésének. A magánjog vezérlő gondolata éppen az, hogy az ember saját esze szerint intézhesse — legalább is e jog korlátai között — ügyes-bajos dolgait s legjobb belátása szerint alakíthassa rövid kis életét. Szocialista és kommunista eszmék térhódítása s a totalitáros szellemű állami beavatkozás fokozódása folytán a magánjog területe napjainkban egyre jobban csökken. Azonban semmiféle «szociális gondolatra» való hivatkozás sem döntheti meg azt az igazságot, hogy a lelki önállóságban rejlő népi erő végzetes elsorvadásához vezetne és súlyos erkölcsi veszteség volna, ha a magánjog eltűnne, vagy aránytalanul összehzsugorodna.

A magánjoggal szemben a *közjog* az ellentétes elvet képviseli: szabad akaratára való tekintet nélkül aláveti az embert az államhatalom uralmának. Szabad akaratú eszes teremtmény számára azonban az államhatalom erkölcsileg csak akkor elviselhető, ha nem zsarnoki, vagyis ha a *politikai szabadság* útján a hatalomnak alávetettek maguk is beleszólhatnak a hatalom gyakorlásába. Amíg tehát a magánjogban a szabadság az alapelv, addig a közjogban csupán mint a hatalmi elv korrektívuma jelentkezik.

A büntetőjognak viszont ismét nagyon közvetlen és szoros

a kapcsolata a szabad akarat kérdésével. Ha a magánjogazálat függ össze problémánkkal, hogy érvényesülési teret biztosít a szabad akarat számára, akkor a büntetőjog meg azért, hogy a *bűn* és *bűnhődés* gondolatán, vagyis az *egyén* erkölcsi felelősségének elvén épül fel. Az erkölcsi felelősség hordozója nem lehet más, mint szabadakaratú ember. Az erkölcsi felelősség individualista elvéből következik az is, hogy az embert csak szabad akaratából elkövetett saját cselekvéseiért lehet büntetni, de semmiesetre sem mások hibájáért vagy mások előnyéért. Hivatkozzanak bár a népi szolidaritásra, az államrezónra, vagy más külső célszerűségi okokra, ártatlanok elítélése nem büntető igazságszolgáltatás, hanem legjobb esetben is csupán az állami szükséghelyzetből fakadó közigazgatási «védelmi intézkedés». Kajafás főpapnak Jézus ügyében hangoztatott felfogása — «Jobb nekünk, hogy *egy* ember haljon meg a népért és az egész nép el ne vesszen» — méltó jelképe lehetne ugyan a determinizmus alapján felépülő büntetőjognak, de nem a büntető *igazság* szava, amint a determinista büntetőjog sem *büntető* jog. Kant szerint az igazságosság megszűnik igazságosságnak lenni, ha akármilyen magas árért bár, de mégis eladja magát.

Ha a jog összes ágai közül a büntetőjog az, amelynek legszorosabb a kapcsolata az erkölccsel és az igazságossággal, akkor az a jog-ág, amelyben ez a kapcsolat, — helytadva machiavellisztikus elvek uralmának — leginkább elhalványul, kétségkívül a *nemzetközi jog* és különösen a *háborús jog*. Itt az igazságosság és a humanitás szava szinte teljesen elnémul a végzetszerű «népi szolidaritás» és a brutális «háborús szükség» viszi a szót. De azért mégsem kell azt hinni, hogy a háborúnak nem volna semmi köze az erkölcshez, a humanitáshoz és az igazságossághoz. A háború a katonától — és ma már az egész néptől is — az önfeláldozásig terjedő kötelelességteljesítést kívánja meg. E kötelelességteljesítésnek tiszta légkörébe azonban csupán az erkölcsi gátlásoktól nem mentes «lovagias hadviselés» illik bele. Annak a katonának a lelkében, aki akár önként, akár parancsra, bestiális alávalóságokat követ el, előbb-utóbb meg fog inogni az az erős hit, hogy tiszta, mocsoktalan és igaz ügyért harcol, ami pedig az ön-

feláldozásig menő katonai kötelességteljesítéshez nélkülözhetetlen.

Az önfeláldozás gondolatából pedig megint a szabad akarat problémája tekint felénk. A háború, igaz, a természeti katasztrófák könyörtelenségével tapos reánk : átgázol emberi sorsokon, tervezgetéseken, álmokon és akaratokon. Rettegetes viharában, mint semminek tűnő pont a végtelenben, áll szabad akaratával az Ember. De nem egészen elhagyottan és nem egészen erőtelenül. Még ha a Gondviselés örök kegyelme — a *gratia irresistibilis* — elhagyná is, megfogódzhatik szabad akaratában s akaratán át az erkölcsi értékvilágban. A fizikai lét feláldozására kész törekeny ember a legkönyörtelenebb erőnek is ellentállhat, akaratát a legrettegetesebb vihar sem hajlíthatja meg. Az akarat szabad ágának legerősebb bizonyítéka pedig éppen abban az igazságban rejlik, amelyet a háború ezrek és ezrek vérének hullatásával pecsétel meg : abban, hogy a világ összes teremtményei közt, amint láttuk, egyedül az ember az, aki meggyőződéséért és ideálkéért, elvekért és eszmékért meghalni tud.

VITÉZ MOÓR GYULA.

AZ ARAB VILÁG.

— Harmadik és utolsó közlemény. ¹ —

VI.

Afrikában az arab-berber keveréknépesség önállósági törekvéseinek nem nagyon kedvezett a fehér ember uralma. Egészen más a helyzet Ázsiában, ahol az arabság politikai törekvéseinek legalább annyiban kedvezett a fehér ember, amennyiben saját érdekeit is szolgálta azzal.

Elő-Ázsiában az arab település észak felé a Taurus-hegységig terjed. Anatóliát sem az Umajjádok, sem az Abbászidák nem tudták meghódítani. Anatólia és az Arab sivatag között terül el nyugaton Szíria és Palesztina, keleten Irák. Mind a kettő a fehér ember művelődésének ősi területe.

Ha a Taurus kopár hegláncát magunk mögött hagyjuk, termékeny lapályra érkezünk: az Orontes völgyébe, majd attól délre a cédrusairól híres Libanon-hegységbe. Nagymúltú, patinás városok sorakoznak ott egymás mellett: Antiochia, Aleppo, Lattakie (a hajdani Laodicea), Tartus (egykor Tortosa), Tripoli, Beyrouth, Saida (a föníciai Sidon) és talán az egész földkerekség legősibb városa: Damascus! Bibliai elbeszélések zsonganak fel emlékezetünkben e nevek hallatára s szinte magunk előtt látjuk a középkor keresztes hadait: erre vonultak mind, hogy felszabadítsák a Szentföldet az iszlám uralma alól. Ezt a célt nem érték el, de a fajilag és vallásilag egyaránt tarka népességű Szíriában azóta sem szűnt meg a keresztény befolyás.

A francia befolyás 1535-ben kezdődik Szíriában, amikor I. Ferenc király kapitulációs szerződést — a legelső efféle szerződést — kötött az Oszmán Birodalommal. Francia-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 789. és 790. számában.

ország azóta is a Levante katolikusai védnökének tekintette magát, még olyankor is, amikor a francia kormány otthon nem folytatott egyházbarát politikát. Nem is csoda, hogy Szíria keresztény papságának jelentékeny része mindmáig francia. Amit a francia papok tettek az arab művelődés emlékeinek feltárása és kiadása terén, az megérdemli minden tiszteletünket. De a franciák gazdaságilag is széleskörű kedvezményeket biztosítottak maguknak szerződésileg s a XIX. század közepe óta az oszmán uralom alatti Szíriában gazdaságilag jóval több joguk volt, mint a törököknek. Befolyásukat biztosítja számos katolikus iskola és az első világháborúig a szíriai vállalatokba befektetett mintegy 200 millió aranyfranknyi tőke. Franciák építették meg a szíriai kikötők és vasutak túlnyomó részét s ők vásárolták meg az ország nyersterményeit és háziiparának gyártmányait is. Csoda-e, hogy Párizsba menekültek az oszmánüldözés elől a szír hazafiak s nemzeti bizottságuk ott munkálkodott hazájuk jobb jövőjén?

Midőn 1908-ban Istanbulban kormányra került az ifjú-török forradalmi mozgalom, az Oszmán Birodalom nemzetörök részeiben is jelentősen megerősödött a nemzetiségek függetlenségi mozgalma, így a szír nemzeti mozgalom is. Ezt a franciák természetesen támogatták s midőn 1916 május 16-án Nagybritanniával az ú. n. Sykes—Picot-egyezményben elhatározták az Oszmán Birodalom felosztását, Szíriát a saját érdekerületüknek mondatták ki. Az első világháború után be is vonultak Damascusba. A Népszövetség 1922. július 24-én Szíria mandátumát Franciaországra ruházta.

A szíriai mandátum sok gondot okozott a franciáknak, mert az ott lakozó sokféle népelem mind külön-külön kívánságokkal állott elő. Másfél évtizeden át forrongott Szíria, mígnem 1936 szeptemberében a franciák Libanon kivételével korlátozták helyőrségeiket s ezzel lehetővé tették az ország szabad fejlődését.

A szíriai mandátummal egyidejűleg az attól délre fekvő Palesztinát a Népszövetség Nagybritanniának adta oda mandátumul. Ez a sokévezredes múltú ország, mind a háron. egyistenimádó vallás Szentföldje, már az Oszmán Biroda-

lomban is kiváltságokat élvezett. 1917. november 2-án, mielőtt a britek elfoglalták Jeruzsálemet, Lord Balfour brit külügyminiszter kiáltványában kijelentette, hogy kormánya kötelezettséget vállal a Palesztinában létesítendő «zsidó nemzeti otthon» támogatására. Ennek a békeszerződésekbe is bekebelezett kiáltványnak az értelmezésében azonban csakhamar mélyreható ellentét támadt az ország zsidó és arab lakossága között. A zsidók nemzeti zsidó államot akarnak létesíteni Palesztinában; ezzel azonban a keresztény és a muszlim arabság egyaránt szembeszáll és a zsidó bevándorlás korlátozását követeli. Az ellentétek többször súlyos összetűzésekre vezettek, mígnem 1937 végén a Lord Peel elnöklete alatt állott angol királyi bizottság az országnak arab, zsidó és angol részre való felosztását javasolta. Ezt azonban egyik fél sem fogadta el és eredménytelen maradt a brit kormány által 1938-ban egybehívott ú. n. arab-zsidó kerekasztal-értekezlet is.

Annai bizonyos, hogy a két világháború között Palesztina nagyobb változáson ment keresztül, mint Krisztus születése óta csaknem két évezreden keresztül. Emberemlékezet óta az ökor, a teve és a faeke volt a földművelés három főeszköze, — ma modern traktorok szántják a földet. Gyors gépkocsik száguldanak mindenhová, a hozzávaló benzint pedig Irákból ezer km hosszú csővezeték szállítja a Földközi-tenger partjára. Amerikai gyorsasággal szinte máról holnapra egész városok nőttek ki a földből, mint pl. Tel Aviv. 1914-ben még egyetlen távíró- és távbeszélővonal sem volt az országban, — ma már egész dróthálózat borítja be és a rádió is nagyon elterjedt. Még az első világháború végén is olajmécsessel világítottak, akárcsak évezredekkel ezelőtt, — ma a Jordán- és Jarmuk-folyók vizéből nyert energia villamos árammal látja el az egész országot.

A Jordán és a Holt-tenger vonalától keletre terül el az úgynevezett Transjordania. A Jordán mentén még az időszaki esőktől öntözött termékeny csík vonul végig, de ettől eltekintve az egész terület sivatag. Folyója nincsen, hanem beduinjai vagy az ókorból származó, sziklába vájt, mély ciszternákból vagy mély kutakból nyerik ivóvizüket. Trans-

jordania már tisztán arab föld, akárcsak keletebbre Irák, az ókori Mezopotámia, a Tigris és Eufrates mentén. Ezt a két arab országot az Arábiai sivatag északra húzódnó, ék-alakú nyúlványa választja el egymástól s évezredekken át lehetetlenné tett minden közlekedést közöttük. Ez csak az első világháború után volt lehetséges, midőn a britek rendezkedtek be mind a két országban és rendszeres gépkocsi- és repülőgépforgalmat tartanak fenn közöttük a sivatagon keresztül. De hogy született meg ez a két ország? Mind a kettő az arab félsziget északi nyúlványa, sorsuk is elválaszthatatlanul összefügg az arabság sorsával.

VII.

Arábia a XVI. században oszmán fennhatóság alá került, -- névleg. Mert a valóságban a szultánok uralma csak a Vörös-tenger partszegélyére és attól befelé mintegy 300 km-re terjedt ki. A Vörös-tenger északi partvidékén: Hidzsázbán Muhammad próféta egyenesági leszármazói: a *Hásimidák* uralkodtak és a szultánokkal tartottak. Attól délre Jaman saját dinasztiai alatt fejlődött. A félsziget déli partvidéke röviddel az indiai brit térfoglalás után Nagy-britannia befolyása alá került, még a Suez-csatorna megépülte előtt. Omanban 1810-ben kezdődött a brit befolyás. A Vörös-tenger déli kijáratában Aden 1839-ben, Perim szigete 1857-ben került brit kézre. 1905-ben pedig brit-oszmán bizottság állapította meg «Aden brit hinterlandjának» határát: akkor Arábia egész déli partvidéke brit befolyás alá került.

Belső-Arábia óriási, szörnyű sivatagjain a törzsekben élő arabságot évezredekken keresztül senki sem tudta magasabbrendű politikai kötelékbe egyesíteni. A nomád beduinok meglehetősen közönyösek voltak az iszlámmal szemben, ezzel szemben Nadzsd letelepült lakói az iszlám legkonzervatívabb hittudományi és jogi irányzatának, a hanbalita iskolának követői voltak. Ennek tudósai a XIII. század óta azt hirdetik, hogy a középkori iszlám magasra fejlett gondolatvilágával szemben vissza kell térni Muhammad próféta egy-

szerű tanítására. Ez az iskola politikai jelentőségre emelkedett a XVIII. században Muhammad ibn Abdálwahháb működésével, aki az orthodox iszlám üldözése elől a legbefolyásosabb nadzsdi család, a *Szaúdiak* védelme alá helyezkedett és megnyerte őket tanításának. Már a század végére egész keleti és középső Arábia *wahhábi* lett. A mozgalmat azonban a XIX. század elején megtörte Mehemed Alí egyiptomi helytartó, úgy, hogy csak a XX. században hódított ismét tért. 1900-ban *Abdal azíz Ibn Szaúd* amír került hatalomra. Okulva a régi wahhábi mozgalom bukásán, 1912-ben korszakalkotó és Arábiában egyenesen példátlan újításokat vezetett be: letelepítette, röghöz kötötte híveit és leszoktatta őket a torzsalkodásról. Ezzel az *ikhwánnak* («testvéreknek») nevezett rendszerével Ibn Szaúd három dolgot ért el: az arabság súlypontját a városlakókról a beduinokra helyezte; a beduinokat földművelésre szoktatta; belőlük állandó hadsereget szervezett. Hadseregével már az első világháború folyamán legyőzte legnagyobb ellenfelét, a Sammár-hegységben uralkodó Ibn Rasídot, annak halála után, 1921-ben pedig megkapta egész országát. Nagybritannia hamarosan el is ismerte Ibn Szaúdot az egész Nadzsd uralkodójának. Elért sikerei után a wahhábi fejedelem minden vágya az iszlám szent földjének: Hidzsáznak meghódítása volt. Erre nem is kellett sokáig várnia.

Hidzsában az 1908. évi ifjútörök forradalom hatására erőre kapott a törököktől való elszakadás és az arab függetlenség eszméje. Ezt Nagybritannia pénzzel, majd az első világháborúban fegyverrel is támogatta. 1915. október 24-én szerződésileg megígérte *Huszajn ibn Alí* mekkai nagyamírnek Arábia függetlenségét a 37. é. sz. körtől délre, az ő uralma alatt. Brit támogatással azután Huszajn 1916. május 30-án kikiáltotta magát a független Hidzsáz királyának. Fia: *Fajszál* amír a kairói brit hírszerző iroda tisztjének, T. E. Lawrencenek, segítségével győzelemre is vezette az arab ügyet. Az első világháború végén az arab tartományok mind Fajszál felkelői és a brit hadsereg kezében voltak. A békeértekezleten azonban a britek nem váltották be Huszajnnak tett ígéretüket, hanem az 1916. május 16-án Franciaországgal

kötött Sykes—Picot-egyezmény értelmében Szíriát a franciák kapták meg mandátumul, Palesztinát pedig Nagybritannia. Huszajnnak meg kellett elégednie Hidzsász királyságával, meg azzal, hogy két fiát: Fajszált és Abdalláhot brit mandátum alatt Irák, illetve Transjordania királyává tették meg. Az ezektől délre elterülő vidéket, amelynek javarészen már Ibn Szaúd volt az úr, független arab területnek nyilvánították.

Azokon az arabokon, akik brit támogatással elszakították ősök földjét az Oszmán Birodalomtól, nagy kiábrándulás vett erőt az osztozkodás láttára. Nem ezt várták, hanem nagy arab államról álmodoztak Huszajn királysága alatt. Ez a Taurustól az Indiai-óceánig terjedt volna, fővárosa pedig a legősibb város: Damascus lett volna. Ebből azonban nem lett semmi! Bár a britek a lehetőség szerint kedveztek a Hásimidáknak, csakis az arab sivatag nyugati és északi szegélyei kerülhettek uralmuk alá. Belső-Arábia feletti uralmukról szó sem lehetett, hiszen ott, ugyancsak brit támogatással, Ibn Szaúd uralkodott.

A két vetélytárs között kenyértörésre kellett kerülni a dolognak, hiszen mind a ketten az egész arabság egyesítésére törekedtek. Az arabság történetében vörös fonálként húzódik végig a harc város és sivatag, földműves és pásztor, falláh és beduin között. A szabad élethez szokott, a szigorúbb erkölcsöket valló, a kardforgatásban kiváló beduin állandóan nyugtalanította a letelepedett, a nagyobb műveltségű, de elpuhult falu- és városlakót. Most sem volt másként. 1924 őszén Ibn Szaúd haddal támadott Huszajnrá és egy esztendő alatt meghódította egész Hidzsázt. A wahhábi uralkodó 1926 elején Hidzsász királyává, egy évvel később Nadzsád királyává koronáztatta meg magát. Így született meg a Föld legújabb állama, amelyet 1932 óta *Szaúdi Arábiának* nevezünk. Ez az arab félsziget legnagyobb részére kiterjed, csak az önálló Jaman és «Aden brit hinterlandja» nem tartozik hozzá.

Ibn Szaúd országát az iszlám ősi szellemében kormányozza. Kérlelhetetlenül ragaszkodik a hagyományokhoz és a puritán szellemhez, de ezt össze tudja egyeztetni a nyugati civilizáció vívmányainak elfogadtatásával. Idegen hatalmi

befolyástól függetleníteni törekszik országát. A brit befolyást Harry Philby kiváló Arábia-kutató képviseli udvaránál. Egyébként minden nagyhatalommal jó viszonyt ápol. 1934-ben rövid hadjárattal Jamannal szemben tisztázta országa határait.

Az agg Huszajnt pedig a britek Cyprus szigetére száműzték. Ott fejezte be 1931 júniusában csalódásokkal tele életét. Királyi trónra emelt két fia csak azért nem jutott az ő sorsára, mert a mandatárius hatalom: Nagybritannia megvédte őket. Irákban a brit mandátum 1932-ben ért véget, Transjordania főbiztosi tisztségét pedig 1928-ban Palesztina mindenkori főbiztosára ruházták át. Irák és Transjordania az Indiába vezető légi útvonalon kerül el, belső nyugalmuk biztosítása tehát fontos brit érdek. Ma már csak ez a két ország áll a Hásimidák uralma alatt. Ámde mind a kettőben erősödik az arab nemzeti gondolat, Palesztinában pedig zsidóellenes céllal gazdasági és politikai önvédelmi harcot folytat az arabság. Ennek a nyíltan brit-ellenes arab nemzeti mozgalomnak *Rasíd al-Kajláni* volt iráki miniszterelnök és *Hádzsi Amín al-Huszajni* jeruzsálemi főmufti a két vezéralakja. Mind a kettőn elmenekültek hazájukból és ma a tengelyhatalmak országaiban tevékenykednek.

Az első világháború óta eltelt egy emberöltő az arab világban olyan korszakos változásokat hozott, aminőket évszázadok sem láttak azelőtt. Hová lett a hatalmas Oszmán Birodalom? Hová lett Istanbul ezeregyéjszakai varázsa? Hová lett a khalífa, 250 millió muszlim legfőbb ura? Mind eltűnt, mind multtá lett, hogy helyet adjon a nemzeti gondolatnak. Anatólia széléseperre, kopár fennsíkján új, erős, nemzeti Törökország épült fel, amely hátat fordít az iszlámnak. De nemzeti alapon rendezkedik be az új Arábia is, csak hogy nem a Nyugathoz fordul eszméért és intézményekért, hanem az arab multban, a legpuritánabb iszlámban leli meg azokat. A kettő között elterülő szíriai fennsíkon, valamint Észak-Afrikában brit és francia uralom, vagy legalább is irányítás alatt él az arabság. De megmarad-e ott az európai ember befolyása, vagy pedig előbb-utóbb győzedelmeskedik-e ott is a minden arabot egyesíteni akaró *pánarab* eszme, amely

«Muhammad óta a legnagyobb arabban»: Ibn Szaúdban látja vezérét : ez ma a Közel-Kelet sorsdöntő kérdése ! Sokan kételkednek abban, hogy az egyiptomiak erős nemzeti érzése és a berberek örökösen lázongó természete felolvadhat a pánarab eszmében. Ám hogy a történelem nem ismer lehetetlent, bizonyítja az, hogy ma vérbeli arab uralkodó ül Arábia trónján s a félsziget javarészánek politikai egysége testet öltött valóság.

Végeredményben az arab világban éppen úgy, mint Kelet más területein is a fehér ember józanságán, szellemének rugalmasságán múlik, hogy sikerül-e összeegyeztetnie Kelet és Nyugat érdekeit, vagy pedig valóra válik-e a brit imperializmus nagy költőjének : Rudyard Kiplingnek a szava : «Kelet marad Kelet, Nyugat marad Nyugat. És a kettő együtt sohasem lehet !»

HOLLÓSI SOMOGYI JÓZSEF.

KÖLTEMÉNYEK.

Kertben.

Titkolt zárján az elrejtett kilincset
Lenyomtam, hogy a kertben szétttekintsek.
Nem is kertben, de zagyva rengetegben,
Melyet kőfal kerít körül meredten.
A lelkem ez. Erdő, láp, lanka, cserjés,
Százféle táj, hol vidám, hol kesernyés.
Itt ápolt, ott hanyag. Vízmenti dudva.
Bürok, csalit. Zöld gyík rezzenti futva.
S odébb virágágy, művelt és szabályos.
Nyírott csalit, amely parancsra bájos.
Bolyongtam hát e parkban koncsorogva.
Kis ér szaladt a sziklákon csorogva.
É; nyirkostörzsű nyírek álltak ottan
Párába bújtan, mintegy álmódottan.
Nyirkos nyírek. Mért nedves most a nyírfa?
És ráocsúdtam a titokra nyílvá :
Az ősz, mondtam közönnel, mintha mindegy
Lett volna a körülfutó tekintet.
Bandukoltam domboldalon, ligetben,
S a színeket sorban szemügyre vettem.
Száz szín harsant az eddig néma tájon.
És fájt. De vállat vontam. Mért ne fájjon?
A harag ez, mondtam a kérges tölgyre.
Hogy megfakult az őszben méregzöldje.
Így van rendjén. Ősz van. A lombja szárad.
Az ifjú düh öreg fakóra fáradt.
Majd bokor jött talpig bíborruhában.
Mi ez? Hogy van, hogy eddig meg se láttam?
Ráismertem : A széken bokra múltam

Hibáiért. Régebben elvonúltan
 Settenkedett a sűrűben seszine,
 Most ősszel tud bezzeg pirulni ime.
 A szerelem fája került utamba.
 Tavasszal zöld volt és friss zöldje bamba.
 Most már nyugodt és néma egvszerűség.
 A lombja színarany lett, mint a hűség.
 És egyszer csak felcsillanón megálltam,
 A mélabúból élénkebbre váltan :
 Dombormon tűnt fel a fenyő keményen.
 Ó apáim vére, sorsom, reményem!
 És göggel, mint kit gazdagsága fölvet
 Száz szín között ott néztem azt a zöldet.
 Lelkembe nőtt fenyőszál ez a fajta.
 Nincs ősz, nincs ősz! A múlás nem fog rajta!
 Mentem. Aszúgyep sercegett alattam.
 Emlék s bűn közt a kapuhoz szaladtam,
 A kulcsot nem forgattam rá a zárra,
 A kapuszárnyat ott hagytam kitérve,
 És lármát csaptam : ezt nem kell bezárni,
 Maradjon nyitva és jöjjön be bárki,
 Kutassa bármilyen járókelő át
 A kertet, csak láthassa a fenyőfát!

Hópelyhek.

Pihék táncolnak kívül. Fenyveim
 Titkos-némán állják a hátteret.
 Elől hófátyol száll kerengve, min
 Törzsüknek gót ábrája átlebeg.

Ah, hópihék, megannyi hallgatag
 Magányos lélek, rátok ismerek :
 E tánc az élet. Bús és balgatag.
 Áldás lehet. És átok is lehet.

Lebegtek, hulltok, irdatlan sokan
 Ellepve völgy világát s hegyeket,
 Hogy míg élet s évezred elsuhan,
 Mennyből szállottan sárrá legyetek.

Az élet ez : kerengés, zűrzavar,
 Öröm, boszú, cél, ábránd, sejtelem
 Vak tánca, mit valami úz, kavar,
 Libegtet, lenget. Mért? Nem sejthetem.

Két-két pehely egymás mellé forog.
 Együtt szállnak sorshajtottan, vakon.
 A véletlen kettőt ketté dobott,
 Más kettő egygé hull az ablakon.

Te és én, kedvesem, két ily pehely,
 Értetlenül, döbbsenten nézzük ezt.
 A hó ott kint a létünk képe, mely
 Választ nem ad. S a lélek félni kezd.

Honnan? Hová? E két szemernyi pont
 Kezét mi tette össze? Mért? Titok.
 Ha meghalunk, az ős, embernyi gond
 Két más pehelyben épp így élni fog.

Értelmünk gyötrődött. S a lényeket
 Ástuk, kerestük annyi év alatt.
 De láttuk : minden kérdés téveteg.
 A titok kínozott. Nem szólt. És maradt.

Mondtuk : Isten. Maradt titok tovább.
 Mondtunk Sorsot, Eszmét. Vagy Végzetet.
 S megértettük : lelkünk mást sem talált,
 Csak új nevet neki és még nevet.

Hópiheként elleng az ifjuság,
 Elfáradtunk. Mit ér az értelem?
 Mért kínlódjunk át még több ily tusát?
 Vakok vagyunk. Látunk reménytelen.

Elmúlunk mink is, és nagyon hamar
 Mindkettőnket csillapítón lep el
 Kerengő lét, választalan zavar,
 Amit most látunk, néma hólepel.

Maradj mellettem. Fogózkodj belém,
Míg kint a pelyhek fergetege dül.
A nagy titok sötét. Sötétben én,
Mint a kis gyermek, félek egyedül.

Lásd, mily magas hóleple fehérlik.

(Vides ut alta stet nive candidum . . .)

(Carm. I. 9.)

Lásd, mily magas hóleple fehérlik a
Soracténak? Görnyednek az ágak is
Az erdön. És az éles fagytól
Már merevednek a vízi tükrök.

Úzd el fagyod. Rakj bőven a tűzre fát.
Jobb kedvvel szedd le a negyedévi bort
Tartalmazó kupád a polcról,
Jó Thaliarchusom. Az szabin bor.

A többit bízd az égre, amely dühös
Tengerszelek harcát zabolázta meg,
Hogy ciprusnak, gyertyánnak vénhedt
. Ágai meg se remegnek csendben.

Ne kérdezzesd, hogy mit hoz a holnapod.
Minő időt ad : bízzad a sorsra. És
Édes szerelmek, hancuzások
Víg örömét ne kíméld magadtól.

Míg dús hajadra nem csap a dér, te csak
Birkózz, ugorj. És éjszaka édesen
Súgott szavakkal töltsd az órák
Hosszú sorát a babádnak élve.

Titkos sarokból szóljon az áruló
Leánykacaj. Birkózva feszítsd le szép
Karjáról a zálog-köszöntyűt
S álmakacs ujjairól a gyűrűt.

Óda Vénushoz.

(Carm. III. 24.)

Lányoknak adtam ifjukorom nyarát,
 Vítam nem éppen dicstelen ily csatát,
 Most elkopott szerelmi lantom
 Hadd szegezem fel a templomodban,

Habos tested balján, faladon. S ide
 Tegyétek Égő fényü szövétnekeni,
 Íjjam, s holmim, mely éjjelente
 Még fenyegetse a külvilágot.

Cyprusnak és Memphisnek urasszonya,
 Megkérlek, húzz rá vad szerelem tüzes
 Korbácsával Chloe szívére.
 Mert velem annyira szemtelen volt.

Horatius után latinból.

HARSÁNYI ZSOLT.

IRODALOM:

Rákóczi.

Zolnai Béla: *II. Rákóczi Ferenc*. Bpest (Franklin-Társ.)
(1913) 8° 224 l.

Nincs nemzetünknek még egy olyan eszményi hőse, mint II. Rákóczi Ferenc. De a világtörténelemben is keresve-kereshetjük párját. Egyéni tragédiája teljes. Mint az örök magyar sorsnak egyik legnemesebb képviselője, nemzeti függetlenségünk védelmében fogott fegyvert, áldozatul hozva ifjúságát, családi életét és mérhetetlen vagyonával együtt mindazokat a földi örömeket, amelyeket gondtalanul élvezhetett volna, ha nem vesz tudomást népe szenvedéseiről és személyéhez fűzött reményseiről. Maga elbukott. Nemzete, hűtlenségének az 1715. évi országgyűlésen történt törvénybeiktatásával, megtagadta s száműzetésben, távol hazájától, szűkös viszonyok között fejezte be életét. De áldozata nem volt hiábavaló. Megdicsőült alakja, sőt egyedül a neve is időtlen-időig nem halványuló jelképe maradt a magyar szabadságszeretetnek és önfeláldozásnak. Jó egy század óta — a XVIII. század ugyanis nem ismerte vagy, ami még rosszabb, félreismerte őt — nincs is történetünknek oly vonzó nagysága, mint ő, az utolsó erdélyi fejedelem, történet- és regényírásunknak, költészetünknek és képzőművészetünknek egyik legkedveltebb hőse.

Nyolc esztendővel ezelőtt halálának kétszázadik évfordulója alkalmából újabb nagyrértékű munkák jelentek meg róla. (Rákóczi-emlékkönyv, Lukinich: II. R. F. felségárulási pere, Markó Árpád: II. R. F. stb.) Az újabb kutatások és adatok még közelebb hozták lelkünkhez. És minél közelebből látjuk őt emberi mivoltában erényeivel és gyarlóságaival, alakja annál nagyobbra nő, annál fenségesebb.

Ennek a legújabb irodalomnak mintegy záróköve Rákóczi franciaországi tartózkodása szorgalmas kutatójának, Zolnai Bélának műve. Az eddig napfényre hozott adatokat és eredményeket is felhasználó munkája nem a szó megszokott értelmében vett életrajz, amely időrendben végigvezet gyermekeveitől ifjúságán, életének kimagaslóbb eseményein, küzdelmein, sikerein, bukásán, bujdosásán egészen haláláig, hanem rövid bevezetés után tizenöt fejezet Rákóczi-ról, befejezésül egy alig két oldalra terjedő utóhanggal. A fejezetek

címei a következők : «Nemzeti királyság. Magyar kultúra. A hadvezér. A bujdosó. Barokk életforma. Udvari ember. Európai diplomácia. Lízadó és eretnek. Érzékeny lélek, spirituális ember. Remeteség. Confessio peccatoris. Nemzeti önismeret. Keresztyén fejedelem. S. Iliquoia. A magyar szellemiség tükrében». Mint e címek is mutatják, a szerző célja nem az volt, hogy az események időrendjében számot adjon Rákóczi tevékenységéről, szerepének történeti jelentőségéről, hanem az, hogy az olvasóval mennél teljesebben megismertesse Rákóczi gyönyörű, gazdag lelkivilágát, lelkiéletének minden szépségét, vagy — az ő szavaival élve — az európai embert, a magyar nemzeti eszme hősét és az egyetemes szellemiség úttörőjét. Szinte azt mondhatjuk, hogy hőse nem annyira Rákóczi, a fejedelem, mint inkább Rákóczi, az ember. Rákóczi ismert két szellemi arcképével : a száműzött bujdosóval és a kritikátlan illúziók legendás hősével szemben — vallja a szerző — «van egy másfajta Rákóczi is, akiről nem kell fegyvert és vitézt idézve, hangosabb szót ejteni, akit talán nem volt érdemtelen fölfedezni : a janzenista remete, az író, a vallásos elmélyülés magábvonuló szentje...» (8. l.)

Minden fejezete lelkiismeretesen összegyűjtött adatok alapján, a vonatkozó irodalom felhasználásával, nagy műgonddal, finom lélek-elemzéssel készült kép. Az egész sorozatot a szerzőnek Rákóczi emberi nagysága előtt való őszinte hódolata fűzi egységbe. E módszernek az az előnye, hogy jóformán tetszése szerint válogat az anyagban. Egyes részletek mellőzése vagy csak rövid megemlítése lehetővé teszi más részleteknek annál hatásosabb kiemelését. De gyöngéje, hogy az összkép hiányos, mert Rákóczi egyéniségének fejlődéséről, sorsa alakulásának egymásutánjáról a bevezetőben közölt fontosabb évszámok mellett sem nyújthat kellő tájékoztatást. Hiányos azért is, mert néhány fontos kép elmaradt. Így például szívesen láttunk volna egy fejezetet Rákócziról, a fejedelemről is, amelyben jellemezte volna belpolitikáját, kormányzati, államférfíui tevékenységét, udvari életét. Hasonlóképpen külön fejezetet érdemelt volna Rákóczi tragikum és jelentősége történetünkben. Mindezekről elszórtan nem egy helyes, okos megjegyzés olvasható, világos bizonyítékaul annak, hogy kissé részletesebb kifejtésük nem okozott volna a szerzőnek nagyobb fáradságot. Viszont más oldalról bizonyos ismétlésekkel találkozunk, pl. A hadvezér c. fejezet egyes részleteinek bővebb kifejtésével a nemzeti önismeretről szóló fejezetben. Vagy pl. A bujdosó c. és az olvasót önkéntelenül Prohászka Lajos ismert művére emlékeztető, költészetünk idevágó darabjait feldolgozó fejtegetései tárgyuknál fogva a XV. A magyar szellemiség tükrében c. fejezetbe tartoznak.

Ezek a mű szerkezetét illető észrevételeink lényegileg elvi természetűek. Nem tagadjuk, megvan a szerző módszerének létjogosultsága is, de munkájából csak az az olvasó alkothat magának Rákóczi-ról helyes és világos fogalmat, aki megelőzőleg áttanulmányozta Rákóczi részletes életrajzát. Sőt elmondhatjuk azt is, hogy csak az ilyen tájékozott olvasó értheti meg és méltányolhatja igazán a mű szépségeit. Van azonban néhány tárgyi kifogásunk, megjegyzésünk is.

Sorrendben első az a megállapítása, amely szerint «a legnagyobb magyar elméknek — Mátyás király, Balassi Bálint, Zrínyi, Rákóczi — azon kellett gondolkodniok : miképpen harcoljanak». (29. l.) Kétségtelenül Balassi nemesak korának, hanem egész költészetünknek egyik legnagyobb lírikusa. Mindamellet is őt más vonatkozásban nem sorolhatjuk a legnagyobb magyar elmék közé. Részünkről a XV—XVIII. századok legnagyobb magyar elméi közül Balassi helyett Hunyadi Jánost, Fráter Györgyöt, Bethlen Gábort említendő meg.

Helyreigazításra szorul az a beállítása is, hogy Rákóczi híres kiáltványa : a *Recrudescunt inclytæ gentis Hungaræ vulnera* «az ő (a Rákóczi) fogalmozásában» foglalja össze az ő dicsőségét, mozgalmának lényegét (30. l.). A kiáltvány szerzője ugyanis Rákóczi jeles kancellárja és diplomatája Ráday Pál, a mélyen vallásos lelkű imakönyvíró volt.

Kissé behatóbban kell foglalkoznunk azzal a felfogásával, amelyben a hazánk világtörténeti szerepét meghatározó két tényezőről ezeket mondja : «Az egyik a közvetlenül szomszédos nyugati germán birodalomhoz köti a Kárpát-medence népeinek sorsát, a másik Délkeletre és a germán birodalom nyugati ellenfeleire támaszkodva igyekezett az önállóság módjait keresni. Az utóbbi mindig kudarcra vezetett, de érzelmileg sokszor meghódította a nemzetet és Európa nagy részének rokonszenvét is mellénk állította. A germán politika egészben tartotta az országot, de az integritás fejében súlyos erkölcsi és anyagi áldozatokat követelt. Rákóczi a germán közösséggel való szakítást választotta» stb. (84. l.) E fejtegetéssel szemben első észrevételünk, hogy noha történelmünkben már az Árpádok alatt nagy szerepet játszottak a nyugati és délkeleti szomszédaink, azonban a mohácsi vészig, pontosabban Mátyás haláláig tartósan és komolyan egyik oldalról sem fenyegették hazánk függetlenségét, önállóságát, mert nemzetünknek megvolt az ereje, hogy szembezálljon akár a német-római, akár a bizánci görög császárság, illetőleg utóbb a török szultánok terjeszkedési törekvéseivel. Annál súlyosabb helyzetbe kerültünk 1526, azaz 1541 után, amikor a török — úgy látszott — véglegesen elfoglalta országunk középső, legnagyobb hármadát. Ekkor vált hazánk Bécs és Konstantinápoly játéklabdájává

Másodszor meg kell jegyeznünk, hogy amíg e két nagyhatalom egyike sem tudott a másik fölé kerekedni, sőt látszat szerint a török volt az erősebb, utólag is halálával adózhatunk a Gondviselésnek, hogy a török alatt olyan, amilyen állami függetlenséget élvező; szellemében fizig-vérig magyar erdélyi fejedelemség a törökre támaszkodva, a habsburgi Magyarország alkotmány- és vallásszabadságának, magyarságának fegyverrel sietett védelmére. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a Bocskay, a Bethlen Gábor és az I. Rákóczi György törökbarát politikája még muló sikerével is alkalmas volt arra, hogy megőrizze hazánkat Csehország sorsától és nemzetünket a beolvasztástól. Ezeknek az eredményeknek hatása alatt várta Zrínyi, a költő is II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratáig Erdély felől a magyar nap fölkelését. Harmadszor a II. Rákóczi Ferenc és a Kossuth bécsellenes politikája s délkeleti tájékozódása sem minősíthető csak kudarcot hozó katasztrófa-politikanak. Rákóczi fölkelése nélkül akadálytalanul folytatódott és érvényesült volna I. Lipót magyarirtó abszolutizmusa. Kossuthnak az egész Nyugat rokonszenvét biztosító szabadságharca és emigrációs tevékenysége nélkül pedig nem jött volna létre soha a magyarságnak paritásos dualizmust és ezzel a nagyhatalmi állás előnyeit, bár nem is hátrányok nélkül biztosító 1867. évi kiegyezés.

Nem tudunk egyet érteni következő megállapításával sem: «Kétségtelen, hogy Rákóczi politikájának kiküszöbölése, bármily fájdalmas volt is, tartósan vissza tudta állítani az országnak kétszáz évvel azelőtt megszakadt lelki egységét, amely egészen 1848-ig fennállott, amikor ismét — legalább is érzelemben — kettészakad a magyarság. A tizenharmadik századi egység nagy kulturális föllendülést hoz az országra. Mintegy két emberöltőig tart ez az idilli állapot, csöndben építő munka, regenerációs korszak, amit irodalompolitikusaink és «negyvennyolcas» historikusaink a nemzetietlen tespedés korának neveztek» stb. stb. (99. l.)

Egyik oldalról tehát, bár fájdalmasnak mondja is a szerző Rákóczi politikájának kiküszöbölését, másik oldalról a magyarság lelki egységének helyreállításáról tett megjegyzése a történetünkben nem járatos olvasóban azt a benyomást kelti, hogy a Rudolf, a II. Ferdinánd vagy I. Lipót kormányzata egyenes folytatása volt az Árpádok, az Anjouk és a Mátyás uralkodásának s Basta, Montecuccoli, Caraffa stb. Hunyadi Jánost tanítványai voltak, vagyis a nemzet lelki egységének kettészakadásaért nem Bécs centralizáló és olbevasztást célzó abszolutizmusa felelős, hanem az a politika, amelyet Fráter Györgytől Rákócziig amnyi magyar követett. Ami pedig a XVIII. századi egység nagy kulturális föllendülését illeti,

nem kell az embernek ahhoz éppen «irodalompolitikus»-nak vagy «megyvennyolcas historikus»-nak lennie, hogy ne legyen minden tekintetben elragadtatva e korszak csöndben építő munkájának eredményeitől. Mert hogy volt kulturális föllendülés és építő munka, azt nem tagadhatja senki. De az sem tagadható, hogy ez, a lényegében Kollonics Lipót programja (l. erről a szerző tárgyilagos jellemzését a mű 85. lapján) szerint végbement regeneráció az idegenek tömeges betelepítésével, a neoacquistica commissio «idegeneknek a törvényesség látszatával latifundiumokat juttató» (u. o.) tevékenységével, a magyar ezredекbe a német vezényleti nyelv behozatalával, Magyarország és Ausztria között vámsorompó felállításával stb. stb. nem a magyarság lélekszáma gyarapításának, politikai, kulturális, társadalmi, gazdasági ereje fokozásának célját szolgálta, hanem az összbirodalmi gondolatot, csak enyhébb módszerekkel. Mily kevésbé volt ez a kulturális föllendülés szellemében magyar, annak tárgyi bizonyítására elegendő összehasonlítani a Szabó Károly *Régi magyar könyvtárának* kötetait az 1531-től 1711-ig megjelent nyomtatványok címeiről a Petrik Géza által *Magyarország bibliographiája* 1712—1860 c. összeállításával. Míg az előbbi címjegyzékben felsorolt nyomtatványok szelleme és jelentékeny részben nyelve is magyar, addig az 1711—1789. évek anyaga nyelvében és szellemében túlnyomóan idegen. Míg az előbbi korszak meglepően gazdag költői és szépirodalmi művekben, tudományos munkákban, addig az 1712—1774. évek kiválóbb magyar íróit és költőit szinte újjainkon megszámlálhatjuk. A magyar érzésben előbb még példát mutató főuraink és középnemességünk jórésze is elfelejti apai nyelvét. A fejedelmei alatt még törvényeit magyarul szövegező Erdély is a XVIII. században a latin nyelvre tér át. Hiszen még a reformkorban is, amikor már oly magasra csap a hazaszeretet lángja, Széchenyi egyik híres beszédében, melynek elmondása után izgalmaiban ajultan esett össze, így jellemezte a helyzetet: «Ha a nemzetiség előttünk nem főszempont, akkor ... lehet talán, hogy azok, kik helyünkbe ülni fognak, becsületesebb, okosabb emberek lesznek, de hogy magyarok nem lesznek, az előttem axióma... És így csudalom, hogy egy idő óta... nem a nemzetiség szempontjából indulunk ki, mert ugyanis főszempont nem az alkotmány, hanem a nemzetiség, mert alkotmányt oktroirozni lehet 24 óra alatt a legszabadabb alapon, nemzetiséget azonban kifejtetni, kivált oly nemzetiséget, mely már oly közel volt a halálhoz, mint a magyar, ... bárdolatlan fogásokkal nemzetiségünket hamvaiból fölemelni nem lehet... Ha visszatekintek azon napokra, hol Magyarország úgyszólván el volt temetve, hol gyenge mellekből csak egy pár deák szó hallatott és Magyarország úgyszólván ki volt

küszöbölve, ...aggódom mindig azon, hogy ezen nemzet sírjából emelkedni nem fog». (1844. okt. 3. Főrendi napló 1843/44-ből VI. 317. l.) Valóban még a XIX. század első évtizedeiben is számos felvidéki követről följegyezték az egykorú titkosrendőri jelentések, hogy csak latinul és tótul beszélnek. Ezekből az okokból nem tekinthetjük magyar nemzeti szempontból «idilli állapot»-nak azt a két emberöltőt, amelynek csak logikus folytatása volt II. József nyílt abszolutizmusa és germanizáló kísérlete. Természetesen más kérdés, hogy az elnemzetietlenítő céllal megindított kulturális munka mennyiben vált utóbb a magyar szellem fölébredésének és megerősödésének hatékony tényezőjévé.

A szerző ez egyoldalú történet szemléletének további hajtása egészen egyéni felfogása az *erdélyi lélekről*, «amelynek tudatalatti sajátságai: az egyedülvalóság, önmagára utaltság, elhagyatottság érzése, bizalmatlanság, szövetségkeresés, konspirációra hajlam, elfojtott lázongás, a tagadás ősi szelleme. Két évszázadon keresztül a kis erdélyi fejedelemség volt Európa tűzfészke, a rebellió parazsa, a többnemzetű és többvallású állameszme bástyája...» (105. l.) E sötét képben vannak találó vonások is. Az egyedülvalóság, önmagára utaltság érzése az erdélyi magyarság vezető rétegében ottlétének első százada óta tudatosan él, de korán beidegződött a nép lelkébe is. A székely óvatossága, agyafurtsága, néphalladáinak komor színezete nagy élmények hatása alatt fejlődött ki. Ami azonban a konspirációra stb. való hajlamot illeti, az országunkban nem határolható el délkörök szerint. Nem megyünk vissza Koppányig. Elég, ha utalunk a Zrínyi Péter, Nádasdy és Frangepán szövetkezésére vagy azokra az urakra, akik az első világháború harmadik évében Tisza István miniszterelnököt a hősök választójogának fölvetésével elgáncsolták. Azt is mondja a szerző, hogy az erdélyi lélek «a tagadás ősi szelleme». Hogy is írja csak Madách?

Lucifer
 Kí a tagadás ősi szelleme,
 Hogy harcaimban bukjam szüntelen.
 De új erővel fölkeljek megint.»

Tehát Erdély a magyar Lucifer! Aki Mohács előtt magára hagyatva is harcolt a törökkel, majd utóbbira támaszkodva védte királyaival szemben a magyar nemzetet, fölkeléseivel biztosítva fennmaradását! És vajjon mit tagadott? Tagadta a besenyőkkel és kunokkal folytatott harcaitól kezdve a székely hadosztály kétségbeesett helytállásáig azt, hogy a Kárpátok medencéjében más lehetne az úr, mint a magyar. A tagadásnak ez az ősi szelleme öltött testet Hunyadi Jánosban, Bocskaiban, Bethlen Gáborban, I. Rákóczi Györgyben, II. Rákóczi

Ferenchen és azokban a legújabbkori államférfiainkban, akiket születésük, családi kapcsolataik és hagyományaik Erdélyhez, illetőleg az egykor hozzátartozott területekhez fűztek, mint az id. Andrássy Gyulát, a két Tiszát, Bethlen Istvánt, Teleki Pált. Hiszen voltak nyugati születésű miniszterelnökeink is, köztük a két európai híru pénzügyi nagyság: Széll Kálmán és Wekerle Sándor, továbbá Friedrich István, Huszár Károly, Simonyi Semadam Sándor. Utóbbiak is tehetségük legjavával igyekeztek szolgálni az országot, de e sorok írója — erdélyi lelkéből folyólag is — tagadja, hogy az összehasonlításban az erdélyiek maradnának alul. És memyiben volt Erdély kétszáz éven át Európa tűzfészke, a rebellió parazsa? Talán el akarta foglalni Béceset, avagy Konstantinápolyt? Oh nem! Erdély békebontása csak a magyar életet védte az Árpádok, Anjouk és Mátyás Magyarországaiban a Habsburgok és a török szultánok imperializmusa ellen. Ez a «tűzfészkek» akkoriban az egész magyar nemzet tűzhelye és őrtüze volt s a rebellió parazsában magyar lélek izzott. Ha ez is kialudt volna Mohács után, ma aligha írhatnánk magyarul.

Nem véletlenül és nem máról holnapra jutott Erdély ehhez a rendkívül fontos szerephez, hanem mint a magyar királyok székhelyétől legtávolabb fekvő és a keletről, délkeletről fenyegető támadásoknak leginkább kitétt s a magyar állam területének keretében földrajz-politikailag is bizonyos külön egységet alkotó országrész. Amily mértékben gyengült az utolsó Árpádok alatt a királyi hatalom, úgy gyarapodott az erdélyi vajdák jogköre, hatalma. A XV. század közepén pedig a magyar, székely és szász nemzetek kápolnai és medgyesi uniókötése a belső és külső veszedelem ellen már nemcsak annak bizonyítéka, hogy lakói felismerték magukra utaltságukat, hanem annak is, hogy a többi országrészeinkhez (Alföld, Dunántúl, Felvidék) viszonyítva, a legtöbb tettekésséggel és a tartományi önkormányzat legtöbb előfeltételével rendelkeztek. Hunyadi Jánost saját nagyszerű szervező és hadvezéri képességein kívül Erdély megnövekedett katonai jelentősége segítette előre fényes pályafutásán és emelte a vajda méltóságából az ország egyik leghatalmasabb főurává, majd kormányzójává és így közvetve fiát, Mátyást a magyar királyi trónra. Ilyen előzmények után jön létre az Alföld török kézre jutásával és az ország területének három részre szakadásával az erdélyi fejedelemség, amely elveszti létjogosultságát — és ez volt éppen Rákóczi tragikumja — akkor, amikor az Alföld végleg felszabadul a török uralom alól.

Az elmondottak tamulsága az, hogy aki alapos és tárgyilagos véleményt akar nyilvánítani az erdélyi lélekről, annak ismernie kell Erdély történetét, földrajzpolitikai és gazdasági helyzetét, az anya-

országához s a szomszéd népkhez való viszonyának fejlődését, lakosságát, a magyarok, a szászok és az oláhok minden fontosabb életjelenségét, szaporodását, lélekszamarányának változásait, társadalmi, műveltségi, gazdasági állapotát, politikai törekvéseit stb. stb., szóval mindazokat a tényezőket, amelyek hatása alatt formálódott az annyi elemből kialakult, sokrétű erdélyi lélek hibáival, sőt bűneivel, de egyszersmind erőnyeivel, páratlan értékeivel is.

Még egy észrevételünk van, még pedig a mű utolsó (XV.) fejezetéhez, amely *A magyar szellemiség tükrében* címen azt a visszhangot ismerteti, amelyet a magyar költők lelkében és lantján Rákóczi emléke támasztott. Kölesey Himmuszával kezd, amelyről elmondja, hogy bár Rákóczi neve nem fordul elő benne, de mégis mintha a Rákóczi-nóta sorai belecsengtek volna Kölesey fülébe, mikor a Himmusz első strófáját és záróakkordjait írta (193. l.). Nem említi azonban Köleseynek 1817-ben írt *Fejdelmünk hajh* c. versét, amelyben a Pontus határain nyugvó bujdosók sírja felé egy sóhajtás sem száll, míg itthon a magyar gyászban ül. Mellőzi továbbá Arany *Rákóczinéj*át és Lévay *Mikesét*. (Ez utóbbit a *Barokk életforma* c. fejezetben idézi.)

De legmostoháiban Endrődi Sándorral bánik. «Endrődi Sándor, Kupricz Sándor törvényszéki bíró fia, aki húszéves korában még az új materializmus bibliáját, Büchnernek *Erő és anyag* c. munkáját tartotta szükségesnek magyarra fordítani, ... a millennium hangulatában kiadott egy kötetnyi utánköltést *Kuruc nóták* címmel.» (197. l.) A továbbiakban az «epigon» Endrődinek «hol frázisos, hol műnaiv attitűdjé»-ről beszél, akinek «nyárspolgári lantján... ez a «kupát» üritő hetvenkedés kisserűen hat a Rákóczi-kor igazi nagyságához viszonyítva» (198—200. l.). Ezt a lesújtó véleményét egy versszakkal és három nyúlfarknyi idézettel bizonyítja. Mindenekelőtt teljesen szokatlan az a beállítása, szövegezése, hogy Endrődi Kupricz Sándor fia volt, mert az avatatlan olvasóban azt a benyomást kelti, hogy törvénytelen gyermek volt. Ezt pedig a szerző sem akarhatta. Másodszor nem lehet egy hét évtizedre terjedt élet munkásságát egyedül egy húszéves korban, Lang Lajos későbbi egyetemi tanár és kereskedelemügyi miniszter társaságában készült fordítás, pontosabban a fordított mű akkoriban divatos tárgya és szelleme alapján lemérni. Hiszen Endrődi tagja volt az Akadémiának, a Kisfaludy- és a Petőfi-Társaságnak. 1899-ben megkapta az Akadémia Marczibányi-díját. Ezenfelül költői és irodalomtörténeti munkásságán kívül — amit a legkevesebben tudnak róla — kitűnő gyakorlati érzékkel az 1861—1892. országgyűlési ciklusok képviselőházi napló- és irománykötetemeink rengetegéhez olyan tárgy- és névmutatót készített, mint a képviselő-

ház naplószerkesztője, melynek beosztását, elgondolását követi azóta is a képviselőház és újabban a felsőház naplószerkesztősége s amely — bátran mondhatjuk — messze fölötte áll a külföldi parlamentek napló- és irománymutatóinak.

Ami végül epigon-voltát illeti, azt nem állítja senki, hogy költészet a Petőfi vagy az Arany mértékével mérhető. De hogy utolsó sem volt, arra nézve idézhetjük Pintér Jenő véleményét. «Líráját — írja — rapszódikus hevület jellemzi, költeményeiben a magasztos eszmények iránt érzett lelkesedés tüze lángol... Nyelvének hajlékonysága, kifejezéseinek könnyedsége, strófáinak zeneisége és gondolatvilágának eszményi vonásai fölötte vonzóvá teszik dalait, elégiáit és rapszodiáit». . . Továbbá «nemzeti szellemének *kuruc nótái* a legsugárzóbb megnyilatkozásai. . . A költő a régi magyar történeti költészet ihlető hatása alatt visszaálmodta magát II. Rákóczi Ferenc világába s gyönyörű hazafias dalokat szőtt a fejedelem alakja köré. . . A kuruckor hangulatát ezekben a költeményekben a negyvennyolcas magyarság érzéskörével egyesíti; ezért is tettek a történelmi színezetű nóták akkora hatást a millennium korában. . .» stb. stb. (*Magyar Irodalomtörténet* VII. köt. 492. és köv. l.)

Kifogásaink részletes előadása után befejezésül még egyszer örömmel emeljük ki, hogy munkája komoly irodalmi érték, amely alkalmas arra, hogy kellően át nem gondolt megállapításai ellenére is új híveket vezessen be a magyar mult e gyászos voltában is megkapó fejezetének. Rákóczi dicső alakjának s az egész kuruc kornak megismerésébe.

Nagy Miklós.

Az értékek filozófiája.

Dr. Szemere Samu: *Filozófiai tanulmányok*, Budapest, 1941. (Arany János-Műintézet kiadása, 421 l.)

Szemere Samu *Filozófiai tanulmányai* méltán sorakozik azokhoz a munkáihoz, amelyekkel becsült nevet vívott ki magának. Mint a régibbek (*Giordano Bruno. A jelenkori filozófia főbb irányai, Az esztétikai játékelmélet. Bainről, Pestalozziról és Deuceyrol* írott dolgozatait), a *Filozófiai tanulmányok* is filozófiai, pedagógiai és esztétikai kérdések iránt való éles fogékonyságról tesznek bizonyosságot.

A *Tudományos gondolkodás és filozófiai gondolkodásban* arra az eredményre jut, hogy a tudomány leír és magyaráz, míg a filozófia értelmez; a filozófus feltesz valamely értéket. A filozófiai gondolkodást értéktől meghatározottnak akarja nevezni.

A *Történetfilozófiában* azt emeli ki, hogy ennek kutatója egy-

egy, értékeszme megtestesítését keresi, így Hegel szerint a világtörténet észszerű, az észszerűség pedig logikai érték.

A *Pedagógia és filozófiában* azt fejtegeti, hogy a nevelő szemében legjelentősebb érték a gyermek egészsége; a pedagógia kritikai és tudományos ráeszmélés az értékek formájára.

Mélyen szánt *A művészet mint valóságértelmezés* is. Úgy látja, hogy a művészet nem utánzás a természetnek, hanem értelmezése szemléletes alakban.

Elmemozdító *A tragikumról* írott dolgozata: a tragédia hőseiben nem a nagyságot, hanem az értékességet keresi. Úgy érzi, hogy az értékes egyén sorsa akkor kelt tragikus érzést, ha szenvedése és bukása szükségszerűnek tűnik fel. Nálunk jelentős irodalma van a tragikumnak. Beöthy Zsoltot (*A tragikum*, 1885.) mind a vétség, mind az egyetemes kérdésében lenyűgözte Hegel, Schelling, Vischer és Zeising metafizikai elmélete. Rákosi Jenő *Tragikumában* szembe száll vele: az egyetemeset nem fogadja el, a bukást pedig nem a hős vétségéből származtatja, hanem rendkívüliségeből. Péterfy Jenő «beeses szenvedély» színjátékát látja a tragédiában (*A tragikum Összegy. M. III. k., 37. l.*). A vétség jelenségét ingatagnak itéli (*A költői igazságszolgáltatás a tragédiában*, Összegy. M., III. k., 49. l.). Szemere az egyetemes és a vétség mozzanatának a tragikum köréből való kiiktatásában Rákosival és Péterfyvel találkozik, de a szükségszerűség kiérzése és a jellemnek értékterületen való talpraállítása eredeti felfogásra vall.

Mélyen jár *A szellemesség és a komikum* is. Úgy érzi, hogy a szellemes: látszólagos vétség a logika normái ellen és hogy ezt a látszatot hirtelen ilyenek is látjuk. A komikumot mint élményt játéknak tekinti, mégpedig az *értékelés játékának*. Szigetvári Iván *A komikum elméletében* (1911.) a kérdés minden csínját-bínját tárgyalja, hatalmas irodalmát is feldolgozza, de érzésünk szerint annyira meggyőző tanítást, mint amilyen Szemere értékelméleti meghatározása, nem szolgáltatott. Posch Jenő kitűnően fejtegeti, hogy a komikum kutatói nem a maguk hibájából, hanem a lélektani módszerek elégtelensége miatt szenvednek hajótörést. (*Lelki jelenségeink és természetük*, 779. l.) Szemere érezte a lélektani módszer tehetetlenségét, értéktani oldaláról azért ragadta meg a kérdést, ezen az úton megnyugtató eredményre jutott is.

Az értékek tanának filozófiájával *Windelband Vilmos* méltatásakor foglalkozik (*Értékfilozófia*): Windelband úgy találja, hogy az értékek valóságos mérővesszők; az igazság, szépség és jóság: eszményi követelések.

A tárgyalt tanulmányok meggyőzően igazolják, hogy Szemere

álláspontja az értékek tanának humuszában ver gyökeret. Erre a jelenségre érdemes egy pillantást vetnünk. Az értékfilozófiának Magyarországon szép multja van. Már Medveczky Frigyes, Pauler Ákos is lelkes hirdetői. Medveczky *A normatív elvek jelentősége az etikában* című munkájában (1889.) azt vallja, hogy a norma és az ideál voltaképp csak ugyanannak a ténynek árnyalatai. Pauler Ákos *Az etikai megismerés természetében* erős világot vet az erkölcsi értékre. Bölmi Károly *Az ember és világában (Axiológia vagy értékstan, 1900.)* éles elmével fejtegeti, hogy az értékelések jelenségében különböző fokú én-ek szállnak egymással tusára. Szemere már régebben is élénk figyelemmel fordult az axiológia felé, *A jelenkori filozófia főbb irányjaiban* (1923.). Ebben a munkában meggyőzően tárgyalja, hogy Machnál a logikai érték az irányadó (44. l.); a pragmatizmus bölcselőjéről, James Vilmosról, kimutatja, hogy mindent a hedonisztikus érték alá rendel, a logikait is (67. l.). De legtüzetesebben az értékstan legkiválóbb művelőjével, Rickert Henrikkel, foglalkozik (142—181. l.). Ez a kipillantás két mozzanat igazolására szolgál: arra, hogyan ver gyökeret az értékstan a magyar filozófiai irodalomban; arra is, hogy Szemere már régebben lelkes hívéül szegődött.¹ Értékfilozófiai szempontjának helyet juttat a kötet egyéb dolgozataiban is.

Felvonóznak előttünk Descartes (*Gondolkodom, tehát vagyok*), Spinoza, Leibnitz, Kant, Schleiermacher (*Etikai individualizmus*), Hegel, Schopenhauer, Spengler (*A sors filozófiája*), Bergson, Bánóczy József és Alexander Bernát.

Világot kell még vetnünk Szemere fejtegetési módjának legszembeszökőbb sajátosságaira. Legott felöltlik a filozófiai szellem lényegét meglátó és vizsgálni tudó eleven készsége. Ahogyan élénk vetíti Herder történeti szemléletének a hitben való gyökérverését, fényt derít Hegel szabadságfogalmára, pedagógiai vonatkozásban megrajzolja az autonóm erkölcsi egyéniséget, megannyi példaszerű bizonyosságot szolgáltat: milyen éles a látása és biztos az ítélete. Egy-egy megállapítása axiómás veretűvé nemesedik.

¹ L. Anyos István mélyenjáró dolgozatát: *A logika mint értéktudomány* (A Magy. Fil. Társ. Közleményei, 1912., 105—137. l.). A pszichologizmus éles bírálata után az igazság fogalmát fürkészi. — Figyelmet érdemel Hazay Olivér *Bevezetés egy autonóm értékelésbe* (*Athenaeum*, 1916. 1—24. l.). Okosan fejtegeti, hogy az egész filozófia számára azoknak a legfőbb értékterületeknek van döntő jelentőségük, amelyek függetlenek egymástól. Éber figyelmet érdemel Szakáts Kálmán tanulmánya Stammler elméletéről (*Az értékelés jelentősége a jogbölcseletben*, *Athenaeum*, 1926. 164—179. l.): a jog az értékek világába tartozik.

Világító készségének másik jelentős eszköze még az összehasonlítás. Az egymással összevetett Descartes, Bruno és Bacon reflektorfényben láttatja filozófiájuk eltéréseit. Tömöttségében is világos a párvonal Schiller és Schlegel között. Schopenhauer «sötét árnyalású» bölcséletét Kant, Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher filozófiájával szegzi szembe; Spengler Schopenhauer mellé kerül, Bergson a mechanisztikus felfogásúakkal néz farkasszemet.

Rá kell mutatnunk éber látásának bíráló elevevenségben nyilvánuló erejére is. Erős vértzetben harcol a nevelési technicizmus ellen, esztétikai fejtegetései fonalán élesen feddőzik a kifejezéselmélet fogyatékosága miatt, súlyos a kifogása Bergson komikumtanításával szemközt is. Biztosan találó nyilat röpít a *tudattalant* kétszeresen hiposztazáló Spengler felé.

Fejtegetéseinek nemcsak világosságát kell kiemelnünk, hanem szemléltető erejét is. Nem egyszer színesedik elénk egy-egy metaforája vagy hasonlata: a Schleiermachertől eszményül tekintett, maga tökéletesítésén munkáló egyéniség Goethe Faustjára emlékezteti; az emberi akarat olyan aknanyílást nyit előtte, amelyen át utunk a mélységben rejtőző magánvalóhoz vezet.

Szívesen merültünk el Szemere Samu *Filozófiai tanulmányaiban* nemcsak azért, mert megbízható, sokoldalú és mégis kivált az *érték* uralkodó szempontját *értékesítő* író irányítását követhettük, hanem azért is, mert bármiről szól is, ezt a világot a leghalványabb *abstractumokkal* is birokra kelő világossággal, nyugodt gondolatszövéssel, nem egyszer melegebb fuvalomtól és az eszmék erejébe horgonyzott hittől áthatva tárja elénk. Értékeket megkedveltető könyvének tudományos irodalmunk értékei között van a helye.

Elek Oszkár.

A NOVELLA NAGYMESTERE.

Le lehet-e mérni egy szellem nagyságát kisformátumú művészetben? Kibontakozhatik-e az író genialitása kiterjedelmű, esetleg csak néhány oldalra terjedő alkotásban? Elférnek-e egy tehetség nagyságának méretei olyan szerkezetben, amelyet megtervezni, felemelni, tető alá hozni látszólag egészen könnyű, sőt amelynek művészi tökéletessége sokszor éppen a konstrukció lebegő könnyűségében van?

Ezek a megfontolásra méltó gondolatok foglalkoztatnak, amikor Herczeg Ferenc szellemi nagyságát, írói genialitását, alkotó művészetét éppen novelláiban szeretném megmutatni. Benne lehet-e Herczeg egész hatalmas és rendkívül sokoldalú írói nagysága ezekben a kisebbre méretezett művekben? És felvetődik az a másik, nem kevésbé meghökkentő kérdés is: igazán a nagyság legigényesebb mértékével mérhető zseniális alkotó-e az, akiről joggal állapítják meg, hogy művészetének leghibátlanabb és legtisztább fényben ragyogó csúcsait éppen novelláiban érte el?

Hogy a most esetleg feltámadt kétségeket mindjárt kezdetben eloszlassam, már előljáróban megállapítom, hogy ezekre a kérdésekre a válasz csak igenlő lehet. A néhány oldalra terjedő novella éppen olyan monumentális magot zárhat magában, mint ahogy egy kisebb méretű drágakő hibátlanul csiszolt prizmája tisztább és sziporkázóbb tüzet sugározhat, mint a hegy érlelő méhében talán nagyobbra nőtt testvére. Tegyük fel, hogy egy régebbi kor hatalmas szellemének minden műve megsemmisült, csak néhány novellája maradt ránk. Nem éghet-e ott ezekben a kisebb alkotásokban lánglelkének minden tüze, minden szikrázó fénye? És megtagadhatnók-e a nagyságot tőle, ha ezekből a művekből egyébként meg-

állapítható, csak azért, mert más nagyobb méretű alkotása nem maradt ránk? Horatius egész ismert életműve elfér egy kis kötetben. Legjelesebb alkotásai nem egyebek, mint a novelláknál is jóval kisebb méretű ódák, epodoszok és episztolák, amelyekben azonban a megrendült és elkorcsosult, az istenektől sorára hagyott világ romlottságából néz vissza egy emelkedett, a maga tisztaságát féltékenyen őrző lélek valami boldogabb aranykor letűnt napja felé. Ezek a terjedelemre kis, de egy mítosz nagy álmát sugárzó költemények mégis a világirodalom legnagyobb költői, legemelkedettebb szellemei között biztosítanak helyet Horatiusnak. A tragédia terjedelemre alig tizedrésze a regénynek, különösen, ha a regény mai amerikai típusára gondolunk, vagy éppen a divatos folyamregények szertelen arányait tekintjük, amelyekkel szemben még jobban eltörpülnek a drámai művek méretei. Mégis ki tartaná a regénynél kevésbé monumentális műfajnak a tragédiát, amelynek egyenesen tárgya a fenség monumentalitása, és ki merné kétségbe vonni, hogy a világnak talán legkivételesebb lángelméi s leglenyűgözőbb erejű művészei Aischylos, Sophokles és Shakespeare?

Herczeg Ferencnél sokkal könnyebb helyzetben vagyunk, mert terjedelemre is tekintélyes életművét a maga egész változatos gazdagságában, sokrétűségében ismerjük és mert megállapíthatjuk, hogy nemcsak a novellában, ebben a kisformátumú művészetben alkotott nagyot, hanem a drámában és a regényben is. De mindjárt hozzátehetjük azt is, hogy nem kevésbé tudók értékelni nagyságát s nem becsülnők kevesebbre szellemi értékét és főleg alkotásának művészi tökélyét, ha műveiből, valami különös véletlen folytán, csak novellái maradtak volna ránk.

Miért választottam hát mégis Herczeg Ferencnek éppen novelláit, hogy ezeken keresztül közelítsem meg a nagy író lelkének sokrétűségét, érdeklődésének rendkívül széles szemhatárát, alkotó erejének tüzeit és művészi tudásának magas fokát, képzeletének gazdagságát, szemléletének élességét és biztonságát, meglevenítő és emberábrázoló hatalmának szinte korlátlan áradását?

Lehet, hogy talán csak azért, mert ellentétben a mai

érdeklődés egyre lanyhuló hevével, még mindig rajongással szeretem ezt a régi és tökéletes mesterművekben kikristályosodott műfajt. Talán azért, mert Herczeg Ferenc szemmel láthatóan maga is a legszeretőbb gonddal csüng ezen a művészi formán. Novellával lépett be és tűnt fel a magyar irodalomban. S egész hosszú, több mint hat évtizeden át ívelő írói pályája során, a legnagyobb sikerek lázában és dicsőségében sem lett hűtlen hozzá. És mert leghibátlanabb és legtökéletesebbre csiszolt alkotásait, az abszolút művészi tökély remekeit talán éppen novellái közt találjuk, ami nem kis jelentőségű megállapítás, ha figyelembe vesszük, hogy Herczegnek valósággal írói hitvallása a kifogástalan elegancia, a művészi tökély.

Különben nagy mesternek lenni ebben a kisformátumú művészetben egyáltalában nem kis teljesítmény. A novella nem könnyű műfaj, ha könnyednek látszik is. Ennek a könnyedségnek súlyt adni, a kis keretbe gazdag és robbanó feszültségű tartalmat beszorítani, kevés szóval nagyot, jelentőségteljeset mondani nem csekély feladat. Egy miniatűr hajszálfínom vonásaival, gyöngéd színeivel, néhány négyzetcentiméternyi területen kifejezni az arcban az élet melegét, a lélek belső sugárzását, a jellem sajátosságát, van akkora művészet, mint ugyanezt életnagyságú portraít egész falat beborító vásznán elővarázsolni.

A novella összetett műfaj. Formája az elbeszélésé, belső szerkezete a feszült és szigorú zártságú drámáé. A kettő, az epikus szélesség és nyugalom s a drámai tömörség és küzdelmes lüktetés, a legellentétebb. A kettőt együtt, egymásba ágyazva megvalósítani, az epikus formába drámaiságot önteni, nagy művészi rátermettséget kíván. A regény szabadon, szélesen hömpölyög, gazdagon ömlő árában elférnek a bennük sodródó életsorsok. Az se baj, ha ezek lassan fejlődnek s vergődő tévelygés után jutnak el a beteljesedés révébe, vagy a bukás sirjába. A novella néhány mozzanatában éppen úgy el kell helyezkednie egy egész életsorsnak, győzelemnek vagy bukásnak. Vagy ha csak egy részt ragad is ki az életből, ennek az egy résznek hordoznia kell az egész sors súlyát. A novella lényegében megrázó dráma — lehet persze ka-

cagtató, komédia is — egy miniatűr regény keretében. Ma azt mondanánk a novelláról: villámregény. Oly hirtelen villan fel és lobban el, mint az égiháborúk nagyszerű tűzijátéka. De belekáprázik a szem s tüze, ereje és feszültsége van, mint a terhes fellegek sujtó szikrájának.

Ami a novellában történik, annak, ha első szempillantásra egyedülálló eset is, általános jelentőséggel kell bírnia. A történések a legfontosabb mozzanatok vagy akár egyetlen mozzanat drámai feszültségébe kell összesűrűsödni. Alakjainak egyéni közvetlenségük és életteljességük mellett egész csoportok, homogén osztályok sorshordozóinak, egyedeknek és egyben típusoknak kell lenniök. Többet kell jelenteniök önmaguknál a nélkül, hogy hűvös elvontságokká, fogalmakká halványodnának. A tömörség és a zártság soha sem mehet a világosság és érthetőség rovására. S az is nagyon fontos, hogy a novella a rendelkezésére álló eszközök korlátoltahb száma mellett is első mondatától az utolsóig lekötve tartsa az érdeklődést, amit csak mondanivalójának és előadásának drámai feszültségével, súlyával vagy egyetemes jelentőségével, esetleg a benne rejlő szimbólum mélységével érhet el.

A magyar irodalom nagyon gazdag kitűnő novellákban. Ebben a műfajban szinte többet tudunk adni, tökéletesebbet teremtettünk, mint a regényben és a drámában; vagy legalább is több ebben a műfajban a hibátlan, klasszikus értékű alkotás, mint a másik kettőben.

Novellaírásunk két klasszikusa, Jókai Mór és Mikszáth Kálmán, az egész világirodalomban szinte páratlanul áll. Jókai szíve, képzeletgazdagsága káprázatos mesevilágot épített fel novellákban, amelyek közül nem egynek megépítése. stílusa a művészi tökély legmagasabb fokán áll. Mikszáth Kálmán a legnagyobb oroszokkal veszi fel a versenyt azaz a különbséggel, hogy az ő fölényes iróniáját a szeretet melegése sugározza át s ez ad novelláinak csodálatos fényt s ez váltja bennük a fanyarságot mosolygós könnyed derűvé.

Baksay Sándort és Petelei Istvánt méltán szerette a századforduló olvasóközönsége izes magyarságáért s finom, mély együttérzéssel elmerülő lélekrajzáért. Nagyon kár őket egészen elfeledni. Ambrus Zoltán és Tóth Béla franciás tájé-

kozódás alapján a polgári józanság-szenveléletet, de egyben a gondos szerkezetet s az egységes hangulatokat kiépítő s hibátlan veretű stílus műgondját vezették be novella-irodalmunkba.

Egyik leghivatottabb, nagy művésze a magyar novellának Krudy Gyula. A mult fátyolos megszépítő varázsán át szemlél mindent, de ez a mult nem mint időponthoz kötött kor, csak mint a jelenellentéte szerepel nála. A legkülönbözőbb korok hangulatai mosódnak benne össze a legcsodálatosabb, leggyöngédebb pasztell-színű atmoszférává. Az Ezeregyéjtszaka Szindbádja biedermeier frakkot ölt nála, fényes köcsöskalapot tesz fejére és postakocsin utazik. Alakjainak kissé groteszkbe hajló panoptikum-világát az álom és a halál határolja. Hólyagos lámpájukból különös, kettős világítás fénye vetődik a lelkekre és az életformákra.

Gárdonyi Géza novelláinak nagysága világirodalmi mértékkel mérhető és ebben a viszonylatban is nagy érték. Ő a civilizáció, a nagyváros nyugtalan zűrzavarából menekül s a faluegyszerűsége, közvetlensége, bensősége vonzza. Aszívet keresi, amelynek ősi primitívségű meleg érzésvilágában ember, növény, állat csodálatos kölcsönösségben, szinte valami misztikus közösségben forr össze a vályogfalú házak napsütötte díszletei közt. Ehhez a belső egyszerűséghez hangolódik ízes magyarságú, kristálytisza, rendkívül érzékeny rezdülésekre kész stílusa. Tömörkény novellaiban még erősebben fakad fel a talaj-íz. Őt inkább a paraszt érdekli, míg Gárdonyi a faluhoz áll közelebb. Stílusából azonban már hiányzik Gárdonyi egyszerűsége, a nyelvnek egészen természetes nyugodt lélekzetvétele, magyarságában van valami sallangos keresettség.

Egészen más világ Cholnoky Viktoré, akiben egy ízig-verig magyar E. T. A. Hoffmann testesült meg. A megdöbbenőt, a titokzatost, a monumentálist kereső képzeletét a polihisztor magában is fantasztikus tudása fűtötte nála. Novellái csodálatos finomságú miniatűrök, amelyeknek távlatai borzongató látomások végtelenségébe mélyülnek.

Kosztolányi talán a legtömörebb s legdrámaibb erejű novella-írónk. Szintén a miniatűr pontosságával festi meg kissé furcsára fordult környezetét, de a szinte puritán fukarságú

vonalakból hirtelen félelmesen, csaknem misztikus döbbenetességgel virágozik ki váratlanul a dráma, mint halavány, gyér tompa-zöld szálak közt kibomló orchidea.

A *Barbárok* című novelláskötet művészi és emberábrázoló erejének teljében mutatja Móricz Zsigmondot, akinek tragikus keserűségű szemlélete szilaj szerelmek kirobbanó hevével keresi a magyar őserőt. Talán még egy fokkal keserűbb és tragikusabb Kodolányi János szemlélete, akinek Szép Zsuzska című novellája egyik legvérbőbb, fojtott erőktől duzzadó remeke újabb irodalmunknak.

Nevek egész sorát iktathatnám még ide. Kaffka Margitét, Tormay Cecilét és Török Gyuláét, Márai Sándorét és Zilahy Lajosét az erdélyi irodalomból Tamási Áronét, aki a magyar lélek tájigézetének egész csodálatos gazdagságát bányássza ki novelláiban, amelyekből nemcsak az eredeti székely észjárás játékoságának üde fuvalma csap meg, hanem a tiszta költőiség meleg lehellete is. A novella ilyen páratlan bőségű tenyészetében a novella nagymesterének címére igényt tartani nem jelenthet csekély irodalmi rangot.

Herczeg Ferenc mint novellista kezdte írói pályáját s hosszú évtizedeken át hű is maradt a novellához. Regényeivel és darabjaival váltakozva jelentek meg elbeszélés-kötetei s ezek között nem egy hozott neki a legnagyobb hatású regényekévei vetekedő sikert. Herczeg vérbeli novellaíró. Hivatottá tette erre nagy kompozíciós érzéke, az az objektív szemlélet, amely Jókai és Mikszáth hőseivel együttérző, együtt örvendező és szenvedő szubjektivitásával szemben az ő művei révén kezdte meghonosítani elbeszélő irodalmunkban a francia impassibilitét s ezzel bizonyos hűvös előkelőséget adott a magyar novellának, de erősen szolgálta klasszikus kiegyensúlyozottságát és művészi tökélyét is. Végül a kitűnő novellaíró erényei közé tartozik az éles megfigyelés és biztos ítélet, és az a képesség, amellyel a jelentéktelen részletek közül a lényeges és egyetemes értékű vonásokat ki tudja választani s a finom leleménnyel megtalált egyéni vonásokban mindig meg tudja éreztetni azt is, ami tipikus.

Herczeg első novellái már könnyed, közvetlen hangjukkal is meglepték az olvasóközönséget. Mintha az irodalom egy-

szerre kilépett volna az irodalomból s nem a papírosról igyekezett volna beszivárogni az életbe, hanem az életből került a papírosra. A Nyugat írónemzedéke kissé lenézte az előtte járó nemzedéket s igen büszke volt arra, hogy a magyar irodalmat ő hangolta Európához. Arról azonban szívesen megfeledkezett, hogy Herczeg és vele nemzedéke szintén nagy és komoly úttörő munkát végzett, ő hangolta hozzá az élethez irodalmunkat. De azért az irodalom nem lett szürke, mint általában az élet, sem lehangoló és sivár. Herczeg megtudta tartani benne a nemes fényt és a megbűvölő színeket.

Új volt irodalmunkban az a környezet, újak voltak az alakok, amelyek Herczeg Ferenc első novelláiban szinte bravúros huszár-attakkal hódították meg a magyar olvasóközönséget. A hadgyakorlatok, a beszállásolások mozgalmas napjai, a kis vidéki fészkek megzajdult csendje, amelyben délceg lovastisztek, zord külsejű, de vajszívű öreg tábornokok, szertelen fiatalságukkal alig bíró ifjú huszártisztek, félig még gyermek, de komoly percekben kemény férfiakká acélosodó hadnagyok forradalmasították a női szíveket.

Az első két novella, amely Herczegben az író megmutatta, és a figyelmet egyszerre ráterelte, a *Daruvári híd* és a *Sphinx*, szintén a katonaeletből vette tárgyát. Az első csupa derű, csupa kedves, humorral megrajzolt tragikomikus helyzet és csattanónak: finom iróniával levont tanulság. Egy huszár-század bravurjáról van itt szó. A század tisztikara a vidéki kastély dús villásreggelije mellett megfélemezik kötelességéről, aztán súlyos kényszerhelyzetéből, ha vaktában is, de ösztönösen remek katonai érzéssel vágja ki magát s végül, mikor már el van készülve a megszegyenítő dorgálásra, kitüntető dícséretet kap. A másik történet tragikusvégű, Francesca da Rimini drámájának modern változata azzal a különbséggel, hogy itt rokonszenvünk a férjé, a kemény katonáé, aki megöli felesége hitvány csábítóját. Ebben viszont semmi sincs Paolo elragadó ifjúságából.

Beszállásolási história Herczeg első novelláskötetének, a *Mutamur*-nak címadó novellája is. A naplóformájában megírt, hosszabb lélekzetű történet arról szól, hogyan hódítja meg egy szerény körülmények közt élő kisvárosi lány Hell-

Merlin örgróf huszárhadnagy szívét s hogy alakul át a jelentéktelen vidéki fruska, akinek helyén van a szíve és tudja mit akar. az előkelő társaságok ünnepeit dámájává. Talán a sok ezer *carriere*-novella őse ez, de mennyivel kedvesebb, mennyivel tartalmasabb. mint sok vérszegény, írógép és vidéke táján felcseperedett utóda.

Már ezekben a novellákban nyilatkozott Herczegnek minden kiváló képessége, amely később még gazdagabban. még tisztultabb és győzedelmesebb formában. a fejlődésnek sokkal magasabb fokán bontakozott ki: és pedig a mese liktető fejlődése és mozgalmassága, a közvetlen. minden hamis pátoosztól mentes természetesség. amelyből mégsem hiányzott valamelyes romantika érzelmes melegsége. az alakrajz elevenésege, a fölényes és biztos tekintetű megfigyelés, az ízlés disztíngváltsága, a forma könnyed előkelősége s a nyelv életszerű keretlensége.

Az első elbeszélések. amelyek a Pesti Hírlapban jelentek meg s a *Mutamur*-kötet novellái feltűnést keltettek nemcsak a közönség körében. hanem az irodalomban is. Rákosi Jenő meghívta Herczeget a Búdapesti Hírlaphoz. ahol Rákosi Viktor és Tóth Béla mellett dolgozott az újság tárcaírószobájában. Rákosi ötven forint tiszteletdíjat fizetett Herczegnek egy tárca-novelláért s ez akkor kivételesen nagy honorárium volt. Később a Magyar Hírlap kedvezőbb ajánlatot tett a fiatal novellistának s Rákosi, hogy megtartsa őt lapjánál. a tiszteletdíjat kétszeresére. 100 forintra emelte fel. Ilyen tiszteletdíjat akkor senki sem kapott s Herczeget egyszerre Jókaival és Mikszáthtal kezdik egy szinten emlegetni. Mintha egy kis féltékenység is vegyülne Mikszáth dicsérő kijelentésébe, mikor azt írta gyorsan emelkedő fiatal vetélytársáról: Ez a Herczeg, ez minden teóriát agyon-gázol, amit fölépítettünk arról, hogy a nyelvet az anyatejjel kell beszívni. Nemrég még alattam volt. nem tudom, nem lesz-e hamarosan fölöttem.

Volt azonban a *Mutamur* című kötetben egy novella. amely egészen más oldalról mutatta be Herczegben a novella mesterét. *A békák* című rövidebb lélekzetű elbeszélés volt ez. de néhány oldalán fájdalmas. halk tragédia bújt meg. Egy

tüdőbeteg asszonyról szól a történet. Az asszony férjével a Rivierán üdül. A napfény, a tiszta levegő, a tenger balzsamos sós fuvalma kell beteg tüdejének. Aztán egyszerre érthetetlen idegesség vesz rajta erőt. Nyugtalan, nem találja helyét. Ingerlékeny, fájdalmat okoz neki, ami szép, ami megvesztegető. Valami szilaj taszítás van benne minden ellen, ami varázsával itt foghatná. Hazavágyik. Ki tudja, miért; talán mert valami titkos sugallat azt mondja neki, hogy elkésik, ha nem siet, minden áron otthon akar lenni a nyirkos, mocsaras, dísztelen bánáti tanyán. Hiába tanácsolja az orvos, hogy csak lassú ütemben, nagy pihenőkkel térjen haza. Szinte menekül az olasz álmvárosokból. Nincs maradása sehol. Vérében, egész valójában olyan nyugtalantság dobol, mint a vele száguldó vonat zakatolása. Csak akkor száll szívébe enyhülés, mikor egy kis állomáson a halkan permetező tavaszi esőben a közeli posványok végtelen nádasából mérföldnyire hallható, mélabús bűgös hangzavara szűrődik be, ezer meg ezer béka rekedt kuruttyolása. Akkor az asszony fölrezen keserű letargiájából, arcán lassankint valami verőfényes mosoly árad el, szemébe édes könnyecseppek szivárognak és megindultan, lágy hangon mondja férjének:

— Itthon vagyunk! Hallod? A békák.

Halkan muzsikáló, fájó líra és fojtott drámaiság van igazán a legtömörebbre sűrítve ebben a novellában, amelyet azután Herczegnek számos hasonló kis mesterműve követ. Egyik ilyen kis remek, novellairodalmunk igazi gyöngye a *Lószőrvitéz*. Egy kis lány tragikus haldoklásának megrázó fájdalmát fokozza, hogy a gyermeki irigység megtagadja tőle utolsó, lázas önkivületében is fel-felsőhajtó vágyát, a játékhuszárt. Még erősebb drámai szálak bogozódnak a *Jancsi anyja* című novellában, amelynek hősnője Herczeg kemény, öntudatos, kitűzött céljuk felé rendületlenül haladó asszonyai közül került ki. Itt egy tragédia már lejátszódott, mielőtt az író mesébe kezd: de maga a novella előre sejteti egy másik hasonló tragédia közeledtét. Jancsi anyjának férje öngyilkos lett. Senki sem tudja, mért. Anyagi jólétben élt, feleségével két évvel előbb kötött szerelmi házasságot. A házasságból kedves kis fiú született. Egy szép napon aztán a

férj váratlanul ott hagyta családját, leutazott az olasz tengerpartra és ott egy hotelszobában agyonlőtte magát. Igaz, a férfi költői lélek volt, nem írt ugyan verseket, de mély líraiság, gyöngéd érzeimesség lakott benne. Az az általános vélemény, hogy hirtelen megbolondult. A novella folyamán aztán lassankint kezd kiderülni az öngyilkosság oka. A fiú örökölte apja lírai természetét, álmodozó, gyöngéd, érzékeny lélek. Anyja, aki maga a száraz, józan, céltudatos kötelességtudás, önmagán, saját anyai érzelmein erőszakot téve, akarja leszoktatni fiát álmatag gyöngédségéről. A kisfiú odaadón szereti anyját, szenved annak csökönyös kemény józanságú elveitől s valami sötét sejtelem azt súgja, hogy a fiú előbb-utóbb követni fogja apja útját.

Ragyogó, fullánkos társadalomszatira is bőven akad Herczeg novellái közt. Legtöbbnek központjában azonban az asszony és a szerelem áll. Herczegnek pompás színei, merész lendületű, izgató ritmusú vonalai vannak a modern asszony portraitjához. Milyen megvesztegető, milyen ötletes, milyen fűszeres varázsú az a társaságbeli pesti nő, aki novelláiból kibontakozik. Balzac tudta ennyi gonddal, ennyi személyes érdekeltséggel, ennyi hódolattal s egyben kemény, mégis megbocsátó kritikával rajzolni a párizsi nőt.

Herczeg százakra rugó novellája különben valóságos tükre a magyar társadalmi élet minden rétegének, de különös szeretettel, sokszor kedves humorral, vagy csipkelődő gúnnyal vonultatja fel az előkelő világfiakat, gazdag főurakat, duhaj falusi birtokosokat, mulató katonatiszteket, de a polgári középosztály típusait is: politikusokat, magasabbrangú vagy kisebb tisztviselőket, ügyvédeket, mérnököket, orvosokat. Művelt, komoly, meggyerő, higgadt bölcseségű férfiak mellett sok nála a léha ficsúr, a nyegle gavallér, az úri szalonbetyár. Csupa élő figura, nagyszerű lendülettel, sokszor finom részletgazdagsággal megrajzolt alak, akikben Herczeg leggyakrabban meg tudja éreztetni a típust is. Szociális problémák ritkán éleződnek ki ezekben a novellákban, inkább érzelmi bonyodalmak, kényes társaságbeli helyzetek, szerelmi és családi tragédiák állnak a történetek központjában. Herczeg nem megoldásokat keres, társadalmi kritikája sem

megrovás, inkább csak abban áll, hogy szatirikus fényt vet a különböző egyéni vagy társadalmi kinövésekre, nevetséges vagy fájdalmas fonákságokra. Ő maga csaknem teljesen eltűnik alakjai mögött, még azokban a novelláiban is, amelyeket első személyben mond el, állást soha sem foglal, még kevésbé moralizál, de erkölcsi igazságszolgáltatása mégis a helyest, az igazságot, az emberit juttatja diadalra.

A gentryvel igen sok novellájában foglalkozik. Szemmel láthatóan nemcsak érdeklí, hanem vonzza is ez a társadalmi osztály, amely akkor, amikor Herczeg írói egyénisége kibontakozik, már kezdi elveszíteni a középosztályban elfoglalt hatalmi helyzetét, a birtok kicsúszik alóla s ő maga kezd bevonulni a hivatalokba, sőt a szabad polgári foglalkozásokba is. Már nincs meg az a kizárólagos vármegyei hagyománya, amely Mikszáth gentry-irodalmának olyan sajátosságos ízt adott. Egyébként is erős különbség van Mikszáth és Herczeg gentry-szemlélete közt. Mikszáth, aki maga is a gentryből jött, szívvvel is a gentryhez tartozott, szerette a gentryt, de szeretetéből féltő és kegyetlenül ostromozó irónia fakadt. Herczeg meglátta és megfigyelte a gentryben az érdekes vonásokat, a jó és rossz tulajdonságokat egyaránt, megtalálta tűnő hatalmában, küzdelmében a pozíció vagy legalább csak a látszat megtartásáért, esetleg a nagyúri tempó utolsó fellobbanásának hazard játzmájában a drámai bonyodalmat, de a hideg megfigyelő attitűdjével, szenttelen tárgyilagossággal írt róla. Talán elnéző volt iránta, de nem adózott neki föltétlen csodálattal, mint sokan állítják.

Herczeg a polgárság oldaláról nézi a gentryt és hősei elsősorban a polgári középosztályt elégitik ki. Ez az osztály, amely Mikszáthot sosem értette és szerette, volt Herczeg leghűségesebb olvasója és nagy sikerének megteremtője.

Vannak Herczegnek történelmi és szimbolikus novellái is. Ezekben mutatja meg, mennyi színe, mennyi stílushajlékonysága, milyen korelevenítő képzelete van. Milyen ragyogást tud varázsolni a tárgyakra s hogy fel tudja oldani az impassibilitét meleg áradású, lágyan muzsikáló lírává. Ezekből a novellákból derül ki, hogy egyik legjobb koloris-

tánk, aki nagyszerűen, mozgalmas, drámai hatású, remek fényelosztású tableauokban tud ábrázolni.

Herczeg szereti a novellát, mint műfajt. Számos regénye, mint a *Gyurkovics-lányok* és a *Gyurkovics-fiúk*, népszerűségének két megalapítója tulajdonképpen keretes novella-sorozat. Inkább a novella kategóriájába sorakozik két kis történelmi remeke, az *Élet kapuja* és a *Fogyó hold* is. A műgond, amely Herczeg minden írásának jellemzője, szinte elengedhetetlen a novellánál. Nem is hiányzik ez még terjedelemre vagy a tárgy igénytelenségénél fogva jelentéktelenebb írásaiból sem, de annál művészibb tökélyvel jelentkezik remekbe készült novelláiban s teszi őt ennek a nehéz és választékos műfajnak igazi nagymesterévé.

KÁLLAY MIKLÓS.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON.

Első közlemény.

A keresztény királyság és a rendi korszak.

A történelem kétségtelen megállapítása, hogy finn-ugor eredetű magyar törzsek türk eredetű más törzsekkel egyesültek és ebből az összevegyülésből állott elő a türk művelt-ségű magyar nép. A türk lovas nomád népek éppen úgy, mint az ősi magyarok, ha legyőztek vagy meghódítottak valamely népet vagy néptörédeket, annak meghagyták saját belső berendezését, de alárendelték a maguk hatalmának. Így csatlakoztak már maguk az ősmagyarok is náluk erősebb különböző türk népekhez a Volga, a Kaukázus és a Fekete-tenger között, s amikor ezek a bolgár, türk, kazár birodalmak meggyöngültek és szétestek, romjaik alól kibontakoztak a magyarok berendezésük érintetlenségében. Hasonlókép a magyarsághoz is csatlakoztak más törédek, nevezetesen a kabarok, a székelyek, majd a bessenyők, akik az ősi lovas nomád szokás szerint megtartották saját berendezésüket és nem keveredtek össze a magyar törzsekkel. Háborúkban még századok múltán is, még a dunai hazában is a magyar hadvezetés parancsai szerint harcoltak az első sorban, amint-hogy lovas nomád népeknél ez volt az alávetett népek kötelessége. A magyarok nem érintették az alávetett népek belső életét, népi egyéniségét, úgy hogy azok még évszázadok mulva is megtartották szokásaikat és megőrizték népiségüket. A magyarság tehát kezdettől fogva nem volt elnyomásra hajlamos, faji tulajdonságai a környezetébe került népek konzerválására, külön egyéniségük megóvására készítették.

A magyarság új hazájában a kereszténység átalakító hatása alatt sem vált más népi egyéniségek elnyomójává. Az alávetett népekkel való bánásmódja továbbra is vál-

tozatlanul maradhatott, mert ezt a módot a keresztény gondolkodásmód is jóváhagyta. Különben is a keresztény vallás, mint a szeretet vallása, a vándorok és vendégek barátságosan való fogadását tanította. Az országba bejött idegenek, akiket Szent István korától kezdve vendégeknek — hospites — neveztek, már a keresztény egyházi parancsok értelmében is jó bánásmódra találtak.

Szent István apostoli királyunk vallási térítő és egyben államalkotó uralkodó volt. Egyénisége hozzáért a kereszténységhez. István királyunk élete, uralkodása és az állami berendezkedés, melyet létrehozott, minden tekintetben megfelelt a középkor keresztény ideáljának. A szentágostoni rex justus, pius et pacificus, az igazságos, kegyes és békeszerető király, az ő életének eszménye. Szent István a keresztény király kötelességeihez híven, igyekezett igazságos atyja és védője lenni mindazoknak a népeknek, melyek országának határain belül éltek, sőt arra is törekedett, hogy mennél több idegen vendég jöjjön be az országba. Jellemző e tekintetben fiához intézett *Intelmeinek* egy tétele: «Már a római birodalom is azzal lett hatalmas — úgymond — hogy sok bölcs és nemes férfiú költözött oda idegen országokból. Ezek a vendégek teszik nagyvá a királyokat, mert sokféle szokást, nyelvet és fegyvereket hoznak magukkal, annyira, hogy az egyetlen nyelvvvel és egyféle szokással bíró ország gyöngye és törékeny». Ily indokolással követelte fiától, hogy jól bánják az idegen vendégekkel és ezzel elérje, hogy azok szívesebben jöjjenek az ő országába, mint máshova. Ez a szent istváni szellem eredete dolgában a pusztalakó, nomád lovasok politikai türelmességére vezethető vissza. Szent Istvánnak megvolt a hatalma arra, hogy a pogány kornak ezt a hagyatékát is fegyverrel irtsa ki. De nem tette, épp ellenkezőleg, a keresztény türelem és felebaráti szeretet állami alkalmazásával új életet lehel a pogány hagyományba, melyet ilyképpen keresztény képzetekkel megerősítve örökített át utódaira és népére. A szent istváni szellem olyan viszonyokat hozott létre a magyar államban, melyekkel a magyarság és a nem magyar népek egyképpen meg voltak elégedve.

A XII. század végén és a XIII. században vált szokássá, hogy a beköltözött idegen népek letelepülésükkor írásbeli oklevelekben jogukat biztosító kiváltságokat kaptak a királytól. A kiváltságlevelek szabad ház- és földbirtokot, szabad kereskedést, szabad mozgást és a telephelynek, ha a vendégnek nem tetszik többé, szabad elhagyását biztosították. A nagyobb tömegekben bevándorolt idegenek az országszéleken kaptak nagy kiterjedésű területeket, melyeken szabadon folytathatták megszokott életmódjukat. Így telepedtek le a szászok Erdélyben, valamint a Szepességben, nemkülönb a kunok is, akiknek számára az ország széleken nem volt pusztai életmódjuknak megfelelő szállás, s ezért az Alföld pusztaságain helyezkedtek el. A betelepülő olaszok és németek között sok volt az iparos, akik városi kiváltságokat kaptak. A földművelő németek, a tótok, a rutének, az oláhok egy-egy vállalkozó vezetése alatt jöttek be, kiirtották az erdőket, azok helyén földművelő telepeket létesítettek s bizonyos kiváltságokat kaptak, melyek értelmében vezetőik (soltész vagy kenéz) alatt zárt kulturális egységet alkottak és autonómiát élveztek.

Idővel a keresztény királyság erős központi hatalma meggyöngült. A Szent Korona fogalmi tartamába bevonult az ország is, azaz a kiváltságos rendek. A Korona nem egyedül a királyé többé, hanem a király személye fölé kerülván, államot és nemzetet, királyt és rendeket együtt fejez ki. A rendiség társadalmi alapja a nemesi birtokjog, mely a királytól származik és a háramlással, azaz a király, illetőleg a korona bizonyos esetekben való örökösödésével is meg van terhelve.

A bevándorolt nem magyar nemzetiségek a rendi korszakban is megtartották kiváltságos helyzetüket és állandó rendi védelemben részesültek. Egyéb iránt a középkor Magyarországon a kisebbségek száma olyan csekély, hogy az állam igazában a magyarság nemzeti állama volt.

A nagy változás a török hódítással állott elő, melynek következtében a törökök elől Magyarországra menekülő tömegével a nemzetiségek száma szertelenül megduzzadt. A 150—200 éves török korszakban a magyarság az ország

nagy térségein kipusztult s helyét idegenek, főleg szerbek és oláhok foglalták el, ahol azonban a magyarság megmaradt, ott a nemzetiségekkel továbbra is türelmesen bánt és hatalmi eszközökkel való magyarosítástól tartózkodott. Fájdalom, a törökök és tatárok kíméletlen rombolásai, majd a felszabadító háború alatt a császári zsoldosok garázdálkodásai; végül a kuruc-labanc háború pusztításai folytán a magyarság számaránya a régebbi 80—85%-ról kisebbséggé zsugorodott össze.

A szatmári béke (1711) után az elpusztult országrészek betelepítéséről kellett gondoskodni. A törökök elől északra menekült magyar lakosság iparkodott visszatérni ősi földjére, de a belföldi nem-magyar népeket is vonzotta az ország közepén elterülő nagy űr: keleti irányból oláhok, délről szerbek, horvátok, nyugatról németek, északról és északkeletről tótok és rutének özönlöttek a törökdhúta síkságra. Mindez azonban korántsem volt elegendő a dunántúli és a nagy alföldi medence betöltésére, még kevésbé az aldunai, drávai és szávai határok helyreállítására. Megfelelő hazai népfőléleg híján került sor a pusztaság területek benépesítésénél a külföldi, elsősorban német nemzetiségű népességre. A bevándorolt tömeg a nagy német nyelvterület legkülönbözőbb déli vidékeiről szűrődött össze. A betelepítési magánakciókkal, melyek terén különösen gróf Károlyi Sándor, herceg Grasealkovich Antal és báró Haruckern vittek vezető szerepet, párhuzamosan folyt le az állam, illetőleg a király részéről a kamarai birtokoknak — temesi bánóság, határőrvidék — főleg szerbekkel betelepítése, amely telepeket a bécsi politikának sikerült a magyar hatóságoktól függetleníteni és közvetlenül császári igazgatás alá helyezni. A bevándorolt német parasztok is, akik a Mária Terézia és II. József alatt végbement nagy telepítési akciók során kerültek az országba, a hatóságok bőéges támogatásában részesültek és így magasabb mezőgazdasági kulturfokon és tudatosabb községi életben kezdhették meg munkájukat. Mindazonáltal a sváboknak a magyarsághoz való viszonyát a bécsi politika nem tudta megmérgezni, a svábokat sohasem tudták megszervezni fegyveres alakulattá a magyarság ellen, amint

azt a rációkkal tették a különböző délvidéki határterületeken. Az oláhok beözönlése különösen a Fanariota korszakban vett nagy lendületet.

A törökök kiűzése után a XVIII. század elején a magyar állam területén mindössze 2 és fél millió lakos volt, melyből a magyarság — Erdélyt is beleszámítva — alig tett ki 1.160.000 lelket, azaz az összlakosság 45%-át, a Hunyadi Mátyás korabeli 80—85% helyett. II. József korában már 3—3 és fél millió magyar volt, ami nagy szaporodásra és hatalmas népielőre mutat, de ezzel szemben a 8 és fél millióra emelkedett összlakosságnak jóval több mint fele, 4—4 és fél millió a nem magyar, köztük a sok-sok bevándorolt idegen. Így lett a régi magyar nemzeti állam nemzetiségi állammá magyar kisebbséggel és idegen többséggel. A magyarországi nemzetiségek újkori története tehát nem a nem-magyar nemzetiségek elnyomását, hanem a magyarságnak példátlan pusztulását tanúsítja.

A rendi korszak ősi türelmességével a nemzetiségek érvényesülését magán életben, iskolában, egyházban, helyi közigazgatásban nemcsak megengedte, hanem meg is valószínűsítette. Magyarország sok nép hazája volt, a magyar nemzet az országlakó népek fölött állott. A nemzeti öntudat egy osztály, a nemesség, öntudata volt, a nemesség pedig nem volt kaszt a nemzeten belül, hanem maga a nemzet. A nemességhez tartozást nem a népi eredetben, hanem a haza iránt szerzett érdemekben látta a középkori magyar szemlélet. A magyarországi népek háborítatlanul élték népi életüket, s azt, aki tanúságot tett nemzeti érzületéről, befogadták a magyar nemességbe. A magyarul alig beszélő tót, horvát, oláh, szepességi német nemesek büszkén vallották magukat magyaroknak, sőt a kiváltságos osztály körébe nem tartozott rutén parasztok legdicsebb történelmi élménye, hogy Rákóczi népe gyanánt ők is fegyvert ragadhattak a magyar hazáért és szabadságért. A magyar nemesség a sokféle országlakó nép védelmezőjének és szabadsága biztosítójának érezte magát. S noha a magyar nyelv a legelterjedtebb volt az országban, senkire sem kényszerítették rá, sőt inkább a magyar urak tanulták meg a nemzetiségek nyelvét. A magyar nyelv

is csak egyike volt a népnyelveknek, az állam nyelve a népek feletti latin nyelv volt. Ez volt a magyar politika pax-Hungaricája. Ezt a pax-Hungaricát borította fel II. József 1784-ben kiadott rendelete, mely a hivataloskodás és az oktatás nyelvül a latin nyelv helyett a németet vezette be. Noha akkor már a magyarok nagy tábora is elmaradottság jelének tekintette a latin nyelv uralmát, mégis a német nyelv behozatala óriási visszahatást keltett. A kitört felháborodás folytán közmeggyőződéssé vált a magyarság soraiban, hogy a magyarnak kell lennie a közélet és az állam egyetlen nyelvűvé, sőt, hogy azt az ország minden lakosának meg kell tanulnia. A nyelv-kérdés heves sérelmi tárgyalásokat idézett elő az országgyűléseken, politikummá vált és mérgező harcok zajlottak le körülötte.

Bécsben a magyar nyelvi törekvések szívós ellenállásra találtak. A bécsi kormány semmikép sem akarta a magyarságot nyelvi fölényhez juttatni, és a II. József-féle rendelet kényszerű visszavonása után makacsan ragaszkodott ahhoz, hogy a latin maradjon a hivatalos nyelv. S megindult a magyarság kemény küzdelme Béccsel oly kicsinységekért, minőket maga a magyarság a rendi nacionalizmus idejében minden gondolkodás nélkül megengedett a nem magyar nemzetiségeknek. Elkezdett küzdelem árán lehetett elérni, hogy a magyar nyelv rendkívüli tárgy legyen a latin tanítási nyelvű fő- és középiskolákban, külön harcba került rendes tantárggyá emelése. Majd az országgyűlési felíratok hasábosan latin és magyar nyelvűek lettek, a központi kormánysszékeket pedig kötelezték, hogy magyar nyelvű beadványokat is elfogadjanak, majd később arra is, hogy magyar nyelvű beadványokra magyarul válaszoljanak. A magyarok az egy nyelvű államnak minden következtetését le akarták vonni. viszont a bécsi kormány lehetőleg mindent elutasított, amit a magyarok akartak, nem ugyan a többi nemzetiséget védő elvi alapon, hanem magyar gyűlöletből, hiszen bármikor szívesen germanizált volna. A megyegyűléseken és az országgyűléseken sok lelkes, de nagyobbára felelőtlen beszéd hangzott el a magyar anyanyelvű nemzeti állam kiépítésének eszmekörében. A nem magyar nemzetiségek egyes értelmiségi

rétegeiben e miatt támadt megütközést a harmincas évektől kezdve tót, horvát és cseh írók foglalták össze a magyarokat kompromittáló röpiratokban.

A nemzetiségek természetesen magukévá tették az udvar álláspontját a latin hivatalos nyelv mellett, amikor pedig a bécsi kormány minden ellenzése mellett a magyar nyelv foglalta el mindjobban a latin nyelv helyét, sőt az 1844. évi II. tc. a magyar nyelvet tette a hivatalok és a közoktatás egyedüli nyelvévé, a nemzetiségek azt követelték, hogy ők viszont a maguk anyanyelvét használhassák minden vonatkozásban. Ez a törekvés azonban nem talált megértésre a magyar nacionalistáknál, akik a nemzetiségek nyelvét hivatalos használatra nem voltak hajlandók elfogadni semmi formában és mértékben, s azt csupán a magán életben voltak hajlandók tűrni. Az ősi, türelmes nacionalizmus útjáról való letérés a politikai gyakorlatot ingadozóvá, kapkodóvá tette. A nacionalisták sem a nemzetállam megvalósítását és a nemzetiségek asszimilációját nem munkálták kíméletlen következetességgel, sem az ősi tradícióknak jobban megfelelő nemzetiségi állam kialakítására nem szánták el magukat. A küzdelemben a magyar nacionalisták azt hangoztatták, hogy a nemzetiségek jövevények, kiktől méltán el lehet várni a vendéglátó nép fölényének elismerését, a hozzávaló alkalmazkodást, még a beolvadást is, nyelvének átvételét pedig minden esetre. Viszont a nemzetiségek ugyancsak történelemre és jogra hivatkoztak s hangoztatták, hogy a természetjog biztosítja minden nép jogát népiségéhez és hogy mikor ők Magyarországra jöttek, a befogadás feltételéül nem követelték tőlük népiségük és nyelvük feladását. Az egyeztetés szinte lehetetlenné vált.

Ilyen viszonyok között indult meg az a nagyarányú külsőleges magyarosítás, melyből a magyarságnak oly csekély haszna és oly nagy kára lett. A felszínesen asszimilált tömegek csak felhívították a magyarság állományát, viszont alkalomadtán épp oly könnyen le is vetették a felvettkülső ségeket. Magyaroknak lenni: kezdett túlságosan könnyűvé válni. Amit valaha nemzeti erények elsajátításával kellett kiérdemelni, azt a bekövetkezett fordulatban a magyar nyelv

felszínes megtanulásával, egy névmagyarosítási kérvénnyel, néhány anyagilag jól kamatozó jelszó hangoztatásával is el lehetett érni. Amikor ez a túlságos asszimilációs folyamat, mely kevés kivételt nem tekintve, valójában nem is volt asszimiláció, csak a naív közvélemény hitte annak, ekképpen felhígította a nemzetet, ugyanakkor ürügyül szolgált ellenségeinknek a magyar elnyomás kürtölésére.

Széchenyi elvetette az egyetlen népre épített nemzetállam eszméjét, mint a magyar viszonyok között alkalmazhatatlant. Széchenyi a magyar nacionalizmus és a végyes lakosságú állam ellentétének összehékítésén fáradozott, nem ringatta magát abban az illúzióban, hogy bárminő eljárással is el lehetne érni a nemzeti ségek asszimilációját, mert tudta. önmagának példájából, hogy mily szívósan ragaszkodik mindenki nemzetiségéhez. 1842-iki akadémiai elnöki beszédében megtámadta Kossuthék «túlhevét», mert véleménye szerint az erőszakos magyarosító kísérletek váltották ki a nemzetiségek ellenhatását. Senkinek sem voltak oly kemény és gúnyos szavai a holt latin nyelv használata ellen, mint Széchenyinek. De épp oly keményen és gúnyosan támadta az erőszakos nyelvi magyarosítást és az annak tulajdonított varázserőt is. Az erőszakot nem tartotta célravezetőnek, sőt úgy vélte, hogy az a nemzet legnagyobb veszélyét idézi fel, mert a más nyelvűek szunnyadó nemzeti érzületét és igényeit gerjeszti fel. Széchenyi szerint a népek joga népi-ségükhöz, nyelvükhöz érinthetetlen. Csak országos közdolgainknak kell egy nyelven folyniok, az országglás egyszerű-sége kedvéért. Ez a közös hivatalos nyelv a latin már nem-lehet, csak egyedül a magyar. nemcsak azért, mert a viszony-lagos többségnek nyelve, hanem azért is, mert az ősi magyar alkotmányos szabadság az idegen eredetű nemzetiségek szabadságát is biztosítja. Így tehát az összes nemzetiségek érdeke ápolni a magyar nemzetet és annak lényegét, mert csak így lehet ezt a sok nyelvű országot fenntartani, megszervezni és békéjét biztosítani. Széchenyi csak a nemzetileg idegenné vált magyarokat óhajtotta megmagyarosítani. A nemzetiségek erőszakos megmagyarosítását azonban hely-telennek és keresztülvihetetlennek tartotta. mert a nemzetiség

lélek, lelket pedig nem lehet külső állami eszközökkel teremteni. Hevesen támadta azt a nacionalizmust is, mely beéri külsőségekkel és azt hiszi, hogy ezek a külsőségek magyarságot és jó hazafiságot jelentenek. Széchenyi az államot semlegesíteni akarta, hogy védelme alatt minden nemzetiség az egyenrangúság érzetében élhesse nemzeti életét, s ezt a célt központosított államban is megvalósíthatónak hitte, a nélkül, hogy ez az egységes állam polgárait nemzetileg amalgamizálni akarná. A nemzetiségi szabadságot az állam létfeltételének tekintette, és egyáltalában nem tartotta ellentétben állónak az állam egységével.

Az 1848-as törvényhozás éppen úgy felszabadította a nemzetiségi jobbagyokat, mint a magyar jobbagyokat. Csakugyan, a törvény előtti egyenlőséget és a jobbagyfelszabadítást széles nemzetiségi tömegek üdvözölték lelkesedéssel. És mégis éppen ezek a hónapok állították végzetesen szembe egymással a magyarságot és a nemzetiségeket. A nemzetiségeknek a magyarsággal szembefordulását az akkori kor szelleme idézte elő, mely szerint az államtalan nemzetiségeknek a kulturális térről mintegy belső szükségességgel kell átlendülniök politikai térre és ott keresniök a saját nemzetállamuk megalapításának lehetőségeit. Egyébként a bécsi kormány már a XVIII. század elejétől kezdve állandóan akadályozta a magyarok és nemzetiségeik békés együttélését. Kétségtelen azonban, hogy 1848 tavaszán és nyarán a magyar vezető tényezők sem ismerték fel kellően a kérdések lényegét. Kossuth a nemzetiségekkel szemben azt a türelmetlen politikai irányt képviselte, melyet Széchenyi akadémiai beszédében annyira helytelenített. A nemzet sorsát Kossuth vezetésével olyan párt irányította, melynek szellemében végkép elszakadtak a hagyományokhoz kapcsoló szálak és amely, az imperialista nacionalizmus iránt eltelt kritikátlan imádatlalt, olyan reformokat erőszakolt az országra, melyek az országot szétszakították. A nemzet szárnyalva igyekezett behozni az előhaladott európai műveltségtől volt elmaradottságát. Igyekezett egészen modernné és európaivá válni. Modern és európai akkor az imperialista nacionalizmus mozgalma volt, amely ethnikumra, közös népi származásra, első

sorban pedig a nyelvre volt alapítva, végső célja pedig az egyetlen nép szolgálatában álló nemzeti állam volt. A nyugati újkori nacionalizmusnak ez a térfoglalása vitte bele a magyarságot és annak a török ellen és a szabadságért folytatott küzdelemben különben is megfogyott erőit abba a küzdelembé, melyet a magyarság az ugyancsak öntudatra ébredt többi hazai népekkel vívott a végből, hogy azokat nemzeti államában megtartsa és népileg is asszimilálja. A tévedést később belátta maga az a párt is, mely azt felidézte. A forradalom kultuszminisztere, Horváth Mihály, mint történetíró megállapította, hogy a magyarság a politikai eszélyesség ellen vétett, mikor a magyar nyelvtörvények meghozatalával egyidejűleg nem elégitette ki a nemzetiségek igényeit is. sőt a Szemere Bertalan miniszterelnök által a szegedi parlamentben 1849. július havában előterjesztett nemzetiségi törvényjavaslat olyan kísérlet volt, amely, ha ismertté vált volna, európai kisebbségi téren útnutató lehetett volna arra, hogyan lehet több nemzetiség együttélését demokratikus, liberális elvek alapján megvalósítani. Szemere nemzetiségi törvényjavaslata nem ismert területi vagy kulturális autonómiát. De minden embernek megadta azt, ami a természet joga alapján megilleti. Kimondta nevezetesen, hogy a közigazgatásban, a községi és megyegyűléseken, esküdtszéken, alsófokú bíróságok előtt, nemzetőrségben, elemi iskolákban, egyházi életben mindenki szabadon érvényesítheti anyanyelvét. Mindennek megvalósítása lemondást jelentett volna az imperialisztikus nemzet-állam jogairól, lemondást az államnyelvnek kizárólagos uralmáról, de egyúttal kísérlet lett volna arra, hogy több nemzetiség együttélését egy vezető nép alatt erőszaktól mentesen szabályozzák. De már késő volt.

A kiegyezés korszaka.

Az 1848—49-i magyar szabadságharcot az orosz cári hatalom vérbe fúlasztotta. Világos után a bécsi kormány vette át Magyarország kormányzását abszolút hatalommal. A bécsi kormánytól a nem magyar népek ugyanazt nyerték jutalomképp, amit a magyarok büntetésből: az államélet

és a közigazgatás teljes elnémetesítését és az iskolán keresztül a társadalom felsőbb rétegei elnémetesítésének kísérletét.

Ennek a sötét önkényuralomnak bukásával 1867-ben Magyarország újból kiszabadult Bécs kezéből és oly önállóságot nyert, aminőt a mohácsi vész óta nem élvezett. Elkövetkezett a kiegyezési korszak erőgyűjtésre alkalmas békés fél-százada, amíg ránk nem zúdult az 1914—18-i világháború.

A világháború győzteseinek példátlanul fürge propagandája segítségével kialakított világgközvélemény a magyar kiegyezési korszak bűnéül róttá fel, hogy az nemcsak hogy ki nem elégítette a nem-magyar nemzetiségeket, hanem még jobban eltávolította őket. Rosszul bántunk nemzetiségeinkkel — így hangzott az ellenséges közvélemény —, ezért megérdemeltük, hogy elszakítsák őket tőlünk. Teljesen téves fel-fogás, mert történeti tény, hogy a kiegyezési korszak, nevezetesen a magyar nemzetiségi politika, már kiindulópontjánál, a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló 1868-ik évi 44-ik törvénycikk megalkotásánál messze elmaradt ez akkori európai hatalmi ideáltól, a kisebbségekkel szemben türelmetlen és kíméletlen nemzetállam ideáljától és inkább okos kompromisszumot igyekezett teremteni egyfelől az újkori nemzetállam, másfelől a rendi államnak hagyományai között.

Ez a törvény báró Eötvös József és Deák Ferenc munkája, s a Deák által fogalmazott bevezetés összefoglalása mindannak, amit Széchenyi, Kemény Zsigmond, Eötvös és maga Deák az ősi magyar nacionalizmusból és politikai bölcseségből a korszak fergeteges légkörében is megőrzött. «Magyarország összes honpolgárai — mondja a törvény — politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.» A fogalom: politikai nemzet, a rendi világból származik, a *natio hungarica* modernizált mása, és amint a rendi nemzetben is voltak nem-magyar nemesek, de mindnyájan ugyanazon nemesi nemzet egyenrangú tagjai, ugyanúgy akarta Deák az egyenjogúságot és a nemzet történelmi fogalmát a jövőre is összeegyeztetni modern európai formában, azaz a jog-

egyenlőségnek a nemességről az állampolgárok összességére való kiterjesztésével. A törvény lemondott az államhatárnak és a nyelvhatárnak azonosításáról és szakított az 1844-ik évi II. törvénycikkkel is, mely kizárólag a magyar nyelvet tette a törvényhozás, a hatóságok és a közoktatás nyelvévé. E helyett az 1868-ik évi 44-ik törvénycikk csak a törvényhozás, a magasabb közigazgatás és a törvénykezés nyelvül rendelte a magyart, de a többi nyelvnek is biztosított helyet még ezeken a területeken is. Megállapította továbbá a nemzetiségi törvény, hogy az iskolafenntartók maguk határozzák meg iskoláikban a tanítás nyelvét, s kimondotta, hogy a nemzetiség nem lehet akadálya bármely hivatalra vagy méltóságra emelésnek, sőt a kormány gondoskodni köteles, hogy a nemzetiségek sorából a szükséges nyelvekben jártas egyének a közhivatalokban alkalmaztassanak. Kimondotta mindezekon felül a törvény, hogy mindenki saját anyanyelvén fordulhat a hatóságokhoz, ami akkor példátlanul méltányos intézkedés volt Európában. A törvény semmiképp sem kívánta akadályozni az ország lakosait szabad nemzeti fejlődésükben, s szelleme az, hogy ha a nemzetiségeket meg akarjuk nyerni, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az, hogy velük a magyar viszonyokat megkedveltessük.

Sajnos, ez a megkedveltetés csak akkor lett volna lehetséges, ha a nem-magyar népek öntudatos rétege legfeljebb védett kisebbségi helyzetet követelt volna, nem pedig kikerekített államterületen kizárólagos uralmat. A nemzetiségek azonban nem azt követelték, hogy helyzetüket kisebbségvédelmi rendelkezésekkel javítsák, hanem azt, hogy az államterületet úgy alakítsák át, hogy nekik külön területük legyen, melyen államisouverainitással rendezkedhessenek be. Nem türelmet, gondoskodást, mozgási szabadságot kívántak, hanem uralkodást. Az országból külön részeket akartak kivágni és ezek fölött sokkal kizárólagosabb etatizmussal akartak uralkodni, mint amiképp ezt Deák törvénye a magyaroknak az egész ország felett megengedte.

Így történt, hogy a nemzetiségi törvény kezdettől fogva meddőségre volt kárhóztatva. Megalkotásakor a magyarság

állásfoglalása egyoldalú volt, a béke állandósításához a másik fél hasonló gesztusa is elengedhetetlen lett volna. A magyarok a nemzetállami fejlődés tetőpontján józan bölcsességgel korlátozták céljaikat, de nem így a nemzetiségek, melyek ragaszkodtak a külön területekhez: a tótok a felvidéki szláv területet, az oláhok Erdélyt akarták, a szerbek bővített szerb vajdaságot követeltek, mindegyik olyképpen, hogy azon a területen ő legyen az uralkodó nemzet.

A nemzetiségi törvény — sajnos — nemcsak a nem-magyar nemzetiségeket nem elégítette ki, hanem a magyarság körében sem volt népszerű, mert érzelmileg a magyarság a nemzetállam teljes kiépítését kívánta és csak célszerűségből fogadta el Deák és Eötvös mérsékelt álláspontját. Érthető tehát, hogy az a kisebbségvédelmi irányzat, melynek törvényes alapját Deák és Eötvös Széchenyinek szellemében rakták le, nem fejlődött tovább. A nemzetiségi törvény voltaképpen sem a magyarságnak, sem a nem-magyar nemzetiségeknek nem kellett, így tehát nem is teremthetett összhangot. Az államélet felső fokain teljesen érvényesült a magyar nyelv, a helyi közigazgatásban pedig a nem magyar nyelvű állampolgárok akadálytalanul használták anyanyelvüket, például mindazon erdélyi politikusok, akik a világháború után Nagyromániában vezető szerephez jutottak. A kiegyezési korzakban a magyar megyegyűléseken évtizedeken keresztül anyanyelvükön gyakorolták ékesszólásukat. A nemzetiségi törvény a nem magyar egyházak autonómiáját és ennek keretében iskolaügyi függetlenségüket adta legerősebb fegyver gyanánt a nemzetiségek kezébe, és ezt az autonómiát a magyar állam állandóan mintaszerű módon tiszteletben tartotta. A magyarság gazdaságilag sem állott útjába a nemzetiségeknek, s azok megerősödése éppen erre a korra esik. Mindezek ellenére sűrűn hangzottak a nemzeti-ségi panaszok, de azok nem létkérdésekre, hanem csupa közigazgatási tüsszúrásokra vonatkoztak, aminők például magyar zászlók feltűzése, román színek levétele csendőri által és hasonló külsőségek. A nemzetiségeinkkel való bánásmód tekintetében nincs is más bűnünk, mint ezek a jelentéktelen közigazgatási tüsszúrások, meg talán bizonyos chauvinista

frazeológia, amely mögött a valóságban nagy űr tátongott, amit bizonyít az, hogy 1868-ban népiskoláinknak csupán 3·8%-a volt állami és községi iskola, míg 95·4% a felekezeti jellegű volt, s ez az arány, mely a 68-i törvénytől garantált egyházi autonómia következtében annyira kedvező volt a nemzetiségekre, a magyar publicisztika minden harci zaja közepett is félszázad alatt alig 20%-kal tolódot el az állami iskolák javára. 1908-ban az iskolák 14·1%-a volt állami, 8·4%-a községi és 75·7%-a, tehát még mindig teljes háromnegyed része felekezeti iskola. Pedig ha tényleg magyarosítani akartunk volna, akkor a nem magyar tannyelvű felekezeti iskolákat ki kellett volna venni a nemzetiségi iskola-fenntartók kezéből, nem pedig meghagyni őket nem-magyar berendezésükben és tisztán illuzionista módon magyarnyelvű részleges tanítást követelni tőlük, amit nem tudtak, de nem is akartak teljesíteni. A felekezeti iskolákban a magyar nyelvet mint tantárgyat csak az 1879-ik évi 18-ik törvénycikk hozta be, mely egyúttal megkövetelte a nem-magyar tanítóképzőintézetet végző hallgatóktól a magyar nyelv ismeretét. Ezek igazán nem erőszakos imperiálista rendelkezések, mégis ezt a törvényt előszeretettel emlegették a magyarelles propagandisták, mint a magyar elnyomás nagy dokumentumát! A középiskolákról szóló 1883. évi 30. törvénycikk elrendelte, hogy a nem-magyar tannyelvű középiskolákban a 7. és 8. osztályban a magyar nyelv és irodalom magyar nyelven taníttassék és ebből a tárgyból az érettségi vizsgát is magyarul kell letenni. Ezt az egyáltalában nem túlzott rendelkezést is hevesen támadták a nemzetiségek. Az 1891. évi 15. törvénycikk magyarnyelvű kisdedóvodák felállítását rendelte el, s ezt a törvényt a nemzetiségek súlyos sérelemnek tekintették, pedig 1913-ig mindössze 915 állami kisdedóvót állítottunk fel. Az 1893. évi 26. törvénycikk megállapította a tanítói fizetés minimumát, mintegy ráutalva ezzel a szegényebb iskolafenntartókat, hogy kiegészítő államsegélyt kérjenek, aminek megadásához feltétel gyanánt a magyar nyelv intenzív tanítása volt hozzáfűzve. A nemzetiségi izgatók által ellenünk erősen kihasznált ez a rendelkezés is csekély eredménnyel járt, mert a feleke-

zeti tanítók választása élethossziglanra szólt s így a magyarok nem tudóktól hiába követelték a magyar nyelv tanítását. Még a tiszta magyar tannyelvű állami iskolákban sem tanult meg minden gyermek magyarul: 1908-ban 1785 állami népiskola 263,720 tanulójaiból nem-magyar, anyanyelvű volt 145,313 s közülük magyarul csak 110,533 tanult meg; ugyanebben az évben a nemzetiségi iskolák tanulói közül a román anyanyelvű tanulóknak mindössze 38%-a, a németeknek 40, a tótoknak és ruténeknek 20—20, a horvátoknak 29, a szerbeknek 38%-a tanult meg magyarul, ami bizony éppen nem jelentette, hogy azok a nemzetiségi tanulók, akik megtanulták az állam nyelvét, egyszersmind meg is magyarosodtak volna. Nemzetiségi vidékeken még ez az igen korlátolt magyar nyelvű oktatás is állandó torzsalkodást okozott. A magyar rendszer természetesen nem ismerte az erőszaknak és terrornak 1918 óta szomszédaink által alkalmazott eszközeit, s csak arra volt jó, hogy ellenségeink terrorról panaszkodhassanak.

LUKÁCS GYÖRGY.

A FILOZÓFIÁRÓL.

1. A filozófia legelső kérdése a saját maga mivolta felől érdeklődik. Maga a görög «filozófia» szó, mely eredete szerint a bölcsesség szeretetét jelenti, nem sokban igazít el bennünket a megoldás felől. Mert mit kell bölcseségen értenünk? Rendszerint valami olyan fölényes tudást, mely fölemeli birtokosát a valóság zürzavara fölé és megbízhatóan eligazítja ennek kanyargós útjain, s így aztán ez a tudás a eselekvő életben is megnyugtató vezetőnek bizonyul. Nagyjában csakugyan ilyesvalami a filozófia: egyszerre elmélet és élet, teória és praxis rejlik benne, de míg a bölcsesség a kettőnek harmonikus egybefogása, addig a filozófiában inkább az elméleti oldalon, a tudáson van a hangsúly.

2. Kétség sem fér hozzá, hogy a filozófia tudás. Ilyen gyanánt szerepel már a legrégebb időkben, amikor egyáltalában felbukkan az emberi élet területén. Sőt másfajta tudással szemben a legmagasabb és legeggyetemesebb tudás rangját követeli a maga számára, s a részletekbe merülő ú. n. szaktudományok is csak annyiban érdemlik meg a tudomány nevet, amennyi filozófia rejlik bennük. A filozófia, mint minden tudomány, kritikailag igazolt ismeretek rendszere kíván lenni, ebben tehát nincs különbség filozófia és szaktudomány között: mire támasztja tehát a filozófia azt az igényét, hogy a szaktudományoknál különb és magasabb rendű tudásnak tartja magát? Ennek semmi másban nem találjuk a magyarázatát, mint a filozófia tárgyában.

A szaktudományok ugyanis olyan tárgyakat kutatnak, amelyek a világban vannak. Helyük a «világ», az egész valóság, amelyben készen található. A filozófia azonban nem a világban lévő tárgyak, hanem «maga a világ», -- nem ez vagy

az a valóság, hanem általában «maga a valóság» iránt érdeklődik. A szaktudós azt kérdezi, mi igaz erről vagy arról a tárgyról, a filozófus minden igazságnak, tehát magának az egyetemes igazságnak határozmányait nyomozza. Mit jelent egyáltalában az, hogy «valami igaz?» Minthogy pedig a «világ» több, mint a világban lévő dolgok, s az igazság több, mint az egyes igaz tételek, melyek éppen az igazságuk miatt igazak, ezért tartja a filozófus azt, hogy tovább lát, mint a szaktudós. A szaktudós mindig az egyik kész dologból magyarázza a másik kész dolgot, míg a filozófus az Egészben látja a Rész lehetőségét, az Igazságban az igaz gondolatok előfeltételét.¹ Ezért a szaktudomány relativumot kapcsol össze relativummal, míg a filozófia a relativumot az Abszolútból próbálja megérteni. S ezért kell kifejezésére a rendszer, melybe az egész világ belefér, míg a szaktudós részről-részre, lineárisan haladhat előre.

A filozófiában ilyen egyvonalú, kérdésről-kérdésre haladó fejlődést nem tapasztalunk. Galilei és Huyghens fizikája ma történeti emlék, de Platon és Szent Tamás filozófiája ma is eleven eszmék rendszere, amelyek az időben nem fakultak meg. A filozófus nem úgy merül el könyveiben, mint a fizikus pl. akár a nagy Newton írásaiban, ahol már nem annyira tudományt, mint tiszteletreméltó antikvitást keres. A filozófia tanára ma is Platont és Aristotelest adja tanítványai kezébe, míg mechanikát inkább tanulunk Plancktól, mint Newtontól. Mi ennek az oka? Az, hogy a filozófia kérdései időtlenek, hiszen a kezdetre irányulnak. Mi az igazság, amelynek alapján egyáltalában lehet valami igaz? Mi a világ? S mi az ember helyzete és feladata a világban? — olyan kérdések, amelyek ma és minden időben aktuálisak, s velük együtt aktuálisak a reájuk adott feleletek is. Ezért a filozófia fejlődése, előrehaladása csakugyan nem egyenes vonalban történik, ahol az új problémák csak a régiek halála, megoldása nyomán merülnek fel, hanem inkább körkörösén, ahogyan hullámszik a tó felszíne a beléje hulló kő nyomán. A hullámkörök bővülnek, de középpontjuk, létesítő

¹ Wie sind...möglich? — kérli jellemzően Kant.

forrásuk ugyanaz marad. A filozófiában is ugyanazok az időtlen örök kérdések hullanak bele a lélekbe s váltják ki a feleleteket : a filozófiai rendszereket. Egyik rendszer nagyobb sugarú, átfogóbb, mint a másik, mert több ismeretanyag szélesebb kulturális hagyomány segítségével felel a kérdésekre, de lényegben nem ez bennük a döntő, hanem az a tény, hogy azonos kérdések váltják ki az időnek különböző pontjain : a kör szülője nem a periféria, hanem a középpont, mely magához kötve tartja a periférián mozgó pontot. Így fejlődik a filozófia is rendszerekben, ahol valóban rendszer születik rendszerből, de valamennyi egyetlen középponthez igazodik, az időtlen kezdő kérdések körül gyűrűzik.

Minden filozófiai rendszer a régi kérdésekkel való új meg új birkózás, nem a réginek foltoztatása, bővítése, hanem új alakban újratemtése. Ezért hasonlít amilyenre a művészethez, ahol szintén minden mű önálló egész, s rajta nemcsak egy tárgyi jelentés, hanem az alkotó egyénisége is szemlélhető. A szaktudományban a személy feloldódik a tárgyban; a binomiális tétel pl. semmit sem mond Newton személyes lényéről. De a művészetben és a filozófiában más a helyzet : itt mindig egy személyes akarat viaskodik egy feladattal, ezért a megoldás : a mű is a legnagyobb mértékben személyes jellegű. A filozófia rendszere más; ha Platoné, mint ha Kanté. Goethe szép szavai a filozófiáról ezért nagyon is igazak :

Dass du nicht enden kannst, das macht dich gross,
Und dass du stets beginnst, das ist dein Los.
Dein Lied ist drehend wie das Sterngewölbe,
Anfang und Ende immerfort dasselbe...

Immen van tehát a filozófiai és a szaktudományi szemlélet óriási különbsége. A szaktudós mindig megmarad a valóság talaján, míg a filozófus a valóságokból a lehetőségek, a következményekből az előfeltételek felé törekszik. A szaktudós az egyediben, a filozófus pedig az egyetemesben érzi magát otthon. «Das philosophische Denken ist das Denken des Allgemeinen»¹, mondja Hegel. A szaktudomány meg-

¹ *Geschichte der Philosophie* (Hg. v. Hoffmeister), I. 97.

elégszik azzal, ha sikerül megismernie, hogyan «van» valami a világban, s csak a filozófust nyugtalanítja az a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy valami egyáltalában «a világban» van? Ezért a filozófia mindig a dolgok «eredete», legelső létesítő mozzanatait, az ú. n. «elvek», princípiumok, a kezdetek nyomozása. A konkrét «van» világából az elvont «lehetőségek», «elvek» világába emelkedik, s ezt a világot nevezi «szellem»-nek. A szellem ugyanis a valóság lehetősége. A szellem az igazán egyetemes. Átala és szerinte lesz minden, ami van, mert az absztrakt egyetemesnek, hogy konkrét létezővé, akár gondolattá, akár érzéki tárggyá lehessen, egyedi valósággá kell lennie. Minden valóságos tárgy, s minden elgondolt gondolat az egyetemes szellem egy-egy mozzanata: az időben és térben való megjelenésének és fejlődésének egy-egy állomása. A filozófia történetíróját aztán éppen az a kérdés izgatja, hogy ekkor és ekkor miért éppen ezek és ezek a gondolatok, ezek a meghatározott igazságok jelenhettek meg, azaz válhattak tudatossá a világban?

Érthető tehát, ha a szaktudományok a tárgyaknak, a filozófia pedig a szellemnek, mint a tárgyi világ előfeltételének és lehetőségének a körében vizsgálódnak. Csak így lehet a filozófia mindenlétező szerkezetének, benső, alkotó tényezőinek, azaz legvégső, egyetemes törvényszerűségének a tudománya.

3. Szaktudományt és filozófiát élesen elválasztja egymástól az a tény is, hogy amaz a kötöttség, emez pedig a szabadság birodalma, ami különben abból ered, hogy az egyik a valóságnak, a másik pedig a szellemnek körében forgolódik. A szellem, amíg lehetőség, maga a szabadság, hiszen a világban található tárgyak teremtő és létesítő mozzanata; csak akkor válik megkötötté, mikor tárgyak és tételek alakjában lesz konkrét egyedi valóságokká. Ezért a «világ» sohasem található tárgyként a világban, túl van a tárgyakon: a tárgyak világa a szellemnek szabad és csupán önmagától meghatározott alkotása. Így lesz a szellem, s vele a filozófia kereste «tárgyak», t. i. az «elvek», a valóság «mintája», mint Platon, és «törvénye», mint Kant tanította.

Érthető tehát, ha a filozófia egyúttal úgy tűnik fel

előttünk, mint a tárgyi világot megalkotó szellem öneszmélete, s az egyes korokban megjelenő filozófia magának a kor-
nak mozgató és tevékeny szellemisége — Hegellel szólva —
«fogalmakba foglaltan».

4. A filozófiában éppen ennél a szabadságnál fogva örök
problémátika rejlik : a világban található tárgyakat nem a
maguk kész voltában, hanem eredetükben, készülésükben
teszi vizsgálat tárgyává. Feloldja a szaktudományok «tényeit»,
problémákká teszi tételeiket, kérdéssé igazságaikat, mikor
valóságuk helyett a lehetőségük, az elveik, a létesítő mozza-
nataik felé fordul. Innen származik a szaktudósnak és a
filozófusnak örök ellentéte : a szaktudós nem érti meg, miért
akar valaki a tényeken túlhaladni, s miért érdeklődik egy
valóságnak az azt valósággá tevő előzményei felől! A való-
ság, valóság, ez a szaktudóst megnyugtatja, s meddő és
haszontalan kérdésnek tartja azt, ami a filozófust nyugtala-
nítja, hogy t. i. *miért* valóság a valóság? Az egyik megelé-
gszik, ha mennél nagyobb részt sikerül átfognia a világban
található dolgokból, a másik azonban magát az egész világot
vágyni átölelni. Végső fokon tehát az dönti el, szaktudós
lesz-e valaki vagy filozófus, hogy meddig terjednek meg-
ismerésének vágyai : aki az abszolútumra vágyakozik, filo-
zófussá lesz, aki beéri a résszel és a viszonylagossal, szak-
tudóssá válik.

A fentiekben rejlik a magyarázata annak is, miért nem
hisz a szaktudós a szabadságban, míg a filozófus nélküle
nem is tud lélekzeni. A világ mint a tárgyak rendje ugyanis
már kész, kötött létformát mutat, s ezt vizsgálja a szak-
tudós, — ám a szellemet, mint kezdetet és abszolút teremtő
mozzanatot, a szó igaz értelmében vett «elvet» semmi
sem köti. A teremtő mozzanat még szabad, csak a való-
sággá vált lehetőség van megkötve. Érthető tehát, hogy
a filozófia születését ott kell keresnünk, ahol ez a kezdet,
az eredet, kérdés alakjában először vetődött fel: ezért
tartjuk Thalest a filozófia atyjának, bármily homályosan
látta is még magát a problémát, s bármily dadogó formá-
ban felelt is rá.

5. A filozófiának ez a kezdet iránt való érdeklődése és

a szellem teremtő szabadságának a filozófusban történt átélése egyúttal magyarázatául szolgál e tudomány egyik sajátos vonásának is, amit a szaktudósok oly sokszor szemére vetnek. Arra gondolok, hogy minden igazi filozófus úgyszólván előlről kezdi a filozofálást: úgy tesz, mintha mit sem törődne az előtte élt filozófusok megoldásaival, hanem azokat újra problémákká téve egymaga vágyik az egész filozófia rendszerének újjáalkotására. Ez a vágy magából a filozófia lelkéből, a kezdet, az eredet iránt való érdeklődésből következik: nem volna a filozófus filozófus, hanem szaktudós, ha tudatosan nem akarna egyebet, mint elődei művét folytatni, mert éppen filozófus volta miatt nem elégszik meg a valóság egy részének magyarázatával, hanem az Egészset, a világot átfogó magyarázatra, rendszerre vágyik. Az Egészset t. i. csak a rendszer fejezheti ki, amelyben minden egyes mozzanatnak megvan a maga helye, s az összefüggés által meghatározott jelentése. A filozófia ezért rendszerekben él és nyer kifejezést.

6. A rendszerek sokasága viszont könnyen azt a benyomást kelti a szemlélőben, hogy a filozófiának nincsen egysége, mint az egyes szaktudományoknak, hiszen a szaktudósok valóban egymás művét folytatják, míg a filozófusokról úgy látszik, hogy valamennyien a többiek művének lerombolását, s helyükbe a maguk művének tételét akarják. Minden filozófus tehát kezdet és lezárás akar lenni egyszerre. Rendszere ennél fogva olyan, mintha önmagában akarna megállni, s ezért sokszor inkább a műalkotásra, mint a tudományra emlékeztet. Valóban rokon is a műalkotással, de tételét nem a képzelet, hanem a logika vaskapcsai foglalják egybe. S természetes is, hogy ha a filozófia a világ fogalmi kifejezése akar lenni, akkor csak *egy* igaz filozófia és *egy* filozófiai rendszer lehetséges. Az egyes filozófiai rendszerek tehát úgy fogandók fel, mint ennek az egyetlen örök filozófiának, az egyetlen igazán egyetemes tudománynak folyton meg-megújuló kifejezési kísérletei. A szellemnek, mint a valóság előfeltételének feltárulása konkrét módon az időben, a filozófusok gondolataiban történik: a filozófia ezért valójában történeti folyamat. Schasem kéz. akárcsak tárgya, a világ,

de mindig bővül, alakul, s ennek a bővülésnek, alakulásnak bélyegét magán viseli minden filozófiai rendszer. S a filozófus mindig azt a világot vágyik megragadni és megérteni, amelyben a saját korában ismert valóságok helyet találhatnak, mert ehhez kötik őt az élményei. Ez az oka, hogy minden kornak más-más filozófiai rendszer tudja csak a mivoltát kifejezni. A filozófiai rendszer akarva-akaratlan nemcsak az örök filozófiának egyik állomása, hanem a maga korának is terméke és tükré. Örökkévaló igazság és korszerű vélekedés legyednek benne.

Ezt a korszerűséget éppen az élmény viszi bele a filozófiába, hiszen a filozófus maga is ember, aki hatásckon, élményeken ébred rá a szellemre is. Az élménynek pedig abban rejlik az értéke, hogy feltáró funkciója van: rajta és benne valami értékes tartalom jelenik meg a tudat előtt, s éppen ez a *jelentés* a szellem megmutatkozása az embernek. Csak-hogy önmagában, passzív várakozás formájában senki sem élheti át a szellemet. Ehhez az egyéni léleknek cselekvésre, erőfeszítésre van szüksége. Az élményben is a lélek elébe megy a szellemi tartalomnak, keresi azt. Róla is áll az, amit Jézus mond Pascalnak: «Ha nem kerestél volna, nem találtál volna meg!»¹ Az így megtalált jelentések rendszerezéséből alakul a világkép, mely minden filozófia végső betetőzése.

Sajnos, még korunkban is nagyon sokan összetévesztik a szellemet a lélekkel, s ebből származik mind a két fogalomnak zürzavarossága. A lélek szubjektív, egyénhez kötött aktus, míg a szellem objektív jelentés. Az igazság pedig e jelentés megismerése, belátása. Így a «világ» tulajdonképpen a megismert jelentések rendszere gyanánt áll előttünk. S nagyon fontos, hogy nem minden lélek alkalmas minden jelentés tudatosítására. Azt mondhatnók, hogy minden egyes lélek csak bizonyos jelentések felismerésére van mintegy predestinálva, s éppen a neki megfelelő jelentés felismerése lesz nála élménnyé, mikor a szellem, mint tartalmas jelentés szinte belezuhan a lélekbe, s az ezt átélő ember aztán keresi ennek határozott és értelmes kifejezését: a reá illő tételt

¹ Le Mystère de Jésus, — a *Pensées* töredékei között.

és a szót. Ezért mondhatjuk aztán jogosan, hogy az ember szellemi élete a szóval, a beszéddel kezdődik. A szóval jelölt szellemi tartalmak pedig a megértésben tárulnak föl előttünk, mely valójában nem egyéb, mint a lélek odaadása, meghódolása a szellem előtt. Nem cselekvés, hanem «látás». Aki még nem «ért», az «néz» ugyan, de még nem «lát». Ezért szoktunk a filozófiáról is mint a legmagasabb értelemben vett látásról beszélni. A görög *theoria* szó is ezt fejezi ki.

Minden filozófálás kezdetén valami nagy élményt találunk. Bergson ezt intuíciónak, mások másnak nevezik, de kétségtelen, hogy erről az élményről beszélnek. Valami ősi, semmi másra vissza nem vezethető tapasztalat ez, mellyel szemben a döbbenetbe ejtő csodálkozás vesz erőt azon, aki ezt átéli. Az antik világban Parmenides így állott meg az előtt a felismerés előtt, hogy «csak a lét létezik!» (ἔστι γὰρ εἶναι), ebből született meg az antik filozófia örökös eszmélkedése erről a létről. A középkori keresztyén épp ily csodálattal eltelten állott meg a bizonyosság előtt, hogy «Isten van!», s filozófiája így lett Isten és a világ, Isten és az ember viszonyának bogozgatásává. Descartes előtt így villant fel a «Cogito sum!», s vele a gondolkodó ember ténye, mint a világrejtélyek megoldása. Ezen törli fejét az egész újkori bölcsélet, s ez egyben tragikumának forrása is, mert ebből nő ki az a téves felfogás — Kant a fordulópont —, hogy a gondolat minden és a gondolat tárgya semmi vagy puszta illúzió, de nem maga a létező. Így születik meg a filozófiai nihilizmus, melyben az ember, az Én lesz egyedül fontossá. Nietzsche és az existencia-filozófia jelzik a filozófiának ezt a mélypontját és önmarcangolását.

A filozófiának ez a látásra (theória) történő koncentrációldása érteti meg velünk azt a sokszor emlegetett ellenszenvet is, mely a filozófusokkal szemben állandóan fölmerül, hol gúnyos, hol szánakozó formában. Talán legkézzelfoghatóbban Sokrates beszél erről Platon *Theaitetos*ában (magyar ford. Platon összes művei, II. 143. skk.). A filozófusnak — mondja Sokrates szájával Platon — csak a teste van jelen és időzik a városban, a lelke azonban mindezt csekélységnek és semmiségnek tartja, épp ezért megveti és szanaszét röpdös égen és

földön, megméri a föld mélységét és az ég magasságát, átvizsgálja minden létezőnek a természetét részleteiben és egészében, de le nem ereszkedik ahhoz, ami éppen az orra előtt fekszik. Még csak azt se tudja, teszi hozzá tréfásan, hogy fiú-e, vagy lány. De hogy micsoda az ember általában, s hogy az emberi természetű lénynek mit kell másképpen cselekednie vagy szenvednie, mint másnak, azt igenis kutatja és nem ismer fáradtságot ennek a kifürkészésében. Egyik gödörből a másikba, egyik zavarból a másikba esik, s aki látja ezt, méltán kineveti. Mi ennek a magyarázata? Az, hogy látás és cselekvés ellenségei egymásnak, hiszen a látás tárgya a szellem, az abszolútum, amelyet meg lehet ugyan érteni, de azontúl nem lehet vele mit kezdeni, mert egész és befejezett valami. Változásnak és változtatásnak nincs vele szemben lehetősége. Vajjon a hívő lélek, aki megragadja Istent, merészel-e arra gondolni, hogy megváltoztassa? Úgy kell őt tudomásul venni, ahogyan megmutatja magát. Örök és változatlan. Nem fér hozzá a cselekvő átalakítás, mert a cselekvés csak a nem-készre, a töredékesre, a változtatható relativumra irányulhat. S itt idegenként mozog a filozófus. Ezért az aktivitásban elmerült élet akadály a filozofálásnak. Cselekedni csak korlátoltsággal, bizonyos «elfogultsággal» lehet. A célkitűzés szükségképpen kizárólagossá teszi az állásfoglalást: aki mindenkit megért és mindenkinek meg akarja adni a maga igazát, annak meg kell szünnie cselekedni. «Aki cselekszik, az vak», — mondja találóan Prohászka Lajos.¹ A vak pedig nem lát, tehát nem lehet ily értelemben filozófus. S a látást színezi maga a látó, ezért aztán ugyanazt a tárgyat is sokszor a különféle szemekkel és a különféle perspektívákból sokféleképpen lehet látni.

A szellem, melyről a filozófia beszél, egy tehát, de kifejezései sokan vannak. Ezért a filozófiai rendszerek, ha nem folytatják egymást, akkor is összetartoznak, mint a szellemi önmagára eszmélésének állomásai. Ez az oka, hogy a filozófiának a filozófia története szerves része, nem úgy mint pl. a fizikának a fizika története. A szaktudomány története kívül

¹ *A vándor és a bujdosó*. 1. kiad. 165. 2. kiad. 225. lap.

áll magán a szaktudományon, de a filozófia története a filozófia egységének a bizonyítéka: rajta és belőle látható, hogy a filozófiákon túl és legalább eszmeileg él és van az egyetlen örök filozófia.

Tulajdonképpen a filozófia történetében tisztázódik magának a filozófiának a fogalma, azért oly fontos a történet magará a filozófiára is. Más tudományokban már a kezdetnél világos a vizsgálódás tárgya, a filozófiában nem, hanem ez itt a történet folyamán világosodik meg. A filozófia története magának a filozófiának önmagára eszmélése. Ezért tartozik bele a rendszer keretébe, s ezért kell a filozófia történetírójának is filozófusnak lennie, különben az a veszedelem fenyegeti, hogy mindenről fog szólni, ami a filozófia körül található, de maga a filozófia ki fog maradni a művéből, pedig őt elsősorban nem történeti, hanem filozófiai érdeklődésnek kell vezetnie. Ha a régiekről szól, akkor is a mai, illetve az örök filozófiai problémák megoldását keresi.

7. A filozófia tehát elsősorban «látás», megértés, mint minden tudomány, s a filozófus rendszerint idegenkedik a cselekvő léttől, tudásában mégis — bármily paradoxonként hangzik — egy egész cselekvési programot foglaltat, mint követelmény. Itt is, mint mindenütt a theóriában, a praxis előfeltétele rejlik. Az Egésznek, az Abszolútumnak tökéletessége arra késztet, hogy a részt, a töredékest hozzá hasonlónak igyekezzünk tenni. Sokszor fölbred a filozófusban is az a vágy, melyet Platon a VII. levélben önmagáról szólva úgy fejez ki: «Elsősorban önmagammat akartam megnyugtatni, hogy egy szép napon úgy ne kelljen majd magamra tekintenem, mint aki egész egyszerűen csupán elméletet kovácsol, de saját jószántából sohasem fogott hozzá egyetlen valamirevaló tett végrehajtásához sem». Ez az oka, hogy a filozófia nemcsak a létezőről tanít, hanem a kellőt is éles világításba állítja. Annak az ismerete, aminek lennie kell, épp oly fontos benne, mint azé, ami valóban van. Törvényeket ír elő, normákat tár fel a magunk és embertársaink élete és cselekvése számára. S ez a vonása legnagyobb mértékben összefügg a filozófiai szellem szabadságával, mert a szabadság, akár pozitív, akár negatív formájában, mindig tetterre késztet:

vagy felhívás egy feladatra, vagy valami kötöttségtől való függetlenségünk tudata. Az egyiknek is, a másinak is rendszerint valami cselekvés jár a nyomában: a szabadság tudata alkotó akarattá változik át. Ez a magyarázata annak, hogy minden filozófiai tanítás egy nevelési és politikai tervben végződik: a filozófia nemcsak elmélet, hanem ember-, és lélekformáló szándék is. Bölcsesség, e szó antik értelmében, mikor az elmélet életté akar változni. E tekintetben sokkal szorosabb a gyakorlattal való kapcsolata, mint a szaktudományoknak: a filozófust jobban érdekli a tanításán felépíthető élet, mint pl. a fizikust az, hogy mit tud csinálni felfedezéséből a technikus, vagy a biológust, hogy miképpen fog az orvos gyógyítani az ő megállapításai alapján.

8. Ezt az emberformáló művét azonban a filozófia nem bízza sem a homályos megértésekre, sem az ösztönös vágyakra, hanem az ész világossága vezeti benne. Igazságoktól, élet-érzésektől, erkölcsi eszményektől számonkéri jogosultságukat (*quaestio juris*, *λόγον διδόναι*): tehát végső fokon a filozófia mindig az ész állásfoglalása és kritikája önmagunkkal és a világgal szemben. Ami az észet túlhaladja, vagy ami azt nem éri el, tehát az ú. n. észfölötti és az alogikus, kívül esnek a filozófia területén. Ennek megismerő eszköze az ész, és tárgya csak az, ami észszerű. Az emberi tudat egyéb szférái csupán annyiban érdeklík, amennyiben hatásuk az észszerűben felismerhető.

Az észnek ebben a kultuszában a filozófia minden tudomány közös útját járja, de a szaktudományoknál mégis többet akar, mert az emberi élet alogikus szféráit is logifikálni, észszerűsíteni szeretné. Mikor erkölcsi eszményeket tűz a cselekvő élet elé, akkor az ész uralmát kívánja az egész emberi életre kiterjeszteni: racionalizálni törekszik az irracionálist.

9. A filozófiai kritikának természetesen többféle útja s ezzel a filozófiának is többféle formája lehetséges. Van *a*) a tudományos kritika, mely a szaktudományok anyagának felhasználásával igyekszik kifejteni ezekből azok előfeltételeit. Ennek szinte ideális példája Aristoteles, aki ennek a filozófiai típusnak legszebb megtestesülése. Van aztán *b*) a transcendentalis-ismereti kritika, mely általában az ismer-

ret szerkezetét, s annak lehetőségét elemzi. Ennek ideális mintája Kant filozófiája. Van továbbá c) a profétai kritika, amely főleg egy korszellemnek s egy kor «világ»-ának szerkezetét és értékét vizsgálja azzal a szándékkal, hogy egy másikat, jobbat és a kritika előtt jobban megállót állítson a helyébe. Így filozófált pl. Nietzsche. S van végül d) az ú. n. egzisztenciális kritika, mely magában az emberi létben keresi, a gondolkodó és eszmélő alanyban látja a létproblémák értelmét. Pascal és Kierkegaard ennek a típusai. Nagyon ritka az olyan filozófus, mint Platon, akinek szelleme mind a négy típusban otthonos, mert tudja, hogy a helyes élet kérdései sem oldhatók meg a világ és benne az ember helyének ismerete nélkül.

E filozófustípusok mélyén végső, tovább nem nyomozható lelki és jellembeli különbségek rejlenek, amelyek az emberrelés a világgal szemben való állásfoglalásunkat, s vele értékelésünk és érdeklődésünk irányát is megszabják. Az egyik filozófus inkább tudós, a másik meg erkölcsi reformátor, s a harmadik a maga lelki nyugalmit kereső izgatott lélek. Az egyik fél a cselekvéstől és a magányt keresi, a másik társaságba vágyik és embertársainak vezére szeretne lenni.

Mindezeknek az egyéni különbségeknek nyomuk van a filozófiai rendszereken is, hiszen említettük, hogy a filozófia nem csupán hűvös logikus kosmos, hanem műalkotás is, amely nemcsak alkotója értelmének, hanem a szívének, élő és meleg emberi valójának a nyomait is magán hordozza. *Pectus est quod facit philosophum* — a szív tesz filozófussá, ebben a mondásban sok igazság rejlik, mert valóban senki sem vállalná a filozófiai kutatás fáradságát és gyötrő szenvedéseit, ha nem hajtaná valami ellenállhatatlan benső erő éppen ezekkel a legmélyebb és legnehezebb problémákkal való birkózásra.

Érthető az is, hogy a különböző korok, az emberi életkorok és a történeti korszakok, különböző filozófiatípusok iránt fogékonyak. A magakereső ifjúhoz és nyugtalan korokhoz az egzisztenciális és profétikus gondolkodás illik, a megállapodott férfiúhoz és az alkotó időkhez az Aristoteles és Kant nyomán járó filozófus tud hatással szólni. A filozófus hatása

tehát sohasem lehet tételei igazságának a mértéke : sokszor a nagy tévedések jobban belemarkolnak a lélekbe és mélyebben hatnak, mint a legnagyobb igazságok. Ennek oka, hogy az egyes történeti korszakoknak más és más filozófusra van szükségük. A hanyatló antik világ a lelki vígasztalót, a keresztyén középkor a hittételek védőjét, a felvilágosodás az ész harcosát, a mult század pedig egyrészt tudásunk elvi magyarázóját, másrészt egy vágyott jobb jövő prófétáját kereste a filozófusban, s az ilyenek eszméinek befogadására volt fogékony.

Ezek a jelenségek egyben figyelmeztetnek bennünket arra, hogy a filozófiát két oldalról kell néznünk : egyfelől a benső igazság, másfelől a történeti szerep szempontjából. Szégyenletes is, hiszen a szellem tevékenységének kifelé ható mozdulatai a tettek, s befelé az önmaga megértése, a fogalmi tudás eszmélete. A filozófia maga is tettek nyomán támadó eszmélet : egy-egy kor szelleme ébred benne öntudatra. Hegel szerint a filozófiai eszmélet mindig egy-egy történeti kor végső mozdulata : a tetre való reflexiót meg kell előznie a tetteknek. Spinoza szerint a szenvedély megszűnik, ha gondolattá válik — a tett, a külső történet is megáll, ha filozófiai gondolattá fínomul. A reflexió idején azonban a szellem új erőt nyer új tettekre, s így a tett és a gondolat ritmusán tovább halad a szellem, és új meg új filozófiák születhetnek.

10. Érthető ugyanis, ha a filozófiai rendszer egy egész világot akar megértetni, időnkint magának is meg kell változnia, hiszen semmi se változik, bővül, alakul jobban, mint az a világ, amelyet az ember a magáénak ismer. A tapasztalati valóság növekedése, a megismert igazságok gyarapodása egyaránt arra készítetik a filozófiát, hogy állandóan újra meg újra átvizsgálja elvei érvényét : azt a kritikát, mellyel minden lehetséges tárgyat át kíván világítani, elsősorban önmagával szemben kell alkalmaznia. Ebben rejlik a filozófia dinamikus mozzanata, mely az állandóságra való vágyakozásban sem enged pihenést, hanem rendszert rendszerre termel. Ahhoz, hogy egy filozófiai rendszer megbukjék és másiknak adjon helyet, nem szükséges annak a rendszernek megcáfol-

tatnia : a filozófiában nem csupán elméleti tényezők érvényesülnek, megváltozik az, amit egy szóval «világérvés»-nek nevezhetünk, s elfordulunk attól a filozófiától, amelyet addig minden igazság fundamentumának éreztünk. Igazában véve egyetlen régi rendszer sincsen megcáfolva, ezért lehetséges hozzájuk újra meg újra visszatérni : így lehetnek csak ma is hívei Platonnak és Spinozának épp úgy, akár csak a legmaibb Bergsonnak vagy Jaspersnek. A lelki rokonság és az abszolútumnak bizonyos formája, megérzése vagy sejtése, mely az akaratot egy bizonyos irányba tereli, sokkal fontosabb motívum egy filozófiai rendszer vállalásában, mint annak puszta teoretikus igazságtartalma. Ha megváltozik az embernek az abszolúthoz való viszonya, meg kell változnia a filozófiai rendszernek is. Ez a filozófia történetének legbenső mozgatója. Ezért aztán minden filozófiai rendszer csakugyan egy állapot, az abszolúthoz való viszonyunk állapotának kifejezése. Erkölcsi mozzanat rejlik tehát benne. Célok és viselkedések döntenek az elfogadása felől, s nem csupán elméleti igazságok. Minden filozófia több, mint egyszerűen tételek rendszere, élet és mozgás van itt jelen, éppen azért egysége csak a történetben található meg. Ehhez viszonyítva az egyes rendszerek csak részletek, melyekben az igazság egyik-másik morzsája van a kezünkben.

11. A filozófia akarat, ateorétikus mozzanatai miatt az újabb időkben, különösen W. Dilthey vizsgálódásai óta, sokan szívesen azonosítják a filozófiát a világnézettel és valami igazolt világnézettel várnak tőle. Ezt a felfogást azonban kellő megfontolás után tévesnek kell tartanunk.

A világnézet, mint a neve is mutatja, nézet és nem tudomány. Platon értelmében *doxa* és nem *epistémé*: alanyi vélekedés és nem kritikailag igazolt ismeret. Sokan éppen a filozófiától várják az igazolást és így a filozófia csakugyan ilyen vagy olyan «igazolt» világnézet volna.

Nagy különbség van azonban világnézet és filozófia közt már az eredet körül, mert a világnézet forrása a hajlam, a filozófiáé pedig az ész. Ezért a világnézet főleg a világban található tárgyak értékelésében, egyiknek a másikkal többre tartásában nyilvánul, nem igazolt tételekben. A tárgyi

világgal szemben valami egyéniségünkben rejlő irracionális állásfoglalás ez, amelynek alapján hajlandók vagyunk a dolgokat inkább így, mint úgy nézni és elrendezni egy bizonyos összefüggésben és rangsorban. Nyilvánvaló tehát, hogy emberi mivoltunk ösztönös és alogikus mélyrétege irányít ebben az állásfoglalásban, amelynél fogva pl. egyikünk inkább az érzéki tényeket, másikunk inkább a tényeket értelmező gondolatokat becsüli többre, s ennél fogva amaz tényekből, emez pedig az ideákból szereti felépíteni a maga világát. Tehát abban, hogy naturalista vagy idealista hajlamú-e az ember, kétségtelenül egyéni adottságai döntenek. S tagadhatatlan az is, hogy a naturalista hajlamú filozófus szívesebben hajlik az empirizmusra, mint a racionalizmusra, ami viszont az idealista hajlamú filozófusnak lesz kedves. De ahogyan az ember eszével uralkodhatik a hajlamain és megfékezheti azokat, épp úgy lehetséges, hogy a logikus értelem meggyőzheti még a naturalista világnézetre hajlamos gondolkodót is az empirizmus elégtelenségéről, vagy az idealistát a racionalizmus tévedéseiről. A filozófiának tehát, amelyik a szó igaz értelmében tudomány, igazolt tételek rendszere akar lenni, mentesnek kell maradnia a világnézetek szubjektívizmusától.

12. A tapasztalat mégis azt mutatja, hogy ez igen kevés esetben történik így: a legtöbb filozófiai rendszer valóban magán hordja alkotója világnézetének nyomait. Mi ennek az oka? Egyrészt az, hogy az egyéni természet és hajlam igen nehezen tagadható meg. *Naturam expellas...* Akkor is érvényesül, ha védekezünk ellene, s értékeléseinket irányítani fogja. Másrészt a világnézetnek a filozófiába való belépőkódása a filozófia tárgyának a nehézségeivel függ össze. A filozófia ugyanis a világban talált tárgyakon túl keresi a maga tárgyát: az elsőt, az eredeti létmozzanatot akarja megragadni, mikor Istennek, világnak, szellemnek, erőnek, vagy bármi másnak nevezi, s ez olyan feladat, amelyet — a filozófiai rendszerek a bizonyosságai — teljes egészében sohasem sikerül elérnie. Ezért a filozófiai ismeret éppen az alapvető kérdésben mindig csak asymptotikus, megközelítő jellegű. Éppen ebben rejlik a folytonos újrakezdésnek és

az új meg új rendszerek születésének az oka. A filozófus nem lehet meg a rendszer, a tudás teljes egészének és lezárásának a vágya nélkül, s tehetetlenségében itt jön segítségére a világnézet. A világban talált tárgyak közül választja ki és emeli az éltre azt, amihez legjobban vonzódik, amit legtöbbre tart, s azt teszi meg a rendszer elvévé: első mozgatójává, amely körül jegecesedik ki aztán a saját filozófiai rendszere. Így jönnek létre a világnézeti filozófiák. Nem csoda ennél fogva, ha ezek valóban úgy tűnnek fel, mintha egy-egy világnézet igazolásai volnának. Ez a jelenség azonban csak a filozófia gyengeségének a jele. Az igazi filozófia nem áll egyetlen világnézetnek sem szolgálatában, hanem inkább magukat a világnézeteket is probléma tárgyává teszi, mikor azok jogosultságát és előfeltételeit nyomozza.

Meg kell azonban vallanunk, hogy ilyen abszolút objektív filozófia csak ideájában él inkább, mint a valóságban. Ez volna az a *philosophia perennis*, az a bizonyos egyetemes tudomány (*scientia universalis*), amelyre tudományunk legjobbjai vágyakoznak. A történet folyaman valóra vált formái legtöbbször világnézeti szempontokkal keverednek és világnézeti elvek szerint rendszereződnek. Ebben a kérdésben úgy kell gondolkodnunk, mint Aristoteles, aki szerint (Met. II, 1.) bár senki sem ragadhatja meg méltóképpen az igazságot, nem is tévesztheti azt el teljesen, hanem kiki tud róla valami helyeset mondani, ami a dolog természetének megfelel. S így ha az egyes ember csak nagyon kevéssel járul is hozzá az igazsághoz, valamennyiök összefogásából mégis egy csomó tudás születik meg. Méltányos tehát, hogy ne csak azokkal szemben legyünk hálásak, akiknek véleményében osztozunk, hanem azokkal is, akiknek kutatását felületesnek találtuk, mert ezektől is kaptunk valamit: kiművelték és erősítették az igazságra való készségünket.

HALASY-NAGY JÓZSEF.

A JOGI POZITIVIZMUS BUKÁSA.

— Második és utolsó közlemény. ¹ —

A szabadelvű pozitívizmus bizonyos fokig egyoldalú liberális hiedelmekre volt felépítve, igazi ereje azonban a módszertisztaságra és a szabatos tudásra való törekvésben rejlett. A szabadelvűség hanyatlásával és annak felismerésével, hogy a természettudományi módszer nem vihető át egyszerűen a szellemi tudományokba, de főleg ama körülmény által, hogy a szabadelvű pozitívizmus végső elfajulása, a tiszta jogtan, nem törődve a tartalommal, már csupán a formát méltatta figyelemre és ezzel vélte a megismerés bölcséleti központjához a jogelméletnek attól távoleső tartományát közelebb vinni: a szabadelvű jogpozitívizmus minden hitelét veszítette. Állandó alkotásokra törekvő törvényhozó jogpolitikáját nem építheti ilyen ingatag talajra.

A törvény ember alkotása, bölcsék tanítása. De bölcsesség-e a túlhajtott szkepticizmus, bölcsék-e végeredményben jog dolgában Vaihinger és Kelsen, akiktől igen rövid és egyenes út vezet Marx, Lenin, Sztalin és Pasukanisz jogtagadó opportünizmusához. Ha pedig a jog Werbőczy szavai szerint Isten ajándéka is, akkor lényege szerint éppenséggel feltétlen, örök és változhatatlan és a pozitív jogtest: a corpus iuris a múlandó.

Összegezve a mondottakat, azt állíthatjuk, hogy az a pozitívizmus, amely Laband idejében még érdem és haladás volt, ma tökéletesen meddő és elavult, mert a feltétlen metafizikamentesség, a tökéletes módszertisztaság és szabatosság, amelyre törekedett, utópiának bizonyult. Az új kódexek,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 791. számában.

pl. az egyelőre félbenmaradt német *Volksgesetzbuch* tervezete,¹ telítve vannak metafizikával, csak az előjel változott. A jogelméletbe pedig és annak minden ágába bevonult a szellemtudományi módszer.²

A szabadelvűség a maga korában a szabadságeszmére felépített gondolati rendszerként uralkodott, és mint ilyen összetörte az akkor már elavult hűbéri formákat és a feltörekvő polgárságot tette meg a társadalom uralkodó tényezőjének. A szabadelvűség nálunk a nemzeti felszabadítás és a modern európai államrendbe való tökéletesebb beilleszkedés hatalmas tényezője volt. Ehhez a szabadelvű szellemben

¹ Mit besonderem Bedauern werden alle Rechtswahrer davon Kenntnis nehmen, dass die zahlreichen Ausschüsse, die an der Vorbereitung des grossen Werkes eines deutschen Volksgesetzbuches arbeiteten, ihre Tätigkeit eingestellt haben. Ich habe Prof. Hedemann beauftragt im Hauptausschuss für die Schaffung eines Volksgesetzbuches wenigstens die notwendigen Arbeiten weiterzuführen. Thierack birodalmi igazságügymin. *Zehn Jahre Akademie f. Dt. Recht* c. megemlékezésében (*Zeitschr. d. Akad. f. Dt. Recht*, 1943/9., 122. old.)

² V. ö. : E. Schwinge, *Der Methodenstreit in der heutigen Rechtswissenschaft*, Bonn, 1930. ; F. Kaufmann, *Methodenlehre in den Sozialwissenschaften*, Wien, 1936. ; de már régebben (1921) E. Kaufmann élesen szembefordult az újkanti jogbölcselettel.

A közjogi elméletben I. : *Veröffentlichungen der deutschen Staatsrechtslehrer*, 3. és 4. füz., továbbá : *Aufgaben und Ziele der heutigen Staatsrechtswissenschaft*, Arch. f. öffentl. Recht, N. F. II. köt.

Büntetőjogi vonalon a methodikai irányváltozás a jogellenesség kérdésének tárgyalásánál mutatkozik meg a legszembetűnőbben. V. ö. : *Das Problem der materiellen Rechtswidrigkeit*, Breslau, 1926., Heinitztól ; Mainzer, *Gleichheit vor dem Gesetz*. 1929., Ritter. *Gesetztes u. nicht gesetztes Strafrecht*, Zswt. 49, 462. E. Schmidt, *Das Reichsgericht u. d. übergesetzliche Notstand*, u. o. 49, 330, Larenz, *Das Problem der Rechtsgeltung*, 1929, *Strafr. Aufsätze u. Vorträge*, 1905. I. köt. 223. old.

Az e kérdés körül tomboló harc régebbi fázisait, a problémának Merkel működése óta számítandó újabb egész történelmét, mindazt, amit Nagler, Beling, Fischer, Kitzinger, Finger, Kohlrausch, Stoos, Liszt és Dohna vitattak, Degré Miklós a Liszt mellett folytatott tanulmányainak eredményeként *A jogos védelem az anyagi büntetőjogban* című (Vác, 1910) terjedelmes munkájában foglalta össze. Ebből a nagy anyagból azután külön is kiemelte és monográfiának feldolgozta : *A jogtalanság tartalmi dualizmusának taná-t* Pécs, 1915.

és technika szerint átalakított tételezett pozitív magyar jog hatalmas eszközöket szolgáltatott.¹ A szabadelvű intézmények ma sok tekintetben elavultak, illetőleg nálunk számos vonatkozásban ki sem fejthették társadalomszervező munkájukat, mert mire ezt megtehették volna, a fejlődés ellenállhatatlan erejével már a szociális jogtípus jelentkezett. Ez a fordulat egyfelől azt jelenti, hogy az egész jogrendszer a közösségi eszme hatása alá került, másfelől pedig, hogy egy külön jogág: a szociális jog bontakozik ki egyre nagyobb mértékben.² Az új jogtípus új tételeket, új elveket, új szellemet, új technikát és tehát új pozitívizmust is jelent.

A szabadelvűség, mint a politikai és jogi gondolkodásnak egy jellegzetes fejezete, ma is rendkívül tanulságcs³ alkotmányozó ereje azonban kimerült. Ennek legszembe-tűnőbb bizonyítéka, hogy azok az érzelmi erők, amelyek meggyőződéssé tették a szabadelvű eszméket, ma másfelé menetelnek. 1789-nek ma pontosan az ellenkezőjét éljük: akkor az egyén követelte a maga jogait az állammal szemben, ma a közösség eszméje hódít és az állam a közösségi gondolattal azonosítja magát. Valamikor az emberek legalább századokra építkeztek és elveiket örökéletűeknek vélték. A nagy politikai és államaktusok: a békekötések és királyi végzemények, dekrétumok így okmányoltattak. Ma úgyszólván csak az adómentesség idejére építkeznek és a békekötések határozott időre szóló, felmondható megneemtámadási szerződésekké váltak és a mennél rövidebb időre szóló, a végrehajtó hatalom által tetszése szerint kitölthető keret-törvény a divat. Ez válságtűnet. A helyes jogpolitika nem

¹ V. ö.: *A liberálizmus jogalkotása Magyarországon.*

² A magyar szociális jogszabályok összegyűjtése bizonyítaná legjobban, hogy a magyar nemzet nem alábbvaló más nemzeteknél a szociális jogalkotás terén sem.

³ V. ö.: O. Wetsphal: *Welt- u. Staatsauffassung d. dt. Liberalismus*; H. Hefele, *Demokratie u. Liberalismus*, Hochland, 1924/25. Hefele egészen Paduai Marsiliusig vezeti vissza a szabadelvűség történetét. L. végül: G. de Ruggiero, *Geschichte d. Liberalismus in Europa*. 1930. (Az olasz eredeti Bariban jelent meg 1925-ben.) Az angol kultúrkörből v. ö.: Lippmann V., *The Good Society*, London, 1938-G. Allen & Unwin.

indulhat ki abból a feltevésből, hogy a tömegek úgyis csak a hatalmat tisztelik és hogy a tömegek úgysem hisznek a jogeszme erejében, a szociális jogban pedig a proletárjognak a polgári jogászok által való meghamisítását látják. A jog részletei kétségtelenül alárendelhetők politikai célszerűségi megfontolásoknak és a napi szükségletek gyors változásának. Az is kétségtelen, hogy a tömegek egy még oly finom logikai kidolgozottságú jogot elvetnek, amely az ő sorsdöntő kérdéseikre nemhogy feleletet, de még eligazítást sem ad. Ez az elvégre nagyon is érthető magatartás nem jelenti egyáltalában a hitetlenséget a jogeszmében. A politikus vegye észbe, hogy a jog eszméjében való hit, az igazságért való lelkesedés, az igazságtalanság miatt való felháborodás a politikai életrevalóság jele, fakasztója azoknak az irracionális életerőknek, amelyek a jogtípusok kiformálói. A szabadelvűség és a jogpozitivizmus felszámolása éppen azért ejthet mindenkit gondolkodóba, mert egy egész korszak módszeres alapelveinek ez volt a forrása és jogszemléletének ez volt a foglalata. Ez a jogszemlélet összetört, mert nem felelt meg többé a jövő célkitűzéseknek sem. Arról természetesen ma még nem lehet végleges véleményt alkotni, hogy amit eddig a szabadelvűség helyébe tettek, az új alkotmányok és az azokból eredő új jogrendek valóban a népek és nemzetek testére, lelkére szabott jogi keretek-e, avagy csupán olyan tragikus álarcok, amelyek mögött jövő összeomlások csírái rejlenek.¹ A pozitivizmus értékének megállapítása tekintetében csak annyi bizonyos, hogy a pozitivistá világszemlélet és életérzés erősen mechanisztikus jellegű.² Ez a szemlélet viszont ma már nem

¹ A jelen tanulmányt még az olasz események lezajlása előtt fejeztem be.

² A mechanisztikus szemléletnek a jogszemléletre gyakorolt hatása azonban nemcsak a pozitivizmusban jut kifejezésre, hanem az úgynevezett dinamikus dologi szemléletben is, ahogy ezt Balás P. Elemér számos értekezésében a jog különböző ágára nézve igen meggyőzően kimutatta. V. ö.: *Szerzői jog és dologi dinamizmus*, Emlékkönyv dr. Szladits Károly tanári működésének 30. évfordulójára, 3—24. old., *Személyi és dologi szemlélet az anyagi büntetőjog és a perjog fejlődésében*, Emlékkönyv dr. Visky Illés József tanári működésének

kielégítő a maga szűkebb hazájában, a természettudományokban sem. Az újabb kutatások u. i. nemcsak az anyag fogalmát és az exact méreteket ingatták meg, hanem kikezdték az okság elvét is.¹ Ezt a folyamatot bizonyos fokig Kant készítette elő, akiről Schopenhauer² megírta, hogy a Mája-tant, amely szerint a világ varázslat, állhatatlan, önmagában valótlán látszat, az optikai csalódáshoz és az álomhoz hasonlítható, az emberi öntudatot körülfogó fátyol, bebizonyított és nem vitatható igazsággá emelte. Kant legfőbb érdeme, legalább is Schopenhauer szerint, az egész világ ez álomszerű mivoltának világos felismerése. Kantig az okság tételét feltétlen és semmitől sem függő törvénynek tekintették és azt hitték, hogy a világegyetem is az okság törvényének megfelelően van és rejtélyét is e törvények fonalán haladva lehet megoldani.

A természettudományok említett újabb eredményei egyfelől véglegesen megállapodottaknak nem tekinthetők (Russel Bertrand!), másfelől pedig az általános bölceletre eddig olyan mélyebb hatást nem gyakoroltak, amely a jogbölceletre is éreztetné befolyását és azért itt velük foglalkozni nem szükséges.

A természettudományi szabatosság után induló modern jogpozitivizmus a jogászatnak elsősorban technikáját lendíté fel, a tételekkel való bánást, míg az elvi alapokra sorvasztólag hatott. Tagadhatatlan azonban, hogy a pozitivizmussal velejáró mennyiségi szemlélet, amely hajlamos volt ugyan az egyént, a minőséget a tömegnek, a nagy számnak feláldozni, a jogbiztonságot, mint az igazság követelményét bizonyos fokig előmczdfította. A mennyiségi szemlélet u. i. olyan szabá-

40. évfordulójára, 15—32. old. ; *Személyi és dologi társadalomszemlélet*, Társadalomtudomány, 1940. évf., 129—155. old. ; *Dinamikus dologi szemlélet a magánjogban*, Jogászegyleti Értekezések, 1940. évf., 37—100. old. és végül : *A mellékbüntetés reformja*, u. o. 1942. évf., 229—314. old. A jelen tanulmány lezárása után vettük kézhez : *A Széchenyi—Kossuth-ellentét hírlapi vitájuk tükrében* című művét. Kolozsvár, 1943., amely a dologi dinamikus szemlélet jelenségével is foglalkozik.

¹ Eddington, Jeans.

² Id. m. 17—19. old.

lyozásra törekedett, amelynél minden tényállásból előre ki lehetett számítani a következményeket.

Végső elfajulásai a pozitivizmusnak a normativizmus és az úgynevezett tiszta jogtani elmélet voltak. A normativizmus már nem dolgozik a fejlődésnek, illetőleg a haladásnak nagy magyarázó értékű fogalmaival, hanem a közjogilag kifogástalan formában létrejött állami norma mindenhatóságából indul ki.¹ A normatartalom² s vele a jog magasabb eszméje ezzel kiesik a szemléletből, a jogelmélet pedig értékmentes lesz. De mert a pozitivisták is nagyon jól tudták, hogy a jogi keret csak üres edény, amelyet emberséggel, szeretettel — Shakespeare szerint irgalommal — kell megtölteni, elméletüket, ürességének eltakarása végett elnevezték tiszta jogtannak, tudománytalannak, tisztátalannak bélyegezve meg minden ezzel ellenkező felfogást. A tiszta szónak tehát ebben a kapcsolatban rejtelmes értelmet tulajdonítottak, majdnem olyat, aminőt pl. a szűzi érintetlenségnek szokás. Természetes és talán mondani is felesleges, hogy a tiszta jogtani elmélet is telítve volt ideológiai tartalommal, de azt ügyesen leplezték. Nem tekintve ezt a szélsőséges tiszta jogtani elméletet, már a korábbi pozitivizmus is túlértékelte a jogi norma tételzettségét és ezzel végeredményben azokat az irracionális életerőket, amelyek kiformalják a jogtípusokat és kialakítják a jogformákat, olyansémákba szorította bele, ahol valósággal megdermedtek, és ahol minden nagyobbvonalú, az életet előrelendítő cselekvés lehetetlenné vált. Nem kell okvetetlenül egzisztencializmus hozzá, hogy Klagesnek Rousseaura emlékeztető vádját az életet támadó szellemmel szemben indokoltnak lássuk a késői szabadelvű jogtípus tekintetében. Ennek a jogtípusnak különösen a dédelgetett magánjogi

¹ Damit wird methodisch in der Rechtsdogmatik, als welche eine Jurisprudenz sich mit Grund bezeichnet, für welche die Wahrheitsfrage metajuristisch ist, die Auslegung des souveränen Willens zum wesentlichsten Problem, Und so ist nun die eigentliche juristische Aufgabe, den Inhalt dieses Willens im Wege der Auslegung zu ergründen. Hippel, id. m. 84/85. old.

² Der juristische Positivismus wird gelegentlich als Rechtswissenschaft ohne Recht bezeichnet, Hippel, id. m. 84. old.

ágában sok olyan igazságellenes tényező bujkált, amely inkább túlzása és kinövése volt a szabadelvűségnek, mint lényeges tartozéka. De mert e tényezőknek sok haszonélvezője volt, főleg ezek csökönnyösen és mereven ragaszkodtak hozzájuk. Az ilyen helyzet könnyen válságokra vezet. Az emberek ilyenkor könnyen az Egekhez fellebbeznek.¹ Az ilyen megmozdulás gyakran természetjogi áramlásokkal indul. A pozitivisták minden természetjogi elméletre szeretnék most már a tudománytalanság mellé a forradalmiság szégyenbélyegét is ráütni. A természetjog jellegét mindig az a társadalmi feladat határozza meg, amelynek megoldásában való közreműködés éppen ráhárult. Ez is a mellett szól, hogy a természetjog a jogeszme megnyilatkozásának, illetőleg a jog szemléletének épp oly szükségképi módja, akárcsak a tételezett és hatályosuló állami jog. Melléje fog tehát a lényegnek minden olyan kísérlet, amely akár az egyik, akár a másik szemléleti mód elsőbbségét akarja bizonyítani. A bölcséleti álláspont a kettő felett keresendő. A szellemtörténeti helyzet hol az egyiket, hol a másikat állítja előtérbe, mintha csak az emberi szellem háztartása bizonyos váltógazdaságot űzne velük. A jogbölcsélet viszont, ha feladatának tudatában van és nevét megérdemli, nem helyezkedhetik sem az egyik, sem a másik szemlélet egyoldalú álláspontjára.

A természetjog nincs kötve a tudományos divatnak alávetett műkifejezések használatához, de még a politikai áramlatokhoz sem és ezektől függetlenül, sokszor² éppen velük szemben végzi a maga feladatát. Azok az epés gyászbeszéddek, amelyekkel Hegel és Bergbohm búcsúztatták a természetjogot, csupán a felvilágosodás korcs észjogi maradványaira vonatkoztak. Az általános és örökérvényű törvénykönyv

¹ Wenn der Gedrückte niergends Recht kann finden, Wenn unerträglich wir ddie Last, Greift er hinauf getrosten Mutes in den Himmel, Und holt herunter seine ewigen Rechte, Die droben hangen unveräusserlich, Und unzerbrechlich, Wie die Sterne selbst... *W. Tell, Rütli-jelenet.*

² De nem mindig, v. ö. pl. H. H. Ditze, *Naturrecht aus Blut u. Boden*, Arch. für Dt. Recht, III. évf., 818—821. old.; továbbá: H. Nikolai, *Die rassengesetzliche Rechtslehre.*

utópiája, amelyet sokan a természetjog rovására írtak, nem is eredeti természetjogi gondolatmenetből fakad, hanem a pozitivisták szemlélet betörése természetjogi területre. A szabadelvű természetjog legkiemelkedőbb alkotása a velünk született emberjogok hirdetése volt. A mai pozitivisták jogászat csak végszükség esetén, kifogyva minden érvelésből, folyamodik általános elvekhez,¹ amikor elkerülhetetlenül természetjoggal s jogbölcselettel találkozik. A pozitivizmus szemében a természetjog tudománytalan álláspont és mindenemű jogbölcselet a tételes jogtanítás logikai segédeszköze csupán.² Ezzel szemben tagadhatatlan, hogy mindig történnek olyan hivatkozások az egyén és a népek örök jogaira, amely szövegek felrázzák a világ lelkiismeretét. Ezek a jogok félreérthetetlenül ebben a jelentkezési formájukban természetiek. Ezek az eszméáramlatok a jogéletre mindenkor mérhetetlen befolyást gyakorolnak, hirdetik nem mindig és nem okvetlenül az egyetemek joglogikusai, de a jogeszmék feltétlen hitvallói és a jog igaz bölcselei. Ami már most a szabadelvű természetjoggal párhuzamos szabadelvű jogpozitivizmust illeti, nagy teljesítménye a tételezett joggal való bánás technikájának kifejtése volt. A hanyatlás oka, amely miatt a szabadelvű pozitivizmus bukásáról szólnunk lehet, az a vakmerőség, hogy a jogászat mesterségi részével mint egyedüli felkészültséggel vállalkoztak egyesek mindenemű társadalomszervező munkára, holott a szellemi irányítás nélküli jog a jogeszmének lényegéből való kiforgatása és mindenkor társadalmi válságot idéz elő.³ Ahogy Balás P. Elemér igen találóan mondja, a helyzet lényege az, hogy a jogi technika amúgy sem engedi magát mellőzni, mert az a jogá-

¹ V. ö. J. W. Hedemann, *Die Flucht in die Generalklauseln*, Tübingen, 1933.

² Ez a látszólagos fölény azonban gyakran csupán gondolati restség. Der periodisch wiederkehrende Schrei nach Praxis u. Praktikern... hinter ihm verbirgt sich vielfach bloss die Unlust grundsätzlich zu denken, verbunden mit dem Streben, unbehelligt im Sinne einmal bestehender Übung u. der Theorie von gestern handeln zu können... Hippel, id. m. 82. old.

³ V. ö.: Hippel id. m.

szat sinequanonja, sőt a jó technikában bizonyos összefogó és egyeztető erő is rejlik, amennyiben a törvényhozás számára lehetővé teszi a különféle irányok összebékítését.¹ A technika csupán egyoldalúan és túlhajtva káros, ahogy azt a pozitívizmus művelte. Jogbölcséleti szempontból túlzott tehát Bónis György bírálata. Szerinte a tételes jog mindenhatósága újkori zsarnokság.² Kétségtelen, hogy a túlzott pozitívizmus a jog minden ágában sok kárt tett.³ De aki csak ezt a károkozást hajtogatja, nem tekinti át a pozitívizmus jelentőségének egészét.⁴ A szintetikus szemlélet Hegelhez csatlakozva hirdeti :

¹ *A mellékbüntetések reformja*, Jogászegyleti Értekezések, 1942. 3—4. old.

² *Magyar jogi néphagyomány*, Magyar Szemle, 1936/6. •

³ Így pl. a nemzetközi jogban teljesen képtelennek bizonyult az ügynevezett első világháború utáni helyzet rendezésére ; erre vonatkozólag írja Berber : ...ein positives Völkerrecht muss ihr gegenüber (t. i. a nemzetközi jog döntő kérdése tekintetében) versagen. *Sicherheit u. Gerechtigkeit, eine gemeinverständliche Einführung in die Hauptprobleme der Völkerrechtspolitik*, 1943., 136. old. Idézi : Péterfy G. : *A nemzetközi igazságosság* c. cikkében, *Theologia* 1943., 326. old.

⁴ Így pl. W. Schönfeld sincs tisztában a pozitívizmus sajátos funkcióinak jelentőségével, amikor azt írja : der sogenannte Positivismus, der eigentlich Negativismus heißen müsste... *E. M. Arndt u. die deutsche Rechtswissenschaft*, *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*, 1943/3—4, 468—507. ; e szerzőnek a pozitívizmus bírálatával kapcsolatos műve : *Metaphysik d. Rechtswissenschaft* egyébként csak most van sajtó alatt.

Sok találó megjegyzése van C. A. Emgének is a pozitívizmusról, de összefoglaló bírálatot ez a szerző sem nyújt.

V. ö. : *Archiv f. Rechts- u. Sozialphilosophie*, 1942/233. Dasjenige, was in der Rechtswissenschaft das Positive ausmacht, ist identisch mit dem asylum ignorantiae, gegen welches das Naturrecht vergeblich anstürmte. 376. old.

Nun scheint eine Art von Rechtswissenschaft Mode zu werden, bei der die Autoren ihre Seele in der Wüste des Positivismus abenteueren lassen. 380. old.

Die Feinde der Rechtsphilosophie sind einmal die Positivisten, welche glauben, das Rechtliche rein beschreibend ohne apriorische Zutat fassen zu können, sodann gewisse Feinde der gedanklichen Freiheit und jeden ideenhaften Wagnisses ins Unendliche hinaus : poli-

Das Wahre ist das Ganze, vagyis a természetjogias és a pozitivistá felfogás egészéből adódik a helyes jogbölcsélet.

HEGEDÜS JÓZSEF.

tische Fanatiker, welche ihre starre metaphysische Vorstellungswelt für das wahre Sein halten. 433. old.

Der Positivist ist ein Mensch, der das Gerechte vor lauter Gesetzen nicht sehen kann. 471. old.

Der Positivist ist ein Mensch, geborgen im Gehäuse einer fertigen Anschauung, aus der ein Weiterlernen ausgeschlossen ist. Die Welt des Rechts kann für ihn nichts anderes mehr bieten, als sein Gesetzgeber schon wusste.

Den positiven Juristen müssen wir Rechtsphilosophen wie Kinder vorkommen, welche, wenn sie in einem Spiegel geguckt, ihn gleich umdrehen, um zu sehen, was auf der anderen Seite ist. 473. old.

Der juristische Positivismus glaubt sich mit seinen eigenen Exkrementen ernähren zu können. 479. old.

KÖLTEMÉNYEK.

A dóm.

Mint óriási ereklye
Néz alá az emberekre.
Fölötte kéklő boltozat
S ha számlálna századokat :
Hatot is mondhat övének.

Boltívei alatt ének,
Zsolozsma szava születik,
Mik a hívőt megihletik.
Száz szobra, képe : száz remek,
Szinte mozdul, jön-megy, lebeg,
Mégfogja kezed, van szava,
S szemében a jók sugara
Rád oly melegséggel sajog,
Mint aki érti bánatod.

Tornya, az órálló, merész,
Szól : «Féljek-e, ha jönne vész,
Az Úr, ki lakozik bennem,
Megáldja bátor szerelmem!»
S amilyen karcsú, egyenes,
Oly biztató, épületes
Keresztajkán ez a beszéd
S ha némán is, zeng szerte szét.

És a város, az ős-telep,
A mindennapi kenyeret
Veszi oly hálás szív szerint,
Mint dómját, amelyre föltekint.

A torony és a kongó óra :
 Tanára, útmutatója.
 Nem kényszer, ám szives vezér,
 Keze kicsinyhez, nagyhoz ér,
 Célt és irányt jelez neki
 S messzire elkísérgeti.
 Láthatatlan kincseket ad,
 Valamit, ami megmarad,
 Ami több, mint csak emberi,
 S ami soha le nem veri.
 S én, míg az őrtornyot nézem
 A hajnali verőfényben,
 S a várost, ezt a szép testet,
 Mit az örök Idő nemzett :
 Látom fejlődése fokát
 Előidéző száz okát,
 A szorgalmat, erélyt, hitet,
 A törhetetlen ész, szívet,
 A kitartást, a fegyelmet,
 A mennyei nagy kegyelmet,
 Mit táplál titkon egy orom,
 A magasba néző torony
 Íveinek omló bája —
 A hat század legendája.

Egyéniség.

<p> Szenvedély fűti szerelmét, Minden iránt, ami földi — Palotáit, széfjeit s a Szívét egészen betölti. Ritka sikerében részes Szája is, e zajló öböl, Amelyből a szóvirágok Mindenre kész hajótteste Szakadatlan ömöl, ömöl. Lázadozó és ruganyos, </p>	<p> Semmi sem ejti zavarba, Amikor a nagy halat az Aprók közül kiragadja. Torka érc, ajka trombita, Nincs nélküle ankét, vita, Sajtóban, egyesületben Otthonos a verhetetlen Egyéniség. Így lesz kora Megérdemlett diktátora. </p>
---	---

IRODALOM.

A klasszicizmus építésze Magyarországon.

Zádor Anna és Rados Jenő: *A klasszicizmus építésze Magyarországon.*
A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest, 1943. N. 8r
427 l + 230 képmelléklet s 1 térkép.

A klasszicizmus a művészettörténelem mai álláspontja szerint az utolsó mindent átfogó stílus, mely az évezredes művészeti fejlődést, illetőleg átalakulást lezárja. Utána a romantika, de még inkább a historizmus már az összes, eddigi formanyelvekre támaszkodik. Kihalt az ösztönös és egyetemes stílusakarás, az építészeti alkotások egyéni elhatározás szerint az elmúlt idők különböző formanyelvét idézik, legfeljebb az épület rendeltetése határozza meg a stílust.

Kétségtelen, hogy különösen az építészetre nézve helyes ez a megállapítás, de a jövő nagyobb távlata bizonyára még a historizmus építészetében is felismeri majd az önálló és általános stílusjegyeket. Természetesen a historizmus értékét ez a kor sem fogja a klasszicizmus, vagy még jelentősebb stílusok fölé emelni, de fel fog számolni azzal az igazságtalan ítélkezéssel, mely a közelmúlt épületeit, még a legkiválóbbakat is, sújtotta. A renaissance és a klasszicizmus is az antik művészetten alapul. Az utóbbi elemeit használta fel a maga eltérő szellemében, viszont szembehelyezkedett a többi stílussal; a XIX. századig ekklektikus művészetnek ellenben nem volt elég ereje, elhatározóképesége az elutasításhoz. Az, hogy a múlt összes stílusában megtalálta az utánzásra érdemes szépséget, csak a művészettörténeti érzék tárgyilagosságára vall, de nem az ösztönös teremtő erőre. A klasszicizmus volt az utolsó egységes, az összes művészeteket összefoglaló stílusakarás, mely az európai építészeti fejlődést a görög-római formahisztekegy jegyében lezárta. Bár túlságosan tudatos, kevésbé eredeti stílus volt, a képzelőerőt alig mozgatta meg, inkább az összhang- és az arányérzék finomságát tette próbára, de maradéktalanul szóltatta meg a XIX. század elejének a rokokó cikornyáitól eltérő, lebiggadt, puritán szellemét, a természetes életfelfogáshoz való visszatérést.

Minekünk, magyaroknak, különösen értékes stílus, mert ebben az építészetben találtuk meg hosszú századok után a fajiságunknak tökéletesen megfelelő kifejezést. Noha a magyarországi klasszicista építészet vezető mesterei közül legtöbb idegen földről érkezett hazánkba, formanyelvük mégis sajátosan magyar jellemet vett fel. Ez a stílus teremtette meg a vidéken a magyar úr igazi otthonát, ez építette a pesti polgár tipikus lakóházát. A magyar köznemesség műveltsége latin emlekből táplálkozott, az antik szépségeszményt felidéző klasszicista építészet megfélemlhetett a táblalbírák művelődésének. Inkább a köznemesség és a polgárság ízlését szólaltatta meg, mint az idegen kultúrájú főnemességét. Belőle merítette helyi vonásait. Nem volt túlságosan cicomás és ceremóniás, mint a Bécsből jövő, kissé franciás rokokó, hanem szókimondóan akkurátus, férfias, mint a magyar becsület. Önérzete van a magyarországi klasszicizmusnak, de sallangja nincsen.

Mindenképpen indokolt volt tehát, hogy a klasszicizmus magyarországi építészetéről komoly készültségű, összefoglaló tudományos munka jelenjék meg. A Magyar Tudományos Akadémia az 1933-ban hirdetett pályázata eredményeként Zádor Annát és Rados Jenőt bízta meg a munka megírásával és a folyó év tavaszán megjelent művet Budapest Székesfőváros díjával tüntette ki. Ezzel is jelezni akarták azt, hogy Zádor és Rados érdemes munkája elsősorban a klasszicista szellemben megújhodott Pest városának állított méltó emléket. Ha már a későbbi idők üzleti szelleme, álgazdagságot fitogtató kegyetlenkülisége miatt annyi nemes épület lett a bontó csákány martaléka, az utókor legalább írásban örökítette meg a megsemmisült értékeket.

A széleskörű levéltári kutatásokon alapuló, az anyag teljességét szinte tökéletesen kimerítő, helyesen értékelő munkának csak túlzott terjedelme ellen van kifogásunk. Az egyik szerző a kérdést művészettörténeti szempontból, a másik a klasszicista építészetet feladatai tükrében, tipológiailag tárgyalja, mind a kettő így egymástól szinte függetlenül és kimerítőleg dolgozta fel ugyanezt. Munkájuk ezért nem olvad szervesen össze, valószínűleg csak megírásuk után egyeztették a két szöveget az esetleges ellenmondások, az értékelések különbözőségének elkerülése végett. Annak, aki a munkát elejétől végig egyszerre olvassa és nemcsak felvilágosítást keres egy kérdésre nézve, az anyag ilyen kettős tárgyalása terjengős.

Más módszertani kérdésben sem értünk teljesen egyet az érdeemes szerzőkkel. Zádor Annának munkájában a monografikus fejezeteket keresztezi az országrészek szerint való tárgyalás. Helyesnek tartjuk Pollack Mihálynak és Hild Józsefnek, a két nagy mesternek

kiemelését, akik után a kisebb pesti mesterek következnek, a topografikus fejezetekben nem egyszer azonban ismét azok a problémák kerülnek előtérbe, amelyekről a monografikus részben már szó volt. Pest átmeneti és klasszicista építészetéről, a város szabályozási tervéről, az Udvari Építészeti Igazgatóságról, az Országos Építészeti Hivatalról, a Szépítési Bizottságról inkább a bevezetésben vagy a pesti mesterekkel kapcsolatban tárgyaltunk volna kimerítően, mint az alföldi fejezetben. A különböző hivatalok, intézmények működése egyébként is a hatalmas munka utolsó fejezetébe lett volna való, amelyet Rados Jenő József nádornak és a Szépítési Bizottságnak szentelt, vagy pedig a bevezetésben ismertethették volna.

Nem tartjuk teljesen elfogadhatónak a klasszicista középületek összes fajtájának és a városi sorházaknak merev elválasztását. Homlokzat szempontjából a legtöbbnek azonos a stílusa. A belső téralakítás tekintetében pedig csak a nagyszabású megoldások, így a Nemzeti Múzeum egymásután felsorakozó hatalmas terei emelkednek ki. Természetesen egy színház, egy vigadó, egy megyeház belseje egészen más téralakítást kíván és ezek tipológiailag is szembeállíthatók a városi sorházakkal, noha éppen Zádor Anna állapítja meg helyesen (50—51. l.), hogy a városi sorházak nyújtottak Pollack téralakító képességeinek olyan alkalmakat, hogy ezek után a Nemzeti Múzeumban éppen ebből a szempontból nyújthatott mesterművet. A vidéki kastélyokban ellenben alig merülhetett fel ilyen téralakítás. Itt földszintre, a homlokzat közepére kerültek a dísztermek, a lépcsőház ünnepélyes kiképzése pedig elmaradt. A vidéki megyeházák is rendszerint elhagyják a téralakítás pompásabb megoldásait költségkímélés végett, pedig itt alkalom lett volna ebből a szempontból is nagyszabásút alkotni.

Helyesen emeli ki Zádor Anna, hogy míg a klasszicizmus a külföldön inkább nemzetközi stílus volt, míg a hűvös mérlegelés, a nyugodt összhang keresése ott háttérbe szorította az egyéni, nemzeti nyilvánulásokat, addig nálunk éppen ez a stílus ébresztette fel az alkotást irányító, szunnyadó nemzeti erőket. Ezért tudtak az idegenből származó mesterek is sajátosan magyar műveket építeni, ezért alakult ki a klasszicizmus magyar válfaja. Természetesen a klasszicizmusnak magyar nyelvjárása sem volt olyan fantáziadús, mint a barokk-stílus. a kiérlelt egységes típusok nálunk méginkább uralkodtak, de ez nem gátolta meg, hogy a mesterek egyéni tehetségüket ne érvényesítsék.

Különösen a templomépítészet terén nyílt erre bő alkalom. Zádor Anna és Rados Jenő kitűnően jellemzik a különböző típusokat, helyesen állapítják meg az egyes művek értékét. Ki lehetett volna

még emelni azt is, hogy az esztergomi székesegyház testének hasábszerűségét Hild kívülről azzal biztosította, hogy a kereszthajó és az előcsarnok, illetőleg a szentély között az alacsonyabb kápolnák feletti tereket áthidalta, miáltal a templom tömbjén szinte töretlenül körülvezethette a koronázó párkányt és elkerülhette a ki- és beszögelő, az egrihez hasonló, nyugtalan külső hatást. Viszont igen helyesen hangsúlyozták Péchy Mihálynak, a debreceni református nagytemplom tervezőjének egyéni tehetségét. Benne valóban a magyar faj kivételesen jelentkező építő zsenijét tisztelhetjük, a kismartoni Kühnel Pálnak, az esztergomi székesegyház egyik mesterének magyar voltában azonban kételkedünk.

Elismerésreméltó Zádor és Rados munkájának teljessége. A magyarországi klasszicizmus összes nevezetes emlékeit kivételes pontossággal leírják, a hangyaszorgalommal felkutatott adatokat pedig a jegyzet-részben közlik az irodalommal együtt. Igaz ugyan, hogy itt némi előmunkálatokra támaszkodhattak, de ezek között a legnevezetesebb, a magyar klasszicizmus olasz kapcsolatainak, Pollack Mihály korai működésének megállapítása, a szerzőktől származik. Egy stílusnál sem olyan fontos az adatok pontos felkutatása, mint az egyénieskedést kizáró klasszicizmusnál, mert a stíluskritikai alapok itt a legbizonytalanabbak.

Mégis egy ilyen feltevéssel kiegészíthetjük Zádor—Rados munkáját. A székesfehérvári Korona-Szálló ugyanis a későbbi toldásokat leszámítva annyira hasonlít a budavári Sándor-palotához, hogy a kettőnek feltétlenül azonos mestertől kell származnia. Pollack Mihály 1807-ben tervezte a székesfehérvári Vármegyeházat, így ottani működését ez az adat is megerősíti. Természetesen a Korona-Szálló kevésbé díszes épület, mint a Sándor-palota, de a felépítés lényeges részei mindkét házon azonosak. A Korona-Szálló tervezésének megállapítása valószínűleg megoldja a mostani miniszterelnökségi palota mesterének kérdését is. Érdemes lett volna tisztázni a Budapesten, a Váci-utca 13. és Régi posta-utca 15. szám alatti háromemeletes nemes ízlésű sarokház tervezőjének kérdését is. Stílusa is elárulja, hogy bécsi mester műve, de ezt bizonyítja Bécsben, az Auersperg-utcában, az Országház mögött lévő, teljesen azonos kiképzésű sarokház is, mely szerencsére megőrizte régi alakját. Itt lakott egyideig Beethoven.

Kasselik Fidélnem az Ürményi-, hanem a Verebi Végh-család számára tervezte a verebi kastélyt (141. l.), amelyben, illetőleg az előbbi épületben és a mellette állítólag akkor álló színházban, tudvalévően a XIX. század elején éppen a Véghék bámulatosan gazdag zenei életet honosítottak meg. A budapesti Ferenc József-tér közepén

lévő, Pollack Mihálytól származó egykori Mayerffy-, majd Nákó-ház eredetileg két- és nem háromemeletes volt (44. l.), mint ezt Paur V. M. metszetén (226. l.) is láthatjuk. A szövegben a képekre való utalásokat gondosabban kellett volna átnézni, épp így sajtóhibának vesszük, hogy Kazinczy otthonaként Szeghalom és nem Széphalom (183. l.) szerepel. Az Esterházy-család nevét s-el és nem sz-el írják, csak Eszterháza község nevét kell sz-el írni.

Ezeket az apróbb észrevételeket csak azért tettük meg, hogy a jeles szerzők nagyszabású, elismerésreméltó, gazdagon illusztrált munkájuknak esetleges második kiadása alkalmából kiküszöböljék ezeket. Stílusuk gördülékeny, kifejező, szakszerű, a nélkül, hogy száraz lenne. Csak néhol lelkesednek kissé túlzottan.

A Magyar Tudományos Akadémia érdeme a munka áldozatkész kiadása, továbbá az, hogy a könyvet nem szorította a rendes akadémiai kiadványok sorozatába, hanem nagyobb alakot biztosított számára. Művészeti könyveket vétek nyolcadrétben megjelentetni. A betűk szépsége, a papír és az illusztrációk jósága pedig a Franklin-Társulat nyomdáját dicsérik.

Zádor Annának és Rados Jenőnek monumentális munkája után, azt hiszem, a későbbi kutatás a magyar klasszicizmusról már alig szolgáltathat újabb jelentős adatot.

Ybl Ervin.

A keresztény egyház története.

A keresztény egyház története. Szerkesztik Bangha Béla és Ijjas Antal. — V. köt. *A reneszánsz és a hitszakadás kora*, írta Ijjas Antal. — VI. köt. *A katolikus megújulás kora*, írta Csóka Lajos — VII. 1 köt. *Az Egyház és az uralkodói abszolútizmus*, írta Ijjas Antal. — VII. 2 köt. *Az Egyház és a francia forradalom*, írta Meszlényi Antal. — VIII. köt. *A jelenkor egyháztörténete*, írta Ijjas Antal. — Pázmány Péter Irodalmi Társaság kiadása. 1940—41.

A magyar tudományos kritika súlyos mulasztást követne el, ha nem emlékeznék meg méltóképpen a nyolckötetes magyar egyháztörténet befejezéséről. Egy folyóirat mai terjedelme aligha engedi meg, hogy részletes és szakszerű bírálatot közöljön olyan műről, amely majdnem kétezer év történetét öleli fel, hiszen ehhez nemcsak a hely, hanem még egyetlen szaktudós készsége sem elegendő. De nem lehet és nem szabad szó nélkül elmenni e nagy mű mellett: ily rövid idő alatt, ekkora készséggel, ily szívós akarattal és ennyi céltudatossággal alig készült mű az utóbbi évtizedekben. *Ex ungue leonem*: Bangha Béla kezére és szellemére vall a módszer, a tudo-

mányosság és a lendület, amelynek monumentális alkotása ez a nagy mű. Befejezését már nem érte meg, de az olvasó mégis minden sorában érzi a nagy indítónak és ihletőnek jelenvalóságát.

Kétezerhatszázharminchét nyomtatott oldal mennyiségileg is tiszteletet parancsol. Büszke lehet rá a magyar katolicizmus, hogy nehéz időkben bírta anyagi áldozatokkal és szellemi tőkével ezt a hatalmas erőfeszítést. Oly korban, amely a léhább és felületesebb életformáknak kedvez, a tudós kissé időszerűtlen; nem érdekel sokakat, sőt a legtöbben némi szájalommal és fölényes iróniával tekintenek rá. Ezeket a köteteket azonban tudósok írták; vállalták a kicsinylést, vállalták az iróniát is, vállalták az ilyen munka elkerülhetetlen aszkézisét és népszerűtlenségét is. Nem világi elismerésért, nem népszerűségért dolgoztak: örök dolgokra függesztették szemüket. *Tantae molis erat*: hatalmas arányú munka volt ez s most, hogy az esztétikailag is tetszetős és vonzó kötetek itt vannak előttünk, meg kell mondanunk, hogy bőségesen megérdemlik az e világi elismerést is. S reméljük, hogy ez az elismerés nem marad el, hiszen ez a mű nemcsak megérdemli, hanem szinte követeli az elolvasást. Jól jegyezzük meg: nem afféle «kézikönyv» ez, amelyet az ember betesz a könyvtárába és csak akkor vesz elő, ha valami adatot keres, mert erre a célra alig használható; nem is lexikon, nem is tankönyv: több mind ennél. Ezt a könyvet nem a könyvtárak polcainak írták, hanem az olvasóknak. Itt igazán érvényes a szentágostoni «*Tolle lege!*» — «*Vedd és olvasd!*» Ez igazi jelentősége. Mert vajjon volt-e már olyan többkötetes egyháztörténet, amelyet valaki elejétől végig olvasott, pusztán azért, mert élvezetes és tanulságos volt elolvasnia? Alig hisszük. Ez a könyv az.

A kötetek anyagát alig kell ismertetnünk. Az Egyház története nagyjában a keresztény Európa története is, sőt túlzás nélkül mondhatjuk, hogy egyúttal a világ története: nincs a világnak egyetlen pontja sem, amely az évezredek folyamán kikerülhetne volna az Egyház érintését; a földkerekség minden pontja, még a legsötétebb Afrika is, amely elfogadja az európai kultúrformákat, ha közvetve is: az Egyházzal vall. Ebben a tekintetben bámulatos és valósággal megrendítő tanuságtétel a hithirdetés története, főképpen India, Kína és Dél-Amerika példája. A hithirdetés ennek a műnek is központi gondolata; Krisztus egyháza missziós egyház s éppen a hiterjesztés az egyik legelső feladata. Az Egyház máig is híven követi a küldetés parancsát: «*Elmenvén tanítsatok minden nemzeteket*». Ez a gondolat uralkodik Gálos László kötetében (*III: Az Egyház és a barbárok*) s újra vezető szólamhoz jut Csóka Lajosnál (*VI: A katolikus meg-*

újhódás kora), a missziók klasszikus korának rajzában. Gálos az Egyház európai alapvetését mutatja meg: hogyan férközik szelíd erőszakával a népek lelkéhez, s miután kivezette Európát az összeomlott ókor romjai közül, hogyan alakítja sorsát anyai kezekkel, hogyan formálja ki a keresztény nemzeteket és országokat. Félegyházy József (IV: *A középkor Egyháza*) már erre az alapra épít: már egész Európa keresztény, az Egyház adja a hitet, az erkölcsöt és az eszményeket ennek az új Európának. Most sarjadnak az új életformák, most támadnak a dómok, a tudósok, a szentek; most vívja meg az Egyház a maga szabadságharcát a világi hatalommal, hogy utána sohasem látott fényben ragyogjon fel a pápaság tekintélye. A középkornak újabban nagy a becsülete; rehabilitálták, divatos lett. Erre a rehabilitációra azonban csak azoknak szemében volt szüksége, akik akár csak egy pillanatig is komolyan vették a «sötét középkor» kifejezést. Elegendő egyetlen pillantást vetni az Egyház középkori történetébe s nyomban látjuk, hogy a mai Európa végelemzésben ennek a «sötét» korszaknak köszönheti műveltségét és eszményeit. Szent Ferenc, Szent Bernát, Chuny — mind a középkor virága, s a középkor adta a világnak az egyetemet és a gótikát. Félegyházy könyve a katolicizmus örök nyugalomával állítja egységes képbe a régi ismert tényeket és adatokat: a világi tudomány most fedezi fel a középkort. Elkésett vele.

Az új egyháztörténetnek 1940-ben és 1941-ben megjelent záró kötetei teljessé teszik azt a képet, amelyet már az első kötetek alapján alkothatott magának az olvasó az Egyház szerepéről és történeti életéről. Aki végigolvasta ezt a nyolc, illetőleg kilenc kötetet, okvetlenül felismerte e «szent történet» vezető gondolatát: a krisztusi tanítás megőrzésének emberfeletti feladatát. Valóban ezt tette az Egyház: véres és kegyetlen évszázadokon keresztül hűségesen őrizte a szent lángot, hogy az emberiség, amelyet gondjaira bízott Krisztus, el ne tévedjen soha. S ha ezen a történelmi úton foltok estek is néha az Egyház fehér palástjára, a láng és a lélek mindig szent és szennytelen maradt. Ennek az egyháztörténelmi műnek egyik legnagyobb erénye éppen ez: az őszintesége. Nem hallgat el semmit, nem kendőz semmit. Beismeri a hibákat, nem hallgatja el a túlkapasokat, feljegyzi s megrója a protagonisták megtévedéseit és bűneit, első sorban a renaissance pápáinak újpogányságát. Nem szépíti a pápák emberi és politikai hibáit, a kúria és a papság kisiklásait, eselszövéseit, világi vonatkozásait, de mindig tárgyilagosan megmutatja az érem másik oldalát is. Nem egyházi, hanem tárgyilagos történetírói szempontból igyekszik magyarázatot találni a jelenségekre. Különösen szembe-

tűnő ez Ijjas Antalnak renaissance-kötetében : a hitszakadás okainak nyugodt és tárgyilagos feltárásával minden elfogulatlan protestáns olvasó is egyetérthet.

Nagyszerű képekben bontakozik ki most már a katolikus megújulás korának mozgalmas élete, a trienti zsinattól kezdve egészen a harmincéves háború végéig, Csóka Lajos kötetében. Az Egyház belső reformja s a jezsuiták hősi munkája megváltoztatja Európa arcát ; a megtévedt népek magukra ébrednek s azt hiszik, hogy belső válságaikat fegyveres kézzel elintézhetik. Ezekből a vallásháborúból, a mérhetetlen szenvedések tisztítóüzén keresztül, az Egyház megújodva lép át életének új korszakába, hogy megküzdjön az uralkodói abszolútizmussal és a felvilágosodás korának, majd a francia forradalom felforgató eszméinek rombolásával. Az Egyház és a francia forradalom viszonyát (1789—1848) külön kötet tárgyalja ; Meszlényi Antal nagy tudományos készséggel mutatja meg ebben a kötetben, hogyan akarta a forradalom előbb megsemmisíteni az Egyházat, majd Napoleon hatalmával megfosztani függetlenségétől és méltóságától. Nem sikerült. VI. és VII. Pius szenvedései megváltották az Egyházat és felvértezték a legújabb kor emberfeletti küzdelmeire. Ez a kor, amely egészen napjainkig tart, súlyosabb korszaka az Egyház életének, mint akár az ókori üldözések három évszázada. A felvilágosodás, majd a XIX. század többi túlzó irányzata a liberalizmus : mind az Egyházon próbálja ki legelőször erejét, mind az Egyházat akarja először is lerázni, hogy eszméit, álmait és utópiáit megvalósíthassa, valójában : hogy a maga uralmát biztosítsa. Hogy egy-egy ilyen világboldogító irányzat nekiszabadíthassa a vad-emberi szenvedélyeket, ahhoz csakugyan legelőször is az Egyház tekintélyét kell lerombolnia, az Egyház «szelíd erőszaka» alól kell felszabadítania az embereket. Az Egyház utolsó évszázadának története világosan mutatja, hogy Cavour, Bismarck, Marx épp úgy hiába próbálkozott ezzel, mint nagy ősük, Voltaire. *Non praevalerunt.*

Bangha—Ijjas egyháztörténelme nemesak hiteles és tárgyilagos mű, hanem élvezetes olvasmány is. A köteteket nyugodtan olvashatjuk egymásután, nem érzünk semmi zökkenőt. Anyagát mindegyik szerző előre megállapított és az egész műre érvényes, egységes elvek szerint tárgyalja ; a főesemények tárgyalásába mindegyik egyformán beleszövi a kor érdekes epizódjait, szereplőinek jellemrajzát, az érdekes életrajzi adatok egy-egy sorát, nem egyszer a történeti anekdoták színes, naív vagy hazug szövevényeit, a történeti hamisítások mérges virágait, s mindezt apró betétek alakjában, úgy hogy nem zavarják a történeti események előadásának menetét ; epizód-

Jellegüket a kisebb szedéstípus is hangsúlyozza. A szerkesztés egységes vonalát legszebben mutatja az a tény, hogy a kötetek hangja és előadásmódja egészen egységes; az ilyen munkákban ez kivételes erény; itt a szerkesztő nem hagyta szabadjára munkatársait, hanem, mint tökéletes karmester, maga adta meg a mű alaphangját, maga vezényelte a különben is kitűnő zenekart. Különösen ki kell emelnem a stílus nyugodt eleganciáját.

Mint az előző kötetek ismertetésében, itt a *Szemlében*, már kiemeltem, a mű nagy erénye, hogy az események előadásában sohasem feledkezik meg a történelemformáló nagy egyéniségek alakjának megfelelő kidomborításáról. Az egyháztörténelem nagy hősei minden kötetben egyformán kiválnak a háttérből; szerepük, egyéniségük plasztikusan megmutatkozik, de sohasem szakad ki a történelem egészéből; mélyen és szervesen bele van ágyazva korába és környezetébe. Természetes, hogy az utolsó kötet szerzőjének, Ijjas Antalnak jutott a legnehezebb feladat: megrajzolni a magunk korának egyháztörténelmét. Ijjas Antal, aki egyébként is a legsikerültebb kötetek szerzője, pompásan megoldotta ezt a feladatot: könyve az 1933. éviszent évvel végződik s így elkerüli a ma kínos és gyótró problémáinak, az Egyház mai küzdelmeinek és szenvedéseinek tárgyalását. Ehhez egyébként is hiányzik ma még a távlat. De ez a kötet így jó igazán: XIII. Leo, IX., X. és XI. Pius és XV. Benedek korának mozgalmas és ragyogó rajza, az Egyház modern korbéli szerepének és állásfoglalásainak, páratlan szociális munkájának és jelentőségének emelkedett szellemű és alapos méltatása.

A legtöbb kötetben van tudományos bibliográfia és tárgymutató s vannak jegyzetek. A jegyzetek, igen helyesen, szükségtelenné, csak az a kérdés: van-e rájuk egyáltalán szükség? Véleményem szerint elegendő lett volna a korra vonatkozó bibliográfia; ez a jegyzetanyag a tudósnak kevés, a laikusnak szükségtelen. Csak ott tartom szükségesnek, ahol magyar könyvekre utal; amint hogy az egész műnek határozottan előnye és érdeme, hogy minden korbéli lelkiismeretesen beilleszti a magyar egyháztörténelmi vonatkozásokat is. A laikus olvasó bizonyára szívesen venné, ha a kötetekben volna időrendi táblázat és (esetleg ennek keretében) megvolna a pápák kronológiája is. A papiros és a nyomás igen szép, annál gyengébb a képmellékletek nyomása.

A Pázmány Péter Irodalmi Társaság nemcsak egyházi szempontból végzett hasznos munkát a Bangha—Ijjas-féle egyháztörténet kiadásával, hanem értékes és pompás művel gyarapította a magyar tudományos irodalmat is.

Révay József.

NEMZETI SZELLEM ÉS VILÁGKULTÚRA.

Személyes kultúra, nemzeti kultúra, világkultúra. — A humanitás eszméje. — A kultúra alanya virtuális módon az egész emberiség. — A nemzetek kultúrjainak kicserélése és fokozatos egységesülése. — A világkultúra jelentésalkatában a racionális és az értékjelentések szerepének különbsége. — Elsősorban a kultúra racionális elemei vesztek el nemzeti jellegüket s válnak nemzetközivé: a tudomány és a technika a világkultúra úttörője. — Japán példája. — A kultúra valamennyi ágának teljes kifejtéséhez az egész emberiségnek, valamennyi nemzetnek szellemi-történeti élete szükséges. — A világkultúra megvalósulása csak messzefénylő eszmény. — A tudomány világ-szervezetének eszméje. — A nagy és kism nemzetek szerepe a világkultúra nemzetfölötti boltozatának kiépítésében. — A hatalom és nagyság mámore a mai nagy nemzetek lelkében.

Az egyes ember érték- és gondolatjelentéseiből épül fel a *személyes kultúra*. Ezt már többé-kevésbé meghatározza a *nemzeti kultúra* jelentésalkata, azaz a nemzet objektív szel-
leme. A nemzeteken felülemelkedve eljutunk az egész emberis-
ség szellemi javainak átfogó összefüggéséig: a *világkultúráig*.
Mi ennek a jelentése? Lehet-e a kultúrának az *emberiség*, mint
egész, olyan alanya, mint ahogyan a nemzet? Vajjon nem az
egyesekek és a nemzetek vonulnak-e föl mindig a történet szín-
padán s ezek valósítják meg az értékjelentéseket, teremtik
meg a kultúrát, építik fel a tudomány égbetörő tornyát?

Amennyire az emberiség hagyományai visszanyúlnak,
csak különböző hordákról, törzsekről, népekről és nemzetek-
ről szólnak, amelyek egymással folytonos harcban állanak,
eredeti egységükről nem tudnak, sőt nem is akarnak tudni.
«Amit a történelem mutat, — mondja Windelband — az már
szétszórtság, ellentét, küzdelem. Az emberi nem egységének,
szolidaritásának, közös fejlődésének ma előttünk egészen

közönséges eszméje maga is inkább csak a történet terméke, még pedig annyira fontos terméke, hogy ebben a történeti fejlődés legjelentősebb értelmét pillanthatjuk meg. Csaknem ezt mondhatnók: a történelem az emberiség *fogalmától* jut el az emberiség *eszméjéig*. Ez az eszme ugyanis nem adott vagy talált valami, hanem a fáradságosan kidolgozott javak közé tartozik. Ezt legjobban a személyiség egységének hasonlóságára érthetjük meg: a személyiség nincsen a természet-től készen adva, hanem csak előfeltételei vannak meg az ember idegrendszerében, pszichofizikai diszpozícióiban: ezekből dolgozza ki az egyén maga magát személyiséggé. Hasonlóképp az emberiség is először szétszórva találja magát e bolygón különféle fajokban és népekben, és csak ezekből teremti meg önmagát, mint öntudatos egységet. Éppen ebben áll a története.» (*Einleitung in die Philosophie*. 1914., 346. l.) Ha az emberiség eredetileg egy biológiai egységet alkotott is, ennek tudata a történelmi idők sötéttségében elhomályosult s elveszett. Csak a biblia őrizte meg a közös eredet gondolatát: az emberiségnek sok nemzetre és nyelvre oszlása a gőgös bábeli toronyépítés miatt Isten büntetése volt. S valóban úgy látszik, mintha az emberiség eredeti egységes erejével többre vitte volna sok téren ilyen megosztás nélkül. A későbbi, már történeti kor teremtette meg újra az egység tudatát. Ez azonban már nem a biopszichikai egységre, hanem az emberi nem céljára, értelmére, azaz szellemére vonatkozik. Ez a *humanitás* eszméje, amely nem egyéb, mint az a feladatjelentés, hogy mennél teljesebben bontakoztassa ki az emberi szellem a maga erőit, ez viszont azt jelenti, hogy törekedjék a *kultúra* érdekeinek megvalósítására. A humanitás, ami azonos a világkultúrával, az emberiség, mint egész, életének legbensőbb értelme s legfőbb célja. *Az emberi történet* — antropocentrikus magyarással szólva — a «világtörténet» tényének az értékek normatív jelentéssikjában mint eszmény a világkultúra felel meg. A «világtörténet» a világkultúra története.

Annak tudata, hogy az emberiség, mint ilyen, a történet és a kultúra potenciális alyana a maga egészében, a rabszolgatartó és a többi népeket alacsonyabbrendű lényeknek, barbároknak tekintő görögöknél csak kultúrfejlődésük végén, a

sztoikusok elméjében merül fel. A *παιδεία* a saját szerű görög nemzeti kultúrát jelenti a barbárokkal szemben. Mivel az antik világból az emberi nem belső egységének és céljének tudata hiányzott, történeti és kultúrfilozófiai felfogása is szűkkörű volt: az emberiség történetének és életének mint egységes egésznek ideális gondolata csak későn jelentkezett. Ellenben a zsidóság vallása az emberi nem egységének gondolata alapján állott: az emberiség egy emberpártól származik s történeti sorsa elé az isteni bölcsesség egységes célt tűzött ki: az Isten országának a vallási és erkölcsi tökéletesedés útján végbeviendő megvalósítását. A legvilágosabban s egyben történetileg a leghatékonyabb módon a kereszténység emelkedik a nemzeti különbségek fölé és hirdeti Szent Pállal az emberiség egységét: minden ember kivétel nélkül bünt követett el Ádámban, Krisztus minden embert megváltott s meg fog ítélni az utolsó napon. Az egész emberiség szolidaritásának, az *univerzális humanizmusnak* gondolata, amely az antik világból egészen alkonyatáig, a sztoicizmusig hiányzott, tükröződik a keresztény történetfelfogásban és kultúrfilozófiában: *a történetnek s a kultúrának («tökéletesedésnek») alanya az egész emberiség*, amelynek egységes feladata, céljének, kötelező értékrendszere van. Csakis ilyen elvi alapon emelkedhetett a kereszténység bizonyos fokig világkultúrává, egyben a világtörténet legfontosabb tényezőjévé.

A kultúra, mint az értékek rendszerének megvalósítása, *in idea* az egész emberi nemre, mint ilyenre, kötelező. Különkülön minden fejlettebb nép magára nézve ezt a kötelezettséget elismerte és érezte. Mindegyik kutatta a maga módján a világ titkait s kereste az igazságot; mindegyik művészkedett, többé-kevésbé primitív módon a szebb után vágyott; mindegyik meg volt győződve, hogy van egy felsőbb erkölcsi világrend, amely joggal szab meg az ember viselkedésével szemben bizonyos parancsokat. A magasabbrendű értékeknek, mint eszményeknek, ez a tudata egyetemes, az emberi lény szellemi természetéből következik. Azonban az értékeknek *konkrét* tartalma és megvalósítási módja, a kultúrában való tényleges objektívációja, az egyes népek és népcsoportok, kultúrkörök és ezek fejlődési foka szerint nagyon külön-

böző. De sohasem annyira különböző, hogy az egymástól biopszichikai szempontból elütő népek fiai egymás kultúrájának szellemi jelentéstartalmaikat bizonyos fokig meg ne érthetnék. A testi-lelki, faji s nemzeti különbségekkel szemben az emberek a szellemiség körében találkozhatnak egymással. A megegyező és általános antropológiai jegyeken kívül *a szellemiségben rejlik az emberiségnek sajátos közössége*. Ez a szellemi közösség, jelentéseknek bizonyos fokig egyforma megértése, vagyis: az emberi szellem minden fajban, nemzetben és minden egyes emberben — fejletlenebb vagy fejlettebb formában — benne lakozik. Ha nem lenne ilyen közös emberi szellem, akkor az egyesek és a nemzetek kultúrája: erkölce, joga, művészete, tudománya annyira elütne egymástól, hogy kölcsönös megértésük és hatásuk eleve lehetetlenné válnék. Egyik nemzet előtt merőben érthetetlen lenne a másik erkölcsi és jogi kódexe, egyik nép tudományának gondolatait nem gondolhatná újra a másik, egyiknek művészi alkotásaiból nem szívhatná ki a szép motívumokat a másik. Ahol ember van, ott az embereket egybekapcsoló szellem is van; ahol szellem van, ott az ész logikai alkata azonos: ennek híján sohasem alakulhatott volna ki nemzetfölötti tudomány és technika. Közös szellem híján, amely a Föld legkülönbözőbb fajait a történet hosszmeteszében s a mindenkori jelen keresztmeteszében átboltozza, az emberek csak emberszabású lények lennének, merőben fajuk példányai, akiket semmiféle szellemi jelentés: gondolat, érték, cél, eszmény, azaz kultúra sohasem köthetne össze magasabb egységbe. Az, aki a szellemet tagadja, az embert pusztá állattá fokozza le. A szélső fajelmélet ilyen biológiai materializmus, amelynek érthetetlenül kell szemben állania a kultúrával, még inkább a világkultúrával.

A történelem azt tanúsítja, hogy az egyes nemzetek kultúrájának fejlődésében egyik leghatékonyabb indíték *a többi nemzetek kultúrájával való érintkezés*, más nemzetek szellemének, értékjelentéseinek megértése, elfogadása vagy elutasítása, az idegen kultúra asszimilációja vagy az ellene folytatott küzdelem. Az egyéni én-hez hozzátartozik a te, hogy öntudatra ébredhessen: a nemzeti szellemhez is hozzátarto-

zik a más nemzeti szellem, hogy a maga saját szerű tulajdonságainak tudatára juthasson. Ekkor a maga kultúráját a másikkal egybeveti, vele szemben állást foglal, a maga szellemi jelentésalkatába beiktatja és hozzá hasonlítja azt, ami neki megfelel. Minden nemzet a másikkal kultúráját a maga nemzeti kultúrájának értékrendszere mint mérték szerint ítéli meg. Minden kultúra élete frissebben pezseg, ha más kultúrával is érintkezik, sőt surlódik. Ahol a nemzeti szellem más kultúrától nem kap illetést, egyhamar megmerevedik, önmaga unalmas ismétlésévé fonnyad. Az ókori Egyiptomból és Indiából senki sem utazhatott külföldre, hogy innen hozott új eszmékkel és szokásokkal meg ne rongyosítsa az ősi, hagyományos kultúrát. Hasonló okból a régi időkben idegeneknek tilos volt Kína földjére lépni. S ezek a keleti kultúrák, miután tiszta nemzeti típusukat kiélték, felfrissülés híjján kiszáradtak, elhervadtak, mumizálódtak.

A nemzeti szellem fejlődésének mindig egyik legerősebb mozgató ereje a más nemzetek kultúrájával, értékvilágával való találkozás: egymásra kölcsönösen hatnak, egymás világfelfogásába és szellemi javaiba behatolnak. Nemcsak használati tárgyakat, élelmiszereket, szerszámokat, ruházatot, ékszereket, fegyvereket vesznek át egymástól, hanem szokásaikat, erkölcsi és jogi szabályaikat, művészi stílusukat, valamint hasznos ismereteiket és bölcs mondásaikat, világszemléletük módját, politikai formáikat, sőt egüket is kicserélik: isteneiket is kölcsönöznék egymástól. A különböző kultúrák küzdelme gyakran éppen isteneik egymáslegyűrése.

A hagyományos értékrend védelmében a nemzeti szellem sokszor feltámad és küzd az idegen kultúra ellen, de a régi nemzeti és az új idegen kultúra mégis keveredik s többé-kevésbé egységes jelentésalkatba illeszkedik össze. A görög művészi és tudományos géniusz meghódítja a római szellemet, a római jogi és katonai szellem a görög fölé kerekedik, majd a keresztény vallási-erkölcsi értékrendszer diadalmasodik a görög és a római szellemi alkat fölött. Mind a háromnak: a görög filozófiának, a római jognak s a keresztény vallásnak értékjelentése nagyszerű jelentésstruktúrába forr

össze, s a kultúrának ez a páratlan szellemi ötvénye formálja, neveli és pallérozza ki Európa műveletlen népeinek szellemét. Ez az ó- és középkor közös szellemi öröksége, amelynek javait az újkorban az egyes nemzetek továbbfejlesztik. Nem elszigetelten munkálnak rajtuk, hanem együttesen, a kultúra kincseit folyton kicserélve egymással. Egyik nemzet szelleme sem alkothat egymagában mindent : folyton rászorul a másikra s vele kulturális közösségben él. S amit az egyes nemzeti szellem teremt, *ez annál értékesebb az egész emberiség számára, minél egyetemesebb az alkotás jelentésének érvénye.* A görög filozófiai és művészeti javak nem azért értékesek, mert a görög nemzeti szellem alkotásai, hanem azért, mert mindmáig az egyetemes emberi szellemnek is önértékű kifejezései.

Ma a földgolyóbis összes nagy kultúrái többé-kevésbé kezdenek egybeforrni és kiegyenlítődni, még pedig az európai kultúra értékjelentéseinek aránytalan túlsúlyával. Az igazság, szépség és jószág Nyugaton objektiválódott értékrendszere hódítja meg az egész bolygót a maga alapvető konkrét kultúrformáiban. Más szóval : az egész emberiség értéktudata tartalmi szempontból is fokozatosan egységesül. Ez persze nagy küzdelem, feszültség, forrongás, vajadás árán, lassan megy végbe, mert ha valaminek, éppen az értékjelentéseknek hagyományereje a legerősebb a szellem világában ; új irracionális értékélmények fölkeltése a régi évezredek nemzeti értékrendszerekkel szemben a legnehezebb és leglassúbb lelki folyamat. A kultúrának értéktermészete s nem pusztán racionális volta a legnagyobb akadálya az egyetemes és egységes emberi kultúra, a világkultúra, kialakulásának. Az ész előrerohanhat, az egész földgömböt valamennyi nemzetével a tudományon s főképp ennek racionális gyakorlati alkalmazásán, a technikán keresztül gyorsan meghódíthatja : de a pusztá észbeli ismeretjelentéseknek asszimilálásá még távolról sem jelenti az erkölcsi, esztétikai, jogi stb. értékélményeknek s ezek nyomán a kultúra jelentésalkotásának átformálását is. A mai kultúrák egybeolvadásának előfutárja a technika : a kultúrának legfürgébb eleme, az élet racionalizálása, az ész csodálatos diadala a vitális-gazdasági értékek szolgálatában. Nin-

csen ma már a föld kerekiségén valamirevaló nemzet, amelynek fiai ne ülnének vasúton és repülőgépen, ne telefonálnának és rádióznának, ne villannyal világítanának, gépeiket ne gőzzel és villamoserővel hajtánák.

De jelentheti-e a technika észszerű eredményeinek ez a hirtelen átvétele egyben azt is, hogy ugyanilyen gyorsan alakul át a nemzetek eddigi értékbeli jelentésalkata, élet-szemlélete, erkölcsi, jogi, művészeti sajátos értékközlésének? Az észbeli ismeretek mellett, amelyek mindig a legmozgékonyabbak s legkönnyebben egyetemessé tágulók voltak, az egyes nemzetek többi kultúrjai (művészet, költészet, társas formák, szokások, jogrendszer, politikai szervezet) is fokozatosan és kölcsönösen többé-kevésbé átszivárogtak, áthatották egymást, egymás fejlődésének sugalmazó és termékeny motívumaivá emelkedtek. Ebből a szempontból az egész világtörténet nagy folyamata ezen a bolygón nem egyéb, mint a nemzeti kultúrjai fejlődéssorainak az egyetemes emberi jelentésértékkel való átszőződése, egy folyton ható kölcsönös szellemi endozmózis. Az egyes nemzetek az idegen kulturális behatásokra különféle erővel, fogékony-sággal és tempóval hatnak vissza. Vannak zárkózottabb, konzervatívabb nemzetek, melyek kevesebbet érintkeznek más nemzetek szellemével s így hajlandók megmerevedni a maguk kultúrájában. Viszont egyéb nemzetek, főképp azok, amelyek már földrajzi helyzetüknél és kereskedő foglalkozásuknál fogva is sokszor kapcsolatba jutnak másfajta közösségekkel, fogékonyabbak az új értékjelentések iránt, más nemzetek kultúrjainak jelentésalkatába könnyen hatolnak be, ezeket gyorsan asszimilálják és átformálják. Ezek a progresszív nemzetek.

De a progresszív nemzetek is az új értékmotívumokat többé-kevésbé a maguk kultúrájának történetileg kialakult sajátos értékközlésébe illesztik, átszínezik, új színben, hangban, stílusban tárják a világ elé. Bár valamennyi nemzet tanul a másiktól, mind valami új, csak nála található értékes szellemi sajátosságot visz bele az emberiség kultúrájának polyphoniájába. Mindegyik nemzet többé-kevésbé megőrzi a maga szellemi stílusosságát, értékfelfogásának külön színe-

zetét, azaz nemzeti kultúráját. De éppen azzal, hogy a nemzet magát szellemileg sajátyszerűen építi ki, egyben az emberiségnek, mint egésznek kultúráját is gyarapítja és gazdagítja. A világkultúrához tehát igazában a nemzeti kultúrán keresztül vezet az út. Csak a nemzeti kultúra a valóság: a teljesen egységesült, tartalmában uniformizálódott világkultúra csak eszmény, messzefénylő gondolatszkéma, nemcsak utópia, de *uchronia* is. Csak a doktrinér internacionalizmus meddő bölcsesége előtt lebeghet az elvont emberiségnek homályos, sápadt s vonzóerő nélküli fogalma.

A konkrét emberek, akik családban, bonyolult sokrétű társas közösségekben, államban élnek, elsősorban mindig csak annak a konkrét szellemi közösségnek tagjaiként érzik magukat, amelynek kerete a nemzet. S csak akkor gyarapítják igazán az emberiség közös szellemi javait, a világkultúrát, ha a bennük szunnyadó nemzeti sajátosságokat s szellemi erőket hozzák napfényre. Platon a leggöröggebb görög, Dante és Michelangelo a legolaszabb olasz, Shakespeare a legangolabb angol, Puskin, Dosztojevszkij és Tolsztoj a legoroszabb orosz, Goethe és Wagner minden ízében német: mégis az egész emberiség közös szellemóriásai. Több közülük nem is nemzetéért, hanem kozmopolita módra az egyetemes emberiségért, az általános humanitásért, a világkultúráért rajong, de azért mégis egész szellemi alkata mindenestül nemzetének géniuszát tükrözi. Azért emelkedhetek az emberiség egyetemes értékeivé, mert előbb nemzetük szellemi értékforrásából meríthettek.

Minden kultúra lényegében nemzeti kultúra: a világkultúra, amelynek alanya az emberiség életegysége, csak a nemzeti kultúrák közös elemeiből összeragasztott sápadt absztrakció. Az igazi valóságos élet- és érték-közösség, egyben kollektív történeti tényező, csak a nemzet, amely nem észből szerkesztett valami, hanem a hagyomány, az érzület, az értékelés közösségén, tehát történeti alapon nyugszik s éppen ezért főképp nem-racionális tényezőkből fakad. Elsősorban a kultúra racionális elemei vesznek el nemzeti jellegüket s válnak nemzetközivé, az egész emberiségévé. A tudományos igazságokat, az ábécét, az ekét, a gépeket, a telegráfot, a tele-

font, a rádiót, általában a technikai vívmányokat az egész emberiség könnyűszerrel magáévá teheti s egyetemesen magáé-
nak vallhatja : tökéletesítésükön mint egység dolgozhatik. Ha azonban többről van szó, mint az ésszel belátható igazságokról és hasznos eszközökről, ha a léleknek nem-rationális rétegeiből felfakadó, az általános emberi ész logikai síkjára nem vetíthető értékjelentések forognak szóban, mint a politikai aspirációkban, művészetben, társadalmi szokásokban, jogban : akkor már az egyetemesség erősen megcsökken s a sajátyszerű nemzeti szellem lép előtérbe. A kultúra ezen formáinak terén az emberiségnek, mint egységes értéktudatú történeti alanynak, szerepe mindenha csak végtelen lassan megközelíthető eszmény marad.

A kultúrák érintkezésénél és egybeolvadásánál a racionális, azaz tudománycs-technikai, másfelől a nem-rationális, értékbeli jelentések befogadásának különböző fokát és módját Japán példáján szemléltetem. A japániak valamikor fejlettebb kultúrájukat Koreán át a kínaiaktól kölcsönözték. Átvették tőlük a Kr. u. III században Konfuce erkölcsi tanítását, amely szerint az ember legfőbb kötelessége az önismertet : aki magát kormányozni tudja, az arra is méltó, hogy embertársainak vezetője legyen ; aki önmagát nem ismeri, az méltatlan arra, hogy másokat kormányozzon ; aki kötelességét megteszi, az már itt e földön a boldogság birtokába jut. Ez a merőben racionális, észhez szabott erkölcsstan viszonylag könnyen behatolhatott a japán szellembe. De a japán nemzeti szellem — s ez már feltűnőbb jelenség — befogadta a Kr. u. VI. században a buddhaista misztikát is, amely olyan módon alakította át a japáni nép világnézetét, mint az európai népekét a kereszténység. Buddha, «a felvilágosult», ezt tanította : az élet merő szenvedés, ennek alapja a vágy, az élvezetek után való szomjúság ; a szenvedés megszüntetéséhez csak a nyolcösvényű út : az igaz hit, elhatározás, szó, tett, élet, törekvés, gondolat és elmélyedés visz. Ez a tanítás lett az a szellemi talaj, amelyből Japánban a magasabbrendű kultúra valamennyi ága kisarjadzott. Hogyan tudott a buddhaizmus, mint idegen misztikus vallás, tehát sajátképen nem-rationális jelentésalkat, a japán szellembe mélyen behatolni.

sőt egész kultúráját megtermékenyíteni? Azért, mert rokonvonásai voltak a japániak ősi nemzeti vallásával, a sintóval. De még így is hosszú és heves küzdelem után tudott a két vallási kultúra egybeolvadni. Ez az egybeolvadás nem volt végleges : a XVIII. század elejétől a sintoizmus újraébredt, államvallássá lett (1889-ig) s renaissance-a máig tart. Három századdal ezelőtt a keresztény vallásos értékrendszer is utat tör magának Japánba, de a nemzeti szellem oly hévvel támad föl ellene, hogy évszázadokon keresztül nyugati idegent be sem bocsát az országba, Európa kultúrája elől mereven elzárkózik. A mult század hatvanas éveitől kezdve azonban a nyugati kultúra számára megnyitja kapuit. S mit vesz át s kebelezz be a maga szellemébe a nagystílusú és imponáló európai kultúrának jelentésalkatából? Csakis azt, ami racionális, célszerű s a nemzet hatalmát fokozza : a természet-tudományokat és a technikát. Ezek szárnyán egy félszázad alatt világhatalommá emelkedik.

Minde a racionális kultúra azonban a japán nemzeti szellem alkatának csak a felületi rétegében helyezkedett el : a mélyben az értékjelentések ősi szférája nem módosult és nem alkalmazkodott. Spranger Eduard, korunk egyik legkiválóbb kultúrfilozófusa, aki nemrégiben évekig tanulmányozta Japán szellemi életét, négy pontban cáfolja a japáni kultúrának a Nyugathoz való korlátlan alkalmazkodását hirdető hamis felfogást. «Először is az ősrégi japán kultúrkinés és a japán alapjelleg mindig változatlan marad. A régi hit és az ősök tisztelete, a sintoizmus, sohasem hal ki. Az ősök a népet saját őskorához kötik. Az ősökbe vetett hithez, mint az erkölcsi-politikai erők örök forrásához máig is mindig visszatér. A honi renaissance-nak számos hulláma jelentkezik. Másodszor : a buddhaizmus hosszú vándorútja alatt, Indiától Japánig, némely szempontból éppen eredeti mivoltának ellentétévé alakult. A japáni buddhaizmusnak éppenséggel valami sajátos jellege és ereje van. Ez világalakító misztika : nem menekülés a világtól, hanem erőkibontakoztatás befeléfordulás útján. És ez a befeléfordulás másvalami, mint az európai *élan*. Harmadszor : a szigetnép az olyan hatásokat, amelyek természetének nem feleltek meg, újra és újra elutasít-

totta magától; így a kereszténységet, amely a XVI. században erősen elterjedt. Itt a kultúrák találkozásának újabb jelenségére találtunk példát: az áthasonítás helyett bizonyos kultúrajelentéseknek kiküszöbölésére. Végül negyedszer: Japánt a nyugati hatalmak kényszerítették, hogy határait a világkereskedelemnek megnyissa. E kényszer hatása alatt nyújtotta ki kezét mindenekelőtt Nyugat haditechnikája után. Ennek a belső kényszerülésnek eredményeként számos nyugati ismeret, nyugati jó és rossz szokás honosodott meg. De kultúrája stílusának magvában a japáni még ma is az elképzelhetően legkonzervatívabb nép. Még most is szigorúan kitart a maga antik hagyományai: a kínai irodalom és erkölcsfilozófia mellett. Ez az ország a magas kultúra képét tárja elénk. Ez nem a görög-római ókor és a kereszténység alapjain nyugszik, de hasonlóképp gazdag rétegződést mutat. Csak úgy küzdhetette fel magát ilyen magaslatra, hogy idegen szellemet is magához engedett s kipróbált azért, hogy majd újból eltaszítsa, vagy pedig teljességgel a maga lényegéből folyó módon magához hasonítsa.»¹

A különféle kultúráknak Japánban végbement asszimilációja világosan utal arra az akadályra, amely a minden ízben egységesített világkultúra kialakulásának útját szegi: a nemzeti szellem sajátos értékjelentésbeli alkatára. Ez viszont a nemzet fiainak különös személyiségtípusán fordul meg. A nyugati ember individualista személyiség egyéni becsvágygal. A japáni az ősök közösségében él: előtte az élet nem az ember születését és halálát elválasztó rövid időhöz, hanem az ősök hosszú élő láncolatába van beiktatva. A nyugati ember belső akarateréjét felfokozva cselekszik és alkot, a japáni befelé koncentrálja magát addig, míg az univerzum beléje ömölhetik s rajta mint eszközön keresztül fejti ki működését: «a tetterő itt nem az egyéniség kiáramlása, hanem a kozmosz beleömlése a táguló és magát megnyitó lélekbe». Ez a lelki különbség a kultúra merőben elűtő két stílusának forrása.

A világkultúra tehát mint a nemzeti kultúrákra emelkedő,

¹ Spranger E.: *Kultúrák találkozásáról és küzdelméről*. Budapesti Szemle, 1940., 144. l.

egészenegységes és egyetemes szellemi boltozat, sohasem valósulhat meg. De mint eszmény, bármennyi akadály tornyosul is eléje, mégis érvényes és kötelező gondolat, a nélkül, hogy a nemzeti kultúrák jogosultságát érintené. Az emberiség életének végső célja és értelme ugyanis a kultúra abszolút értékrendszerének megvalósítása. Az egész emberi nem ezt a célt hosszú fejlődése folyamán, ha nem éri is el, de lassan és fokozatosan megközelíti. Az egyes ember és egyes nemzet annak, ami az emberi típus szellemi alkatában rejlik, csak egy-egy részét tudja napfényre hozni: *a szellemi élet és kultúra valamennyi oldalának kifejtéséhez az egész emberiség, valamennyi nemzet történeti élete szükséges.* Az emberi species — gőgösen szólva: homo sapiens — lényege nem jelentkezik egy egyénben, egy nemzetben, vagy a történet egy nemzedékében: oly gazdag, hogy csak sok egyénben, sok nemzetben, sok nemzedékben, sok évezredben juthat napfényre. Csak hosszú fejlődés tudja megmutatni, vajjon mi rejlik az emberiségben. miben áll szellemi lényege: *a humanitas.* Az egyes ember s nemzet az értékjelentéseknek csak bizonyos területén alkot maradandót, abban, amire egyéni képessége van. Az egész emberiség azonban a maga történeti életében valamennyi tehetséget magába zár. Ha a kultúrjavak egyik ágát az egyik nemzet vagy egyik történeti nemzedék csonkán hagyja, akkor a másik a jelentésalkatot kiegészíti, folytatja s továbbfejleszti. Az abszolút értékeket tartalmazó kultúra, mint az emberiség életének célja, *végtelen*: ennek megközelítésére az egész emberiség együttes szellemi erejére van szükség.

A világkultúra eszményét a kultúra ágai közül racionális jelentésalkatánál fogva elsősorban a tudomány tudja megközelíteni, mert itt az egyetemes emberi ész logikai evidenciája a legfőbb döntő fórum. A matematikai, természettudományi és technikai eredmények, mint gondolattartalmak: a jellegzetes nemzeti szellemtől függetlenül egyformán beláthatók és értékesíthetők. A logikailag bizonyított igazság mindenütt ugyanaz. Már a szellemi tudományok eredményei, amelyekben az értékelő-beleélő megértésnek s így a nemzeti jellegnek nagy szerepe van, sokkal kevésbé egyetemesen tudnak beleszövődni a világkultúrába.

A tudomány az *egész emberiség* javának és kötelességtudatának ügye. Az a tudás, amelyet egy nemzet kimunkál, nem pusztán arra való, hogy csakis az ő életét és kényelmét, dicsőségét és hatalmát fokozza. A tudomány nem lehet egy-egy nemzetnek szellemi monopóliuma : a fölfedezett kincseket az egész emberiséggel meg kell osztania, hogy más nemzetek is ezeknek a kincseknek lelőhelyét megtalálják s itt az igazság aranyát tovább bányászassák.

Már a középkor szelleme a kereszténységben lakozó univerzalizmusnál fogva a tudományt az emberiség közös, nemzetfölötti ügyének tartja. A renaissance humanizmusa is a kultúrának egyetemesítését veszi célba az antik világ mintájára. A XVII. században pedig — a hitszakadásnak a kulturális egységet megbontó sok harca után — egyenest jelzővé szilárdul minden téren az unio, mint a kultúra legfőbb feladata : a vallásoknak, a jogrendszereknek, a tudomány képviselőinek egyesítésén fáradoznak. Bacon előtt a tudósok világszervezete lebeg ; Leibniz nemcsak a tudományt akarja a tudományos akadémiák útján nemzetfölötti módon megszervezni, hanem tüzetes terveket készít a keresztény vallás mint világvallás egységének helyreállítására is ; Comenius az egész tudásnak keresztény alapon való enciklopédikus összefoglalását tervezi, a pansophiát, s ettől várja az egész emberiségnek hitben, tudásban, szellemi törekvésekben való egyesülését. A legkiválóbb elmék a tudományt a világgkultúra nemzetközi ügyének tartják. De hogy milyen súlyos akadályok gördülnek a tudomány, mint világgkultúra eszménye elé, arra jellemző, hogy a XVII. századtól kezdve minden nagy kultúrnemzetnek megalakul ugyan a nemzetfölötti közös kutatásra is irányuló akadémiája, mégis csak a XIX. század végén (1899-ben) tudják elhatározni az akadémiák a nemzetközi együttműködést, bizonyos tudományos területeken a kutatásnak tervszerű világszervezését. De ezt a munkaközösséget is alig másfél évtized múltán a világgkultúra eszményének legnagyobb ellensége, a világháború, kegyetlenül széttepi. Pedig az egész tudományos világ együttműködése az *egész emberiség* közös érdeke. Így a természettudományok terén a természet mindenoldalú megismerése, hisz a Föld valamennyi

nemzetnek lakóhelye. Kikutatásában mennyi szellemi és anyagi erőt takaríthat meg az emberiség, ha minden nemzet közösen megállapított terv és módszer szerint egymást vállvetve támogatja. A csillagok vizsgálata, a Föld felmérése, a fizikai és kémiai jelenségek kutatása ma már nem lehet egyes nemzetek titkos tudománya, mint az alkimia korában.

Az első világháború után megalakult Nemzetek Szövetsége, hogy reális politikai tehetetlenségét a világkultúrára irányuló szellemi törekvés eszményi palástjával eltakarja, megalkotta a *Commission de coopération intellectuelle*-t (A szellemi együttműködés nemzetközi bizottságát) a tudományos munka világszerte való ápolására és támogatására. Bourgeois Léon fogalmazásában a Nemzetek Szövetségének óvatossága alapelve ez volt: «Kerülni kell a nemzeti szellem eredetiségének érintését és inkább mindegyiknek meg kell engedni, hogy minél több erővel és életképességgel fejlődhessen, minél bővebben meríthessen az emberiség ismereteinek, módszereinek és fölfedezéseinek közös kincstárából».¹

Ez a tudományos világkultúra eszményének megközelítésére irányuló törekvés láthatatlanul és szervezetlenül a XVII. századtól kezdve benne élt az európai tudományosság szellemében, csak a politika és a nemzeti versengés sokszor megghiúsította. Pedig a tudományos világkultúra eszménye a szellem birodalmában csakis akkor közelíthető meg, ha a nemzetek zárójelbe tudják tenni hatalmi politikájukat *Spranger E.* klasszikus szavai értelmében: «*A respublica literarum*ban mindenki uralkodó és alattvaló. Uralkodó, mert mint kutató, szabad. Alattvaló, mert mindenki másra van utalva s közös munkára egybekötve. Mindenkinék mindenkitől tanulnia kell, mindenkinék mindenkihez szabad jönnie».²

Még egy időszerű kérdést próbálok tisztázni: vajjon a világkultúra kifermálásában s így a tudomány nemzetfeletti boltozatának mind magasabbra emelésében a nagy vagy kis nemzeteknek van-e jelentősebb és hatékonyabb szerepük?

¹ *A magyar tudománypolitika alapvetése.* 1927., 55. l. Szerk. Magyary Z.

² *Deutschlands Anteil an der internationalen wissenschaftlichen Arbeit.* 1926., 32. l.

A kérdés alig válaszolható meg egyetemes érvénnyel. Az újkori kultúra szelleme a szabad városi köztársaságokból indult útjára. A nagy francia és angol nemzet a XVII. századtól kezdve kétségkívül a legtöbb tudományos felfedezés hazája. Itália és Németország ugyanekkor nem egységes nemzet, s mégis az előbbi kebelében indul meg a modern természet-tudomány (Galilei), ennek továbbfejlesztésében a kis államokra szétszórt némettség a leghatékonyabban munkálkodik (Kepler). A holland kis nemzet, de a XVII. században vezető szerepe van Európa tudományosságában, ugyanakkor, amikor az óriási orosz nemzet szelleme csendesesen pihen. Az európai nemzetek államaihoz mérten Ázsiában valamikor óriási birodalmak támadtak, mint pl. Kína, de a tudományt alig gyarapították. Szellemük statikus maradt: az állandóság, egyformaság, változatlanság ülte meg őket, belső mozgalmasság helyett az örökkévalóság passzív pátozát élték ki. Jobban érdekelték a hatalmas nemzetek szellemét a lét és az élet, a szenvedés és a halál metafizikai örök problémái, mint a természet és a történet változatos relációi, amelyek az európai nemzetek lelkét a pozitív tudományok kiépítésére sugallták és ingerelték. Az utóbiak lelkisége ugyanis dinamikus, csekélyre kész, egyéni szabad erő kifejtésre hajlamos. Se tekintetben nincs lényeges különbség Európában nagy és kis nemzetek között. Az természetes, hogy a nagyszámú nemzet fiából több kutató tudós kerülhet ki, mint a kis nemzet öléből. De hogy a kis nemzetek szellemi energiája minőségileg is nagyobb lehet, mint a nagy nemzeteké, annak örökké ragyogó példája az antik görögség. Itt valóban nem a biológiai létszám, hanem a szellem kvalitása döntött: a rend és a mérték érzéke, a szabatosság és a világosság szükséglete a gondolkodásban, az ész tanúságtételére való folytonos hivatkozás, az esztétikai formáló képesség ennek a kis nemzetnek fiait az egész európai kultúra mestereivé avatta. A római nagy nemzet legyőzhette a görög kisnemzetet, de aztán meghódolt ennek szellemi alkata és műve előtt.

A nagy állam hívei attól féltik a kisnemzeteket, hogy megvan bennük a hajlam arra, hogy idillikussá, charmant-ná váljanak, csakis a kultúrával törődjenek s egyoldalú

módon a maguk multjába mélyedjenek, folyton a maguk szellemi történeti alkatát vizsgálják létjoguk biztosítására. Így aztán hiányzik belőlük az égő szenvedély a nagy történeti feladatokra, a nagy históriai mozgalmakban való részvételre: túlóvatosak s ezért szellemileg megrekednek. Ennek azonban azonnal ellentmond a történet tanúsága, a kis nemzeteknek a kultúra fejlődésében játszott alapvető szerepe: a zsidóság ótestamentuma, a görögök homéroszi eposza, attikai drámája, művészete, filozófiája és tudománya, az itáliai renaissance kisállamainak művészete. A politikai gondolkodás, a hazaszeretet, az áldozatkészség dolgában a kis Spárta, Athén, Firenze, Svájc stb. nem maradnak el a nagy nemzetek mögött. Ha a kis nemzet a maga államával hatalmas államok közé van ékelve, semlegettségével enyhíti ezek versengését és hegemoniára törekvését. A kis nemzetek ápolják a legbuzgóbban a nemzetközi döntőbíróóságok eszméjét, amely a béke állandósítására irányul. A kis nemzetek azért is az emberi haladás jelentős szervei, mert mintegy szociális törvényhozói kísérleteket tehetnek (fegyházreform, női szervezeti jog, alkoholizmus stb.), amelyeket kockázat nélkül a nagy államok nem végezhetnek. A közügyekben való közvetlen részvétel, a kollektív törvénytisztelet és egyetértés jogi és erkölcsi értékei elsősorban a kisállamok polgárainak jellemző vonása.

A XIX. és XX. században az európai nagy nemzetek politikája főképp gazdasági okokból világpolitikává szélesedett, amely az egész földgömböt átfogja. Előmozdítja-e vagy hátráltatja-e ez a világkultúra kialakulását? Az utóbbira előnyös, hogy a gyarmatosító politika az európai kultúrát világszerte mintául állítja oda. Viszont a nagy nemzeteket expanzív világpolitikájuk olyan erőfeszítésre készíti, amely a hatalmi erő kifejtés céljából a társas közösség tagjait merőben uniformizálja s az egyén mozgató ereje helyébe mindinkább a kollektív szervezet együttes erejét állítja. Mivel csak az a nagy nemzet, amelynek elég hatalma van belenyúlni a világpolitikába s itt akaratát kipróbálni és érvényesíteni, természetes, hogy a hatalom terjeszkedési vágya a kultúrát is a maga egyoldalú szolgálatába állítja: a hatalom legyőzi

az egyed kultúráját és kezdeményező erejét, az egyed szellemiségét mindenestül feloldja a szociális kultúrában. A nemzetek értékmérőjévé fokozatosan csak politikai hatalmuk lép elő: most már valamely nemzet értékét és történeti érdekességét nem kultúrájának ereje dönti el, hanem pusztán lélekszáma, hadiereje és politikai helyzete. *A hatalom és nagyság mámore a nagynemzetek értékelő gondolkodásmódját egészen eltorzítja s a kismemzetek létjogát és értékét tagadásba veszi.* A politikai hatalom és önzés illetéktelenül betör a kultúra jelentés-szférájába: a kis nemzeteket a nagy birodalmak hatalmi Molochja elnyeléssel fenyegeti. Ez az új politikai istenség hasonlít a régi, emberáldozatokat követelő kanaánita istenséghez: belül üres vasszobrának ökörfeje volt, egyéb részei pedig az emberéhez hasonlítottak.

De ha beolvasztják a «nagyter» nemzetei a kismemzeteket kultúrájukkal egyetemben, mennyivel szegényebbé és egyhangúbbá szürkül az emberiség élete, mennyivel színtelenebbé és laposabbá válik a világkultúra! Azonban a kis nemzetek éppen a veszedelem tudatában saját nemzeti szellemük és kultúrájuk jellegzetes idomát annál féltékenyebben őrzik, különyszerű értékeiket annál hatékonyabban kifejteni iparkodnak, belső szellemi életük a verseny következtében annál mozgalmasabbá élénkül. Ugyanekkor az agyonszervezett, a lelkeket egyformára esztergályozó «nagyterű» nemzetek kolosszális kultúrája eldurvul, ellaposodik, finom árnyalatokban elszegényedik és csak a hatalmat fokozó technikává szürkül. Ideáljuk csupán a hatalomra szorítkozik, s ez fokozatosan a magasabb és finomabb kultúrát elnyeli s a nemzetközi szellemi érintkezésben is csak a parancs és engedelmeség kényszerének elvét juttatja diadalra.

KORNIS GYULA.

A SZÓZAT SZÁZÉVES ZENÉJE.

(Emlékezés Egressy Bénire.)

A *Szózat* zenéje száz éves. Egy dallam életében nem nagy idő, de benne zeng az évszázadok sora. Tizenkilenc üteme a magyar múlt, a magyar jelen s a magyar jövő. Muzsikáló szimbólum. «Fájdalmaink enyhítője, örömeink gyarapítója, a nemzet béke- és hadidala s imádsága».

Szent melódia! Költői :

Egressy Béni és Vörösmarty Mihály.

*

Egressy Galambos Benjámín (Béni) Borsod vármegyében Sajókazincon született 1814 április 21-én (április 28-án keresztelték). Két éves koráig Sajókazincon lakott. Szülei 1816-ban Sajókápolnára költöztek. Atyja Egressy Galambos Pál ref. lelkész, anyja Juhász Julianna. (Keresztapja nemzeti, Barcikai Ferenc, keresztanyja Paulikovszki Zsuzsanna.) Az Egressy-család 1639-ben nemességet kapott. A család teljes neve : Egresi és Galambos *Egressy*. Egressy Páléknak hat gyermekük volt. Köztük Egressy Gábor. A magyar színészet történetének egyik legragyogóbb neve. Művészete a magyar színjátszás legnagyobb magaslatát érte el.

Az Egressy-fiúk atyja mennydörgő hangú, kiváló szónok volt, figyelemreméltó zenei tehetséggel megáldva. Hege-dún, fuvolán és zongorán ügyesen játszott. Béni iskoláit otthon járta, majd Miskolcon a református gimnáziumban 1823-tól 1829-ig és Sárospatakon 1829-től 1831-ig folytatta. Sárospatakon a gimnáziumi kórusban tenorista. Atyja korai halálával abba kellett hagynia a tanulást. Segédtanító

«praeceptor» lett 1831-ben az Abauj-vármegyei Szepsiben, majd 1833 elején Mezőcsáton. Bátyja, Gábor, a kassai báró Berzeviczy igazgatása alatt működő színtársulat tagja volt. Béni testvérét meglátogatva, a színtársulatnál ragadt s 1834-ben beállt kardalosnak. Különböző színtársulatokkal bekóborolta a magyar vidéket. Közben szorgalmasan bővítette ismereteit. Megtanult olaszul, franciául és németül. Latinul már gyermekkorában tudott. Megismerkedett a zene elemeivel, tenorista szeretett volna lenni. Hogy az olasz énekművészetet elsajátítsa, 1838-ban Milánóig gyalogolt kardalos társával, Havi Mihállyal. «E célra lelkesületen, dagadó kebellemel, lohadt erszénnyel indulánk» — írja az 1852. évi *Értesítő*-ben Egressy «E.» jegyű életrója. «Balatonfüreden megállapodánk egészségi tekintetből, de a nagyobb rugó más vala : a nagy útra pénz kellett. Mi megrohantuk a játékszínt, hangversenyt hirdeténk. Felczifráztuk a czédulát minél ritkább virágokkal, falusi színésztruppok szokásaként, hogy mindenki szemébe tűnjék s a művészetet, bocsásson meg annak Isten, *most az egyszer* pénzkeresési móddá törpítők. Célunk elérésére ezenfelül némely lelkesek még 80 pengőt gyűjtének s mi azt gróf Ráday Gedeontól, mint az indítványtevőtől — tisztelet neki s a többinek — átvevők.»

Egressy Milánóban nélkülözések közt másfél évig szorgalmasan tanult. Szép hangja volt, de «ezüstcsengésű hangját elveszté ; e vesztes fájdalommal együtt élt vele».

Milánóból hazatérve, 1843-ban a Nemzeti Színház kardalosa lett és zeneszerzéssel foglalkozott. A Nemzetiben bátyjával, Gáborral, együtt színészkedett, kisebb szerepeket játszott, de mint színész meg sem közelítette testvérét. 1838-ban operaszöveget írt Erkel Ferenc számára, a *Báthory Mária*-t. 1843-ban ugyancsak Erkel számára a *Hunyadi László*-t s 1850 végén a *Bánk-bán*-t. Ennek bemutatóját nem érte meg, mert Erkel operája a politikai helyzet miatt tizenhét évig a zeneköltő fiókjában hevert. A *Hunyadi* és a *Bánk* nemzeti operánkká vált. Egressy írta Erkel operáihoz a legjobb szövegeket. Művészi együttérzésben élt a nagy zeneköltővel s írókészségével — ha nem volt is jeles költő — ki tudta egészíteni Erkel lényét, segítségére tudott lenni az alkotásban.

Az 1840-es évek elején megnősült. König Rózát vette el. Házassága nem volt boldog.

1843 gazdag, jelentős év Egressy életében. Az operaszöveg és több kiváló dal mellett megírta a *Szózat* zenéjét, mellyel a nagyarányú pályázaton első díjat nyert. Ezzel Egressy neve egyszerre szétében ismertté lett s elfoglalta helyét a magyar zenetörténet egyik legdicsebb lapján.

Egressy 1848-ig állandóan Pesten élt. 1848-ban beállt honvédnek, főhadnagy lett s a szabadságharc végeztével, Jókai szerint, Komáromban kapitulált Klapka seregével. Szabadságharcbeli szerepléséről másik feljegyzés («E» jelű életírója, 1852), hogy «Kápolnánál sebet kapott s megsántult. Tehetetlen testi állapotában felgyógyulásáig Borsodba, Ónodra vonult egy barátjához, hol Dávid zsoltárainak orgonára tételével foglalkozott, mely művét eredeti kéziratban a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, valamint hangszerzeményeinek mindegyikéből is egy-egy példányt, hogy legalább egy hangmester legyen ott képviselve, mert kivüle más nincs».

Lehet, hogy a két adat nem ellentétes, de még nem sikerült tisztázni. Mindenesetre látható, hogy Egressy izzó magyarságát tettekkkel is bizonyította.

A szabadságharc után Egressy ismét a Nemzeti Színházhoz szerződött, de a hadjáratban kapott betegségéből nem épült fel teljesen s 1851 július 19-én, 37 éves korában meghalt, Pesten. A Kerepesi-temetőben nyugszik.

*

Egressy, a muzsikus, naturalista volt. Példázva mutatja, hogy a tehetség a zeneművészeti érvényesüléshez szükséges dologbeli készség hiányán is győzedelmeskedni képes. Tudott egy kicsit zongorázni, orgonázni, hegedülni, fogytékosan összhangosítani, de a mai zeneakadémiai növendékek ezekben magasan felette állanak. Nem tudott hangszerelni s általában kóta-ország bonyodalmaiban bizonytalanul járt. És mégis száz év múlva is gyönyörködünk alkotásaiban. A *Szózat*-ban van több zenei hiba, de az összhatás fenséges,

Id. Ábrányi Kornél írja, hogy Egressy «olyan gazdag

természetes dallamérzéssel, magyar zenei érzéssel és isten-áldotta költői ihlettel volt megáldva, aminővel kevesen az egész lefolyt században. Maradandó becsű termékeket hagyott hátra. A korabeli zenészek tudásbeli magasságára nem tudott emelkedni, de ezt bőségesen pótolta nála a *közvetlenség ereje*».

Egressy kiváló zeneköltő volt. Az *Ereszkedik le a felhő, Juhászlegény, szegény juhászlegény, Ez a világ amilyen nagy, Kis szekeres, nagy szekeres, Kis furulyám szomorúfűz ága, A virágnak megtiltani nem lehet, Télen-nyáron pusztán. az én lakásom* dallamát Egressy írta.

Ezek a magyar lélek dalai.

Aztán Egressy írta Szerdahelyi Józseffel együtt 1848-ban a «Nemzeti dal» zenéjét, ő írta a *Komáromi emlék*-et, a *Komáromi utóhangok*-at *Klapka induló* néven ismerik («Fel, fel vitézek a csatára» kezdetű utólagos szövegének szerzője Thaly Kálmán, 1861) s mindezek koronájaként ő írta a *Szózat* zenéjét.

Rendkívül termékeny volt. Az említettekén kívül számos színdarabhoz, népszínműhöz írt zenét, sok esárdást, körmagyart és nótát. Kiadott szerzeményeinek száma közel félszáz, kéziratban maradt vagy 15 (legtöbbje karmű) s ezenfelül Dávid zsoltárai közül 53-at s a Dícséreték közül 30-at átírt orgonára.

Egressy a palotás-zene költője. A verbunkos muzsika formavilágába kapcsolódik, de a XVIII. század mesterkéltségeről és cifrálkodásáról ösztönösen áttért az egyszerűre, a magyarosról a magyarra. Ezen a téren úttörő. Ő az első, akit Petőfi lánglelke zenére ihletett. Ő az első, aki Petőfi-költeményre dallamot írt. A Pesti Divatlap 1844-ben (szept. 4.) jelenti, hogy Petőfinek *Ezrivel terem a fán a meggy* kezdetű népdalára Egressy «igen helyes melódiát készített».

Egressy nem műdalokat, hanem *művészi népdalokat* írt. Új irányt jelölt ki a magyar népdalok szelleme számára. Dalaiban megvan az eredetiség, a találó hangulat és a melegség. Nem sokat törődött mással, mint magával a dallammal, melynek zenei, prozódiai s helyesírási vagy kidolgozási részére nem vetett súlyt. Nála minden a dallam, a többi zenei

követelmény másodrendű. S ezek a dallamok megfogják magyarok szívét.

Télen nyáron pusztán az én lakásom kezdetű nótáját 1850-ben Hollósy Kornélia Varsóban I. Miklós cár és udvara előtt tüneményes sikerrel énekelte s van-e olyan paraszt legény, aki nem dúdorássza vagy füttyörési a *Kis szekeres, nagy szekeres-t*?

Egressy lelke érzelmes, romantikus, csapongó. Lantján nemcsak a szerelem, hanem a nemzeti érzés is kivirágzott. Hazafias lírában a legnagyobb dalmok — a kuruc idők óta.

Nemcsak termelte, hanem gyűjtötte is a dalokat. A Regélő Pesti Divatlap 1843. évi március 2-iki számában olvassuk: «Egressy Benjamin és Szerdahelyi József nemzeti színészek, dícéretesen ismert hangszerzőink, egy igen-igen jeles és korszerű vállalattal foglalkoznak, t. i. magyar népdalaink összeszedésével, melyeket zenére alkalmaztatva füzetenként szándékoznak kibocsátani». Ebből a vállalatból mindössze egy füzet jelent meg *Magyar Dalvirágok* címen, Miller Károly kiadásában, 1843-ban. Egressy majdnem minden népdalgyűjteményben szerepel, főként Petőfi-dalaival. De műveiből összkiadás nem jelent meg. Dalainak egy része kéziratban maradt. Nem volna-e itt az ideje, hogy kritikai összkiadás készüljön belőlük?

*

Kit ne érdekelne, hogy Egressy, ez a zavaros életű egyenetlen tehetség, milyen viszonyban állott négy nagy magyar kortársával, Vörösmartyval, Petőfivel, Erkellet és Liszttel? Kevés és bizonytalan feljegyzés világít erre, de a kép felvázolható.

Vörösmarty 36 éves volt, mikor a *Szózat*-ot írta, Egressy ekkor 22. Vörösmarty a nemzet elismert nagy költője, Egressy névtelen vidéki énekes színész. Mohón olvasta a költő megjelent műveit, szavalta, dédelgette magában gyönyörű magyar sorait, olaszországi útjára is magával vitte. A *Szózat*-ot megzenésítette három évvel az országos pályázat kiírása előtt (ez a dallam nincs meg). Még egy Vörösmarty-verset zenésített az *Áldozat* drámából *A kancsó kézzől-kézre jár*

kezdetűt. Nem tudjuk, hogy Egressy Vörösmartyval személyes érintkezésbe került, de azt tudjuk, hogy a *Szózat* zenésítési pályázatán Vörösmarty a «bíráló választmány» egyik tagja volt.

Petőfi 21 éves volt, mikor első dalát Egressy megzenésítette, Egressy 30. Petőfi költeményeinek legjobb, legkülönb és legszorgalmasabb zeneköltőjét, Egressyt — érthetetlenül — nem sokra értékelte. Egressy ennek ellenére sem szűnt meg Petőfi költeményeinek hű dalnoka lenni. (Abban az időben a megjelent szövegeket bárki megzenésíthette a szerző engedelmé nélkül.)

Erkel 27 éves volt, mikor a Nemzeti Színház karnagya lett. Ott ismerkedett meg Egressyvel, a kardalossal, aki akkor 23 éves volt. Pártfogásába és barátságába fogadta, de mint zenészt, nem sokra tartotta. Ő, a fölényes, nagy mester, nem szerette a félig-meddig naturalista muzsikust. Operaszövegeit azonban megbecsülte, közös munkájuk eredménye két nemzeti operánk.

Gárdonyi Géza Erkelrel folytatott beszélgetésében azt írja, hogy a nagy operafő, a nagyszerű zongoraművész lesújtóan nyilatkozott Egressy zeneszerzőségéről, de hozzátette, hogy «az ember bámulja, honnan szedte Egressy azt a sok melódiát».

— Hát nem volt Egressy mestere a zenének? — kérdezte Gárdonyi.

— Dehogyan volt — felelte Erkel. — Mikoriban együtt dolgoztunk a Nemzeti Színháznál, minden szerzeményét velem íratva át. A *Szózat*-ot is én hangszereltem zenekarra.

— Úgy-e az a legremekebb munkája Egressynek? — veti közbe Gárdonyi.

— Dehogy! dehogy — folytatta Erkel. — Micsoda összenem-illés van a szöveg meg a dallam között, mikor mindjárt az elején így kezdi: Hazád-nak ren-... Mi ez a : *nak ren*? Ha csak egy cseppet is gondolkozott volna rajta, másként hangsúlyozta volna a dallamot, mert ahol hangsúly van a szövegben, hangsúlynak kell a zenében is lennie.

A Gárdonyi-féle párbeszéd lejegyzéséhez annyi hozzátenni valónk van, hogy Erkel az 1843. évi *Szózat* zenésítési

országos pályázaton nem vett részt, de nem is vehetett részt, mert tagja volt a «bíráló választmány»-nak. Megzenésítette ugyan a *Szózat*-ot, de a pályázatra nem adta be. Később, négy év múlva, 1847-ben ez a műve megjelent. Kevesen ismerik. Lelkes, értékes munka, de akkor már Egressy *Szózat*-át a nemzet mindenik zenésítés fölé helyezte és magáénak vallotta.

Erkel Egressy korai halálát megsiratta.

Liszt Ferenc 35 éves volt, mikor Egressy dalköltészetével megismerkedett, Egressy 32. Liszt 1846-ban másodszor jött haza. Rendkívül meleg ünneplésben részesítették. Ekkor ismerkedett meg Egressyvel és dalaival. Öt hangversenyt adott, melyek mindenikén magyar dalokat is zongorázott. Ezek későbbi Magyar Rapszódia-inak forrásai. Május 11-én adott hangversenyén *Spanyol Rapszódia*-ja után «Egressy Béninek egy magyar darabját is eljátszotta, mire egy úr lelkesedve felkiáltott :

— Egressy egy szép mondatot mondott, miből Liszt egész beszédet készített — írja a *Der Ungar* 1846 május 13-i száma.

Egressy Liszt hazajövetelére köszöntő zenét írt. Teljes címe : «*Fogadj Isten, eredeti magyar nóta zongorára, írta és tisztelete jeléül Liszt Ferencnek ajánlja Egressy Béni. Wagner József tulajdona, Pesten, 1846*». Ez az a «magyar darab», amelyet a *Der Ungar* említ. Két nap múlva (május 13-án) tartotta Liszt hangversenyét a József-fiúárvaház («Josephinum») javára. «Többek között Egressy magyar dalára írt változatait játszotta nagy hatással. A művészt nagyon sokszor kitapsolták, aki karján Egressyvel jelent meg a dobogón» — (írja ifj. Somssich Andor : *Liszt Ferenc élete* c. könyvében, 197. oldal). Ezek a magyar zongora-változatok Egressy Lisztnek ajánlott «Fogadj Isten» kezdetű nótájának dallamára készültek.

Egressy «Fogadj Isten» műve később az elmondottaknál is nagyobb kitüntetésben részesült. Mikor Liszt *Magyar Rapszódia*it közreadta, a *X. zongorarapszódia*-t tisztán a *Fogadj Isten* dallamából építette fel. Liszt a legelső kiadásban (1847) ezt meg is mondja : «Nach der von Egressy Beny zu

meiner Begrüssung in Pesth componirten Original Weise bearbeitet und dem Componisten freundlichs gewidmet. Franz Liszt». Liszt feldolgozása és főként ajánlása Egressy művészetének magas elismerése.

Egressy és Liszt többé nem találkozott. Mire, nagy és jelentőségeltjes idők után, Liszt ismét hazajött, Egressy már nem élt.

Egressy Béni halhatatlan műve a *Szózat* zenéje.

Bartay András, a Nemzeti Színház igazgatója, 1843 január 26-iki keltezéssel pályadíjat tűzött ki a *Szózat* szövegének megzenésítésére. A hirdetésben tudatta, hogy a Nemzeti Színház köréhez tartozónak véli «költőink jelesebb lyrai költeményeinek becsét is minél inkább emelni, terjedését s életbe jutását a nemzetben elősegíteni s ezt leginkább elérhetőnek vélem — hirdeti Bartay — ha az illy költemények ének és zenére tétetnek s ezt évenként tenni szándékozván, e jelen évben 20 arany pályadíjat ajánlok a *legjobb népmelódiáért* Vörösmarty Mihál koszorús költőnk halhatatlan *Szózat*-ára ének és zenekarra téve». A pályázati hirdetést a Regélő Pesti Divatlap 1843 január 29-iki száma közölte.

A Der Ungar 1843 ápr. 19. és a Regélő Pesti Divatlap 1843. ápr. 20. száma jelentést közöl a pályázatra beérkezett művekről. 22 pályamű érkezett be, «közölük a jelesbek ki fognak szemeltetni, s a nemzeti színház személyzete által betanultatván, a nemzeti színpadon nyilvánosan előadatni s előadatások után a legjobbiknak a 20 arany pályadíj ugyancsak az említett műbírák által oda íteltetni».

A «bíráló választmány» névsora — a Regélő és az Ungar 1843 május 4-i számai szerint — elnök : gróf Festetics Leó. jegyző : Mátray Gábor, tagok : Adler Vince, Balogh István, Bráuer Ferenc, Brand (Mosonyi) Mihály, Erkel Ferenc, Fánecs Lajos, Gaál József, Grill János, Jakab István, Konti Károly, Merkl József, Schindelmeisser Lajos, Schodel János, Szigligeti Ede, Szilágyi Pál, Urbány Ágost, Wimmer N., Winkhler Károly és Vörösmarty Mihály. A bizottság ápr. 28-án döntött az előadandó művekről : a 2. és 3. számú pályázatot («Aki mer, nyer» és «Minden ember legyen ember és magyar» jeligékre) be fogják mutatni, a 15. számú pályá-

zatot is előadják, bár az nem felel meg a pályázat feltételeinek. A többi pályamű jeligés leveleit elégetik s magukat a pályaműveket a Nemzeti Színház könyvtárában megőrzik (5 éven belül nem adják vissza a szerzőknek, de azok lemásolhatják). A 15. pályázat jeligéje: «A dal ered szívből s szívhez vágy újra repülni». A pályázatok bemutatása a Nemzeti Színházban 1843 május 10-én volt. A három pályamű *A mérges nő* (franciából fordított vígjátékkal) s *Földszint és lebuji* vígjátékkal) került bemutatásra. — Ember Pál tudósítása szerint a Regélő Pesti Divatlap május 14-iki számában: a 2. sz. pályamű («Aki mer, nyer») «sehogy sem tetszett», a 3. sz. («Mindenember legyen ember és magyar») «alig énekelték el négy sorát, a közönség zajos tapsra tört ki». Ember Pál megjegyzi, hogy «a két melódia fölött nem értek egyet sem a közönséggel, sem az ítélő bírakkal; mind a két melódia — rossz», «legelsőbbben is szerencsétlen gondolat volt a «Szózatot» szemelni ki népmelódia alá, mivel az nem úgy van írva, hogy daloltassék». A 2. sz. «nem magyar», a 3. sz. «tiszt magyar typus, de összelopkodott hangfordulat és egész taktusok vegyületei»; 2. sz. pályaművet: *Thern* K. írta, 3. számút *Egressy B.* (a 15. sz. *Fáy* Gusztávé). (Ez utóbbiról a *Der Ungar* megjegyzi, hogy inkább gyászindulóhoz hasonlít, mint nemzeti énekhez.)

A jutalmat nyert mű jeligés leveléből *Egressy* Benjamin neve került ki. A dícséretet nyert második pályamű szerzője *Thern* Károly, a harmadiknak szerzője *Fáy* Gusztáv volt, de ez már nem jöhetett figyelembe, «mivel a feladat értelmét eltévesztve, nem népdali modorban készült, hanem hangokra és hangszerekre osztott cantate volt» s így jutalomért tulajdonképpen nem is pályázhatott.

Egressy dallama kezdetben csekély mértékben nyerte meg a napisajtó tetszését. De «a későbbi kor — írja *Bayer József*, *Budapesti Szemle* 1913, 337 old. — rácsáfolt a kritikusra, mert mindezek ellenére a *Szózat* szép (bár rithmikailag nem hibátlan) dallama mégis csak «fájdalmaink enyhítője, örömeink gyarapítója, a nemzet béke- és hadidala és imádsága» lett az elnyomatás szomorú napjaiban *Erkel F. Hymnusával* együtt, mely egy évre rá, 1844-ben került elő diadalmasan

egy másik pályázat alkalmával. Csak szépségeit látjuk azon a nagy hazafias érzésen át, mely két emberöltő magyarságának hangos szívverését hallja, midőn az «Itt élned, haldod kell»... zeneileg jellemző végütemeiben oly egyszerűen szép befejezést nyer.

De nem vált hátrányára a Szózatnak az, hogy a kritika nem lelkesedett, mert Egressy műve két hét múlva olyan helyen aratott óriási sikert, ahol máskor magyar szó alig-alig hangzott a színpadról — Pozsonyban. Az előadás napjaiban Pozsony jelentette Magyarország központját, mert ott nyílt meg 1843 május 18-án az országgyűlés és így nemcsak a követeknek, hanem az országgyűlési ifjúságnak is százai magyar életet teremtettek az idegen nyelvű és idegen érzésű koronázó városban.

A pozsonyi magyar színpadon 1843 június 1-én énekelte el első ízben az ott ideiglenesen szereplő magyar színtársulat férfikara a Szózatot, az *Egy pohár víz* előadása után, melyben Egressy Gábor mint vendég lépett föl. A Pesti Hírlap pozsonyi levelezője, *Vahot* Imre, a legnagyobb elismerés hangján ezeket írta: «A szívrázó költemény és melódia hallatára egészen el volt ragadtatva a közönség, elannyira, hogy a' végső verseket a' hallgatók közül többen együtt kezdték énekelni a színészekkel, fényes bizonyítványul annak, miszerint a közkedveltségű dal- és zeneszerző, Egressy Benjamin, jelen szerzeménye minden magyar szívet megkapó, minden magyar kebelben visszhangra talál, 's csak olly könnyen énekelhető, mint minden népies nemzeti dal, melly ezerek, milliók ajkain meghonosult».

A napisajtó akkori nagy tekintélye mellett szól, hogy Bartay eleget tett a Pesti Hírlap kívánságának, hogy adassa elő Erkel Ferenc pályázatra be nem adott *Szózat* zenésítését. Ez megtörtént, sőt Egressy is új dallamot szerzett a Szózat szövegére s új művét Erkel Szózatja mellett ismét a nagyközönség ítélőszéke elé bocsátotta. A két új pályázó melódia, ünnepélyes alkalommal, V. Ferdinánd nevenapján, május 30-ikán került bemutatóra. Ezen a második versenyen is Egressy első melódiája győzött.

A *Szózat* születése lényegesebb mozzanatainak feltárásakor felemlítjük, hogy Egressynek három *Szózat* zenésítéséről tudunk. Az elsőt 1839-ben halottak napján tartott hangversenyen adta elő a karszemélyzet a Nemzeti Színházban Erkel vezetésével. Ez a mű eddig nem került elő. A második dallam a pályakoszorúzott *Szózat*-zenésítés. A harmadik zenésítés 1843 május 30-án került előadásra a Nemzeti Színházban Erkel *Szózat* zenéjével együtt. Ezt az Egressy-dallamot sem ismerjük, csak annyit tudunk róla, hogy Egressy a Regélő Pesti Divatlap 1843 június 11-iki számában heves hangú nyilatkozatot adott közre, hogy ez a dala az «ő tudta és akarata nélkül» került előadásra.

*

Az irodalom úgy tudja, hogy az országos *Szózat*-pályázatra beérkezett 22 mű közül a dícséretre érdemesítettek kivételével, melyeket 1843 május 10-én, a döntéskor előadtak — a többi elveszett. Meglepetésre tarthat számot az a bejelentésem, hogy az elő nem adott 19 mű közül 16-nak teljes kótaanyaga megvan a Nemzeti Színház Múzeumában. A jeligés leveleket megsemmisítették, így nem tudhatjuk a pályázók nevét, de a *pályázati példányok nem veszték el*.*

Tehát ném szabad úgy énekelni, hogy «Itt élned és meghalnod kell» — mert:

«Itt élned-halnod kell.»

PAPP VIKTOR.

* A kultuskormány (77.532.1942. III. sz.) a *Himnusz* és a *Szózat* egyöntetű előadását a közelmúltban rendeletileg szabályozta. A rendeletből idézem:

«Egyes énekkarok a *Szózat*ot a könnyebb énekelhetőség kedvéért Vörösmarty eredeti szövegének megváltoztatásával énekelik. Ezek a szöveg módosítások sokszor annyira lényegbe vágóak, hogy nemzeti hitvallásunk értelmének eltorzítására vezetnek. Az első versszak utolsó sorát például így éneklük: «Itt élned és meghalnod kell».

«Hasonló visszasságok elkerülése végett elrendelem, hogy a *Szózat* énekes előadásában Vörösmarty szövegét változatlanul meg kell hagyni s azt értelemzavaró hozzátoldásokkal kiegészíteni nem szabad».

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A világháború küszöbén.

A XIX. század második felében a nemzetiségi harc aránylag még szűkkörű jelenség volt, mert nemzetiségeinknél nagyobbára csak a vékony értelmiségi rétegnek volt igazi nemzeti öntudata, amely azonban a legkisebb félreértést, az alsóbb hatóságok tévedéseit, hatáskörük bármi kis átlépését is nemzetiségük ellen intézett támadásnak minősítette. Ez az értelmiségi réteg felhasználta a magyar sajtószabadság által nyújtott szinte korlátlan lehetőségeket, tehetségtelen nemzetiségi hírlapírók és politikusok a magyar államfogházbüntetést, mint pályájuk nagy előrelendítőjét áhítozták és vállalták, mert utána a mártiromság koronájával fejükön ünnepeltethették magukat.

A XIX. század végére azonban a nemzetiségi vezérek már nemcsak az értelmi rétegeket befolyásolták, hanem megtalálták az utat népük alsóbb rétegeihez is. Ugyanis a nemmagyar nemzetiségeknek nem volt igazi nagybirtokos osztályuk, sem arisztokráciájuk s így az az ellentét, amely főleg a földkérdésben a magyar vezető réteget a szegény néptől elválasztotta, a nemzetiségek között nem állott fenn, a nemzetiségi vezető intelligencia tehát könnyebben férközhett a néphez.

A nemzetiségek között ekkép megindult tudatosodási folyamatot nagyban előmozdította a külföldi befolyás. Nemzetiségeink periferikus elhelyezkedése azóta vált veszedelmessé, amióta a határokon túl lakó fajtestvéreik a török

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 792. számában.

birodalom bomlása következtében független állami élethez jutottak. Amíg a román államiség saját bajaival volt elfoglalva, amíg Moldva és Havasalföld vajdái és fejedelmei véres belső zavarokkal küzdöttek és török nyomás alatt nyögtek, addig nem is juthatott eszükbe a Magyarország területén élő románokat a magyarok ellen izgatni. Még a XVIII. században is, sőt még 1848-ban is meg volt a magyar-román meg egyezés lehetősége, de az illúziók birodalmába került minden békülési kísérlet azóta, hogy megalakult az egységes Románia és annak kormányai kezdték «pártját fogni» az Erdélyben lakó románoknak. Ugyancsak a magyar és a hazai szerb egyénileg mindenkor közel állott egymáshoz és sokáig tartó erős külső nyomásnak kellett jönnie, hogy ez a természetes rokonszenv összezsugorodjék. A nem magyar nemzetiségű területeket a szerb és román kormányok évtizedek óta valósággal aláásták titkos járataikkal, s voltak csatornák, melyeken keresztül külföldi pénz is áramlott be Magyarországbá. Nemzetiségi körökben sokan külsőleg jó állampolgároknak mutatkoztak és külföldi kapcsolataikat letagadták, a valóságban azonban jövedelmük állam szolgálatában használták fel a magyar államtól könnyen és gyanútlan szívvel nyújtott összes lehetőségeket. A szerbek Belgrádból, a rutének egy része Moszkvából és Pétervárról, a tótok csehbarát része Prágából kapott állandóan utasítást és meg nem engedett anyagi támogatást, a horvát értelmiség a pánszláv eszmét ápolta és megtalálta az utat Prágába Masaryk neoszlávizmusához, a román királyságból nemcsak társadalmi támogatás jött Erdélybe, hanem a román állami költségvetésben is jelentékeny összegek voltak beállítva az erdélyi görögkeleti egyház iskolái és a hírlapok támogatására. A bukaresti kultúrliga főtitkára, Jorga Miklós egyetemi tanár, aki a világháború után Nagyrománia miniszterelnöke lett, nagy irodalmi támadást kezdett a magyarság ellen, az erdélyi románság egyrésze pedig a replikapör elitéltje, Popovici C. Aurél útján érintkezésbe lépett a Bécsben hatalomra jutott keresztényszocialisták vezetőjével, Lueggerrel és általa Ferenc Ferdinánd trónörökössel. Popoviciék vetették fel a tervet, hogy Erdély csatoltassék Romániához és az így előálló

Nagy-Románia kerüljön a monarchiához, melyben a dualizmus természetesen föderalizmusnak adna helyet.

Egyetlen nemzetiségünkél hiányzott a szomszéd igaztása, s ez a német volt. A hazai németiség nyugati része ugyan megszakítatlan települési folytonosságban húzódott tovább idegen területen, de ezek az idegen német államok — Ausztria, mellyel közjogi kapcsolatban, és a német birodalom, mellyel szövetségben voltunk — nem rendezhettek be irredentát és nem lázíthatták a magyar haza ellen németjeinket, kiknek helyzete a német szolgálati nyelvű közös hadseregben különben is kiváltságos volt. A dualizmus és a hármas szövetség az ország területére igényt tartó szomszéd államokat is visszatartotta a nyílt támadástól, sőt azokat titkos propagandájukban is bizonyos mérsékletre kényszerítette. A német birodalmi és az ausztriai németiség magatartása tényleg nagy pozitívuma volt a kiegyezésnek. A hazai falusi svábok nemzetiségük megőrzése mellett folyton gyarapodtak, a hazai német eredetű városi polgárság pedig természetes folyamat gyanánt asszimilálódott, a nélkül, hogy erre a magyarság vagy az állam részéről bármily kényszerrendszabályra lett volna szükség. A magyarságba beolvadó nagyszámú német középosztály a szepesi németek, a városlakosok és a XVIII. században betelepített svábok soraiból rekrutálódott és velük sok kiváló egyént, főleg politikusokat és köztudókat nyert a magyarság. Csak az erdélyi szászoknál jelentkezett bizonyos nyugtalanság. Ugyanis a kiegyezés után a korszerű újjárendezésnek áldozatul estek a régi századokból megmaradt utolsó autonóm közigazgatási egységek, közöttük a szász székek is. Noha a magyar kormányzat ezen alkalmalással az erdélyi szászok anyagi és művelődési, valamint egyházi alapjait is sértetlenül fenntartotta, mégis a szászok ősi alkotmányuk védelmére a német birodalmi közvéleményben kerestek szószólókat. Bismarckot, aki a külföldön elhelyezkedett s így idegen szuverénitás alatt álló németeket teljesen sorsukra bízta, az erdélyi szászok panaszai nem érdekelték. De neves német egyetemi tanárok egymástán szálltak síkra írásaikkal, hogy megvédelmezzék a szászokat az állítólagos magyar elnyomás ellen. Ugyancsak német tudósok

fedezték fel az ország területén eltűnőben levő kis német szigeteket és állították fel azt a tételt, hogy egy kisebbség, t. i. a magyar, akarja hatalmát erőszakos eszközökkel megalapítani egy soknyelvű országban. A birodalmi nagynémet közvélemény egészben nem reagált minderre és a barátság továbbra is megmaradt a magyar-német viszony uralkodó elemének. A helyzet csak akkor vált aggályossá, amikor a hazai nem-német kisebbségek vezetői megtalálták az utat azokhoz az egyes külföldi német csoportokhoz, melyek a magyarságtól elfordultak. Így léptek kapcsolatba a román és horvát, majd a tót vezetők is az ausztriai keresztény szocialistákkal, s ezeken keresztül már a német közvélemény szélesebb rétegeit is tudták befolyásolni. Ugyanily természetű, de sokkal veszedelmesebb volt Ferenc Ferdinánd trónörökös kapcsolata a nemzetiségi vezérekkel, továbbá Zágrábbal és Bukaresttel.

A fordulat már a 90-es években bekövetkezett, amikor a román memorandumpörtl sikerült ellenségeinknek európai érdeklődés tárgyává tenni és a magyarságot mintegy a vádlottak padjára ültetni. Ettől kezdve a nyugati kultúr-nemzetek sok vezető szelleme fogadta be a nemzetiségek panaszait, melyektől félrevezetve, úgy tekintettek reánk mint Attila és Dsingiskán barbár utódjaira. Mi az ellenséges propagandával nem tudtunk hasonló erejű és ügyességű ellenpropagandát szembeállítani. A nemzetiségek elszakadási, legjobb esetben föderalizáló törekvéseit lelki nyugalommal szemléltük és vakon bízunk erőnkben és védett helyzetünkben. Nem gondoltuk, hogy védett helyzetünk hamarosan megszűnhetik s ugyanakkor saját erőnk is hirtelen meggyengülhet. Bár tehát a nemzetiségekkel való viszonyt részünkről közigazgatási ügyetlenségeken kívül egyéb nem terhelte, s az iskolai téren történt néhány erélyesebb intézkedésnek sem volt eredménye és különben is ezek az intézkedések mindvégig mentesek voltak erőszaktól, mégis nem bűnökért, csupán mulasztásokért kellett rettenetes árt fizetnünk.

Rágalom és megszólás harsogták mindenfelől az állítólagos magyar elnyomást. Közben pedig a magyar birtokok

Erdélyben egymásután jutottak a románság kezére, a román középosztály ekkor alakult meg, az előző század nyomorgó kalugyerei és nyomdarevizorai helyett független közép-birtokosok vették át a román nép vezetését és vásárolták meg az ősi magyar arisztokrácia birtokait a román bankok pénzén. Az 1913-at megelőző öt évben 44 ezer hold szántó és 20 ezer hold erdő került román kézre Erdélyben, az 1872-ben alakult nagyszebeni Albina ekkor már 6 millió tőkével bírt és földvásárlásainál erősen törekedett román közép-birtokos és paraszt kisbirtokos osztály kialakítására. A háború kitöréséig a magyarság elleni küzdelemben 156 román pénzüntézet vett részt, 54 millió korona tőkével, 36 tót intézet 10 millió korona tőkével, a tót Tátra Bank mögött a cseh tőke, a románok mögött a bukaresti tőke állott, és mindegyik bőven adott kölcsönt az eladósodott magyar közép- és kisbirtokosoknak azzal a céllal, hogy azután olcsón megvehesse birtokaikat. A tót, román, szerb vezetők a vállalatok elnökségében ülve, független helyzetben harcolhattak a magyar állások ellen, a magyarság pedig tovább folytatta külsőséges politikáját, beszélt az iskolai magyarosításról, propagandát folytatott a névmagyarosítás mellett és azt hitte, hogy asszimilál idegeneket, amikor pedig végső állásai pusztultak. Elvakítva a felszínes, de tagadhatatlanul nagyszámú asszimilációtól és a magyar nyelv terjedésétől, konokul bízott az összes idegenek beolvasztásában, édelgett a 30 millió magyar dőre reményén, anélkül, hogy egyetlen nemhogy erőszakos, de hatásos lépést is tett volna. Az asszimiláció, a magyar nyelv használatának és a névmagyarosításnak állandó hangoztatása pedig az ellenséges propagandának nyújtott pompás anyagot. Valóban, amikor egész Európa a nemzeti erőszakot alkalmazta, mi távol minden erőszaktól, annak csak látszatát keltettük fel.

Az utódállamok bánásmódja a kisebbségekkel.

Az 1914—18-i világháborúból kifolyólag a győztesek vakmerő megcsonkításokat vittek véghez a legyőzötteken. A világtörténelemben példátlan az a kíméletlenség, mellyel a

győztesek a legyőzött államokkal és azok népességével elbántak. A főhatalmak kis szövetségeseiknek telhetetlen farkas étvágyát komoly kritika nélkül elégitették ki. Részben kénytelenek is voltak ezt tenni, mert a nagy háború folyamán kis szövetségeseiknek titkos szerződéseikben fejedelmi zsákmányokat ígértek a leterítendő nagy vadak testéből, így hát, amidőn évek eredménytelen küzdelme után váratlanul ölükbe hullott a győzelem, kötelezetteknek érezték magukat ígéreteik beváltására. Annál készségesebben tették ezt, mert ezen az úton vélték elérhetni azt, hogy a félelmetes német hatalom régi erejében többé fel ne támadhasson, aminek biztosítása szempontjából tekintélyes szövetségését, az osztrák-magyar monarchiát is igyekeztek egyszersmindenkorra tönkre tenni. A könnyelmű területosztogatás közben, ami lényegében bosszú és megtorlás műve volt, mégis felésméltek a főhatalmak és megnagyobbított, illetőleg újonnan megteremtett kis szövetségeseik féktelen terrorizmusának nem merték védtelenül kiszolgáltatni a nekik ajándékozott hatalmas területeken lakó nagyszámú idegen népességét, hanem biztosítékokat kerestek abban a tekintetben, hogy a nagy részben egyenesen akarata ellenére átszatolt lakosság méltányos bánásmódban részesüljön reá erőszakolt új hazájában. Ezeket a védelmi intézkedéseket kodifikálták az úgynevezett kisebbségi szerződéseikben, melyeket az akkori főhatalmak — Franciacrszág, Anglia, Olaszország és Japán — az új, illetőleg megnagyobbított szövetséges államokkal kötöttek. Ez utóbbiakat a hozzájuk csatolt új területek szempontjából utódállamoknak szokás nevezni. Ilyen kisebbségi szerződésre léptek a főhatalmak Lengyelországgal, a cseh-szlovák köztársasággal, Romániával és a szerb-horvát-szlovén állammal. Nehogy pedig az utódállamok a miatt panaszkodhassanak, hogy csupán őket kényszerítik nemzeti-ségi úton kisebbségvédelemre, a kisebbségvédelmi intézkedéseket bevették a legyőzött államokkal kötött békeszerződések szövegébe is, s így a legyőzött államokat a szuverénitásuk alatt meghagyott kisebbségekkel szemben ugyanolyan védelemre kötelezték, mint a minőre az utódállamokat kötelezték saját kisebbségeikkel szemben. Ez az eljárás a méltányosság

és egyenlőség színezetét viselte magán, a valóságban azonban csak megtévesztő alakítás volt, nem pedig az egyenlő bánásmód érvényre emelése. Mert hazánktól például elszakítottak 3 és félmillió magyart, azonkívül 6 és félmillió nem-magyart, s ezzel a 3 és félmillió magyarral szemben — nem számítva a hazai németeket, akiket a világháború előtt nem is tekintettünk tőlünk különböző nemzetiségnek — csupán 220,000 nem-magyart hagytak meg magyar uralom alatt. Ha körülbelül amnyi magyart szakítottak volna el tőlünk, amennyi nem-magyart hagytak magyar uralom alatt, akkor még lehetne beszélni egyenlő bánásmódról és Magyarországnak alkalma lehetett volna arra is, hogy elszakított véreivel való méltányos bánásmódra szorítsa rá az utódállamokat az által, hogy az uralmuk alatt maradt idegen nemzetiségű lakossággal való bánásmódot a mi véreinkkel szemben az utódállamok által tanúsított bánásmódhoz igazítsa, illetőleg szükség esetén megfelelő megtorlásokat alkalmazzon. A számadatokból azonban nyilvánvaló az egyenlőtenség. Hiszen alig maradt uralmunk alatt idegen nemzetiség, szó sem eshetett tehát az elszakított magyarok millióin elkövetett üldözéseknek visszatörlesztéséről, még ha hajlamunk lett volna is erre, aminthogy sohasem volt, mert a történelem folyamán az idegenekre mi nem megszorításokat alkalmaztunk, hanem előjogokat adtunk nekik. A nálunk meghagyott idegen nemzetiségű lakosság a tőlünk elszakított színmagyarságnak csupán 6—7%-át tette ki, sőt a tényleges helyzet még jelentékenyen rosszabb volt.

Sajnos, a főhatalmak és az utódállamok között kötött kisebbségi szerződések nagyjából papíron maradtak. Az utódállamok nem respektálták azokat, hanem kisebbségeiket önkényesen elnyomták, és ezt megtorlás nélkül teheték is, mert nem voltak ellenőrizve. Ugyanis a népszövetségi tanács a legnagyobb fogyatékosággal teljesítette kisebbségvédő hivatását. Noha a kisebbségi szerződések a kisebbségeket a népszövetség tanácsának védelme alá helyezték, a tanács ezt a védelmet akképpen tette illuzoriussá, hogy bizonyos alaki jogszabályok sáncái mögé helyezkedve, a kisebbségi sérelmek tekintetében hozzáférhetetlenné tette úgy önmagát,

mint a kisebbségek másik védőhatóságát, az állandó nemzetközi bíróságot is. A népszövetség tanácsa kisebbségi kérdésekben általában a be nem avatkozás álláspontjára helyezkedett, ami pedig homlokegyenest ellenkezik a megbízatással, amelyet a kisebbségi nemzetközi szerződések reája ruháztak s amelyet a tanács annak idejére magára is vállalt.

A kisebbségi panaszoknak több mint 99%-a vagy a limine visszautasított, vagy pedig a bepanaszolt kormány egyoldalú, az igazságot rendszerint elhomályosító jelentése alapján nyert tárgyalás nélkül elutasítást. A panaszoknak alig 1%-ával foglalkozott a tanács érdemlegesen, ebben sem volt azonban semmi köszönet, mert a bepanaszolt kormánynak kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy az ilyen egészen szórványos esetekben a tanács részéről esetleg javasolt kiegészítő elintéztést végrehajtsa. Úgyis tudta, hogy mulasztásáért megtorlás sohasem fogja érni.

A kisebbségi eljárás folyamán a kisebbség szóhoz sem jutott. Sem azt nem közölték vele, hogy panaszát miért utasították el, illetőleg hogy miért nem bocsátkozott a tanács a panasz érdemleges tárgyalásába, sem módot nem adtak neki arra, hogy a bepanaszolt kormány észrevételeibe beletekinthessen, hogy azokra megjegyzéseit megtehesse és bizonyítékait előterjeszthesse. Ellenben a bepanaszolt kormány nemcsak írásban csúrhette-csavarhatta a kérdést, ellenőrzés nélkül úgy, amint neki tetszett, hanem genfi képvisellete útján sűrűen, korlátlanul és teljes szabadsággal informálhatta személyesen is, a népszövetségi főtitkárság kisebbségi osztályát is, a tanácstagokat is. Egyenesen és intézményesen elriasztották tehát a kisebbségeket sérelmeik elpanaszolásától. Teljesen érthető ennélfogva, hogy a kisebbségek később mind ritkábban fordultak panaszaikkal a népszövetség tanácsához, minthogy úgyis tudták, hogy ott nem hallgatják meg őket. Nem csoda, hogy 1937-ben már csak nyolc kisebbségi panasz érkezett a népszövetség tanácsához, azóta pedig egészen megszűnt a kérvényezés.

A népszövetség tanácsa a magára vállalt magasztos hivatásnak semmiképpen sem felelt meg, sőt a kisebbségek hivatott védőjének megtisztelő feladata helyett mindinkább

a többségek hivatlan védőjének kétes értékű szerepét vette magára. Kisebbségvédelmi hivatásának tengelyét abban látta a tanács, hogy unos-untalan hangoztassa a kisebbségek hűségi kötelességét felettes államukkal szemben, amidőn azonban a kisebbségek elnyomatásáról, a kisebbségek sérelmeiről volt szó, mindenkor részvétlenségével tündökölt. A kisebbségvédelmi hivatás ily rosszhiszemű értelmezésének csúcspontján Mello-Franco brazíliai delegátusnak, a népszövetség éveken keresztül volt kisebbségügyi előadójának az 1925-ik évi december havi tanácsülésen elhangzott az a programmszerű kijelentése állott, mellyel a nevezett a beolvasztás tragikumát idézte fel a kisebbségek szemei előtt mint szükségképp elkövetkező szomorú jövőt. Valójában tehát a kisebbségi szerződések csak ravasz mesterkedések és arravalók voltak, hogy átmenetileg elkábítsák a kisebbségeket és elfedjék előlük az igazi végcélt, mely nem volt egyéb, mint teljes beolvasztásuk a többségbe.

A kisebbségek tehát a gyakorlatban védtelenül ki voltak szolgáltatva az akaratuk ellenére reájuk kényszerített állami felsőbbség korlátlan önkényének és elnyomásának. A kisebbségeket elnyomták, másodrendű állampolgárokká degradálták, birtokaikból agrár-reform címe alatt erőszakosan kiforgatták, a nyelvhasználat körül nekik biztosított jogoktól őket megfosztották, iskoláikat bezárták vagy elnemzetlenítették, a kisebbségi egyéneket hivatalaikból elmozdították, fizetésüket, nyugdíjukat megvonták, még a szabad orvosi, ügyvédi, mérnöki gyakorlatban is akadályozták őket, a magyar anyaországban élő fajtestvéreikkel való szellemi és kulturális érintkezésüket lehetetlenné tették, hiszen — amint köztudomású — 1918 óta megjelent magyar nyomtatványokat nem engedtek be határaikon, sőt számos esetben a kisebbségekhez tartozóknak még állampolgárságát sem ismerték el és tömegesen kiüldözték őket, így például Csehország a felvidéken századok óta lakó tősgyökeres magyar családok tagjait nem ismerte el odavaló illetőségűeknek és odavaló állampolgároknak. Sőt, mi több, az utódállamok nem elégedtek meg a magyarok üldözésével, hanem elnyomták az uralgó fajtához nem tartozó többi kisebbségeket is, ezek között

saját fajrokonaikat is. Így például a csehek fajtestvéreiket, a szlovákokat, gazdaságilag tönkretették, nevezetesen elnyomták a virágzó szlovákiai gyáripárt, minthogy abban a cseh ipar versenytársát látták. A cseh uralom megszüntette a szlovákok mezőgazdasági munkaalkalmait is, mert nem engedte meg a szlovák aratómunkásoknak, hogy a nyári időszakban levonuljanak a magyar alföldre, ahol régebben egész téli élelmüket megkereshették. A szlovákiai közhivatalokban is mindenütt cseheket alkalmaztak és a szlovák nyelvet a cseh nyelv mögött teljesen háttérbe szorították. A szlovákoknak Pittsburgban megígért autonómiáról a cseh uralom hallani sem akart, s öngazolására azt a rosszhiszemű mentséget hozta fel, hogy a pittsburgi szerződést vasárnap kötötték, már pedig az amerikai törvények szerint ünneppon kötött szerződés érvénytelen. A ruténség meg egyenesen éhhalállal küzdött a cseh uralom alatt, mely egyébként is szerződészegést követett el azzal, hogy a főhatalmak és Csehország között létrejött kisebbségi szerződésben a rutének megígért autonómia létesítését megtagadta azzal az átkoskodással, hogy előbb rá akarja nevelni a népet az autonómiára. Ugyanígy el voltak nyomva Jugoszláviában a horvátok, akiknek legjobbjai börtönben sínylődtek s akik e miatt engesztelhetetlen gyűlölettel teltek el a szerbek ellen, mindenáron menekülni akartak a szerb nyomás alól és áhították, hogy újból a nyugateurópai civilizáció körébe juthassanak.

A kisebbségekkel való könyörtelen bánásmód meg is bosszulta magát, mert ez lett főokozójává egyes utódállamok teljes széthullásának, mások területi redukciójának.

Epilog.

A példa int. Nekünk a megnagyobbodott magyar hazában nemzetiségeinkkel szemben sohase szabad arra az oktanlára útra tévednünk, melyre az utódállamok tévedtek, hanem ragaszkodnunk kell értékes szentistváni örökségünkhöz, mely a nemzetiségeinkkel való megértő bánásmódot írja elő a Kárpátok és az Adria között, ahol a sors rendelése szerint keresztény államot alkottunk, amely a Scyllák és Charybdisek

sok veszélye között immár a második ezredév vizein evez és bizodalommal néz jövője elé. Ugyanazok a történelmi erők, melyek ezer éven át dolgoztak, ma is működésben vannak s a geopolitikai kényszerűség vaskorbácsával véglegesen vissza fogják állítani azokat a határokat, melyeket a párizsi békekonferencia véges bölcsesége oktalánul lerombolt.

A magyar nemzetnek mindig volt állama és ez az állam Magyarország, mindig a magyaroké volt. A magyarok államában mindig laktak nem-magyar népek is, melyekkel való megértő együttélés módozatait a magyarok mindenkor keresték és legtöbbször meg is találták. A magyarságba idők folyamán sok nem-magyar elem is önként átömlött, de ez az asszimiláció sohasem lépte túl azt a határt, melyen már a magyarság ősi tulajdonságainak megtartását és továbbfejlesztését akadályozta volna. Ezekhez az ősi faji tulajdonságainkhoz kell továbbra is ragaszkodnunk, s a nemzetiségi kérdés megoldásában is ősi politikai érzékünk útmutatását kell követnünk. Egyedül ez alkalmas arra, hogy a Kárpát-medence népeit állami egységbe fogja, amint állami egységben tartotta ezer éven keresztül. A népiség alapján kiszabott kicsiny országoknak nincs jövőjük, a viszonyok mindjobban a racionális nagy államegységeknek kedveznek. Ilyen racionális nagy államegység Szent István birodalma. Hogy ezt helyreállíthassuk és megtarthassuk, a nemzetiségi kérdésben is vissza kell térnünk őseink útjára, Szent Istvántól Széchenyi Istvánig és Deák Ferencig.

LUKÁCS GYÖRGY.

SZEMLE.

Egy év magyar drámatermése.

— Jelentés az 1943. évi Vojnits-jutalomról. —

Vojnits-jutalmi bizottságunk most már negyedízben vet számot úgynevezett «háborús» színházi évadnak hazai termésével. A rendkívüli állapotokkal azonban szükségtelen mérséklést előhozakodnunk, ezeknek a színház világa nemcsak hogy kárát nem vallja, hanem egyenesen hihetetlen méretű hasznát is élvezi: az a vak hatalom, mely mindenütt máshol az anyagi és szellemi erőket rombolja és apasztja, egyedül az ő malmára dolgozik az általános leromlás ütemével szinte pontosan fordított arányban; fokozódik a szegénység: több jut szórakozásra, növekszik a lehangoltság: több kell narkotikumból. Mindez öröndetes, valameddig a színházak jobb becsvágját szítja, de aggasztó, nühelyt lefelé alkuvásra kapatja őket.

Nagyban és egészben azért veszedelmesebb süllýedésről nem beszélhetünk, legfeljebb az érték és a siker viszonya az, ami nem túlságosan megnyugtató, noha szerencsés kivétel még ebben a tekintetben is akadt.

Nem számíthatjuk ezek közé az egész eddigi multjában olyan nyíltan kisigényű Andrassy Színháznak magyar újdonságát, Vaszary János *Egy nap a világ* című, «mai történet» műfaj-jelzésű darabját, tavalý ősztől mindmáig tartó, háromszázötven telt házat biztosító diadala ellenére sem. Ezt az évadnyitáskor fővárosunkat ért légitámadások inspirálták, «napjaink» szellemében fogant, feledve, hogy ez majd csak az élmény- és hangulat-*emlékek* tükrében fog igazán megjelenni, ha már elmúltak — napjaink. Addig: véres *nyersanyag* az egész, nem a valódi művészi alakítás anyaga. Szirénaszó, mankó, vöröskeresztes ápolónői köpeny, — csupa számító kihasználása egy szent fájdalomnak. Negyvennyolc után Gyulai Pál is tiltakozott az ellen, hogy a színház nyegle üzletté alázza a honvédség, a forradalom emlékeit. «A forradalom — írta — nem azért történt, a honvédek nem azért haltak meg, hogy a színház spekulációi tárgyaiul szolgáljanak.» Vaszary mohó kísérletezése nem is mutat túl a lapos közhelyeken. De a háborús közönség — a «katonadalok» olcsón el-

andalodó közönsége — az égzengés elől szívesen menekül a köz-helyek óvóhelyére.

Az Új Magyar Színháznak második évada sem bírt — főleg hazai műsorával — az első fölé emelkedni. Egy Strindberg-, meg egy Hauptmann-bemutatóval komoly művészi szolgálatot vállalt becsülni való szolgáltatással, de magyar újdonságai még mindig az iránytű teljes hiányára vallottak. Barabás Pál furcsa moralitása, az *Eltévedt angyalok*, jellegzetes terméke a meggyőződés nélküli meggyőzni-akarásnak. A léha és felelőtlen hangnemben oly járatos szerzője itt semmiféle praktikával el nem hitethető mesét bonyolított, lehetetlen szerepekre bízva. Egyik szímbírálonk az évad mérlegén ezzel a művel jellemezte a színvonal mélypontját, — szerintünk sem tévesen vagy méltánytalanul.

A következő hazai bemutató, Vándor Kálmán *Idegen asszonya*, ha eredményével nem is, törekvésével mindenesetre magasan fölébe kerekedett; írói szellemével nemkülönben. Tárgyát a Délvidék visszacsatolásából vette, magyar férfi és szerb nő szerelmi bonyodal-mát helyezve középpontjába, a faji kérdés betörését a magánéletbe. Kényes témája nem csalta a politikai dráma hinárosába, emberséges érzülettel rajzolta a szembenálló erőket, megoldásával, az asszony lemondásával, élénken emlékeztetve Hunyady Sándor *Feketeszarvú cseresznyéjére*. De a darab eredeti regény-fogantatása a színpadon is szembeötlő maradt, drámaiság csak elvétve villant meg a részletekben, egészéből érezhetően hiányzott.

Pedig még így is ez volt itt a legszámottevőbb újdonság. Mert utána Vaszary Gábor bohózata következett. Ez már szigorúan a szellemi népélelmezés rovatába tartozik. Címe: *Udvarolni felesleges*, tanulsága: ennek a tételnek cáfolata; a kettő között pereg le a komédia, vígjátéki indítás után bohózáti ütemre áthangolva, majd a burleszk hangzavarába torkolva. Végül nyár derekán az elszánt kánikulai színházlátogatóknak még egy magyar darabot mutatott be a színház, Csadó Pál *Zsuzsóját*. Újdonságnak ez csak itt számított: vidéken már hosszú sikersorozat állt mögötte. Filmvígjáték-szabású meséjével akkor sem kellene sokat bibelődnünk, ha fölmelegítés-volta amúgy is ki nem rekesztené illetékességünkben.

Még kevésbbé kívánczok bele a színház két operettje vagy ál-operettje, az egyik *Fedák Sárítól* s mind a kettő *Fedák Sárival*, ezek értéke tisztára a pénztári mérlegen ellenőrizhető s ott nem is okoztak csalódást.

A Madách-Színház esztendeje határozott megbecsülést vívott ki, bár nem éppen játérendjének magyar részével. Ez most is alatta

maradt a külföldieknek. Darvas József, a *Szakadék* című dráma írója, a fiatalok «népi»-nek nevezett szárnyához tartozik, mindent szociológus szemmel néz, a falunak vagyoni és értelmirétegeződésére figyel, hősenek, az inségesek közül kiemelkedett tanítónak sorsában is az ebből adódó konfliktust érzékelteti, némi irányzatos eszményítéssel, sokszor szinte előírásosan, jobbára bizonyos prédikátori hangnemben, de — ami jövőjére nézve biztató ígélet is lehet — máris tagadhatatlan érzékkel a kemény és könyörtelen realitások iránt.

Felkai Ferenc ezzel szemben szinte kizárólag a színpaddal lép alkura, akárcsak tavalyi Nero-drámájában. Ezúttal Katalin cárnő kegyencének, a hírhedt *Potemkin*nek, enigmatikus alakját állítja elének, költői lelkű idealistává, érző szívű jobbágyszabadítóvá magasztosítva, aki a nemtelen udvari intrika áldozataként pusztul el áldásos életének virágján. Mintegy védőbeszédet tart Bernard Shaw képromboló elfogása ellenében. De meggyőzővé sem lélektanilag, sem drámailag nem bírja tenni hőset, s ezért a közönség érdeklődését sem túlságosan kötötte le iránta. A Shawtól rikítóan színezett figurát annak idején legalább megbámulták, mint valami csodaállatot, a Felkaiének melo-dramai imbolygásával azonban nehéz volt mit kezdeni.

A Vígsház első darabja, a *Négy apának egy leánya*, szomorú nevezetességre tett szert azáltal, hogy egy halott magyar író-t szólaltatott meg vele a színpadon egy fiatalabb író-társá, fájdalom, maga is a korai halál küszöbén. Móra Ferenc regényéből dramatizálta Hunyady Sándor. Regénynek is meglehetősen széteső volt, színdarab formájában még inkább szembeszökött laza szerkezete. Viszont a magyar vidék életének művészi hitelességű képei, az egésznek természetes kedvessége, egyes mesteri sűrítésű jelenetei még így is az írói magasabbrendűség jóleső légkörét árasztották.

Utánuk Bókay János jutott szóhoz *Az utód* című újdonságával. Művében a legnagyobb újdonságot írójának egyszerűsége, szinte puritánsága jelentette. Komoly, elgondolkodtató témát tárt elének, ezúttal nem a «neinek harcának» területéről, hanem a férfilekek válságainak világából, ahol csöndes tragédiák zajlanak le, a szomorú igazság erejével sugallatosan, valameddig a különféle hivatásterületeken elődök és utódok lesznek, s ezek a nemzedékek örök őrség-váltásain egymás szemébe néznek. Kár, hogy a szerző bizonyos «fondorlatos» mellék-motívumoknak aránytalanul tág teret engedett, holott a darabnak íróilag éppen nem ezek a legkülönb részei, ilyenkor néha a bábjátékos drótszálaira leszünk figyelmessé. Ha ehelyett inkább a lelki feszélyezettségek érzékeltetésére veti a fősúlyt, ezek többvonalú és árnyalatosabb rajzával áll elő, jobban szolgálta volna

drámájának belső plasztikáját. De hiányai ellenére is ez volt a színház magyar műsorának legigazibb nyeresége.

Romenyik Zsigmonddal új színpadi szerzőt avatott a Vígyszínház. Első műve, *Az atyai ház*, egy kissé cölöpépítményszerűen készült. Az emlékezés lagunái övezik. Az Amerikát járt író alighanem gondolt a színműírás ottani «formabontóira» s talán némely filmbenyomásokra is. Viszont ugyanakkor mondanivalója oly mértékben lírai, amennyire csak színpadon egyáltalában elképzelhető. Az emlékezés megristtító erejét vetíti elének egy tékozló fiúnak az időközben elköltözötték vágyait, indulatait és síron túl is óvó-intó szeretetét őrző szülői házban tett, multköltögető körsétája során: *sunt lacrimae rerum*. Ez a darab tapogatódzásában is rokonszenves kísérlet, de egyelőre nem több kísérletnél. Annyira az idő és hely problémájából sarjaszt mindent, hogy ezzel részben tisztára epikaivá, részben menthetetlenül mozaikszerűvé válik. Szerzője drámaírói képességeinek ez még éppen nem bizonyossága, legfeljebb itt-ott ígérete.

Hertelendy István, aki a mult évadban fővárosi «mondain» tárggyal jelentkezett, most vidéki pátriájába ment ténáért, de még ottan sem sikerült aranygyapjával hazatérnie. A földbirtokosság társadalomkritikájára gondolt, az érvényesülésért ősi talajához hűtlenségre hajlamos dzsentri elleni vádiratra, a végén a megigazulás útjának kijelölésével, mely csak visszakanvarodás lehet az áldott bölcsőhelyhez. De esetét inkább csak szingulárisnak érezzük, színpadi ihletésű jelenetek, virágokkal díszített, de gyökerekkel alá nem futtatott dialógusok sorának. Ez a *Jákyak* című dráma önismeretre kényszerítő tükörképe kívánna lenni a magyar televényhez magasabb rendelés szerint hűséggel tartozó összes Jákyaknak, a Mikszáth óta annyszor sírja széléről elibénk idézett egész hazai középbirtokosságának, de hogy valóban azzá is lehessen, annak egyaránt akadály a Hertelendy rajzának vonal-bizonytalansága és műve egészének végig-gondolatlan volta.

Igazi nagy magyar sikerét a Vígyszínház nem saját portáján, hanem kamaraintézetében, a Pesti Színházban aratta, Illés Endre *Méreg* című alkotáslélektani művészttragédiájával. Örvendetessé ezt a sikert mindenekfölött az író előkelő és rátartós színvonala teszi, ha mindjárt közönségét a darabnak talán manapság annyira kelendő orvosi diagnosztikai oldala vesztegette is meg elsősorban. Maga a szerző azonban nem erre épít, az ő mérlegén nagyrahitott művészhőse szempontjából a nyugtató boldogság harmóniája találtaik könnyűnek a boldogság örök nyugtalanosságú *ígéretével* szemben. A halálosan beteg zeneművész mellett ennek a két életlehetőségnek

megtettesítője a dráma két nőalakja, a jóság gyógyszeréje meg az izgató méregé, ezek közül az alkotásnak az utóbbi a gazdagabb táplálója, de még ez sem annyira, hogy az igazi alkotó géniusz végül is ne legyen kénytelen csupán a tulajdon lelkének társtalan magányába bezárkózni. Illés Endre kínosan kerül minden kiélezettebb effektust, majd annyira, mint Csehov, akinek színművei lényegük szerint szintén teljesen novellai fogantatásúak. Tavaly a Nemzeti színpadán szatírai vénáját ismertük meg Illésnek, élénkebb érzéket sejtetően a színszerűség iránt. Ez a mostani sikere nem éppen a gyakorlott drámaköltőé, de kétségtelenül a makulátlan íróé.

Mozgalmas évadát a Vígszínház is operettel lúcsúztatta, e könnyű műfajnak egy talpraesett termékével, ez is a magyar játékrendet gazdagította, bár természetesen nem a drámabírálat cserkésző területén.

A Nemzeti Színház hat hazai újdonságot mutatott be, valamennyit nagy színpadán; Kamaraszínházában egyetlenegy sem, ott à nem túlságosan finnyás ízléssel importált *Blöffök*, *Bolerók* és *Tacskók* ragadtak meg a műsoron, százas előadássorozatokra.

A hat magyar bemutatóból három erdélyi írónak jutott. Ebben nyilván külön vonzóerőt gyanítottak, de ez a föltevés így sommásan éppen nem igazolódott. Legkevésbé Kós Károly évadnyitó Szent-István-drámájának, az *Országépítő*nek esetében. Szerzője évekké elelőtt már határozott figyelmet keltett egy történelmi darabjával a Vígszínházban. Most azonban érthető módon alulmaradt a tulajdon, korábbi regénykompozíciójával folytatott viaskodásban. Négy évtizedet zsúfolt össze laza krónikás szerkezetű «korrajz»-zá, Géza fejedelem halálától Istvánéig, — esoda-e, hogy valódi eselekvény helyett csak események vázlatos bemutatásáig jutott el? S még ezek során is adós maradt szent királyunk alakjának és küldetésének méltó felfogásával és sugallatos megéreztetésével. Ez a téma egyébként is jó egy évszázada kísértgeti és hagyja rendre cserben drámaíróinkat. Kóst már regényében is legyűrte, most a színpadon még inkább.

A szintén erdélyi Asztalos István idényzáró «népi dráma»-ja. *A fekete macska*, aprószeres módszerével is, falusi kaszt-szemléletével is Darvas József imént említett színművének rokona, de annál is egyoldalúbb s főleg fegyelmezetlenebb. Mikor fogják írónk megtanulni, hogy az emberi indulat egyéni valami is, nemcsak kollektív «együttrezgés» s hogy a drámát mégis csak *emberek* vívják meg, nem pedig társadalmi *osztályok*? Móríc Zsigmond még legalább a «szép

szegénység» oldalára állt. Asztalos a nyomorban is csak a lealacsonyítót látja meg. Így nem lehet meggyőzően apostolkodni sem a nép, sem általában bármiféle, egyébiránt igen tiszteletreméltó eszmény mellett. Az író a szívére is hallgasson, ne csak világmegváltó elvekre esküdjék.

De közbül szóhoz jutott Erdélynek az az írója is, akinek szavát mindig örömmel várjuk: Tamási Áron. Nála szinte látatlanban is valódi költészetet remélhetünk, kirívó tételesség nélkül, sajátos népi ízeket, elszánt elvi nekigyürkőzés nélkül. Mindezt bőven árasztja új darabja is, a *Csalóka szivárvány*. Színpadi művészetének — mint általában egész írói egyéniségének — egyetlen sebezhető pontja a kompozíció. Meseszöví képzelete, szímbólumok, legendai elemek s a csodák misztikus világa felé kitaruló hajlama színműveit is át- meg áthatja, ami önmagában véve annyira nem hiba, hogy akár a kiszikkadófélben lévő drámai műfajnak oly kívánatos megújítására is vezethetne, ha munkáiban e nem csekély értékek szerveesebben ágyazódnának be a jobbára csak költői ötletek kaptatóján haladó cselekvénybe. Legutóbb a *Vitéz lélek*ben már ezzel biztatott, most azonban ismét inkább korábbi *Tündöklő Jeromos*ának zavarbaejtő ingadozására emlékeztetett. Pedig anyaga kitűnő. Az elcsenevészedett élet fölfelé vágyakozását rajzolja az érzelem és tudás magasabb régióiba. Ahová a félművelt székely parasztember önjerején el nem juthatott, elhúnyt barátja ruhájában és életformáiban kíván ott becsúszni, méltóbb s legalább fiúutódja fölemelkedését biztosító helyet kivívni. De a magára vett idegen élet csalóka szivárványnak bizonyul, senkisémet élheti másnak az életét, a kettő között gyilkos szakadék tátong. Mindebből Tamási mélyen megkapó, nem egyszer valóban szívenütő mozzanatokot ragad ki, csak éppen a sugalló harmóniát nem teremti meg közöttük. Külön-külön majd minden jelenete ragyog, művének egésze mégis ködbevész.

A színház magyar újdonságműsorán az egyetlen vígjáték Galamb Sándor darabja volt, a *Hatalom*. Ennek is keserű a magva: a mindenkiel közös s tán csak fokozatilag különböző hatalmi vágy kiütkezését tükrözteti minden lehetséges változat felé, s a végén — darabjának legkülönb vígjátéki találatával — az egész nagy «érvényesülési» hűhóról lesújtó értékítéletet mondhat egy — elmebajossal; a «Wille zur Macht» rohamát elbuktatja a «Vorstellung» ingoványán. Galamb főleg dramaturgiai tudás, szerkezeti műgond tekintetében emelkedik magasán az átlag fölé, a drámaírásunkban annyira gyéren jelentkező szigorúan zárt, franciás módszernek ma kétségtelenül ő egyik legjobb tanítványa. Csak az élő organizmus testmelegének ki-

sugároztatásában fogyatékos. Mintha színpadán a szervezet erőinek játékát is a szerkezet kényszere bénítana.

Nemzeti színpadunknak s ugyanakkor az egész évadnak is kimagasló értéke volt Márai Sándor drámája, *A kassai polgárok*. hosszú idő óta az első komoly erőfeszítés a magyar mult széles távlatú és eszméltető feltámasztására. Ez végre nem színpadi tableau-kért, hanem valódi írói elmélyüléssel és ritka történelmi érzékkel fordult a polgáriasodó magyar középkorhoz, a művészi, férfúi és polgári becsület mélyen megindító lelkiismereti harcának rajzához, azzal a drámailag realizált hitvallással, hogy a sorsot betölteni sokszor magában is egyet jelent a hősiességgel, az emberméltóság heroikus önvédelmének diadalával. Íróját kassai lélek ihlette, szülővárosának multja vezette drámatárgyához, úgy, hogy hősen, a gyönyörű gótikus-dóm szobrászmesterén kívül maga a város is szinte ugyanolyan arányban hősévé lett színművének, akárcsak a francia becsület szelleme Rodin híres szoboresoportozatának, a *Calaisi polgárok*nak.

Márai művében — ha regényírói motivumgazdagsága talán valamelyest szétvetéssel fenyegeti is a színpadtól megszabott kereteket — különösen figyelemreméltó, hogy egész koncepciójában mennyire kezében tartja a művészi és sajátképpen drámai lényegét. dialektikája és változatos jellemformáló készsége mögött milyen mély, a szó legigazabb értelmében történelmi perspektívák nyílnak s az egészet a humanitásnak milyen emelkedett szelleme járja át.

Drámájának ezek a jelességei nemcsak a kritikában és a közönség körében vertek erős visszhangot, hanem a Kisfaludy-Társaságnak a magyar történelmi színműre kitűzött Szabó Franciska-pályadíj odaítélésében megnyilvánuló egyhangú méltánylását is kivívták. Ez a tény azonban egvszersmind ki is rekeszti e drámát a Vojnits-jutalommal való kitüntetés lehetőségéből.

Márai mellett még egy sok sikert látott és komoly megbecsülést szerzett írónk járult hozzá jelentékeny mértékben az évad hazai termésének rangemeléséhez: a színpadon régóta hallgató s most újra régi diadalai színhelyén porondra lépő Zilahy Lajos. Megint olyan volt a mondanivalója, amin mélyen gondolkodott s aminek morális magvát igazi írói érdekeltséggel törte fel, hogy eljusson az esendő emberi lélek örök csirájáig. Ennek a *Szépányám* című, Martynovics-korabeli darabjának «hőse» valójában nem a dráma egyik vagy másik alakja, sokkal inkább maga az idők forgószelében sodródó emberiség értelmi és érzelmi válsága. Zilahy költői lelkének egész lírai melegével az érzelem joga mellé áll. «Élni csak szeretetben lehet» —

hirdeti annak a dübörgően «történelmi» kornak légkörében, amely az ész, tudás, ráció és «technikai haladás» zászlaja alá szegődött. s amelyben csak a szív emberei, a szépség szerelmesei, mindenekfölött pedig a családi tűzhely őrangyalai, ezek az örök «szépanyák» vigyáznak a tántorgó emberfaj égi kincseire.

Zedreghy professzor portáját a századvégi világrendés aknázza alá, a családapát elkapja a tudás mámora, megigézi a «küllön» szédülete s végül hinárba csalogatja a «koreszme» zavarosa. Az asz szony, Petronella, valami alvajáró, biztossággal, a szerelem és anya. szeretet élő hitével vállalja a solvejgi sorsot, s mikor a kocka már életre-halá ra vettetik, ahhoz a leánykori rajongójához fordul, a nagyhatalmú Bikkesy szeptemvirhez, aki — mint a dráma legmélyebben költői jelenetében kiviláglik — maga is szeplőtelenül megőrizte a multak melódiáját s most is csak erre a dalra hallgatva, minden olcsó okosság és óvatos belátás ellenére az önzetlen úri ajándékozás gesztusát választja, lépésének minden, nemesen elszánt következményével együtt. A kibogozásban Zilahy tagadhatatlanul némi engedményt tesz az inkább epikusan kimódolt, Jókai-ízű romantika szellemének, mintahogy egész kompozíciója sem mentes némi regényes áradástól. Viszont drámájának páratlanul szubti is elgondolásából adódik, hogy megépítése sincs *scène à fair*-ek felé kihegyezve. A miliórajzban Zilahy mindig — most is — élénk, színes, mozgalmas. A csomópontokon azonban egészen feltűnően fukarszavú, nem él hangos kitörésekkel, dialektikai magyarzódásokkal, ellenkezőleg: a hallgatásokból csiholja ki a legerősebb drámai döbbenetet; ilyenkor a némaságon áthallani a szívek dobogását, át még az agyak riadt, mohó munkáját is. Mintha ez az írói dolgozasmódja is arra figyelmeztetne, amire egész drámája: a szavak füstje elszáll, az érzések parazsa örök.

Színpadí átlagtermésünk bántóan légüres volta mellett Zilahy drámairásának ez az atmoszféri gazdagsága fokozottan figyelemreméltó. Kirívóbb rekvizitumok nélkül mesterien ért a kor hangulatának földözéséhez, cselekvényébe számító ravaszkodás nélkül vegyíti a kaland fűszerét, melodrámaivá hígulás nélkül játszik a mély érzelmesség húrjain, színpadí hangoskodás nélkül is szóhoz bírja juttatni a bensőséges pátosz erejét, s egész művét bederengi írói egyéniségének egyik legjellemezőbb sajátossága: valami halk, megbocsátó humornak állandó igézete. Dialógjának cicomátlan szépségével, alakrajzának árnyalatos finomságával is újra azon a tiszteletreméltó magaslaton mutatkozik, ahol külön helyét az egész irodalmi közvéle-

mény már rég kijelölte s ahol a Vojnits-jutalmi bírálók elismerő hajlandósága is már ismételten rátalált.

Mindezek alapján bizottságunk — melybe Szinnyi Ferenc rendes tag elnöklete alatt Alszeghy Zsolt levelező tag és e jelentés írója küldetett ki javaslattételre — egyhangú döntéssel e megkapó költői gazdagságú, méltó írói szinten járó alkotás mellé állt, amely a közönség jobb rétegét is örvendetesen megnyerte és maradandóan megajándékozta. Mély tisztelettel azt a kérést terjesztjük a tekintetes Akadémia elé, méltóztassék a Vojnits-jutalomnak ez évre esedékes érmét Zilahy Lajos *Szépnyám* című, a Nemzeti Színházban bemutatott színművének odaítélni.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

Ferenc Ferdinánd.

Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Bpest (Kir. Magy. Egyetemi Nyomda), (1913) 8-r. 391 l.

Közéletünknek egyik régi, érdemes munkása Eöttevényi Olivér. Valamikor közjogi kérdések érdekelték és e tárgykörbe vágó művei az első világháború előtti időkből az osztrák centralista politikával szembenállott tiszta magyar közjogi felfogás emlékei maradnak mindenkor. Amióta pedig ránk szakadt Trianon, mint a Magyar Külügyi Társaság ügyvezető elnöke szolgálja ismert tapintatával és sokoldalú tudásával nemzetünket.

Közjogi munkássága, a párizskörnyéki békék háttérébe mélyebb bepillantása, nemkülönben a békés revíziót célzó törekvéseink a külföld felvilágosítására a gyűlöletben, tudatlanságban és kapzsiságban fogant békéknek az egész európai légkört megmérgező hatásáról, amely legvégzetesebben, a volt monarchia területén jelentkezett, irányíthaták figyelmét Ferenc Ferdinándra, aki trónralépése esetére előkészítette a Habsburgok kettős birodalmának egészen új közjogi alapokon való felépítését és akinek meggyilkoltatása 1914 nyarán alkalmi oka volt az első világháború kirobbanásának.

Egyébként is, noha nemzetünk sorsát az utolsó négy évtizedben e századeleji elfajult közjogi harcok, az ezeket követő első világháború, az 1918 végén bekövetkezett összeomlásunk és az azt betetőző trianoni parancsbéke határozták meg, de mindezekre az eseményekre a háttérből rávetődik a trónra soha nem lépett Ferenc Ferdinánd arnyéka.

Eöttevényi nagy gondal készült a szomorú emlékű trónörökös életrajzának megírására. Mint Előszavában elmondja, éveken át gyűjtötte az anyagot, miközben nemcsak a nyomtatásban megjelent műveket (hivatalos kiadványok, emlékiratok, tanulmányok, újságcikkek) vette figyelembe, hanem ezeken felül beszélgetéseket folytatott Ferenc Ferdinánd környezetének egyes tagjaival és a vele közelebbi érintkezésben volt politikusok, katonák némelyikével. Ilyenformán Eöttevényi könyve ma a legteljesebb és adatokban leggazdagabb Ferenc Ferdinánd-életrajz nemcsak a magyar, hanem — tudomásunk szerint — a világirodalomban is.

A mű a néhai trónörökös alakját és életét harmincegy fejezetben állítja az olvasó elé. Kezdi őseivel, szüleivel, majd sorra tárgyalja nevelését, jellemének fejlődését, katonai pályafutását, betegségét, házasságkötését a megelőző és követő bonyodalmakkal, környezetét, munkatársait, a monarchia újjáépítésére irányuló terveit, külpolitikáját, meggyilkoltatását, gyilkosainak bűnpörét, a gyilkosság hatását Ferenc József-re és a közvéleményre, valamint a francia diplomácia egyes képviselőire. Befejezésül, miután bemutatja a gyilkost mint szerb nemzeti hőst, összefoglaló képet ad a trónörökös egyéniségéről.

Mint ebből a rövidre fogott felsorolásból is látható, a szerző igyekezett az olvasót végigvezetni Ferenc Ferdinánd életének minden fontosabb szakaszán, mozzanatán, és iparkodott bepillantást nyújtani bel- és külpolitikai elgondolásaiba, szándékaiba, jellemébe, lelki arculatának minden redőjébe. A kép, amely az aprólékos részletrajzokból kibontakozik, — bár a szerző igazán nem túloz, sőt léptenyomon keresi a mentő vagy legalább is az enyhítő körülményeket — rendkívül szomorú. Ferenc Ferdinánd két fivérével együtt terhelt. Viszonylag ő a legegészségesebb, de öröklött tüdőbaja még fokozza zárközöttségére, gyanakvásra, bizalmatlanságra, indulatoságra hajló alaptermészetét. Szerencsés kigyógyulása viszont a türelmetlenségig mélyíti erős katolikus hitét, olyannyira, hogy szívből gyűlölt minden más vallást. Ehhez járult szintén ősi Habsburg-örökségként egész lényét átható meggyőződése a dinasztikus, centralista és abszolutisztikus politika egyetemes helyességéről, súlyosbítva az autokrata göggyével. A tudományok és művészetek iránt nem volt érzéke, sőt kedvelt bizalmasának, Czernin Ottokár grófnak följegyzése szerint a zenét főlegesen lármanak tekintette. Ennek megfelelően a fukarságig anyagias volt. Annál nagyobb örömet talált a vadászatban. De ezt nem úri sportként űzte, hanem az abnormis lelkű ember kegyetlen szenvedélyével. Ennek bizonyossága, hogy mint kitűnő lövő félmillió vadat ejtett el. Gyakran ragadta el szertelensége és dübbitőrései olykor patológikus méreteket öltöttek.

Ezek a tulajdonságai — amelyeket nem tudott jóvátenni házasetének szépsége, melegsége, katonai szolgálatának lelkiismeretes végzése, a kertészetben talált öröme — élesen szembeállították Ferenc Józsefnek bölcs, kipróbált uralkodási módszerével, kormányzati politikájával, amely tizenkilenc évi abszolutizmus teljes csődje után, 1867-től 1914-ig, tehát majd egy félszázadon át a maga kiegyensúlyozottságával és föltétlen korrektségével alaptényezője volt az európai békének és — minden veszedelmes belső politikai, nemzetiségi, gazdasági, társadalmi baj ellenére — alattvalói millióinak oly jólétet, virágzást biztosított, amelynek újra elérése ma álomnak tűnik fel.

A kettőjük közötti nagy ellentét, mely miatt egymáshoz való viszonyuk mindig hideg maradt, élesen ütközött ki a reánk, magyarokra vonatkozó felfogásukban és politikájukban is. Míg Ferenc József élete utolsó percéig lelkiismeretes gonddal megtartotta a két országa közötti paritásos dualizmust jelentő 1867. évi kiegyezést, amely — bár nem minden hátrány nélkül — nemzetünknek a nagyhatalmi állás védelmét és egyéb előnyeit nyújtotta, sőt — ha nem szívesen is — egyes katonai kérdésekben is engedett merevségéből, úgyhogy a magyarság azon az úton haladt előre, amely neki juttatta volna Tisza Istvan politikai célkitűzése szerint ¹ a vezetőszeret az osztrák-magyar monarchiában, addig Ferenc Ferdinánd a két országot nemzetiségi autonóm területekre akarta volna feldarabolni, hogy ezekből építse fel Nagy-Ausztriát.

Ez a német, magyar, cseh-tót, lengyel, ruthén, oláh, horvát, szerb, szlovén és olasz «népek állama», amelyet a dinasztia, a németnyelvű hadsereg és a szintén német centralizált hivatalnoki szervezet tartott volna össze, megvalósulása esetén magát hazánkat a társországok nélkül öt darabra osztotta volna; ezek: az Alföld és Dunántúl mint magyar, Erdély, a Székelyföld kivételével, mint oláh, a Bácska és a Bánság mint szerb, a Felvidék mint tót és végül a Székelyföld mint szintén magyar autonóm terület. Az önkormányzatok hatásköréből kivétettek volna a külügy, hadügy, a vasút-, vám- és közlekedésügyek. Ezek a képtelen tervek tehát darabokra tördelték volna Magyarországot s gúzsba kötötték volna a monarchia egyetlen centripetális, senki máshoz csatlakozni nem kívánó nemzetét: a magyart, hogy szárnyat adjanak a magyarság rovására felhizlalt többi nép elszakadási törekvéseinek. Találóa is a jós ihletével mondta e tervekről 1910. július 12-én a képviselőházban Tisza István: «Ha bármely pillanatban bekövetkeznék az a végzetes szerencsétlenség, hogy ez a monarchia föderalisztikus tendenciák karmai közé juthatna, akkor a szlávságra alapított föderalizmus magával hozná az expanzív törekvéseknek végzetes csíráit is. Végzeteseknek nevezem ezeket a csírákat, mert nézetem szerint magának ennek a monarchiának sírját ásnák meg vele. Ezek az expanzív törekvések ugyanis együttjárnának oly centrifugális erők túlsúlyra vergődésével is, melyek több-kevesebb

¹«A magyar nemzet általános becsüléstől, tekintélytől és bizalomtól övezve, foglalhassa el azt az őt megillető helyet, amely nemcsak neki, de a monarchia nagyhatalmi állásának is érdekében áll.» *Gróf Tisza István összes munkái*. 4. sorozat, II. kötet. Levelek, 392. 1.

idő után éreztetnék a maguk diruptív hatását, tönkretennék, züllésnek vinnék magát a monarchiát.»¹

Valóban, ha Ferenc Ferdinándnak sikerült volna Grossösterreich-ját megvalósítani, kétségkívül azzal a módszerrel, amelyet Schönaiich báró akkori közös hadügyminiszter előtt a magyar katonai követelések kapcsán ekként fejezett ki: «Magyarország számára rövid a programom és egy mondatból áll: egy második Haynaura van szükségem»;² az esetben nem lett volna szükség Trianonra, az uralkodó maga készítette volna elő országainak szétrobbantását. Ennek bizonyossága, hogy szűkebb munkatársai közül Hodzsa Milán a prágai és Vajda Sándor a bukaresti kormányelnöki székbe emelkedett, ahová útjuk nagyobbik felét a trónörökös vonatán tették meg. A Gondviselés azonban nem engedte ezt megélni; neki, a nagy szlávbarátnak, szláv kéz oltotta ki életét.

Noha tehát sorsából nem hiányzanak is egyes tragikus elemek, tragikus hős nem lett belőle. Részvét nem kísérte korai sírjába. Emlékét nem övezi a mártírok koszorúja. Nevét is csak azért őrzi ma még a volt monarchia idősebb nemzedéke és fogja őrizni a történetírás, mert gyilkosának golyója szabadította fel 1914-ben a háború fúriáit.

De életének van egy maradandó erkölcsi tanulsága. Elgondolásaiban, terveiben a főmozgató erő magyargyűlölete volt. A gyűlölet pedig alantas érzeleni, amely csak pusztítani, csak rombolni tud alkotni, építeni ellenben soha. Második nagy tanulsága, hogy a különböző nyelvű, vallású és műveltségű népeket a dinasztikus elv és a katonai hatalom jogán egységes birodalom keretébe foglaló, mechanikus államszemléletet a XX. század tüzes nacionalizmusával, sőt nacionalista imperializmusával szemben diadalra vinni nem lehet, hogy tehát korunkban országot alkotni és állandóan fenntartani csak a nemzetekben rejlő organikus erők képesek. Ezt bizonyítja egyébként az erkölcsi alapot és a legyőzött népek nemzeti energiáit figyelmen kívül hagyó párizskörnyéki békék rendszerének gyors összeomlása is.

Ferenc Ferdinánd egyéniségének és politikai terveinek e, részben a szerzőtől mellőzött adatok nyomán készült ismertetése után foglalkoznunk kell magával a művel. Bíráló észrevételeink megtételére kötelez az a régi baráti viszony is, amely a szerző és e sorok írója között fennáll.

¹ *Képviselőházi Napló*, 1910—1918. országgyűlés, I. kötet. 127. l.

² A *Neues Wiener Journal* után közli a *Pester Lloyd* 1923 március 19-i esti lapja.

Első megjegyzésünk arra a módszerre vonatkozik, amellyel Ferenc Ferdinánd alakját, szereplését és kormányzati célkitűzéseit az olvasó elé hozza. Főntebb megdicsértük teljességre törekvését. Itt még kiemeljük eleven tollát, színes részletrajzeit. Viszont nem hallgathatjuk el, hogy gyakori az ismétlés. Ugyanazokkal a részletekkel találkozunk több egymásra következő fejezetben. Így ír a Ferenc Ferdinánd magyargyűlöletéről a 61., 62., 214., 217., 218., 221. lapokon. Külön a csárdás ellen a 64., a magyar nyelv ellen a 136., 206. s a díszmagyar ellen tett szanalmas kitöréseiről a 267. lapon. A soproni Nádasdy-huszárezredről, magyar tisztjeinek egymásközt folytatott magyar be zélgetésükről elhangzott nyilatkozatairól szól az 58. és köv., a 186., 187. s a 277. és 278. lapokon. Magyarellenes leveleit ismer-teti a 192., 218., 278. és 280. lapokon. A trónörökös katonai irodájáról a 134., 135. s a 144. lapokon stb. E helyett szívesebben láttuk volna, ha elszórva közölt adatait egy-egy fejezetbe foglalta volna. Így nem-csak az olvasó kapott volna teljesebb, markánsabb képet, hanem a mű is könnyebben áttekinthető lenne.

Nem tudjuk helyeselni azt az eljárást sem, amellyel a történet-írói tárgyilagosság nevében szinte minden élesebb, szomorúbb jellem-vonás megemlítése után mindjárt keresi a mentő körülményeket is. Ez az eljárás ugyanis csak akkor megokolf, ha a mentegetés bizonyító ereje kétségtelen. E nélkül az enyhíteni kívánt bántó vonás válik még élesebbé. Így pl. a Ferenc Ferdinánd erősen reakcionárius, magyargyűlölő irányát Klopp történelemtanárának hatására vezeti vissza. De ehhez minden átmenet nélkül hozzát teszi: «hogy ugyanaz a Klopp tanár tanította Ottó főherceget is a történelemre s az mégis milyen kedves felületességgel rázta le magáról ezeket a tanításokat» (62. l.). Vagy pl. elmondja, hogy gr. Czernin Ottokár — Ferenc Ferdinándnak egyik legbizalmasabb embere — szerint Ferenc Ferdinándnak «az európai átlagmértéket messze meghaladó őszinteség hiány volt egyik főtulajdonsága, ami — fűzi hozzá a szerző — meglehetősen csípős, sőt talán egyenesen rosszakaratú beállítás» (39. l.). Néhány példa elég lesz a trónörökös őszinteségének megvilágítására. Maga a szerző mondja el, hogy gr. Andrassy Gyula mint belügyminiszter a dualizmus ellen nyilatkozó Ferenc Ferdinándnak kijelentette, hogy «bármiféle alkotmányellenes lépésénél az egész magyar nemzetet találhá magával szemben». Mire a trónörökös azt felelte: «még álomban sem gondolok arra, hogy alkotmányellenesen akarnék uralkodni». Viszont — folytatja a szerző — Czernin emlékiratai szerint így nyilatkozott: «Fütyülök az ilyen törvényekre» (196. l.). Másik példa. Ugyancsak Andrassy Gyula örökíti meg följegyzéseiben a Ferenc Ferdinánddal folytatott beszélgetéséből utóbbinak azt a kijelentését, mely szerint

«Éppen annyira magyarnak tulajdonítom magamat, mint osztráknak. Magyarországon csak a Hochverrätereknek vagyok az ellensége». Állítsuk ezzel szembe Ferenc Ferdinándnak Vilmos császár előtt 1914. június 13-án Magyarországról adott véleményének következő részletét: «A beszélgetés azután Magyarországra ment át és itt a trónörökös ellenszenvének még nyersebben és rendkívül világos mondatokban adott kifejezést. A magyar állapotokat teljességgel anakronisztikusoknak és középkoriaknak tüntette fel. Magyarország egyes családok marakodásának színtere és az oligarchikus kormányforma az összes nem magyar elemek elnyomását jelenti, akik több mint 50%-át teszik az egész lakosságnak. A magyarok számát mindig hamisan közölték, a valóságban talán két és fél milliónyian (!) vannak» stb.¹

Az elmondottakból kétségtelen, hogy Ferenc Ferdinánd nem volt őszinte, ami még szomorúbb, mint ádáz magyargyűlölete.

Szívesen láttuk volna továbbá azt is, ha a szerző Ferenc Ferdinándnak trónralépése esetére tervbevetett elgondolásait kellő történeti háttérben helyezi el. Az az olvasója ugyanis, aki feleletet próbál keresni arra a kérdésre, vajjon miért készítette elő a monarchia szerkezetében azokat a mélyreható változásokat, a műből csak töredékes részleteket kap. Helyénvalónak láttuk volna tehát, ha legalább néhány mondatban összefoglalja a volt monarchia történetének azokat a mozzanatait, amelyek a nemzeti eszme győzelmes előnyomulásának korszakában, a XIX. században egyre inkább kikezdtették a Habsburgok dinasztikus elven felépített birodalmát. Itt idézhette volna Széchenynek megdöbbenően bevált jóslatát 1813-ból, amely szerint «Ausztria csak a napi létezéseért küzd... Minden nappal feloszlásához közeledik és még egy évszázad előtt szétkell esnie, mert alkotórészei óráról-órára különbözőbbek lesznek és egyre jobban eltávolodnak egymástól.» Idézhette volna Kossuth és más hazai és külföldi kiválóságok hasonló értelmű nyilatkozatait.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szerző nem válogatta össze mindig szerencsésen forrásanyagát. Így pl. részletesen ismerteti a Belvedere (a Ferenc Ferdinánd bécsi palotája) gyóntató papjának, dr. Zibertnek azt a gyűlölködő pamfletjét, amelyben Tiszát teszi felelőssé a szerajevói gyilkosságért, mert nem gondoskodott a trónörökös

¹ Treutler követ jelentése, közölve a *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette* 1871—1914. 39. köt., 365. és köv. l. Mindezeket és több más jellemző adatot l. a Kristóffy József emlékiratairól szóló bírálatunkban (*Budapesti Szemle* 1928. évf. 603. sz., a különlenyomat 32. és köv. lapjain).

testi épségéről (!) (207. l.). Vagy pl. szintén részletesen szól Bresnitz von Sydacoffnak Ferenc Ferdinándhoz intézett nyílt leveleiről is, amelyek közül nem egy leszdedte a magyarokról úgyszólván még a keresztvizet is (203. l.). Ellenben csak másodkézből használja a *Grosse Politik* fentebb idézett hatalmas sorozatát, főleg annak 30. kötetét, amelynek egyik-másik adata villámfénnyel világít be a szerencsétlen trónörökös lelkébe, bel- és külpolitikai terveibe. Épp így mellőzi — többek közt — Tisza István gróf összegyűjtött munkáit is.

Sajnálattal látja az olvasó azt is, hogy a szerző csak elvétve idézi forrásait. Hogy egyes forrásokról hallgat, azt megérti mindenki. Erre kötelezi az író ma még több személyi szempont. De általában a források megnevezése, a hely megjelölésével, hozzátartozik egy ily történelmi életrajz teljességéhez; adatai hitelességének ez a fémjelzése. Sajnálattal nélkülözzük továbbá a betűrendes név- és tárgymutatót is.

Végül kisebb tévedések is csúsztak a műbe. Így I. Ferdinánd magyar királyá választásának időpontja nem 1527, hanem 1526 december hava (10. l.). Jon Rusu Abrudeanu lehetett képviselő Bukarestben, a magyar parlament hasonló hangzású tagjának neve Russu-Sirianu János (kisjenői képviselő) volt (170. l.). Panade kisküküllőmegyei község neve Pánád (175. l.). A szomorú csernovai eset beállítása nem egészen felel meg a történeteknek, amint az Hodzsa Milán 1907. október 30-án a képviselőházban elmondott interpellációjából és gr. Andrássy Gyula belügyminiszter válaszából is megállapítható (182. l.). «Az öreg Carol király» annál kevésbé hívhatott össze koronatanácsot Bukarestbe 1916. aug. 27-re, mert már 1914. október 10-én meghalt (237. l.). II. Miklós cáρ legvilkolásának időpontja 1918. július 17. Nem elég tehát annyit írni róla, hogy «az 1917-i bolsevik forradalom alatt halt mártírhálált» (246. l.). Végezetül: nem 1851-ből való Magyarország feldarabolásának Ausztriában fölmerült első terve (295. l.). Megelőzte ugyanis ezt Palackynak, a csehek híres történetírójának a monarchia és benne hazánk federalizálása iránt 1848-ban a kreamsieri osztrák parlamentben előterjesztett indítványa, amelyből valami belekerült a koronatarományok autonómiáját kimondó 1849. március 4-i osztrák alkotmányba is.

A mű azonban e fogyatékságai ellenére is nyeresége irodalmunknak s örömmel látnók a második, javított kiadását.

Nagy Miklós.

Európa és a magyar irodalom.

Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a közégyezésig.* Budapest, 1942. Singer és Wolfner, 619 l. 8-r.

Hankiss János könyve az első nagyszabású kísérlet annak a megállapítására, hogy mi a magyar irodalom viszonylagos értéke a nyugati irodalmak között. E célból megvizsgálja irodalmunk külföldi kapcsolatait, vagyis összefoglalja és saját megfigyeléseivel kiegészíti az eddigi hatáskutatások eredményeit. Minthogy azonban a szellem-történeti látásmód elterjedése óta az irodalomtörténetnek ez az irányja meglehetősen hitelét veszítette, Hankiss figyelembe veszi a visszahatás és az eredetiség kérdését is, sőt éppen ezek kifejtésére veti a főszólyt. Európa és a magyar irodalom így mellérendeltségi viszonyba kerülnek, s a magyar szellem termékei legfeljebb arányaikban, de nem önértékükben módosulnak nyugateurópaivá tárgult háttér perspektívájában. A régebbi hatáskutatás alig tudta elkerülni az irodalomszemlélet megszükitését — Hankiss az önelvűség feladása nélkül szélesíti ki a kereteket, a teljes magyar irodalom fejlődéstörténetébe szövi bele az európai szellem csillagképeit. Innét a könyv rendkívüli gazdagsága: megtaláljuk benne az eddigi kutatás minden eredményét, teljes tárgy-, forma-, stílus- és eszmetörténeti anyagát, a jegyzetekben pedig modern irodalomtudományunk hiánytalan forráskészletét. Hankiss egyformán otthon van mind a hazai, mind a külföldi tudományos és szépirodalomban, s örömet leli ismereteinek mennél bőségesebb közlésében. Gazdagsághelyenként már-már zsúfoltsággá lesz s ez a könyv, noha a művelt nagyközönséghez is szól, igazán nem könnyű olvasmány, a mondanivaló hatalmas és nem mindig homogén tömege hamarosan kifárasztja a legéberebb figyelmet is. Az előadás gondolatmenetét általában csak az irodalomtörténetben már kellőleg tájékozott olvasó tudja követni, a laikus hamarosan eltéved a nevek, a művek és a szellemi kapcsolatokra utaló egyéb adatok halmazában.

Hankiss egészen sajátos módszertani elvet követ. Könyvének bevezetésében háromféle irodalomszemléletet különböztet meg: az elsőnek központjában az önmagában lezárt műalkotás, a másodikéban a kifejezés, a stílus áll; a harmadik, az ú. n. dinamikus felfogás az irodalomban már nem az írók és a művek összegét látja, hanem «az irodalmi élet egészének elektromos terét, amelyben soha sincs nyugalom s maguk a kész remekművek sincsenek végérvényesen lezárva, mert az olvasó, a néző, a korszellem a maguk módja szerint egészítik ki s értelmezik szubjektívvé vagy korszerűvé. «Melyik már most a leginkább célravezető módszer? Mivel mindegyik szemlélet egyoldalú a többi nélkül, együtt adhatnak csak plasztikus képet.»

Hankiss tehát szintézisre törekszik, úgy azonban, hogy a három irodalomszemléletből fakadó módszert felváltva alkalmazza, noha nyilvánvaló, hogy az irodalom valamennyi felfogását magábanfoglaló látásmód egy teljesen új, negyedik szemléletet — s egyúttal módszert is — jelent, s ez nem adódhat az előbbiekből egyszerű egymásmellé helyezéséből; a nézőpont állandó változtatása egyenesen akadályozza az anyag plasztikus bemutatásának. A «littérature comparée» néven ismeretes irodalomtörténeti iskola — amelynek F. Baldensperger és Van Tieghen mellett éppen Hankiss János egyik vezető szelleme, ő szerkeszti a mozgalom folyóiratát, a *Helicon* — a statikus irodalomszemléletnek köszönheti legjobb eredményeit, s Európa és a magyar irodalom kapcsolata sem látszik igazolni valamiféle új szintetikus módszer bevezetésének szükségességét. Sajátságos paradoxon, hogy az összehasonlító irodalomtörténet legmagasabb rendű problémáinak megoldására voltaképpen csak a kultúrfilozófus rendelkezik megfelelő eszközökkel.

Nem annyira a módszer, mint inkább a stílus kérdésével függnek össze azok a jellemzések, amelyek pusztán tárgyi vagy hangulatbeli analogia alapján asszociálnak teljesen heterogén irodalmi jelenségeket. Első pillantásra nagyon szellemes, hogy pl. az Ómagyar Mária-siralommal kapcsolatban «Bárcezi Benő édesanyjára gondolunk, aki fia tetemére veti magát», vagy hogy Kisfaludy Sándor *Az ember szív örvényeiben* «minden fordulatot megjátszik... azt is, melyet Goethe a *Stellában* próbált ki s Maeterlinck az *Aglaraine és Sélysetteben* és i. t., de egy ilyen synoptikus ötletért semmiképpen sem érdemes a naiv olvasóban anakronisztikus értékösszefüggések csalóka ábrándképeit kelteni s ezzel történeti érzékét gyengíteni. A könyv más részleteiben viszont Hankiss dinamikus essay-stílusa egészen közel hozza a jelenséget; kitűnően sikerült pl. Dugonics, Kazinczy, Petőfi, Kemény, Jókai arcképe, de majd mindegyik írónk bemutatásánál találkozunk egy-egy képpel, hasonlattal, amely többet mond a legrészletezőbb ismertetésnél. S külön ki kell emelnünk, hogy az a lendület, amellyel Hankiss mondanivalóját előadja, egy pillanatra sem csábítja tudományos megalkuvásokra. A magyar irodalom európai kapcsolatainak bemutatása a hagyományos értékelés helyességének újabb bizonyítéka. Fontosnak tartjuk ezt a megállapítást különösen manapság, amikor éppen az essayíró nemzedék felől történt a leg súlyosabb támadás irodalomtörténetírásunk ellen. Hankiss könyve e tekintetben missziót teljesíthet: a művelt nagyközönség felé mint felvilágosítás, a hangoskodó dilettánsok felé mint felelősségteljes példaadá s.

Solt Andor.

Egy jó könyv fiatal leányoknak.

Benedek Marcell: *Flóra*. Benedek Elek jegyzetei nyomán. Budapest

Szentimrei Jenőnek Benedek Elek emlékééről szóló szép cikke a *Magyar Nemzet*ben eszembe juttatott egy nem régen megjelent ifjúsági regényt, melyet a fiú kegyelet ihletett, s melyhez hozzá szeretnék szólni. A könyv nem egészen két hét alatt elfogyott.

Benedek Marcell nemcsak azzal hódolt édesatyja szellemének, hogy a néhány lapnyi hátrahagyott írás nyomán megírta ezt a kis könyvet, hanem azzal a tiszteletreméltó kísérlettel is, hogy atyja szellemének örökébe lépjen az ifjúság vezetésében.

Az ötlapnyi szöveg, amelyet talált, nem töredék, még csak tervezetnek sem mondható; csupán feljegyzések a *Délibáb*, *Családi Kör* és *Pesti Napló* 1858-as számaiból, ahogy az előszóból kitűnik. Egy pár téglá az egész, anyaggyűjtés a munka letelejéről.

Megírva egy szó sem volt belőle. Benedek Marcell tehát tisztára a jegyzetek összeválogatása alapján állíthatta össze az elképzelt mű szellemi rekonstrukcióját. próbált megőrizni egy elveszett értéket, amely tulajdonképpen még létre sem jött.

Nem is arról van szó, hogy egyik író a másiknak félbemaradt témáját feldolgozza, hanem arról, hogy kegyelettel megmentsen minden betűt a pusztulástól és tovább plántálja atyjának azt a szellemiségét, mely a regényen keresztül átsugárzott volna az ifjúságra, azt a lelkiületet, mely a kisbaconi sírfeliratról oly ismerősen árad felénk: «Jézus tanítványa voltam, Gyermekekhez lehajoltam, A szívemhez felemeltem, Szeretetre így neveltem.»

A humánumon kívül a hasznosság szellemét kívánta örökségeképpen továbbadni, ezt a csendes nemzeti lélekfogást, mely nem agitáció, hanem a szívbe lassan beleégetett varázsszólam: «Tanuljatok és dolgozzatok!»

A könyv két részből áll. Az egyik: *Flóra*, az átvett téma, a szabadságharc utáni fojtott légkörből (párja a húszéves román elnyomásnak), a másik már Benedek Marcell tulajdon ötlete: *A láthatatlan testőr. Levelek a XVIII. századból*, — a nemzeti megújulódás korából.

A kettő így együtt harmónikus egész. Az elsőben a nemzeti csüggedés, a másodikban a megújulódás öröme és vígasza.

Ifjúsági művek írása időnkint a legnagyobb írókat is csábítja. Külön íze van annak, hogy látszólag könnyebb a feladat s mégis egész lelket kíván: a zsenéket szórakoztatni és helyes irányba hajlítani. A pedagógus és művész örömmünepe, ha sikerül. Ilyen öröm nyomait látjuk a *Flóra* olvasása közben is, midőn egy család történetének

keretei közt ismerjük meg az ország helyzetét és magatartását, a milieut, az idegen szellemű és felületes leánynevelő intézeteket, a nyelv és vérkeveredésből adódó szenvelgő maniert s ellentétül a dacos nemzeti önréteret. Ismereteinket egyre növekvő érdeklődéssel, kerek képekben, szinte tételről-tételre haladva szerezzük. Madame Curie-nek és társainak rejtegetett leckéit az orosz elnyomatás alatt juttatják eszünkbe a kisebb összeesküvésszámba menő rejtett történelmi és irodalmi órák Charlotte kisasszony háta mögött, titkos verstanulással és még titkosabb saját versfaragással, hazafias fellobbanás mellett a hiú remény káprázatában, hogy mint költőnők maguk is felfedeztetnek. De kiábrándítja őket Gyulai Pál híres kritikája az írónőről. Részt veszünk egy Liszt-hangversenyen, egy Bánk-előadáson, és a centenárium alkalmából az Akadémia és a Nemzeti Színház Kazinczy-ünnepélyén is. Megannyi alkalom a nemzeti együttérzésre. S külön csemege Jókai Mór látomásszerű cikke a rádióról, akkor, amikor ilyenféle találmányról még senkinek sejtelme nem lehetett. Ilyen lángelméink vannak!

A láthatatlan testőr lágyabb, ömledezőbb stílusa jelzi, hogy előkelő fiatal leány írja leveleit barátnőjéhez. Itt a képzeletet nem kötik annyira a valóság elemei; az író szabadabb játékot enged neki, maga is kedvet kapva, hogy beleköltözzék egy ifjú hölgy lelkületébe, még pedig egy rousseaui fiatal hölgyébe. Ez egyben irodalomtörténeti feladat is. Nem hiába hivatkozik a hősnő regényes gavallérjával kapcsolatban Saint-Preuxre; valóban egy levegőt szívnek vele, ugyanaz mindnyájuk morális megmozdulása és testtelen rajongása, mint a *Nouvelle Héloïse* Juliejének.

A regény hősei a francia mintához képest még légiesebbek, mert részben láthatatlanok, részben álnévvel, álrühába burkolóznak; tulajdonképpen még maga a hősnő is átmenetileg nem a maga megszokott életformáját éli. Az az érzésünk, hogy érzelmeivel a semmibe nyúl. Nem merészebb-e itt a képzelet, mint a lehetőség, s egy hajszállal nem lépik-e túl a valószínűség határait a zengő, mély férfihang titokzatos megjelenései a függöny mögött, vagy a fiatal leány elsötétített szobájában éjjel, mindig *a tempo*, mint a Gondviselés, — ha baj van? Igaz, hogy e század liquid epekedései nem ismertek határt, sem lehetetlent.

Kissé megdöbben, hogy ez a «hang» valóságot takar, Báróczy Sándor magyar testőrkapitány személyében, irodalomtörténeti fogalmat. Ezért nem kis ijedséggel látjuk, mikor megszűnik hang lenni. sőt buzgalomban halálos párbajba keveredik, öngyilkossági szándékkal (!) Olvasmányunk hatása alatt rohanunk a lexikonhoz, megbizonyosodni, hogy — szerencsére — 72 éves koráig élt még és írt. Ezt a két utolsó levél becsülettel nyugtázza is.

A vézna külsejű magyar testőr nem álmodta, hogy csaknem kétszáz év múlva ilyen különös ügyekbe keveredik, bár a szerző többször céloz rá, hogy « híres fejbevágó » volt. Azt sem tudta akkor Báróczy, hogy szép hangját a regényben a cyranói romantikától fogja örökölni. Ez az irodalmi előd hajdan, legénykedő korában szintén nagy párbajhős volt s ugyancsak rejtegette rútságát, mikor nem látszott kívánatosnak vele élni. Inkább a hangjával és gascognei svádájával operált az imádott hölgnél.

Sok csodálatos dolog történik a XVIII. században, pláne, ha a XX. században kerül feldolgozásra!

Vagy nincs is hamisítás a dologban? Báróczy hangjának is megvan a maga valóságmagva? A szerzőtől magától tudtuk meg, hogy Kazinczy szerint : beszéde elbájoló volt, s barátai így kötődtek vele ifjú esztendeiben :

« Rejtsd el magad az oldalszobába s mondj onnan édességeket egy szépnek, ki téged nem láthat innen, s a szép lángolni fog érted ; de lépj ki most, láttasd magad s tüze azonnal elalszik. »

Így került függöny mögé a tudós gárdista s láthatatlanságából ki sem lépett volna, ha közbe nem jön a párbaj s a halál küszöbe. Nem a hangja volt olyan elbűvölő, hanem a beszédje. De így misztikusabb, szívet borzongatóbb ; inkább az érzékekre hat, mint az értelemre.

Ha pedig a lomhaszárnyú, kevésbbé *sensible* kritikus nem tudná elég élannel követni a franciás képzelet finom játékait, — magára vessen.

A szerző mindenestre nyugodtan tekinthet fel édesatyja arc-képeire — jóváhagyásért. Könyvének poézise érzékeny tünődésre, intelligens gondolkodásra és hasznos cselekvésre serkenti a fiatal olvasót.

Rédey Mária.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

782. SZÁM

1943. JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF SZÉCHENYI ISTVAN AKADEMIAI BESZÉDEI. — Balogh Jenőtől	1
II. AZ ÍRÓ ÉS A NEMZETNEVELÉS. — Márai Sándortól	29
III. ÚJSZÜLÖTT. — Költemény. — Illyés Gyulától	46
IV. SZEMLE. — 1. <i>Gerhart Hauptmann</i> . — Pukánszky Bélától. — 2. <i>Három színházi bemutató</i> . — Rédey Tivadartól	48
V. IRODALOM. — 1. <i>Az ifjú Ferenc József</i> . — (Angyal Dávid: <i>Az ifjú Ferenc József</i> .) — Nagy Miklóstól. 2. <i>Gróf Teleki László</i> . — (Lengyel Tamás: <i>Gróf Teleki László</i> .) — A. D.-tól	57

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
6828. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

783. SZÁM

1943. FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A KONSTANZI ZSINAT ÉS A MAGYAR FŐKEGYÚRI JOG. — Mályusz Elemértől _____	65
II. MODERN SZINJÁTSZÁS. — Csathó Kálmántól _____	72
III. PIUS SERVIEN KELETI VERSEIBŐL. — Kállay Miklóstól _____	90
IV. SZEMLE. — <i>Hat év magyar építésze.</i> — (Jelentés az 1942. évi Greguss-jutalom tárgyában.) — Farkas Zoltántól _____	99
V. IRODALOM. — 1. <i>Melich-émlékkönyv.</i> — (<i>Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.</i>) — Bakó Elemértől.	
2. <i>Bárd Miklós műveinek emlékkiadása.</i> — sz. k.-tól.	
3. <i>Egy kötet vers.</i> — (Kovács Norbert: <i>Talán.</i>) — —s-től.	
4. <i>Magyar költők francia fordításban.</i> — (Eugène Bence: <i>Les grands poètes hongrois du XIXe siècle.</i>) — Elek Oszkártól.	
5. <i>Rózsavölgyi Márk életregénye.</i> — (Mohácsi Jenő: <i>Hegedű és koldusbot.</i>) — —yi-től _____	103

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 50.

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.

6880. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

784. SZÁM

1943. MÁRCIUS

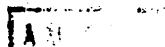
BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. KÁROLYI ARPAD (I). — Angyal Dávidtól	129
II. AZ ELSŐ BÜNTETŐTÖRVÉNY-JAVASLAT. — Auer Györgytől	143
III. ELBESZÉLÉS: MIND HŐSÖK. — Wass Alberttől	169
IV. SZEMLE. 1. Az irodalom és a háború. — Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság közülésén. — Voinovich Gézától	—
2. <i>Prohászka Ottokár püspök emlékezete.</i> — (Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság február 7-iki közülésén.) — Tóth Lászlótól	178
V. IRODALOM. 1. <i>Havas István.</i> — Havas István összegyűjtött költeményei. — R. M.-tól.	—
2. <i>Thurzó Gábor új regénye.</i> — (Thurzó Gábor: <i>Az Ármayak völgyében.</i>) — —df-től—	188

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
6974. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

6/891

Talvt

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

785. SZÁM

1943. ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943.

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. LOSONCZY ANNA. (I.) — Eckhardt Sándortól	193
II. KAROLYI ARPÁD (II.) Angyal Dávidtól	206
III. KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Bús dalok a kis Károlykáról.</i> — Szász Károlytól. — 2. <i>Mea Culpa.</i> — <i>És ott fenn zengik a rorátét.</i> — Karafiáth Jenőtől	226
IV. ÚJ «MAGYAR KÖZJOG». — Polner Ödöntől	229
V. SZEMLE. <i>Mátyás király és a magyar irodalom.</i> — Voinovich Gézától	238
VI. IRODALOM: 1. <i>A tudomány, mint probléma.</i> — (Kornis Gyula: <i>A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata.</i>) — Madzsar Imrétől	245
2. <i>A magyar irodalom kincsháza.</i> — (Alszeghy-Baránszky-Jób: <i>A magyar irodalom kincsháza.</i>) — Vajthó László: <i>Mai magyar költők.</i> — k. 1.-től	252

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
7039. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

1/891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

786. SZÁM

1943. MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. AMBRUS ZOLTÁN. — Voinovich Gézától	257
II. KÁROLYI ARPÁD. (III.) — Angyal Dávidtól	271
III. LOSONCZY ANNA. (II.) — Eckhardt Sándortól	291
IV. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Anyám.</i> — 2. <i>Egy asszony éneki.</i> — 3. <i>Négy fal.</i> — 4. <i>De jó lesz.</i> — Falu Tamástól	306
V. IRODALOM. — 1. <i>Sik Sándor Esztétikája.</i> — (Három kötet. I. <i>A szépség.</i> II. <i>A mű és a művész.</i> III. <i>A művészet.</i>) — Sebestyén Károlytól.	
2. <i>A papiruszok világából.</i> — (Moravcsik Gyula: <i>A papiruszok világából.</i>) — Szabó Miklóstól.	
3. <i>A nők iskolája.</i> — (André Gide: <i>A nők iskolája.</i> Fordította: Zigány Miklós.) — Kiss Ernőtől	308

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12[—].**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
7252. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

A
1941

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

787. SZÁM

1943. JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TARSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF ZRINYI MIKLÓS HADVEZÉR KATONAI ELVEI A KÉT VILAGHÁBORÚBAN. — József kir. hercegtől — — — — —	321
II. KÁROLYI ÁRPÁD. (IV.) — Angyal Dávidtól — — — — —	334
III. A KORESZMÉRŐL. (I.) — Nagy Miklóstól — — — — —	347
IV. ÉPÍTÉSZETÜNK ÉS A KLASSZICIZMUS. — Zádor Annától — —	360
V. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől — — — — —	365
VI. IRODALOM. — 1. <i>Csathó Kálmán új regénye.</i> — (Csathó Kálmán: <i>Családja.</i>) — sz. k.-tól.	
2. <i>Politikai nemzetnevelés.</i> — (Dr. Kiss Árpád: <i>Mai magyar nemzet- nevelés.</i>) — —mf.—tól.	
3. <i>Traeger Ernő költeményei.</i> — (Traeger Ernő: <i>Úgy-e, te félsz tőlem?</i> Versek. — U. ő: <i>Szent Margit.</i> Versek.) — —s-től —	369

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.

7333. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

788. SZÁM

1943. JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ORVOS ÉS A HABORÚ. — Neuber Edétől	1
II. EMLÉKEZÉS ERKEL FERENCRE. (Halálának félszázados évfordulóján.) — Papp Viktortól	20
III. KÁROLYI ÁRPÁD. (V.) — Angyal Dávidtól	30
IV. A KORESZMÉRŐL. (II.) — Nagy Miklóstól	43
V. KÖLTEMÉNYEK. — 1. Világszemlélet. — 2. A feledés felé. — Vietórisz Józseftől	56
VI. IRODALOM. — 1. <i>Bod Péter regényes életrajza.</i> — (Iványi Ferenc: <i>A virrasztó.</i>) — S. Szabó Józseftől.	
2. <i>Gróf Eszterházy Miklós, a nádor.</i> — (Csapodi Csaba: <i>Eszterházy Miklós nádor, 1583—1645.</i>) — A. D.-tól.	
3. <i>Magyar versek könyve.</i> — (Szerkesztette Horváth János.) — Rubinyi Mózesről	58

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
7508. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

**A MAGYARSÁGTUDOMÁNYI INTÉZET
ELŐADÁSAI**

Úr és paraszt

a magyar élet egységében

Szerkesztette: *Eckhardt Sándor*

Erdély és népei

Szerkesztette: *Mályusz Elemér*

A magyarság és a szlávok

Szerkesztette: *Szekfü Gyula*

**ÚJ MAGYAR NÉPKÖLTÉSI
GYŰJTEMÉNY**

SZERKESZTI ORTUTAY GYULA

Fedics Mihály mesél

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Ortutay Gyula*

Baranyai népmesék

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta *Banó István*

Pandur Péter meséi

Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri *Dégh Linda*

MAGYARSÁGISMERET

A legidősebb könyvsorozat

Bonkáló Sándor

A rutének

Amit Kárpátaljáról mindenkinek tudnia kell.

Kötve P 5.—

Erdei Ferenc

A magyar paraszttársadalom

Paraszságunk történelmi kialakulása, típusai és
mai válságos helyzete.

Kötve P 5:60

Lajos Árpád

A magyar nép játéka

Mit játszanak a magyar gyermekek? Képekkel,
kottákkal.

Kötve P 5.—

Pukánszky Béla

Német polgárság magyar földön

A magyar-német együttélés története. Kötve P 5:80

Zolnai Béla

A magyar biedermeier

A XIX. század magyar polgári társadalma.

Kötve P 4:80

FRANKLIN-TÁRSULAT

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEI

Szerkeszti: **Domanovszky Sándor**

I. *Gyalókey Jenő*

Az erdélyi hadjárat
1849 nyarán

Ára kötve 4.80

II. *Miskolczy Gyula*

A kamarilla
a reformkorszakban

Ára kötve 6.—

III. *Farkas Gyula*

Az asszimiláció
a magyar irodalomban

Ára kötve 7.—

IV. *Bartoniek Emma*

A magyar királykoronázások
története

Ára kötve 5.20

V. *Tolnai Gábor*

Régi magyar főurak

Ára kötve 5.60

VI. *Gáldi—Makkai*

A románok története

Ára kötve 11.80

VII. *Kardos Tibor*

Középkori kultúra,
középkori költészet

Ára kötve 8.20

VIII. *Szabó István*

A magyarság életrajza

Ára kötve 8.80

IX. *Angyal Dávid*

Az ifjú Ferenc József

Ára kötve 5.60

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

Uj magyar regények

	Füzve	Kötve
Bibó Lajos Anna tekintetes úr	—	6·80
Bohuniczky Szofi Asszonyok és lányok	8·—	9·60
Cs. Szabó László Kigyó	4·20	5·40
Illés Endre Zsuzsa	5·40	6·60
Jankovics Marcell Évek tavasz nélkül	12·—	14·—
Jékely Zoltán Zugliget	5·70	7·—
Kolozsvári Grandpierre Emil		
Dr. Csibráky szerelmei. Második kiadás	11·—	13·—
Molnár Kata A földalatti folyó	7·—	8·20
Nagypál István Budapest nem felel	4·40	5·40
Németh László A másik mester	9·20	10·20
Rónay György Fák és gyümölcsök	10·40	11·60
Rónay György Cirkusz	5·60	7·20
Seős László Kormorán	9·40	11·60
Székely László Rimbu	7·50	8·80
Tatay Sándor Zápor	5·50	6·40
Thurzó Gábor Az adósság	6·40	7·80
Thurzó Gábor Árnyak völgyében	5·80	7·40
Török Sándor Szappanbuborék	7·—	8·40
Veinovich Géza György barát	7·80	9·40

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A FRANKLIN-TÁRSULAT 1943. ÉVI KÖNYVNAPI KIADVÁNYAI

Kölcsey Ferenc összes művei

A «Magyar Parnasszus» értékes sorozatának új kötete a Himnusz költőjének teljes munkásságát gyűjti egybe; verseit, irodalmi tanulmányait, politikai frásait és országgyűlési naplóját. A biblia-papírra nyomott új magyar klasszikus kiadvány páratlan öröme fog szolgálni minden magyar könyvszerető embernek.

Kötve könyvnapon 24 50—, könyvnap után 30—

Magyar Őstörténet

Szerkeszti *Ligeti Lajos*

A mai magyar történelemtudomány és etnográfia legkiválóbb képviselőinek tanulmányait gyűjti egybe ez a kötet, történelmi multunk legérdekesebb kérdéséről, amely ma inkább foglalkoztatja a közvéleményt, mint valaha. A kötet magába foglalja mindazt, amit a honfoglaló magyarságról tudnunk kell.

Fűzve könyvnapon 10—, könyvnap után 12 60

TÖRÖK PÁL

Magyarország története

A magyar olvasó régi kívánságát teljesíti a kiváló tudós könyve: egy kötetben, könnyen áttekinthető rendben s ízes szép nyelven mondja el hazánk történetét s a történelmi események mellett szemmel tartja a magyarságot alkotó társadalmi elemek egymáshoz való viszonyát, műveltségünk kialakulásának különféle tényezőit is. Ez az új magyar történelem szempontjainak gazdagságával a könyvnap legkeresettebb könyve lesz.

Kötve könyvnapon 9 80, könyvnap után 12 50

KÖNYVNAPOK

Budapesten: május 31, június 1—2

Vidéken: június 2, 3, 5

Ú J K Ö N Y V E K

Szent Ágoston Vallomásai

Fordította: *Balogh József*

A keresztény vallásfilozófia örökbecsű művének új magyar fordítása a legkomolyabb irodalmi esemény.

Két kötet kötve 24.—

WAGNER JÓZSEF

Az antik világ zenéje

A kiváló filológus könyve nagy szolgálatot tesz a klasszikus műveltség iránt érdeklődőknek és a zeneszerető közönségnek.

Kötve 4'20

JONATHAN SWIFT

Gulliver utazásai

Az emberi társadalom e nagyszerű szatirája teljes szöveggel jelenik meg Karinthy Frigyes fordításában, Halász Gábor bevezetésével.

Kötve 10'80

KATHRENE PINKERTON

Asszony a vadonban

Egy elkényeztetett városi fiatalasszony térjét választás elé állít az orvos: vagy szakít eddigi életmódjával, vagy nem biztosíthatja életbenmaradását. Pénzük nincs, az északamerikai őserdő mélyére költöznek s maguk se tudják, miből fognak ott megélni. Meg kell küzdeniök a természet mostoha körülményeivel s pusztán a maguk erejéből be kell rendezkedniök. A legbájosabb modern Robinson-történet.

Kötve 12'50

E. T. A. HOFFMANN

Az ördög bájitala

A német romantika legjellegzetesebb írójának remekműve, a világirodalom kimagasló értéke végre méltó fordításban kerül a magyar olvasó kezébe. A regényhez Rónay György írt értékes tanulmányt.

Kötve 12'60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Ú J K Ö N Y V E K

TÖRÖK GYULA

A porban

Harsányi Zsolt bevezető tanulmányával

A már-már elfelejtett íróban a kritika mai regényírásunk egyik legjelentékenyebb képviselőjét ismerte fel, munkássága iránt egyre fokozódik az érdeklődés. Irodalomtörténeti jelentősége van annak, hogy legszámottevőbb regénye most újra megjelenik. A magyar vidéki élet, a magyar középosztály hatalmas eposza ez a regény. A magyar elbeszélő irodalom kimagasló értéke, egy rendkívüli tehetség nagyszerű alkotása.

Két kötet egybefűzve 14.80, kötve 17.—

JANKOVICS MARCELL

Évek tavasz nélkül

A kiváló író a cseh megszállás 20 esztendejének drámai erejű regényét írta meg új könyvében. A kisemberek szenvedéseit, a magyarság harcát, elnyomó törekvések, a magyar lelket meg nem értő idegen emberek ellen. Fűzve 12.—, kötve 14.—

TASNÁDY-KUBACSKA ANDRÁS

Gyűjtés hegyen-völgyön

Új kiadásban jelent meg ez a kitűnő könyv, a természet-szerető ifjúság s a gyűjtés nemes szenvedélyének hódoló felnőttek számára egyaránt nélkülözhetetlen gyakorlati kézikönyv.

Kötve 8.40

HANS CAROSSA

Elvarázsolt világ

Németország egyik legnépszerűbb és legnagyobbra tartott írójának ez az első magyarul megjelent regénye. Rendkívüli jelentőségét semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy néhány évvel ezelőtt a nagy Goethe-díjjal jutalmazták munkásságát.

Fűzve 8.40, kötve 10.40

MASSIMO BONTEMPELLI

A nap útján

A kiváló olasz író minden magyarul megjelent könyve eddig komoly sikert aratott. Új könyve a déltengeri ember legszebb tanúságtétele minden erő forrása, az éltető nap, és a legnagyobb földi csoda, a tenger mellett.

Fűzve 7.—, kötve 9.—

Ú J K Ö N Y V E K

Szent Ágoston Vallomásai

Fordította: *Balogh József*

A keresztény vallásfilozófia örökbecsű művének új magyar fordítása a legkomolyabb irodalmi esemény.

Két kötet kötve 24.—

WAGNER JÓZSEF

Az antik világ zenéje

A kiváló filológus könyve nagy szolgálatot tesz a klasszikus műveltség iránt érdeklődőknek és a zeneszerető közönségnek.

Kötve 4'20

JONATHAN SWIFT

Gulliver utazásai

Az emberi társadalom e nagyszerű szatírája teljes szövegével jelenik meg Karinthy Frigyes fordításában, Halász Gábor bevezetésével.

Kötve 10'80

KATHRENE PINKERTON

Asszony a vadonban

Egy elkényeztetett városi fiatalasszony térjét választás elé állít az orvos: vagy szakít eddigi életmódjával, vagy nem biztosíthatja életbenmaradását. Pénzüik nincs, az északamerikai őserdő mélyére költöznek s maguk se tudják, miből fognak ott megélni. Meg kell küzdeniök a természet mostoha körülményeivel s pusztán a maguk erejéből be kell rendezkedniök. A legbájosabb modern Robinson-történet.

Kötve 12'50

E. T. A. HOFFMANN

Az ördög bájitala

A német romantika legjellegzetesebb írójának remekműve, a világirodalom kimagasló értéke végre méltó fordításban kerül a magyar olvasó kezébe. A regényhez Rónay György írt értékes tanulmányt.

Kötve 12'60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Ú J K Ö N Y V E K

TÖRÖK GYULA

A porban

Harsányi Zsolt bevezető tanulmányával

A már-már elfelejtett íróban a kritika mai regényírásunk egyik legjelentékenyebb képviselőjét ismerte fel, munkássága iránt egyre fokozódik az érdeklődés. Irodalomtörténeti jelentősége van annak, hogy legszámottevőbb regénye most újra megjelenik. A magyar vidéki élet, a magyar középosztály hatalmas eposza ez a regény. A magyar elbeszélő irodalom kimagasló értéke, egy rendkívüli tehetség nagyszerű alkotása.

Két kötet egybefűzve 14'80, kötve 17'—

JANKOVICS MARCELL

Évek tavasz nélkül

A kiváló író a cseh megszállás 20 esztendejének drámai erejű regényét írta meg új könyvében. A kisemberek szenvedéseit, a magyarság harcát, elnyomó törekvések, a magyar lelket meg nem értő idegen emberek ellen.

Fűzve 12'—, kötve 14'—

TASNÁDY-KUBACSKA ANDRÁS

Gyűjtés hegyen-völgyön

Új kiadásban jelent meg ez a kitűnő könyv, a természet-szerető ifjúság s a gyűjtés nemes szenvedélyének hódoló felnöttek számára egyaránt nélkülözhetetlen gyakorlati kézikönyv.

Kötve 8'40

HANS CAROSSA

Elvarázsolt világ

Németország egyik legnépszerűbb és legnagyobbra tartott írójának ez az első magyarul megjelent regénye. Rendkívüli jelentőségét semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy néhány évvel ezelőtt a nagy Goethe-díjjal jutalmazták munkásságát.

Fűzve 8'40, kötve 10'40

MASSIMO BONTEMPELLI

A nap utján

A kiváló olasz író minden magyarul megjelent könyve eddig komoly sikert aratott. Új könyve a déltengeri ember legszebb tanúságtétele minden erő forrása, az éltető nap, és a legnagyobb földi csoda, a tenger mellett.

Fűzve 7'—, kötve 9'—

A FRANKLIN-TÁRSULAT 943. ÉVI KÖNYVNAPI KIADVÁNYAI

Kölcsey Ferenc összes művei

A «Magyar Parnasszus» értékes sorozatának új kötete a Himnusz költőjének teljes munkásságát gyűjti egybe; verseit, irodalmi tanulmányait, politikai írásait és országgyűlési naplóját. A biblia-papírra nyomott új magyar klasszikus kiadvány páratlan öröme fog szolgálni minden magyar könyvszerető embernek.

Kötve könyvnapon 24:50—, könyvnap után 30:—

Magyar Őstörténet

Szerkeszti *Ligeti Lajos*

A mai magyar történelemtudomány és etnográfia legkiválóbb képviselőinek tanulmányait gyűjti egybe ez a kötet, történelmi multunk legérdekesebb kérdéséről, amely ma inkább foglalkoztatja a közvéleményt, mint valaha. A kötet magába foglalja mindazt, amit a honfoglaló magyarságról tudnunk kell.

Fűzve könyvnapon 10:—, könyvnap után 12:60

TÖRÖK PÁL

Magyarország története

A magyar olvasó régi kívánságát teljesíti a kiváló tudós könyve: egy kötetben, könnyen áttekinthető rendben s ízes szép nyelven mondja el hazánk történetét s a történelmi események mellett szemmel tartja a magyarságot alkotó társadalmi elemek egymáshoz való viszonyát, műveltségünk kialakulásának különféle tényezőit is. Ez az új magyar történelem szempontjainak gazdagságával a könyvnap legkeresettebb könyve lesz.

Kötve könyvnapon 9:80, könyvnap után 12:50

KÖNYVNAPOK

Budapesten: május 31, június 1—2

Vidéken: június 2, 3, 5

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖNYVEI

Szerkeszti: **Domanovszky Sándor**

I. *Gyalóky Jenő*

Az erdélyi hadjárat
1849 nyarán

Ára kötve 4.80

II. *Miskolczy Gyula*

A kamarilla
a reformkorszakban

Ára kötve 6.—

III. *Farkas Gyula*

Az asszimiláció
a magyar irodalomban

Ára kötve 7.—

IV. *Bartonicz Emma*

A magyar királykoronázások
története

Ára kötve 5.20

V. *Tolnai Gábor*

Régi magyar főurak

Ára kötve 5.60

VI. *Gáldi—Makkai*

A románok története

Ára kötve 11.80

VII. *Kardos Tibor*

Középkori kultúra,
középkori költészet

Ára kötve 8.20

VIII. *Szabó István*

A magyarság életrajza

Ára kötve 8.80

IX. *Angyal Dávid*

Az ifjú Ferenc József

Ára kötve 5.60

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

MAGYARSÁGISMERET

A magyar önismeret könyvei

ERDEI FERENC

A MAGYAR

Kölve

PARASZTTÁRSADALOM

Parasztságunk történelmi kialakulása, típusai és mai válságos helyzete 5.60

LAJOS ÁRPÁD

A MAGYAR NÉP JÁTÉKAI

A magyar nemzeti sport és mozdulatművészet ősi hagyományainak életrekelteése 5.—

ZOLNAI BÉLA

A MAGYAR BIEDERMEIER

A nemzeti öneszmélés és a polgári öntudatra ébredés nagy magyar korszaka 5.80

PUKÁNSZKY BÉLA

NÉMET POLGÁRSÁG

MAGYAR FÖLDÖN

A magyar-német együttélés az irodalomtörténet tükrében. a 18. sz. közepétől máig 5.80

BONKÁLÓ SANDOR

A RUTÉNEK (RUSZINOK)

A gens fidelissima története, néprajza, művelődése és mai gazdasági állapota 5.—

FRANKLIN - T Á R S U L A T

ÚJ MAGYAR REGÉNYEK

	Pfüzve	Köteve
Bibó Lajos Anna tekintetes úr	—	6-20
Bouuniczky Szefi Három év	8-60	9-60
Bouuniczky Szefi Asszonyok és lányok	8-	9-60
Cs. Szabó László Kigyó	4-20	5-40
Illés Endre Zsuzsa	5-40	6-60
Jékely Zoltán Zugliget	5-70	7—
Kolozsvári Grandpierre Emil Alvajárók	7-20	8-50
Molnár Kata A földalatti folyó	7—	8-20
Nagypál István Budapest nem felel	4-40	5-40
Németh László A másik mester	9-20	10-20
Rónay György Fák és gyümölcsök	10-40	11-60
Soós László Kormorán	9-40	11-60
Székely László Rimbu	7-50	8-80
Tatay Sándor Zápor	5-50	6-40
Thurzó Gábor Az adósság	6-40	7-80
Török Sándor Szappanbuborék	7—	8-40
Veinovich Géza György barát		9-10

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Új könyv

KORNIS GYULA

A TUDOMÁNYOS
GONDOLKODÁS

A TUDÓS LELKI ALKATA

KÉT KÖTET

FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPEST

Ára 36 pengő

NAGY REGÉNYEK NAGY SIKEREK

Lagerlöf Gösta Berling

Mikszáth A fekete város

Lewis Dr. Arrowsmith

*Kafka Színek és évek
Mária évei*

Loti Az ébredők

Török Valaki kopog

Némethi Bűn

Martin du Gard Egy lélek története

Lagerlöf Az antikrisztus csodái

Török Az idegen város

Egy-egy hatalmas kötet ára kötve P 9'60

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A PARTHENON EGYESÜLET KIADVÁNYAI

*

PARTHENON KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES : OEDIPUS-DRÁMÁK

Fordította és bevezette *Babits Mihály*. Kötve 660 P

**PLAUTUS : A HETVENKEDŐ KATONA
HÁROM EZÜST**

Ford. *Devecseri Gábor*. Bev. *Huszt József*. Kötve 740 P

ARISTOTELES : NIKOMACHOSI ETHIKA

Fordította és magyarázta *Szabó Miklós*.

Két kötet. Kötve 20 P

SZENT ÁGOSTON : VALLOMÁSOK

Fordította *Balogh József*. Két kötet. Kötve kb. 20 P

A PAPIRUSZOK VILÁGÁBÓL

Moravcsik Gyula fordítása és magyarázatai. Kötve kb. 10 P

*

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 lapos essaik az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Egy-egy kötet 3-20 P

Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei.

Révay József: Ókori író — mai olvasó.

Borzák István: A latin nyelv szelleme.

Szabó Árpád: Perikles kora.

Előkészületben :

Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai.

Wagner József: Az ókori zene.

Tomasz Jenő: Az ókori földkérdés.

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

789. SZÁM

1943. AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A BUKARESTI BÉKE. — Gratz Gusztávtól _ _ _ _ _	65
II. AZ ARAB VILÁG. (I.) — Hollósi Somogyi Józseftől _ _ _ _ _	90
III. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Magyar örökkévalóság.</i> — 2. <i>Dülőúton.</i> — Komjáthy Aladártól _ _ _ _ _	104
IV. SZEMLE. — <i>Erdély kövei.</i> — Horváth Jenőtől _ _ _ _ _	107
V. IRODALOM. — 1. <i>Elméleti közgazdaságtan.</i> — (Heller Farkas: <i>Közgazdaságtan.</i>) — Domány Gyulától.	
2. <i>Erdély magyar egyeteme.</i> — Török Páltól _ _ _ _ _	118

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtktár.
7553. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

790. SZÁM

1943. SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	lap
I. AZ AKARAT SZABADSAGARÓL. (I.) — vitéz Moór Gyulától...	129
II. A FÖLD ÉS EMRER VISZONYA MAGYARORSZAGON. — Gesztelyi Nagy Lászlótól ...	142
III. A MAGYAR KÖLTÉSNET ÉS A KLASSZIKUS KULTÚRA. — Keresztury Dezsőtől ...	158
IV. AZ ARAB VILÁG. (II.) — Hollósi Somogyi Józseftől ...	171
V. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Tannhäuser-legenda.</i> — 2. Számadás. — 3. <i>A kemencém falára.</i> — 4. <i>A kód.</i> — 5. <i>Költő a viharban.</i> — Dutka Ákostól ...	183
VI. IRODALOM. — 1. <i>Az ember tragédiája mint ponyvairodalom.</i> — Mohácsi Jenőtől. 2. <i>Mánuel császár életregénye.</i> — (Passuth László: <i>A biborban-</i> <i>született.</i>) — —df—től ...	187

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szeleinéki György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
7553. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

8
/ 891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

791. SZÁM

1943. OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. AZ IGAZSÁG ESZMÉJE A HELLÉN VILÁGBAN. — Vladár Gábortól	193
II. A JOGI POZITIVIZMUS BUKÁSA. (I.) — Hegedüs Józseftől	207
III. AZ AKARAT SZABADSÁGÁRÓL. (II.) — vitéz Moór Gyulától	219
IV. AZ ARAB VILAG. (III.) — Hollósi Somogyi Józseftől	232
V. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Kerthen</i> . — 2. <i>Hópelyhek</i> . — 3. <i>Lásd, mily magas hóleple fehérlik</i> ... — (Vides ut alta stet nive candidum ... Carm. I. 9. <i>Horatius</i> után, latinból.) 4. <i>Óda Vénushoz</i> . — (Carm. III. 24. <i>Horatius</i> után, latinból.)	240
VI. IRODALOM. — 1. <i>Rákóczi</i> . — (Zolnai Béla: <i>II. Rákóczi Ferenc</i> .) — Nagy Miklóstól. — 2. <i>Az értékek filozófiája</i> . — (Szemere Samu: <i>Filozófiai tanulmányok</i> .) — Elek Oszkártól	245

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, más felől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvvarus is elfogad. Bécsben Szelinski György os. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
7821. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

8/
891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

792. SZÁM

1943. NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	Lap
I. A NOVELLA NAGYMESTERE. — Kállay Miklóstól _ _ _ _ _	257
II. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. (I.) — Lukács Györgytől _ _ _ _ _	269
III. A FILOZÓFIÁRÓL. — Halasy-Nagy Józseftől _ _ _ _ _	284
IV. A JOGI POZITIVIZMUS BUKÁSA. (II.) — Hegedüs Józseftől _	300
V. KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>A dóm.</i> — 2. <i>Egyéniség.</i> — Havas Istvántól	310
VI. IRODALOM. — 1. <i>A klasszicizmus építészete Magyarországon.</i> — (Zádor Anna és Rados Jenő: <i>A klasszicizmus építészete Magyarországon.</i>) — 2. <i>A keresztény egyház története.</i> — (<i>A keresztény egyház története.</i> Szerkesztik Bangha Béla és Ijjas Antal. V—VIII. k.) — Révay Józseftől _ _ _ _ _	312

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtáros is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtítkár.
7931. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

8/
891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

793. SZÁM

1943. DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

Megjelenik minden hó elején

TARTALOM.

	lap
I. NEMZETI SZELLEM ÉS VILÁGKULTÚRA. — Kornis Gyulától	321
II. A SZÓZAT SZÁZÉVES ZENÉJE. — Papp Viktortól _ _ _ _ _	338
III. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. (II.) — Lukács Györgytől _ _ _ _ _	349
IV. SZEMLE. — <i>Egy év magyar drámatermése.</i> — Rédey Tivadartól	360
V. IRODALOM. — 1. <i>Ferenc Ferdinánd.</i> — (Eöttevényi Olivér: <i>Ferenc Ferdinánd.</i>) — Nagy Miklóstól. — 2. <i>Európa és a magyar irodalom.</i> — (Hankiss János: <i>Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a kiegyezésig.</i>) — Solt Andortól. — 3. <i>Egy jó könyv fiatal leányoknak.</i> — (Benedek Marcell: <i>Flóra.</i>) — Rédey Máriától _ _ _ _ _	369

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket, és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőségét illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. Előfizetési ár féleltre (6 szám) P 12.—.

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker., Kärntnerstrasse 59

Felelős szerkesztő: Voinovich Géza.

Felelős kiadó a Magy. Tud. Akadémia részéről Voinovich Géza főtitkár.
8073. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest. — vitéz Litvay Ödön.

KÉTNYELVŰ REMEKEK

Szerkeszti HALÁSZ GÁBOR

A világirodalom válogatott remekműveinek eredeti szövegei párhuzamosan a legkiválóbb magyar műfordítók tolmácsolásával. Bibliofil kiadás.

DANTE AZ ÚJ ÉLET

Az olasz irodalom legnagyobb alakjának verses önéletrajzá, lírai önvallomásai, a Beatrixhez írt himnuszok, a legszebb szerelmes regény. Jékely Zoltán pompás új fordításában.

PETRARCA DALOSKÖNYVE

A tökéletes szonettek nagy költőjének első méltó magyar fordítása ez. Kítűnő költőnk, Sárközi György írói pályájának magaslatára ért e fordításával.

MOLIÈRE DON JUAN

Molière «Don Juan»-ja méltó irodalmi párja Mozart remekének. Illyés Gyula fordítása nyelvünk igazi remeklése, vele irodalmunk egy tökéletes magyar Molière-művel gazdagodik.

LA FONTAINE MESÉI

Ez a könyv felfedezés lesz a magyar olvasónak, belőle ismeri meg igazán a lírai szépségekben bővelkedő költő La Fontaine-t. Kítűnő válogatásban kapja legszebb verseit Radnóti Miklós magyar fordításában.

CONRAD FERDINAND MEYER

VÁLOGATOTT VERSEI

Svájc kiváló költője irodalmunk sok kiváló képviselőjét ihlette műfordításra. Kosztolányi, Szabó Lőrincz, Radnóti Miklós, Sárközi György, Rónay György kítűnő versátköltései maradandó értékű antológiát adnak a költő legszebb verseiből.

HÖLDERLIN ÉS NOVALIS

VÁLOGATOTT VERSEI

A német romantika két halhatatlanja. A lefordíthatatlannak tartott két nagy költő Rónay György nagyszerű fordításában.

MACAULAY MACHIAVELLI — NAGY FRIGYES

Az essay-irodalom remekműve, a történelmi életrajz utólérhetetlen mintaképe. A két klasszikus tanulmány a kormányzás elméleti mesterét és nagy megvalósítóját állítja egymás mellé. Szigeti József fordítása komoly irodalmi érték.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ

MAGYAR RÉGÉNYEK

- BIBÓ LAJOS *Anna tekintetes úr*
BOHUNICZKY SZEFI *Asszonyok és lányok*
CS. SZABÓ LÁSZLÓ *A Kígyó*
ILLÉS ENDRE *Zsuzsa*
JANKOVICS MARCELL *Évek tavasz nélkül*
JÉKELY ZOLTÁN *Zugliget*
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL
Dr. Csibráky szerelmei Második kiadás
MOLNÁR KATA *A földalatti folyó*
NAGYPÁL ISTVÁN *Budapest nem felel*
NÉMETH LÁSZLÓ *Iszony*
RÓNAY GYÖRGY *Fák és gyümölcsök*
RÓNAY GYÖRGY *Cirkusz*
SOÓS LÁSZLÓ *Kormorán*
SÓTÉR ISTVÁN *A templomrabló*
SZABÓ PÁL *Emberek*
SZÉKELY LÁSZLÓ *Rimbu*
TATAY SÁNDOR *Zápor*
THURZÓ GÁBOR *Az adósság*
THURZÓ GÁBOR *Az árnyak völgyében*
TÖRÖK SÁNDOR *Szappanbuborék*
TÖRÖK SÁNDOR *Bizalmas vallomások*
VOINOVICH GÉZA *György barát*
VOINOVICH GÉZA *Arcok és álarcok*

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A politikai lélek ismerete.
Második átdolgozott kiadás.

Páratlan feltűnést keltett kiváló bölcselelnök e hatalmas műve, amikor — néhány éve — megjelent. Sikere túlnőtt az ország határain, s francia fordítása alkalmat adott a külföldnek Kornis Gyula eszmei bőségének, mélyreható szempontjainak, élesen látó emberismereté-

nek méltánylására. A kétkötetes nagy mű az ember és a politika minden relációját felöleli, s az első tudományos munka, amely a történelmen a politika szemszögéből tekint végig, meglepő értékelését adván államférfiaknak s a hozzájuk fűződő politikai áramlatoknak. Első kiadása elfogyott, új kiadására már csak azért is szükség van, mert a ma politikai eszméinek áttekinthetetlen zürzavarában biztos vezető Kornis Gyula nagy műve, mely a «tudományok anyjának», a filozófiának gazdagságával ad tanácsot s nyújt világosságot.

KORNIS GYULA

TUDOMÁNY ÉS TÁRSADALOM

Nagy filozófusunk új műve szervesen kapcsolódik tavaly megjelent «A tudományos gondolkodás» című nagy sikert aratott könyvéhez. Ezuttal a társadalomnak a tudományra s a tudománynak a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálja páratlan éleslátással, rendkívül gazdag tárgyi és történelmi anyag alapján. Új munkája a tudomány szociológiája, úttörő jelentőségű, de nem száraz szakmunka, hanem élvezetes, ragyogó stílussal frott átfogó szintézis, amelyet a tudós mellett a laikus is nagy haszonnal és gyönyörűséggel olvashat.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Ú J K Ö N Y V E K

VOINOVICH GÉZA

Arcok és álarcok

NÉMETH LÁSZLÓ

Iszony

SÖTÉR ISTVÁN

A templomrabló

KRUDY GYULA

Három király

CHOLNOKY VIKTOR

Tammuz

TÖRÖK SANDOR

Örök vasárnapok

KERTÉSZ RÓBERT

Hajók és hősök

RAOUL FRANCÉ és ANNIE FRANCÉ HARRAR

A kék tenger csodái

JALMARI JAAKOLA

A finnek története

JÉKELY ZOLTÁN

Mérföldek, esztendők

KAFFKA MARGIT

Összes versei

Külföldi regényírók

- ALVARO: Az erős ember
BONTEMPELLI: A nap útja
BRUNNGRABER: Rádium (Két kötet)
CAROSSA: Elvarázsolt világ
CICOGNANI: A fehér sirály
DEEPING: A száműzöttek
DRUTEN: Rivaldafény
DUHAMEL: A napló
HUGHES: Örvényben
HUXLEY: A szerelem útjai
HUXLEY: Vak Sámson (Két kötet)
HUXLEY: És múlnak az évek
HUXLEY: Két vagy három Grácia
HUXLEY: Nyár a kastélyban
KARHUMÄKI: A bajnok
MORGAN: A láng (Két kötet)
MORGAN: A forrás (Két kötet)
MORGAN: Az utazás
PINKERTON: Asszony a vadonban
PIRANDELLO: Foglalkozása : férj
PIRANDELLO: Az ezerarcú ember
SCHLUMBERGER: A családfő
SILLANPÄÄ: Egy férfi útja
SILLANPÄÄ: Napsugaras élet
SILLANPÄÄ: Silja
TURGENYEV: Tavaszi hullámok
VERGANI: Tavaszi látomás

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

KÉTNYELVŰ REMEKEK

Szerkeszti HALÁSZ GÁBOR

A világirodalom válogatott remekműveinek eredeti szövegei párhuzamosan a legkiválóbb magyar műfordítók tolmácsolásával. Bibliofil kiadás.

DANTE AZ ÚJ ÉLET

Az olasz irodalom legnagyobb alakjának verses önéletrajza lírai önvallomásai, a Beatrixhez írt himnuszok, a legszebb szerelmes regény. Jékely Zoltán pompás új fordításában.

PETRARCA DALOSKÖNYVE

A tökéletes szonettek nagy költőjének első méltó magyar fordítása ez. Kitűnő költőnk, Sárközi György írói pályájának magaslátára ért e fordításával.

MOLIÈRE DON JUAN

Molière «Don Juan»-ja méltó irodalmi párja Mozart remekének. Illyés Gyula fordítása nyelvünk igazi remeklése, vele irodalmunk egy tökéletes magyar Molière-művel gazdagodik.

LA FONTAINE MESÉI

Ez a könyv felfedezés lesz a magyar olvasónak, belőle ismeri meg igazán a lírai szépségekben bővelkedő költő La Fontaine-t. Kitűnő válogatásban kapja legszebb verseit Radnóti Miklós magyar fordításában.

CONRAD FERDINAND MEYER

VÁLOGATOTT VERSEI

Sváje kiváló költője irodalmunk sok kiváló képviselőjét ihlette műfordításra. Kosztolányi, Szabó Lőrincz, Radnóti Miklós, Sárközi György, Rónay György kitűnő versátköltései maradandó értékű antológiát adnak a költő legszebb verseiből.

HÖLDERLIN ÉS NOVALIS

VÁLOGATOTT VERSEI

A német romantika két halhatatlanja. A lefordíthatatlannak tartott két nagy költő Rónay György nagyszerű fordításában.

MACAULAY MACHIAVELLI — NAGY FRIGYES

Az essay-irodalom remekműve, a történelmi életrajz utólérhetetlen mintaképe. A két klasszikus tanulmány a kormányzás elméleti mesterét és nagy megvalósítóját állítja egymás mellé. Szigeti József fordítása komoly irodalmi érték.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ÚJ

MAGYAR REGÉNYEK

- BIBÓ LAJOS *Anna tekintetes úr*
BOHUNICZKY SZEFI *Asszonyok és lányok*
CS. SZABÓ LÁSZLÓ *A Kigyó*
ILLÉS ENDRE *Zsuzsa*
JANKOVICS MARCELL *Évek tavasz nélkül*
JÉKELY ZOLTÁN *Zugliget*
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL
Dr. Csibráky szerelmei Második kiadás
MOLNÁR KATA *A földalatti folyó*
NAGYPÁL ISTVÁN *Budapest nem felel*
NÉMETH LÁSZLÓ *Iszony*
RÓNAY GYÖRGY *Fák és gyümölcsök*
RÓNAY GYÖRGY *Cirkusz*
SOÓS LÁSZLÓ *Kormorán*
SÓTÉR ISTVÁN *A templomrabló*
SZABÓ PÁL *Emberek*
SZÉKELY LÁSZLÓ *Rimbu*
TATAY SÁNDOR *Zápor*
THURZÓ GÁBOR *Az adósság*
THURZÓ GÁBOR *Az árnyak völgyében*
TÖRÖK SÁNDOR *Szappanbuborék*
TÖRÖK SÁNDOR *Bizalmas vallomások*
VOINOVICH GÉZA *György barát*
VOINOVICH GÉZA *Arcok és álarcok*

A RÉGÉNYÍRÁS MESTEREI

Apuleius: *Az aranyszámár*

Fordította és bevezető tanulmányt írt *Révay József*

Keller: *Seldwylai emberek*

Fordította *Schöpfli Aladár*, bevezető tanulmányt írt *Pukánszky Béla*

Manzoni: *A jegyések*

Fordította *Révay József*, bevezető tanulmányt írt *Kardos Tibor*

Dickens: *Nehéz idők*

Fordította *Sötér István*, bevezető tanulmányt írt *Cs. Szabó László*

E. T. A. Hoffmann: *Az ördög bájitala*

Ford. *Kolozsvári Grandpierre Emil*, bevezető tanulmányt írt *Rónay György*

Swift: *Gulliver utazásai*

Fordította *Karinthy Frigyes*, bevezető tanulmányt írt *Halász Gábor*

A szerelem kalandjai

Mme de la Fayette *Clèves hercegnő*

Abbé Prévost *Manon Lescaut*

Benjamin Constant *Adolphe*

Fordították: *Szávay Nándor*, *Kolozsvári Grandpierre Emil* és *Béka László*
bevezető tanulmányt írt *Cs. Szabó László*

Balzac: *Hivatalnokok*

Fordította *Szávay Nándor*, bevezető tanulmányt írt *Gyergyai Albert*

Hugo: *A párisi Notre-Dame*

Fordította és bevezető tanulmányt írt *Benedek Marcell*

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

NAGY REGÉNYEK NAGY SIKEREK

Lagerlöf Gösta Berling

Mikszáth A fekete város

Lewis Dr. Arrowsmith

Török Valaki kopog

Merezkovszkij Istenek halála

Németh Bűn

Undset Ida Elisabeth

Martin du Gard Egy lélek története

Woolf Évek

Kafka Színek és évek

Mária évei

Lagerlöf Az antikrisztus csodái

Loti Az ébredők

Török Az idegen város

Egy-egy hatalmas kötet ára kötve P 10.50

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

A PARTHENON EGYESÜLET KIADVÁNYAI

*

PARTHENON KLASSZIKUSOK

Kétnyelvű kiadások

SOPHOKLES: OIDIPUS-DRÁMÁK

Fordította és bevezette *Babits Mihály*. Kötve P 7-40

**PLAUTUS: A HETVENKEDŐ KATONA
HÁROM EZÜST**

Ford. *Devecseri Gábor*. Bev. *Huszt József*. Kötve P 7-40

ARISTOTELES: ETHIKA

Ford. és bev. *Szabó Miklós*. Két kötet. Kötve P 20—

A PAPIRUSZOK VILÁGÁBÓL

Moravcsik Gyula fordítása és magyarázatai. Kötve P 15—

SZENT ÁGOSTON: VALLOMÁSOK

Ford. és bev. *Balogh József*. Két kötet. Kötve P 24.—

*

PARTHENON TANULMÁNYOK

100 oldalas essaik az ókor és a jelenkor élő kapcsolatairól

Halasy-Nagy József: A politikai tudomány kezdetei.

Kötve P 3-20

Révay József: Ókori író — mai olvasó. “ “ 3-20

Borzsák István: A latin nyelv szelleme. “ “ 3-20

Szabó Árpád: Perikles kora. “ “ 3-20

Kardos Tibor: A magyarság antik hagyományai.

Kötve P 3-20

Wagner József: Az antik világ zenéje. “ “ 4-20

Tomasz Jenő: A római földkérdés. “ “ 4-20

PARTHENON — FRANKLIN-TÁRSULAT